पं. [handwritten]

शुक्लयजुर्वेदसंहिता

वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया ।

श्री म दु व्व टा चा र्य वि र चि त म न्त्र भा ष्ये ण
श्री म न्म ही ध रा चा र्य वि र चि त-
वे द दी पे न च स हि ता ।

तस्याः

११–२० अध्यायात्मकं द्वितीय खण्डम् ।

पण्डित श्रीरामसकलमिश्रशर्मणा संशोधितम् ।

VÂJASANEYI-SAMHITÂ,

of the

WHITE YAJURVEDA,
With the Commentaries of
Uvvata and Mahidhara,

PART II,
Containing Eleven to Twenty Chapters.

Edited by
PANDIT RAM SAKALA MISRA.

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,
PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT.
BENARES CITY:
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
Benares.

1913.

एकादशोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्वाय सविता धियम् । अ-
ग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

अष्टावध्याया अग्निसम्बद्धास्तान्प्रजापतिर्ददर्श । साध्या वा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूताः । अथ पञ्चधा दर्शितः प्रथमां चितिमपश्यत् । प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् । त एव तस्या आर्षेयम् । इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् । त एव तस्या आर्षेयम् । ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन् । ऋषय एव तस्या आर्षेयम् । परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् । परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति । अथवा प्रतिकर्मदर्शिनः । सवितैतानि सावित्राण्यपश्यदिति । "युञ्जानः प्रथमं मनः" । अष्टौ कण्डिकाः सवित्रा दृष्टाः सवितृदैवत्याः ताभिः सन्तताभिराहुतिर्हूयते । प्रथमानुष्टुप् । अग्न्यारम्भे सविता युञ्जानः । युञ्जानः प्रथमं मनः ततोऽनन्तरम् । "तत्वाय" । तनु विस्तारे । क्त्वो यप् छान्दसः उपजनः । "तानित्वा" । विस्तार्य्य । "धियः" बुद्धीः । मनसा पर्य्यालोच्य बुद्ध्या वावधार्य्येत्यर्थः । "अग्नेर्ज्योतिः" । अग्निसम्बन्धि ज्योतिः । पञ्चस, पशुषु प्रविष्टम् । निचाय्य । उपलभ्य । यथा वा अग्निः समिद्धोदीप्यत इत्यादिना । ततः पशुकुम्भान्वितायाः "पृथिव्याः अध्याभरत्" अध्याहृतवानग्निम् । इष्टकां कृत्वो चितवानग्निम् । श्रुतौ प्रजापतिः कर्तोपदिष्टः तदनुकृत्या इदानींतना यजमाना उपदिश्यन्ते । "प्रजापतिर्वै युञ्जान" इति ॥ १ ॥

रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशा-

ध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥ एकादशमाद्ध्यायाष्टादशाध्यायपर्य्यन्त-मग्निचयनमन्त्राः तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचिते-र्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचिते-र्ऋषय एवार्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः (६, २, ३, १०) प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजा-पतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरु-षाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृता-क्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कबन्धान्य-जशेषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्रास्येत् उखार्थमिष्टकाथ मृदं च जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखासम्भरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्याहवनीयात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्ते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनी-यान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीयाद्दक्षिण-देशेऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी वा-भ्रिः स्थाप्या ततः कर्माह का० (१६, २, ७) अष्टागृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन् युञ्जान इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुहूं स्रुवं च संमृज्य स्रुच्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरण-समिदाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन्नध्वर्यु-र्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सान्तत्यं चाष्टर्चान्ते स्वा-हाकारपर्य्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः सप्ताक्षरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वह्नेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्यः यद्वा सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्विताया भूमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् इष्टकाः कृत्वाग्निं चितवानि-

त्यर्थः । सावितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति (६, ३, १, १२) श्रुतेः । किम्भूतः प्रथममग्न्यारम्भे मनो युञ्जानः समादधानः युक्तोऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्त्वाय तनित्वा विस्तार्य्य मनसा पर्य्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः । तनु विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वाप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः क्त्वो यगिति (पा० ७, १, ४७) क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्याय शक्त्या ॥ २ ॥

युक्तेन मनसा । गायत्री । युक्तेन एकाग्रेण मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे" । प्रसवे वर्त्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसाधनाय कर्मणे । शक्त्या । यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ २ ॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म्म इति शेषः ॥ २ ॥

युक्त्वाय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

युक्त्वा" । अनुष्टुप् । सविता प्रसुवाति तानिति तदो दर्शनादिह यद्योगः कर्त्तव्यः नित्यसम्बन्धो हि यत्तदौ । "युक्त्वाय" । यकार उपजनोऽनर्थान्तरवचनः । युक्त्वाय सविता यत् । देवान् । अग्रकर्माणि अन्येन कर्मणा स्वर्यतः स्वर्लोकं गच्छतः "धिया" बुद्ध्या कर्मणा वा । "दिवं" द्योतनं स्वर्गम् । "बृहत्" महत् । 'ज्योति"रादित्यलक्षणम् । आत्मत्वेन "करिष्यतः" संस्कुर्वतः "सविता प्रसुवाति" प्रसौति अभ्यनुजाना-

ति । "तान्" देवान् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान् प्रासिद्धान् देवान् प्रसुवाति । षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं कृत्वा युक्त्वाय युक्त्वा यक्त्वो युक् आग्निकर्मणि संयोज्य । किम्भूतान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत इति दिवम् इगुपधेति कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शत्रन्तस्य यत इति रूपम् । पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्माणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान् युक्त्वा विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति प्रकर्षेणाग्निकर्माणि प्रेरयति कीदृशान् स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्त्तुमुद्यतान् ॥३॥

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

"युञ्जते मनः" इत्यादि व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । प्रजापतिर्विप्रः बृहद्विपश्चिदित्युच्यते । देवाः विप्राः ॥ ४ ॥

जगती व्याख्यातापि [५ अध्या० १४ क०] विशेषतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य बृहतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । नन्विदमृत्विग्यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि

प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती अचिन्त्या सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

"युजे वाम्" । त्रिष्टुप् । दम्पती यजमानौ वामित्यनेन पदेनोच्यते । "युजे" युनज्मि । वां" युवाभ्यामर्थाय । "ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः" । प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणा ब्रह्मशब्देनोच्यन्ते । पूर्व्यशब्देन च नमोभिरन्नैः सहितम् । इयमेवाहुतिरन्नशब्देनोच्यते । किं प्रयोजनमिति चेत् । "विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः" । विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कीर्तिः सूरेः मण्डितस्य । यजमानस्य । कथमिव । "पथ्येव" । पथः अनपेता पथ्या । यज्ञमार्गप्रवृत्ताहुतिरुभयलोकसंचारिणी भवति । एवं यजमानस्योभयलोकसंचारी श्लोको भवत्वित्यभिप्रायः । शृण्वन्तु" च "विश्वे" सर्वे । "अमृतस्य" अमरणधर्मिणः प्रजापतेः "पुत्राः" देवाः कीर्तिम् । "आये धामानि दिव्यानि तस्थुः । "आतस्थुः आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्यानि ॥ ५ ॥

त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयजमानौ वामिति पदेनोच्येते । हे पत्नीयजमानौ ! वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्घृतैः सहितं पूर्व्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते वामर्थे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि

अर्चैर्विप्रास्तर्पयामीत्यर्थः। किमर्थमिति चेत् सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहिताश्चेति वि एतु अनयोर्व्यवधानम्। तत्र दृष्टान्तः पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसञ्चारी भवत्विति भावः। किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु। के। ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्त्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः॥ ५॥

यस्य॑ प्र॒याण॒मन्व॒न्य इद्य॒युर्दे॒वा दे॒वस्य॑ महि॒मान॒मोज॑सा। यः पार्थि॑वानि वि॒म॒मे स ए॑त॒शो रजां॑ꣳसि दे॒वः स॑वि॒ता म॑हित्व॒ना॥ ६॥

"यस्य प्रयाणम्"। जगती। सवितैव प्रजापतिरत्राभिप्रेयते। व्यवहितपदप्रायमिदं मन्त्रवाक्यम्। यस्य देवस्य प्रयाणम्। "अनु" प्रगमनमनु। "अन्ये" देवा ययुः"। जग्मुः। इच्छब्दोऽनर्थकः। "महिमानमोजसा"। महिमानं महाभाग्यं विभूतिम्। ओजसा बलेन ययुर्देवाः। "य"श्च सविता देवः "पार्थिवानि रजांसि विममे महित्वना"। लोका रजांस्युच्यन्ते। पृथिवीप्रभृतीन्। लोकान्निर्मीते स्वकीयमहाभाग्येन। "स एतशः" एतज्जगत्स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेत इति सविता एतश इत्युच्यते। यद्वा। एतश इत्यश्वनामसु पठितम्। सोऽश्वरूपेण समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितः। तदुक्तम्। "उषा वा अश्वमेध्यस्य शिरः" इत्यादिना। सूरादश्वं वसवो निरतष्टेति॥ ६॥

सावित्री जगती प्रथमस्य न्यूहेन पूरणम्। अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रख्यातिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छन्त्येव यत्प्रख्यातिमनुवर्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वञ्च ओजसा बलेनानुयुः यश्च सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवी-

प्रभृतींस्त्रीन् लोकान्मिमीते । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु० ४, १९] । स देवः महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महे- र्महतो भावो महित्वं तेन । भावे छान्दसस्त्वन्प्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु (निघ० १, १४, १०) पठितम् । स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति श्रुतेः (१०, ६, ४, १) । सूरादश्वं वसवो निरतष्टेति व- क्ष्यमाणत्वाच्च (२९ अध्या० १३ कं०) ॥ ६ ॥

देव॑ सवितः॒ प्रसु॑व य॒ज्ञं प्रसु॑व य॒ज्ञप॑तिं॒ भगा॑य । दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॑त॒पूः केतं॑ नः पुनातु वा॒चस्पति॒र्वाचं॑ नः स्वदतु ॥ ७ ॥

“देव सवित”रिति व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । वा- चस्पतिर्वाचं नः स्वदतु इति वाचा वा इदं कर्म प्राणो वाच- स्पतिरिति ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि (९ अध्या० १ कं०) कथ्यते । हे देव सवितः ! यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किञ्च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु अज्ञानविवर्त्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्तस्मै रोचता- मित्यर्थः ॥ ७ ॥

इ॒मं नो॑ देव सवितर्य॒ज्ञं प्रण॑य देवा॒व्यꣳ॑ सखि॒वि- दꣳ॑ सत्रा॒जितं॑ धन॒जितꣳ॑ स्व॒र्जित॑म् । ऋ॒चा स्तोम॒ꣳ॑ सम॑र्धय गाय॒त्रेण॑ रथन्त॒रं बृ॒हद्गा॑य॒त्रव॑र्त्त॒नि स्वाहा॑ ॥८॥

“इमं नो देव” । आअवसाना यजुः । इमं यज्ञं नोऽस्माकं हे देवसवितः प्रणय प्रापय । कथंभूतं यज्ञम् । “देवाव्यम्” । देवा

यस्मिन्नश्यन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः "सखिविदम्"। सखायो यस्य विद्यन्त ससखिवित्। सखीन्वा यो विन्दते ससखिवित्। तं सखिविदम्। "सत्रा जितम्" सत्राशब्दः सत्यवचनः। सत्यं ब्रह्म यो जयति स सत्राजित्। तं सत्राजितम्। "धनं" यो गवादि जयतीति धनाजित्। तं धनजितम्। स्वर्गलोकं यो जयति स स्वर्जित्। तं स्वर्जितं "ऋचा स्तोमम्" गायत्र्यनवसाना। ऋचा ऋग्वेदेन सह स्तोमं त्रिवृदादिसमर्द्धय। गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं समर्द्धय। "बृहत्" महत्। कथंभूतं महत्। "गायत्रवर्त्तनि"। गायत्रं यस्य बृहतो वर्तनि वर्त्मभूतम् ॥ ८ ॥

अवसानपर्य्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः। हे सवितर्देव! नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय। कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः। तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम विदॢ लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम्। सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि चीयमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची (निघ० ३, १०, ३) सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति। धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनाजित्। स्वर्जितं स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम् ॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः। हे सवितः! ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्धय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्धय बृहत् साम च समर्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनिर्मार्गो यस्य तत् बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑दे गाय॒त्रेण॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वत्पृ॑थि॒-

व्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

अग्निमादत्ते "देवस्य त्वा" । व्याख्यातम् । "आददे" । गृह्णामि अहं गायत्रेण च्छन्दसा । "अङ्गिरस्वत्" । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरोवादिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि च्छन्दसीति भसंज्ञा । श्रुतौ तु अग्निवदिति व्याख्यातम् । अग्निरुच्यते । त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थानात् । समानस्थानात् । "अग्निं पुरीष्यं पशव्यम्" । "अङ्गिरस्वदाभर" । अङ्गिरसा तुल्यम् अग्निवद्वा आभर । हृग्रहोर्भः च्छन्दसि हस्येति हकारस्य भकारः । आहर । त्रैष्टुभेन च्छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

का० (१६, २, ८) देवस्य त्वेत्यग्निमादाय हस्त आधायेत्येनामभिमन्त्रयते । अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्मकमन्त्रेण वैणवीमग्निमादाय हस्त आधायेति ऋचा (क० ११) एनामग्निमभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः। व्याख्यातम् ॥ आददे अग्निर्देवता अतिधृतिच्छन्दः । हे अग्ने ! सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि । तत्र दृष्टान्तः आङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यमाङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि छन्दसीति भसंज्ञायामाङ्गिरस्वादिति रुत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् तद्वत् । हे अग्ने ! त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । त्रैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजह्रुः पुनराङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः (निरु० १०, ४२)। किम्भूतमग्निं पुरीष्यं पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः (६, ३, १, ३८) पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं पशव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः मृदमादायोखां

कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योरभेदोपचारेण मृदाहरणमेवाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ ९ ॥

अभ्रिरसि नार्य्यसि त्वया वयमग्निꣳ शकेम खनितुꣳ सधस्थ आ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

"अभ्रिरसि" । नारी स्त्री त्वमसि । किञ्च "त्वया वयम् अग्निं शकेम" । खनितुं "सधस्थे" । आ । समानस्थानेषु वर्त्तमानं पृथिव्याः । आकारोऽनर्थकः । जागतेन छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

त्वमभ्रिरसि उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप् छान्दसः खननकाले अश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्त्तमानमग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शकेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिꣳ हिरण्ययीम् । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् । आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

अभ्रिमभिमन्त्रयते । हस्त आधाय । अनुष्टुप् यजुरन्ता । अनुष्टुभेनेत्यादि यजुः । हस्त अभ्रिमादाय सविता ततस्तामेवाभ्रिं बिभ्रत् धारयन् । "हिरण्ययी"ममृतमयीं छन्दोमयीं वा । "अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य" निभाल्य दृष्ट्वा ततः "पृथिव्या" अपि सकाशात् "आभरत्" आहृतवान् आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

अनुष्टुब्यजुरन्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप् छन्दः । तृतीयचतुर्थपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अभ्रिर्देवता । सविता

प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपामभ्रिमाधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनु संवतम् । दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

अश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयते । यथासंख्यम् । प्रतूर्त्तं वाजिन्निति तिसृभिर्ऋग्भिः तिस्र एत एवाश्वादयो देवताः । आद्या आस्तारपङ्क्तिः । हे वाजिन् । प्रतूर्त्तम् । त्वरतेरेवैतद्रूपम् । प्रकर्षेण तूर्त्तं तूर्णम् "आद्रव" आगच्छ । "वरिष्ठामनु संवतम्" । वरिष्ठामुत मां संवतमनु । संपूर्वस्य वनोतेः क्विपि एतद्रूपम् । संभजनमुच्यते । क्षिप्रतमं वाजिन्नागच्छ उत्कृष्टं संभजनमन्वित्यभिप्रायः । तदुत्कृष्टं संभजनमधुना दर्शयितुमाह । "दिवि द्युलोके" ते तव आदित्यरूपेण" जन्म भविष्यति । आगतस्य सतः "पर"मुत्कृष्टम् किञ्च । 'अन्तारिक्षे तव नाभिः" उदरम् "पृथिव्याम् अधि" उपरि "योनिः" स्थानं पादावित्यर्थः । उदिति पादपूरणे । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते । तदुक्तम् "उषा वा अश्वस्य" मेध्यस्य शिर इति ॥ १२ ॥

का० (१६, २, १०) अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्त्तं युञ्जाथां योगे योग इति । ऋक्त्रयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभि मन्त्रयतेऽभ्रिहस्त उपविष्ट एव ॥ अश्वदेवत्या आस्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः । वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते मृद्ग्रहणार्थं सेव्यत इति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्विप्येतद्रूपम् मृत्खननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् ! शीघ्रगामिन्नश्व ! वरिष्ठामुत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्त्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ नस-

त्तनिषत्तेत्यादिना क्तान्तो निपातस्स्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुन्नामकवाय्वश्वा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्त्तित्वम् नाभिशब्देन प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित् एव पादावेवेत्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते एवंमाहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जाथा॑ᳪ रास॑भं यु॒वम॒स्मिन् यामे॑ वृषणवसू । अ॒ग्निं भर॑न्तमस्म॒युम् ॥ १३ ॥

रासभमभिमन्त्रयते । "युञ्जाथाम्" । गायत्री । अध्वर्युयजमानावुच्येते युञ्जाथां "रासभं" गर्द्धभम् युवम् । युवाम् "अस्मिन्यामे" अस्मिन्कर्मणि । "वृषा सेक्ता गर्द्धभः स ययोर्वसुर्धनं तौ वृषण्वसू तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू । कथंभूतं रासभम् "अग्निं भरन्तम्" अग्निं संहरन्तम् । अस्मयुम् अस्मान्कामयमानम् । "अस्मत्प्रेषितामि"ति श्रुतिः । युञ्जाथामिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा । गर्दभं मन्त्रयते । अध्वर्युयजमानावुच्येते । वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषणवसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादिना (उण० १, १५५) वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृषफलाभिवर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे वृषणवसू ! अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बध्नीतम् युजेर्लोटि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व अस्मिन् यामे अस्मिन्नग्निकर्मणि यद्वा यामो मृद्ग्रहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः । तथा अस्मयुमस्मान् कामयमानमस्मद्धितैषिणामित्यर्थः । इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कः (निरु० ६, ३१) अस्मानिच्छ-

तीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्याजिति क्यच्प्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

योगे॑ योगे त॒वस्त॑रं॒ वाजे॑ वाजे हवामहे । सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ १४ ॥

अजमभिमन्त्रयते । "योगे योगे" । गायत्री । "योगे योगे तव स्तरम्" । तव इति बलनाम कर्मणि कर्माणि बलिनमुत्साहवन्तमेतमजम् "वाजे वाजे हवामहे" । अन्ने अन्ने दातव्ये देवानां मनुष्याणां चाह्वयामः । हे "सखायः" ऋत्विग्यजमानाः । "इन्द्रम्" इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम् । "उतये" । अवनाय । आह्वयाम इति सम्बन्धः ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वयमिन्द्रमिन्द्रियवन्तं वीर्य्यवन्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमूतये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः शपि सम्प्रसारणम् । क्व सति वाजे—वाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमजं योगे—योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्माणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्साहवन्तम् । तव इति बलनाम (निघ० २, ९, ४) तवो बलमस्यास्तीति तवस्वी अस्मायेत्यादिना विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम् आतिशाये तरप् विन्मतोर्लुगिति तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

प्रतू॒र्वन्नेह्य॑वक्रा॒मन्न॒शस्ती॑ रु॒द्रस्य॒ गाण॑पत्यं मयो॒भूरेहि॑ । उ॒र्व॑न्तरि॑क्षं॒ वीहि । स्व॒स्तिग॑व्यू॒तिरभ॑यानि कृ॒ण्वन् पू॒ष्णा स॒युजा॑ स॒ह ॥ १५ ॥

अश्वरासभावुत्क्रामयति । "प्रतूर्वन्नेहि" । विराड्रूपा यजुर्गर्भा । उर्वन्तरिक्षं वीहीति यजुः । अर्द्धर्चेनाश्वः स्तूयते । प्रतूर्वन् प्रत्वरमाण एहि आगच्छ । अवक्रामन् अशस्तीः । पादैरवष्टभ्य अशस्तीः । पाप्मनो दुष्टान् । अगमने को गुण इति

चेत् । "रुद्रस्य भगवतो गाणपत्यम् गणपतित्वम् लप्स्यस इति शेषः । अतो "मयोभूः" । सुखस्य भावयिता भूत्वा एहि । रासभमुत्क्रामयति । उर्वन्तारिक्षं वीहि । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं रक्षोभिरनाकुलितं वि इहि विविधमागच्छ । "स्वस्तिगव्यूतिः" स्वस्तीत्यविनाशनाम । गव्यूतिर्मार्गः भयवर्जितः । प्रभूतयवसोदकमार्गः सन् त्वम् "अभयानि कृण्वन्" कुर्वन् ऋत्विग्यजमानानाम् । "पूष्णा" पृथिव्या "सयुजा" समानयोगिन्या सह । नैकः प्रपद्यताध्वानमित्येतद्दर्शयति ॥ १५ ॥

का० (१६, २, ११) अनुपस्पृशन्नुत्कामयत्येनान् प्राञ्चः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्तादिति । स्पर्शमकुर्वन्नश्वादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति ॥ विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता । हे अश्व ! त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन् प्रतूर्वन् तूर्वतिर्बधकर्मा शत्रून् हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्त्तीरवक्रामन् पादैरवष्टम्भयान्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः ॥ उर्वन्तारिक्षम् यजुः सहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ ! अभयानि कृण्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । इयं वै पृथिवी पूषेति श्रुतेः (६, ३, २, ८) । सह युङ्क्ते सा सयुक् तया । किम्भूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम (निरु० ३, २१) स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । नैकोऽध्वानं प्रपद्येतेति न्यायात् पूष्णा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर ।

अ॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वद॑च्छेमः । अ॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वद्भ॑रिष्यामः ॥ १६ ॥

अजमुत्क्रामयति । "पृथिव्याः सधस्थात्" । पृथिव्याः सहस्थानात् अग्निम् व्याख्यातम् । ब्रह्माध्वर्युर्यजमाना गच्छन्ति । "अग्निं पुरीष्यम्" । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । "अग्निं पशव्यम्" अङ्गिरा इव अभिगच्छामः । यद्वा आप्तुं गच्छामः । अनड्वापुरुषमीक्षते । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव संभरिष्यामः॥१६॥

अजोत्क्रमणे विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री आग्नेयी । हे अग्ने ! पृथिव्याः भूमेः सधस्थानात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमाङ्गिरस्वदङ्गिरस इवाभर आहर ॥ का० (१६, ३, १२) अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयजमानाध्वर्यवश्चतुष्कोणश्वभ्रस्थं मृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वगर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्री छन्दः । पुरीष्यं पशव्यमग्निमाङ्गिरस इव वयमच्छेमः अच्छ अभिमुखमिमः गच्छामः । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिरिति यास्कः (निरु० ५, २८) ॥ का० (१६, २, १४) अनड्वापुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनड्वापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः आसुर्यनुष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः ॥ १६ ॥

अन्व॒ग्निरु॒षसा॒मग्र॑मख्य॒दन्वहा॑नि प्रथ॒मो जा॒तवे॑दाः । अनु॒ सूर्य॑स्य पुरु॒त्रा च॑ र॒श्मीननु॒ द्यावा॑पृथि॒वी आत॑तन्थ ॥ १७ ॥

वल्मीकवपामदाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते । "अन्वग्निः" । आग्नेया त्रिष्टुप् । प्रजापतिरूपेणात्राग्निः स्तूयते । "उषसामग्रम्" अनु योऽग्निः "अख्यत्" । ख्या प्रकथने । प्रकथितः । उषसामग्रमादित्यं योऽग्निर्दीप्यत इत्यर्थः । यश्च "अहान्यनुदीप्यते" । प्रथमः "आद्यः जातवेदाः" । जातप्रज्ञानः । अनुसूर्यस्य पुरु-

श्चा च रश्मीन् । यश्च सूर्यस्य रश्मीन् अनु पुरुत्रा बहुधा दीप्यते । "अनुद्यावा पृथिवी आततन्थ" । यश्च द्यावापृथिव्यावनु स्वकीयं रश्मिजालम् आततन्थ आतनोति । बभूथाततन्थेति छन्दसि निपात्यते । तमग्निं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

का० (१६, २, १५) वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सा वल्मीकवपा पिण्डाहवनीयान्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम् । अग्निरुषामुषः कालानामग्रमुपक्रममन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जातं जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदाः अयमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत् । किञ्च सूर्य्यस्य रश्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत् । किञ्च द्यावापृथिवी उभे अपि अनु क्रमेण आततन्थ आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान् । व्यत्ययो बहुलमिति (पा० ३, १, ८५) पुरुषव्यत्ययः बभूथाततन्थेत्यादिना निपातः सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

आगत्यं वाज्यध्वानꣳ सर्वा मृधो विधूनुते । अग्निꣳ सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते ॥ १८ ॥

अश्वमभिमन्त्रयते । "आगत्य वाजी" । अनुष्टुप् । आगत्य आगम्य वाजी वेजनवानश्वः "अध्वानम्" पन्थानम् "सर्वामृधः" सर्वान्संग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते । अपनयति । "तस्मादुहैतदश्वस्य त्वा विधूनुते इति" श्रुतिः । ततो गतश्रमः सन् । "अग्निं सधस्थे" । सहस्थाने पृथिव्या वर्त्तमानम् । "महति" उत्कृष्टप्रदेशे प्रवर्त्तमानम् चक्षुषा निचिकीषते" पश्यति । छान्दसोऽयं धातुः पश्यत्यर्थः ॥ १८ ॥

का० (१६, २, १७) आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति । मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्तमश्वमभिमन्त्रयते । अश्वदेवत्यानुष्टुब् मयोभूदृष्टा ।

वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान् सङ्ग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते विविधं कम्पयति अपनयतीत्यर्थः ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति पश्यति पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

आक्रम्यं वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् । भूम्यां वृत्त्वायं नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

अश्वेन पिण्डमधिष्ठापयति । "आक्रम्य वाजिन्" । अनुष्टुप् । आक्रम्य । अवष्टभ्य । हे वाजिन्नश्व । "पृथिवीम् अग्निमिच्छ" अग्नेरन्वेषणं "कुरु" । रुचिर् दीप्तौ । क्विप् । दीप्त्या सह । यद्वा दीप्त्या निमित्तभूतयान्वेषय "त्वम्" । किञ्च "भूम्या वृत्त्वाय" । वृतु वर्तने । क्त्वा । क्त्वो यप् स्पर्शनार्थे वृत्तिः भूमिः तत्प्रदेशं स्पर्शयित्वा "नः" अस्माकं "ब्रूहि" । कथय । "यतः" यस्मात् प्रदेशात् "खनेम" तमग्निं "वयम्" ॥ १९ ॥

का० (१६, २, १८) आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः सूत्रस्य ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व ! पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः । किञ्च भूम्या वृत्त्वाय वृतु वर्त्तने क्त्वाप्रत्ययः क्त्वो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदेशाद्वयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत् प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्षꣳ समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

अश्वं स्तौति पृष्ठस्योपरि पार्ष्णिं धारयन् । "द्यौस्ते पृष्ठम्" ।

बृहती यस्य तव द्यौः पृष्ठं "पृथिवी च "सधस्थं" सस्थानं पादौ। "आत्मान्तरिक्षम्"। "समुद्रः" उदकं योनि रुत्पत्तिस्थानम्। तं त्वामेवंप्रभावं ब्रूमः "विख्याय चक्षुषा"। निरीक्ष्य चक्षुषा। "त्वम् अभितिष्ठ" पादैः। "पृतन्यतः"। पृतनां संग्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यतः तान् पृतन्यतः पुरुषान्॥ २०॥

का [१६, २, १९) द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणि धारयन्ननुपस्पृशन्निति। पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः॥ आर्षी बृहती अश्वदेवत्या। हे अश्व! द्यौः लोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं पादो अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानमप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेः। एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्त्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय। पृतनामिच्छन्ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोप इति (पा० ७, ४, ३९) क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृप्रत्ययः॥२०॥

उत्क्राम मह॒ते सौभ॑गाया॒स्मादा॒स्थाना॑द् द्रवि॒णो॒दा वा॑जिन्। व॒यꣳ स्या॑म सुम॒तौ पृ॑थि॒व्या अ॒ग्निं ख॑नन्त॑ उ॒पस्थे॑ अस्याः॥ २१॥

अश्वमुत्क्रामयति। "उत्क्राम"। त्रिष्टुप् विराड् वा। उत्क्राम उद्गच्छ। "महते सौभगाय" महते ऐश्वर्याय। भगशब्द ऐश्वर्यवचनः। "अस्मादास्थानात् "अस्मादधिष्ठानात् यत्र त्वं तिष्ठसि। द्राविणं धनं ददतीति "द्रविणोदाः" यस्त्वं द्रविणोदाः हे वाजिन्। किञ्च। उत्क्रान्ते त्वयि "वयं स्याम" भवेम। "सुमतौ पृथिव्याः" शोभनायां मतौ पृथिव्याः। "अग्निं खनन्तः" अग्न्यर्थं पिण्डं खनन्तः। "उपस्थे" उत्सङ्गे "अस्याः" पृथिव्याः॥ २१॥

का० (१६, २, १९) उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडस्वश्वेत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे वाजिन् ! महते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धयेऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस्शब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सानुग्रहे चित्ते स्याम भवेम । कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकꣳ सुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निꣳ स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

अथैनमश्वमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते । "उदक्रमीत्" त्रिष्टुप् । यतः प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् । "द्रविणोदा" द्रविणस्य धनस्य दाता । "वाजी" वेजनवानश्वः । "अर्वा" अरणशीलः चञ्चल इत्यर्थः । "अकः" कृतवान् । "सलोकं" शोभनं लोकं स्थानम् । "सुकृतं पृथिव्याम् । "ततः" तस्मात्प्रदेशात् "खनेम" । "सुप्रतीकम्" । मुखं प्रतीकम् । सुमुख"मग्निम् स्वोरुहणाः । स्वर्गं लोकमारोहन्तः । "अधि । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । "नाकम्" । कमिति सुखनाम । न अकमसुखं यत्र गतानां भवति स नाकलोकः । "उत्तममुत्कृष्टम् । इत्थंभूतस्य लोकस्य प्राप्तये एतत्कर्म कुर्म इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

का० (१६, २, २०) उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते ॥ आश्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्यवन्तमकः

कृतवान् करोतेर्लङि बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुकि गुणे तिलोपे--रूपम् । ततः प्रदेशाद्वयमग्निमग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधिरुहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा । किम्भूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममुत्कृष्टम् ॥२२॥

आ त्वा॑ जिघर्मि॒ मन॑सा घृ॒तेन॑ प्रतिक्षि॒यन्तं॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । पृ॒थुं ति॑र॒श्चा वय॑सा बृ॒हन्तं॒ व्यचि॑ष्ठ॒मन्नै॑ रभ॒सं दृशा॑नम् ॥ २३ ॥

मृदमभिजुहोति । "आ त्वा जिघर्मि" । त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ । घृ क्षरणदीप्त्योः । आजिघर्मि आसिञ्चामि त्वां "घृतेन" । "मनसा" श्रद्धाप्रोत्कण्ठितेन । "प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा" । प्रत्येकशो निवसन्तं भूतानि सर्वाणि । "पृथुं" तिरश्चा । महान्तं तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा । "वयसा" बृहन्तम् "वयसा धूमेन" बृहन्तम् । "इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमम् सामुत्र वृष्टिर्भवती"त्येतदभिप्रायम् । "व्यचिष्ठम्" । व्यञ्चनवन्तम् अवकाशवन्तम् । "अन्नैरभसम् । रभ राभस्ये । अन्नैर्घृतादिभिः क्षिप्तैरुत्साहवन्तम् । बहुभिरप्यन्नैः क्षिप्तैर्नास्य शक्तिपरिहाणं भवतीत्येतदभिप्रायः । दृशानम् । दर्शनीयं दृश्यमानं वा । अदृष्टा अन्या देवता अयं तु दृश्य इति ॥ २३ ॥

का० (१६, २, २२) उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्रुवेणाश्वपदे । अस्यार्थः । आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋग्भ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् आ त्वा जिघर्मीति पूर्वस्याः पूर्वार्धे मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धे पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धे पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्द्धे च

पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समदृष्टे आग्नेय्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ! मनसा श्रद्धायुक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा घृ क्षरणदीप्त्योः ह्लादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादिकादस्माच्छतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतामिति बहुदेशव्याप्तिः वयसा वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तामिति बहुकालव्याप्तिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति इष्ठनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः रभसं रभ राभस्ये घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशेः शानन् प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत । मर्यश्री स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः ॥ २४ ॥

"आ विश्वतः" । "आजिघर्मि" आसिञ्चामि त्वां "विश्वतः" प्रत्यञ्चम् सर्वतः पतिगतं महाभाग्येन । यतः । "अरक्षसा मनसा तज्जुषेत" । अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्धविर्ज्जुषस्व भक्षयस्व । यस्त्वं "मर्य्यश्रीः" । मर्य्यैर्मनुष्यै राश्रयणीयः । "स्पृहयद्वर्णः" स्पृहणीयवर्णश्च । "अग्नि" रिति साभिप्रायम् । "अग्निर्वै देवानां । मृदुहृदयतम" इत्यादिगुणख्यापनार्थम् । "नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः" । नचाभिमर्शनाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन । "जर्भुराणः" । जभीजृभि गात्रविनामे । इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥

अहमग्निमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च। किम्भूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम्। सोऽग्निररक्षसा क्रौर्य्यरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् घृतं जुषतां सेवतां प्रार्थनायां लिङ्। कीदृशोऽग्निः मर्य्यश्रीः मर्यैर्मनुष्यैः श्रायते आश्रीयते सेव्यते इति मर्य्यश्रीः मनुष्यैराश्रयणीयः। स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो रूपं यस्य यजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः। अभिमृश्यत इत्यभिमृट् न अभिमृश्यते नाभिमृट् तस्यै नाभिमृशे चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुमयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृम्भत इति जर्भुराणः जृभी गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जृभेरौणादिक उराणप्रत्ययः। ईदृशमग्निमाजिघर्मीति योज्यम्॥ २४॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत्। दधद्रत्नानि दाशुषे॥ २५॥

परिलिखति। तिसृभिराग्नेयीभिर्गायत्र्यनुष्टुब्जगतीभिः। "परि वाजपतिः"। अग्निः नानादेवत्यान्यपि हव्यानि हवींषि परि अक्रमीत्। परिक्रमणं भक्षणार्थम्। "वाजपतिः" अन्नस्य पतिः। "कविः" क्रान्तदर्शनः। किंकुर्वन्हवींष्य"क्रमीत्"। दधत् ददद्रत्नानि रमणीयानि धनानि "दाशुषे" हवींषि दत्तवते यजमानाय॥ २५॥

का० (१६, २, २३) अभ्र्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरयेति। अस्यार्थः। अभ्र्या वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया परया बहिर्बहिः प्रवेशो यथा तथा। परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि त्वेति तद्बहिर्द्वितीयं त्वमग्न इति तद्बहिस्तृतीयमित्यर्थः॥ आग्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा। अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणमित्यर्थः। कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदर्शनः। किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि

रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशृ दाने अस्य धातोर्दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दान इति कल्पद्रुमोक्तेः ॥ २५ ॥

परि॑ त्वाग्ने॒ पुरं॑ व॒यं विप्र॑ꣳ सहस्य धीमहि । धृ॒षद्व॑र्णं दि॒वे-दि॑वे ह॒न्तारं॑ भङ्गु॒राव॑ताम् ॥ २६ ॥

"परि त्वाग्ने" । परीत्यस्योपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः। ध्यायतेः संप्रसारणं तु छान्दसम् । परि सर्वतो ध्यायामः । "त्वा" त्वाम् हे "अग्ने पुरं" पुररूपेणावस्थितम् । अग्निः सहस्यो हि पुरोरक्षको भवति । "वयं विप्रं" मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । हे "सहस्य"। सहसि बले भवः सहस्योऽग्निः । स हि मथ्यमानो जायते । तस्य सम्बोधनं हे सहस्य । "धृषद्वर्णं" प्रसहनरूपम् "दिवेदिवे" अहन्यहनि । "हन्तारं" बाधितारम् "भङ्गुरावताम्" भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरावन्तः तेषां भङ्गुरावताम् । अनवस्थितचित्तवृत्तीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुदृष्टा । परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः । सहस्य सहसि बले भवः सहस्य बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य ! हे अग्ने ! वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दसमित्युक्तम् । कीदृशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षकत्वात् यद्वा पिपर्त्ति पालयतीति पूस्तम् पॄपालनपूरणयोः क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येति उदादेशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णं ञिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रत्ययः धृष्णोति धृषन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् असह्यरूपमित्यर्थः । दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम् । भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः॥२६॥

त्वम॑ग्ने॒ द्युभि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ । त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जाय॒से शुचि॑ः ॥ २७ ॥

"त्वमग्ने" हे भगवन्नग्ने त्वं "द्युभि"रहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे । त्वमेव "आशुशुक्षणिः" । आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या क्षिणोति हिनस्ति सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिरुच्यते । त्व"मद्भ्य"श्च विद्युदात्मना जायसे । "त्वमश्मनः दोषाणात्परिजायसे" । "त्वं वनेभ्यः" अरणिकाष्ठेभ्यो जायसे । "त्वमोषधीभ्यो" वंशादिभ्यो जायसे । "त्वं नृणां" मनुष्याणामग्निहोत्रिणां जायसे । तदुक्तम् । "पुत्रो ह्येष सन् स पुनः । पिता भवतीति" । हे "नृपते" नृणां पालयितः । "शुचि"र्निषिक्तपाप्मा । अथापरो व्याख्यामार्गः । आशुशुक्षणिशब्दस्य पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तथाच वाक्यस्य संयोगः । आ उपसर्गपूर्वः शोचतिः सन्नन्तः । आशुशुक्षणेः आदिदीपयिषोर्जायसे । योऽपि गृहं खलं वा निर्मथ्य दीपयति तस्यापि त्वं जायसे । सर्वेषामनुग्रहे प्रवृत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः । त्वमग्ने द्युभिर्जायसे त्वमादिदीपयिषोर्जायसे । एवं त्वमद्भ्यः अश्मनः वनेभ्यः ओषधीभ्यः नृणां पुत्रत्वेन नृपते जायसे । शुचिर्दीप्त इति योजना ॥ २७ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुब्गृत्समददृष्टा प्रथमान्त्यावेकादशार्णौ द्वितीयतृतीयौ दशार्णौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे नृपते नृणां पालक ! हे अग्ने ! त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यस इत्यर्थः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्षणिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं

शुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिः । त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्योऽरणिकाष्ठेभ्यो जायसे त्व मोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसङ्घर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सन् स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शिद्धिहेतुः पुनः पाकान्महीमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । पृ॒थि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॒री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वत् ख॑नामि । ज्योति॑ष्मन्तं त्वाग्ने सु॒प्रती॑क॒मज॑स्रेण भा॒नु॒ना दीद्य॑तम् । शि॒वं प्र॒जाभ्यो॒ऽहि॑ꣳसन्तं पृथि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॒री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वत् ख॑नामः ॥ २८ ॥

खनति । देवास्य त्वा । व्याख्यातम् । "पृथिव्याः सहस्थानात् अग्निं" पशव्यम् आङ्गिरसा तुल्यं खनामि । "ज्योतिष्मन्तं" ज्योतिषा संयुक्तं त्वां हि अग्ने "सुप्रतीकं" सुमुखम् "असस्रेण" अनुपक्षीणेन "भानुना" दीप्त्या "दीद्यतं" दीप्यमानम् "शिवं" "प्रजाभ्यः" शान्तं प्रजाभ्यः "अहिंसन्तं" प्राणिनः पृथिव्या सहस्थानादपि । अग्निं पशव्यम् आङ्गिरसा तुल्यं खनामः ॥ २८ ॥

का० (१६, २,२३) अभ्र्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेति । अभ्र्या कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकया ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव खनामि । कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने । ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्रेणानुपक्षीणेन निरन्तरं वर्त्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं छान्दसो धातुः ! प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

अपां पृष्ठम॑सि योनि॑र॒ग्नेः स॑मु॒द्रम॒भित॒ः पिन्व॑मानम्। वर्ध॑मानो म॒हाँ२॥ २॥ आ च॒ पुष्क॑रे दि॒वो मात्र॑या वरि॒म्णा प्र॑थस्व ॥ २९॥

पुष्करपर्णं कृष्णाजिनोपरिष्टात्स्थापयति। "अपाम्पृष्ठम्"। स्वराट् पङ्क्तिः। यतः अपाम्पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात्। योनिः स्थानं च अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य। अतस्त्वां ब्रवीमि। "समुद्रमाभितः पिन्वमानम्"। उपपदविभक्तिर्द्वितीया। समुद्रस्योदकस्य इतश्चेतश्च सिञ्चतः। त्वं "वर्द्धमानो महान्" भव। "आ च पुष्करे। आसीद च पुष्करे उदके। स हि तस्य योनिः। आकारः आकृष्य व्याख्यातः। चकारो भिन्नक्रमः। विमार्ष्टि एनं चतुर्थेन पादेन। "देवो मात्रया" द्युलोकस्य परिमाणेन। "वरिम्णा" ऊरुत्वेन च "प्रथस्व" वर्द्धस्व ॥२९॥

का० (६, २, २४ (कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति। अस्यार्थः। मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति। पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्त्यावेकादशकाविति द्व्यक्षराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः। अथ मन्त्रार्थः। हे पुष्करपर्ण! त्वमपा जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानामिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। पुष्करे जले आसीद च यद्वा पुष्कर आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं त्वमसि। का० (१६, २, २५) विमार्ष्ट्येनद्दिव इति। एनत् पुष्करपर्णं विपुलं करोति। हे पुष्करपर्ण! दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रस्थस्फेत्यादिना उरोर्वरादेश इमनिच् ॥ २९॥

शर्म॑ च॒ स्थो वर्म॑ च॒ स्थोऽच्छि॑द्रे बहु॒ले उ॒भे। व्यच॑स्वती॒ संव॑सायां भृ॒तम॒ग्निं पुरी॒ष्यम् ॥ ३० ॥

उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे अभिमृशति अनुष्टुब्भ्याम् । “शर्म च स्थः” यो युवां शरणं च भवथ संहननं च । “अच्छिद्रे” सकले “बहुले” महाप्राणे च । उभे अपि ते युवां ब्रवीमि । “व्यचस्वती” अवकाशवती भूत्वा “संवसाथाम्” आच्छादयतम् । आछाद्य च “भृतं” विभृतम् “अग्नि पुरीष्यं” पशव्यम् ॥ ३० ॥

का० (१६, २, २६) आलभत उभे शर्म च स्थ इति ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः । कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ! उभे युवां शं च स्थः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः वर्म च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः चौ समुच्चये । कीदृशे युवामच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्ययः तद्वती अवकाशवती । तथाविधे युवां पुरीष्यं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् । वस आच्छादने अदादिः आच्छाद्य चाग्निं भृतं विभृतं धारयतं बिभर्तेः बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुक् ॥ ३० ॥

संव॑साथाᳬ स्व॒र्विदा॑ स॒मीची॒ उर॑सा॒त्मना॑ । अ॒ग्निम॒न्तर्भ॑रि॒ष्यन्ती॒ ज्योति॑ष्मन्त॒मज॑स्र॒मित् ॥ ३१ ॥

“संवसाथाम्” । आच्छादयतमेनमग्निं पिण्डरूपम् । “स्वर्विदा” । यज्ञसूर्यदेवाहर्वचनः स्वशब्दः । स्ववेत्तीति स्वर्वित् स्वर्विदा रूपेण । यद्वा । द्विवचनस्य स्थाने आकारः । स्वर्विदीभूत्वा । यद्वा स्वर्गविदीभूत्वा । “समीची” समाने सङ्गते एकचित्ते भूत्वा । “उरसात्मना” च । किञ्च अग्निपिण्ड“मन्त” र्मध्यतः “भरिष्यन्ती” धारयमाणे ज्योतिष्मन्तम् अजस्रम्” अनुपक्षीणम् । कुरुतमिति शेषः । “इदि”ति पादपूरणः ॥३१॥

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ! ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमजस्रमित् निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् । कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकारः स्वर्वित्त इति स्वर्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्वाची स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः । तथा समीची सम्यगञ्चने सङ्गते एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

पिण्डमभिमृशति । "पुरीष्योऽसि" । पशव्यस्त्वमसि । "विश्वभराः" सर्वस्य धारकः पोषको वा "अथर्वा त्वा" च प्राणः । त्वां "प्रथमो निरमन्थत्" मथितवान् हे "अग्ने" । पिण्डं हरति षड्भिराग्नेयीभिः । तत्र तिस्रो गायत्र्यः । द्वे त्रिष्टुभौ एका बृहती । "त्वामग्ने" । त्वां हे अग्ने "पुष्करादुदकात् । "अधि" सकाशात् "अथर्वा" अतनवान् प्राणो निरमन्थत । निर्जनितवान् । "आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा" इति । श्रुतिः । "मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः" । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । वाघतस्तु मूर्ध्नः शिरस्तः अरण्योर्जनयति । सर्वस्य कर्मणोऽङ्गभूतम् ॥ ३२ ॥

का० (१६, २, २७) पिण्डं पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने । त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि विश्वभरा असि विश्वं सर्वं जगद् बिभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभराः असुन्प्रत्ययः । हे अग्ने ! प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्थत् निःशेषेण मथितवान् ॥ का० (१६, २, २८, ३, १) पाणिभ्यां परिगृह्यात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साग्निस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वं सकृद्धृत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति । दक्षिणेनाग्निं धृत्वोभाभ्यां

कराभ्यां सर्वे पिण्डं त्वामग्न इति षड्टचेन सकृद्गृहीत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यो भरद्वाजदृष्टाः। हे अग्ने ! अथर्वा प्राणः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्त्वां निरमन्थत निःशेषेण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुतेः (६, ४, २, २)। वाघत इति ऋत्विङ्नामसु (निघ० ३, १८, ३) पठितम्। विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नोऽर्थादरणेः शिरसो निरमन्थन्तेति व्यत्ययः। यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येकवचनं प्रथमाबहुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने ! अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत। कीदृशात् पुष्करात् मूर्ध्नः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निमन्थनयज्ञनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्ङृषि॑: पु॒त्र ई॑धे॒ अथ॑र्वणः। वृ॒त्र॒ह॒णं पु॑र॒न्द॒रम् ॥ ३३ ॥

"तमु त्वा"। अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थे। उत्तरेणेत्युकारः। तमेव त्वां "दध्यङ्" नाम "ऋषि"र्मन्त्राणां द्रष्टा। "पुत्र ईधे अथर्वणः"। व्यवहितोऽत्रसम्बन्धः। अथर्वणः पुत्र ईधे। इन्धी दीप्तौ। आदीपयति। कथंभूतं त्वामादीपयति। "वृत्रहणम्" पाप्मनो हन्तारम् "पुरन्दरम्" असुरपुरां च दारयितारम्। वागने दध्यङ् आथर्वण इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

हे अग्ने ! अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्नामक ऋषिः तमु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान्। कीदृशं त्वां वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु हन इति क्विप्। पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम्। वाचंयमपुरन्दरौ चेति खशि निपातः ॥ ३३ ॥

तमु॑ त्वा पा॒थ्यो वृषा॒ समी॑धे दस्यु॒हन्त॑मम्। ध॒नं॒ज॒यꣳ रणे॑-रणे ॥ ३४ ॥

"तमु त्वा"। तमेव त्वां "पाथ्यो वृषा"। "मनो वै पा-

थ्यो वृषे"ति श्रुतिः। मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते। तदुक्तम् मनसैवानुद्रष्टव्यमिति। मनसा अभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति इति। वृषा मनः "समीधे" संदीपयति। "दस्युहन्तमम्" शत्रुहंतृतमम्, धनस्य जेतारम्, "रणे रणे"। संग्रामे संग्रामे ॥ ३४ ॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां ड्यणिति (पा० ४, ४, १११) पाथःशब्दात् ड्यण्प्रत्ययः टिलोपः। वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने! त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यते अतः पाथ्यः। मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियाᳪ रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः। मनो वै पाथ्यो वृषेति श्रुतेः (६, ४, २, ४)। कीदृशं त्वां दस्युहन्तमम् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहन्तमस्तम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे दस्युहतम इति प्राप्ते नाद्घस्येति तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम्। रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम्॥३४॥

सीद॑ होत॒: स्व उ॑ लो॒के चि॑कि॒त्वान्त्सा॒दया॑ य॒ज्ञᳪ सु॑कृ॒तस्य॒ योनौ॑। दे॒वा॒वीर्दे॒वान् ह॒विषा॑ यजा॒स्यग्ने॑ बृ॒हद्यज॑माने॒ वयो॑ धाः ॥ ३५ ॥

"सीद होतः"। सीद उपविश हे होतः। अग्ने। "स्वे उलोके"। उकारो विनिश्चयार्थीयः। स्वकीय एव लोके कृष्णाजिने। चिकित्वान् चेतनवान् परिदृष्टकारो स्वमधीकारं जानानः। किञ्च। "सादया यज्ञम्"। स्थापय च यज्ञं त्वं "सुकृतस्य" साधुकृतस्य कर्मणः। "योनौ" स्थाने कृष्णाजिने। "कृष्णाजिनं वै सुकृतयोनि"रिति श्रुतिः। यज्ञे हि तन्यमाने अवघातः पेषणं सोमनिधा च कृष्णाजिने एवं भवतीत्येतदभिप्रायमेवमुच्यते। यश्च त्वं "देवावी"र्देवानामवनशीलः "देवान्हविषा" यजासि यजसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि। हे "अग्ने

बृहत्" महत् "यजमाने वयः" आयुरन्नं वा । "धाः" धेहि ॥३५॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाह्वातः ! हे अग्ने ! स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपाविश । कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषणसोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः (६, ४, २, ६) हे अग्ने ! यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावी त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् यजासि यजसि । लेटोऽडाटावित्याडागमः पूजयसि अतो यजमाने बृहन्महद्वय आयुरन्नं वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥ ३५ ॥

नि होता॑ होतृ॒षद॑ने॒ विदा॑नस्त्वे॒षो दी॑दि॒वाँ २॥ अ॑सदत् सु॒दक्षः॑ । अद॑ब्धव्रतप्रम॑ति॒र्वसि॑ष्ठः सहस्रम्भ॒रः शुचि॑जिह्वो अ॒ग्निः ॥ ३६ ॥

"नि होता" नीत्ययमुपसर्ग असददित्यनेनाख्यातेन सम्बध्यते । न्यसदत् निषसत्त उपविष्टः होता अग्निः । "होतृषदने" । होता यस्मिन्सीदति तत् होतृषदनं तस्मिन् । "विदानः" जानानः स्वमधिकारम् । "त्वेषो" दीप्तियुक्तः "दीदिवान्" देदीप्यमानः । "असदत् । सुदक्षः" साधु क्षिप्रकारी । "अदब्धव्रतप्रमतिः" । अदब्धमनुपहिंसितं कर्म यस्य प्रकृष्टा मतिः सएवमुच्यते । "वसिष्ठः" वस्तृतमः । यस्य सहस्रम्भरः । सहस्रं बिभर्तीति सहस्रंभरः सर्वहितः । "शुचिजिह्वः" । शुचिर्जिह्वो यस्य स शुचिजिह्वः योऽयं नानादेवत्यानि हवींषि अभ्यवहरति, नवोच्छोषयति स शुचिजिह्व इति शक्यते वदितुम् ।

अग्निरिति विस्मित इवाचष्टे ॥ ३६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समदद्दष्टा। नीत्युपसर्गोऽसददित्यनेन सम्बध्यते। अग्निः होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन् सीदति तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे सम्यगुपविष्टवान्। कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता। विदानः स्वाधिकारं जानन्। त्वेषः त्विष दीप्तौ पचाद्यच् त्वेषतीति त्वेषः दीप्तिमान्। दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्वसुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति वलोपः होतृधिष्ण्यादौ गमनवान्। सुदक्षः साधु कुशलः क्षिप्रकारी। अदब्धव्रतप्रमतिः दम्भु वधे अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्धव्रतश्चासौ प्रमतिश्चेति सः। तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि परे तृचो लोपः। सहस्रम्भरः सहस्रं सर्वजनं बिभर्ति पुष्णाति सहस्रम्भरः। शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

सꣳ सीदस्व महाꣳ२॥ असि शोचस्व देववीतमः। विधूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम्॥३७॥

सं सीदस्व। हे "अग्ने" सङ्गत्य सीदस्व। यतस्त्वं "महानसि"। "शोचस्व" दीप्यस्व यतस्त्वं "देववीतमः" अतिशयेन देवानामाप्यायिता। "विसृज" च विमुञ्च च वि "धूमम् अरुषम्" अरोचनम् "मियेध्य"। यमेध्य इति प्राप्ते छान्दसो प्रकर्षः। हे "प्रशस्त" लक्षण। "दर्शतम्" दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम्। "इतो वा अयमूर्ध्वरेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवती"ति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णोऽन्येऽष्टार्णाः। मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध्य! हे मेध्य। यज्ञिय! यज्ञार्ह! हे प्रशस्त! उत्कृष्ट! हे अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे

सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वात् स त्वं शोचस्व शुच दीप्तौ दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं देववीतमः देवान् वेति तर्पयति देववीः वी कान्त्यादौ क्विप् अतिशयेन देववीः देववीतमः । किञ्च दर्शतं दर्शनीयमरुषमरोचनं धूमं विसृज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वा अयमूर्ध्वꣳ रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

अपो देवीरुपसृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३८ ॥

अवाटे अप आसिञ्चति । "अपो देवीः" अब्देवत्या बृहती । त्रिधूममग्नेअरुषंमियेध्येत्यनन्तर्यादग्निरुच्यते । धौर्वा "अपो देवीरूपसृज निक्षिप वृष्टिरूपाः" मधुमती रसवतीः आरोग्यदातृकाः । "अयक्ष्माय" प्रजाभ्यः । यक्ष्मा व्याधिः भावप्रत्ययलोपः । अयक्ष्मत्वार्थम् प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः । "तासां भूमिगतानाम् "आस्थानात्" अधिष्ठानात् । "उज्जिहताम्" उद्गच्छन्तु । "ओषधयः" सुपिप्पलाः साधुफलः पिप्पलं फलमुच्यते ॥ ३८ ॥

का० (१६, ३, २) अपः श्वभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति । मृत्पिण्डगर्ते जलं सिञ्चति ॥ अब्देवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुर्द्वीपदृष्टा द्वितीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सान्यङ्कुसारिणी । पूर्वेऽर्चौऽग्ने इति सम्बोधनमध्याह्रियते द्यौरध्वर्युर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने ! यद्वा हे द्यौः ! यद्वा हे अध्वर्यो ! देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशीरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः । किमर्थं प्रजाभ्यः अयक्ष्माय पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै प्रजानामारोग्याय । तासां सिक्तानामपां स्थानात् सुक्षेत्ररूपादस्मात् खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिहतामुद्गच्छन्तु । कीदृश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्वि-

कस्तम् । यो देवानां चरासि प्राणथेन कस्मै देव वषडस्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

वायुना संदधाति । सं ते वायुः" । त्रिष्टुप् । अर्द्धचः वा पार्थिवोऽर्द्धर्चो वायुदेवत्यः । "सन्दधातु" तव "मातरिश्वा" वायुः पृथिवी । उत्तानायाः "सत्त्या यदेतत् हृदय" मवटरूपेण । "विकस्तम् । विकशितम् । वायुरुच्यते । "यो देवानाम्" यस्त्वं देवानां चरासि "प्राणथेन" "प्राणत्त्वेन थकारो भावप्रत्ययार्थकः । हे "देव" तस्मै "कस्मै" प्रजापतये "तुभ्यम्" इयं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु । "नो हैतावत्यन्याहुतिरास्तियथैषे"ति श्रुतिः ॥ ३९ ॥

का० (१६, ३, ३) सं त इति वातमपाक्षिपति । पिण्डगर्त्ते वायुं प्रेरयति ॥ त्रिष्टुप् अर्द्धं पृथिवीदेवत्यमर्द्धं वायुदेवत्यम् । हे पृथिवि ! उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्धृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावटरूपेण विकासितम् इडभाव आर्षः [पा० ७, २, ३४] तत् स्थानं वायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशो वायुः मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्वयाति गच्छति मातरिश्वा । एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव ! द्योतनादिगुणयुक्त ! वायो ! यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां प्राणथेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणथम् भावे छान्दसस्थप्रत्ययः । कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्यन्याहुतिरास्ति यथैषेति (६, ४, ३, ४) श्रुतेः ॥ ३९ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत् स्वः । वासो अग्ने विश्वरूपꣳ संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

आस्तीर्णयोरन्तरानुद्गृह्णाति । "सुजातो ज्योतिषा" । अनुष्टुबाग्नेयी । अयमग्निः सुजातः सजन्मा ज्योतिषा सह सं-

युक्तः । "शर्म" शरणम् "वरूथं" । वरणीयम् गृहम् "आ असदत्" आसीदतु । स्वः" स्वर्गाख्यम् । योक्त्रेणोपनह्यति । "वासो अग्ने" । हे अग्ने विभावसो विभूतधन । वासो विभूतयः । "विश्वरूपं" विचित्रम् "संव्ययस्व" । व्येञ् संवरणे परिधत्स्व ॥ ४० ॥

का० (१६, ३, ५) आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति । अस्यार्थः । आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूर्ध्वमादत्त इति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयो नवार्णः सुजातः सुष्ठूत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरूथं वरणीयं गृहं कृष्णाजिननिर्मितमासदत् आसीदतु प्राप्नोतु । का० (१६, ३, ६) त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासो अग्न इति । उद्गृहीतान् कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् मुञ्जयोक्त्रेणबध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः । हे विभावसो ! विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्सम्बोधनं हे विभावसो ! हे अग्ने ! विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येञ् संवरणे अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

उदु॑ तिष्ठ स्वध्व॒राव॑ नो दे॒व्या धि॒या । दृ॒शे च॑ भा॒सा बृ॑ह॒ता सु॑शु॒क्वनि॒राग्ने॑ याहि सुश॒स्तिभि॑: ॥ ४१॥

अथैनमादायोत्तिष्ठति । उदु तिष्ठ । "आग्नेयी" बृहती । उत्तिष्ठ । उकारः पादपूर्णः । हे स्वध्वर सुयज्ञिय । तत उत्थाय अवपालय "नो" ऽस्मान् । "देव्याधिया" देव्या बुद्ध्या । किञ्च । "दृशे च" दर्शनाय अस्माकम् "भासा बृहता सुशुक्वनिः" साधु सुशुचा संदीप्तः । "आयाहि" आगच्छ हे"अग्ने सुशस्तिभिः" । साधुशिष्टैरश्वैः ॥ ४१ ॥

का० (१६, ३, ७) उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति । तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्व-

मनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः । हे स्वध्वर ! शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक ! हे अग्ने ! उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । किञ्च हे अग्ने ! सुशस्तिभिः शोभनकीर्त्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् बृहता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चेति पश्यतेस्तुमर्थौ निपातः । कीदृशस्त्वं सुशुक्वनिः साधु शुचो रश्मीन् वनति सम्भजति सुशुक्वनिः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्व ऊ षु णं ऊतये तिष्ठां देवो न संविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिंता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयांमहे ॥ ४२ ॥

अथैनामित ऊर्ध्वं प्राश्रं गृह्णाति । "ऊर्ध्व ऊषुण बृहती आग्नेयी । ऊर्ध्वस्तिष्ठ । ऊसू पादपूरणौ । "नः ऊतये" । अस्माकमवनाय । कथमूर्ध्वस्तिष्ठ । "देवो न सविता" । नकार उपमार्थीयः । देव इव सविताः उर्ध्वस्थितः "वाजस्या"न्नस्य "सविता" संभक्ता । भविष्यसीति शेषः । "यदञ्जिभिः" । यस्मादञ्जिभिर्व्यञ्जकैर्द्रव्याणां रश्मिभिः । "वाघद्भिः" । हविषां वोढृभिः सहितम् "विह्वयामहे" विविधमाह्वयामः तदूर्ध्वस्तिष्ठेति सम्बन्धः ॥४२॥

का० [१६, ३, ८] ऊर्ध्वबाहुः प्राश्रं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति । प्रसारितबाहुः प्राश्रं पिण्डं गृह्णाति ॥ अग्निदेवत्योपारिष्टद् बृहती कण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद् बृहती । हे अग्ने ! नोऽस्माकमूतये रक्षणाय ऊर्ध्व उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णत्वम् । क इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन् वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षणु दाने यद्यस्मात्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिर्व्यञ्जकैर्वाघद्भिः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविधमाह्व-

यामः तस्मादूर्ध्वं एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः । अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्याञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे । कीदृशैरञ्जिभिः वाघाद्भिः हविषां वोढृभिः ॥ ४२ ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु । चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून् प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

अश्वमभिमन्त्रयते । "स जातो गर्भः" । त्रिष्टुप् आङ्गिकस्याश्वं स्तौति । अध्याहारव्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । यस्त्वं । "रोदस्यो" द्यावापृथिव्यो "गर्भो जाता"सि । यश्च त्वं हे "अग्ने चारुः", शोभनः "विभृतः" हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति हकारस्य भकारः । "ओषधीषु" पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यविषयासु भवसि । यश्च त्वं "चित्रो" नानारूपः "शिशुः" शंसनीयः । "परितमांसि अक्तून्" रात्रीः अतिरोचसे । स त्वं "मातृभ्यः अधि" । ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् "कनिक्रदत्" अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् "गाः" प्रयाहि ॥ ४३ ॥

का० (१६, ४, ९) अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति । पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान् स जात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्वमग्नीकृत्य स्तौति हे अग्ने ! स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि । कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः । ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः । चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्तूनिति लिङ्गव्यत्ययः अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इणो गा लुङीति

गादेशः अडभावश्छान्दसः । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते । दाधर्त्तिदर्धर्तीत्यादिना कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

स्थि॒रो भ॑व वी॒ड्व॑ङ्ग आ॒शुर्भ॑व वा॒ज्य॑र्वन् । पृ॒थुर्भ॑व सु॒षद॒स्त्वम॒ग्नेः पु॑री॒ष॒वाह॑णः ॥ ४४ ॥

रासभमभिमन्त्रयते । "स्थिरो भव"। उष्णिक् अनुष्टुब्वा । स्थिरो भव निश्चलो भव। "वीड्वङ्ग" श्च दृढाङ्गश्च भव । "आशुः" शीघ्रश्च भव "वाजी" वेजनवांश्च भव । हे "अर्वन्" । पदार्थं प्रति इयर्त्तीति अर्वा । "पृथुः" पृथुश्च "भव" । "सुषदः" । स्वस्थेयश्च भव । यत "स्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः" । पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति पुरीषवाहणो रासभः ॥ ४४ ॥

रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा । इयर्ति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल ! स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृढार्थः वीड्वन्यङ्गानि यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थेयो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषदः कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति ञ्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शि॒वो भ॑व प्र॒जाभ्यो॒ मानु॑षीभ्य॒स्त्वम॑ङ्गिरः । मा द्यावा॑पृथि॒वी अ॒भि शो॑ची॒र्मान्तरि॑क्षं॒ मा वन॒स्पती॑न् ॥४५॥

अजमभिमन्त्रयते । "शिवो भव" । अनुष्टुप् बृहती वा । हे अज शिवः शान्तो भव । "प्रजाभ्यो मानुषीभ्यो" ऽर्थाय त्वम् हे "अङ्गिरः" । "आङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽज" इति श्रुतिः । मा च त्वं "द्यावापृथिवी अभिशोचीः" अभिसंतापयेः । "मा-चान्तरिक्षं मा च वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

अजदेवत्या पथ्या बृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा आङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः ! अग्निरूपः अजः ! मानुषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽज इति श्रुतेः (६, ४, ४, ४) । किञ्च द्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा सन्तापय तथान्तरिक्षं माभिशोचीः तथा वनस्पतीन्माभिशोचीः ॥ ४५ ॥

प्रैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भꣳ समुद्रियम् ॥ अग्न आयाहि वीतये ॥ ४६ ॥

एतेषां पशूनामुपरिष्टात्प्रगृह्णाति । "प्रैतु वाजी" । त्र्यवसाना महापङ्क्तिः । अर्द्धर्चावश्वदेववत्यौ । प्रकर्षेण एतु आगच्छतु वाजी अश्वः । "कनिक्रदन्" अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् अयं च रासभोऽश्वयवसवाहनार्थं प्रकर्षेण एवागच्छतु । "नानदत्" । सोपहासमुच्यते । गर्दभरटितेन सर्वादिशो नादयन् । "रासभः" पत्वा । पतनशीलः । "यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचन्दधातीति" श्रुतिः । "भरन्नग्निं पुरीष्यम्" । अयं चाश्वो भरन्धारयन् अग्निम् पुरीष्यं पशव्यम् "मा पादि" मा विनश्यतु । "आयुषः पुरा" । आयुश्शब्देन श्रुत्यात्र कर्माभिहितम् । यज्ञसंयोगे न हि अश्वादीनां स्तुतिः । "आयुषः पुरा" । आसमाप्तेः कर्मणः । रासभ उच्यते । "वृषा" सेक्ता । "अग्निं वृषणं" सेक्तारम् । आहुतिपरिणाममभिप्रेत्योक्तम् । भरन्धारयन् । "अपां गर्भम्" अपां मध्ये ऽवस्थानाद्गर्भ उच्यते । "समुद्रियम्" त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतम् साम्नां महदुक्थमृचामित्येतदभिप्रायम् तत्र भवः समुद्रियः । स्वरादाहरति । "अग्ने आयाहि" । एकपदाग्नेयी गायत्री । हे अग्ने आगच्छ "वीतये" हविरुपभोगाय ॥ ४६ ॥

का० (१६, ३, १०) धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्वखरयोरिति । अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चो रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यूह्यौ । वाजी अश्वः । प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं ह्रेषितशब्दं कुर्वन् यङ्लुगन्तम् । रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् । किं कुर्वन् नानदत् सोपहासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ्लुगन्तम् । कीदृशो रासभः पत्वा पतनशीलः पत्लृ गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३, २, ७५) क्वनिप् । अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् । तथा च श्रुतिः (६, ४, ४, ७) यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति । किञ्च अयमश्वं पुरीष्यं पशव्यमग्निं भरन् धारयन् आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्तिपर्य्यन्तं जीवत्वित्यर्थः । आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः क्रियते ॥ अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन् धारयन् सन् प्रैतु इति शेषः । कीदृशमग्निम् वृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतꣳ साम्नां महदुक्थमृचामिति श्रुतेः ॥ का० (१६, ३, ११) अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यऽर्तꣳ सत्यमित्या निधानात् । अग्न इति मन्त्रेण रासभात् पिण्डमाहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिवृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः । एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे अग्ने ! वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

ऋतꣳ स॒त्यमृ॒तꣳ स॒त्यम् । अ॒ग्निं पु॑री॒ष्यमङ्गिर॒स्वद्भ॑रामः । ओष॑धय॒: प्रति॑मोदध्वम॒ग्निमे॒तꣳ शि॒वमाय॑न्तम॒भ्यत्र॑ यु॒ष्माः । व्यस्य॒न् विश्वा॒ अनि॑रा॒ अमी॑वा

निषीदन्नो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

छागस्योपरिधारयन्जपति । ऋतं सत्यम् ऋतमग्निः सत्यमादित्यः । यदि वा आदित्य ऋतम् अग्निः सत्यम् उभयरूपमप्याहरामीति शेषः । अनद्धा पुरुषमीक्षते अग्निं पुरीष्यम् व्याख्यातम् उपावहरति । ओषधयः प्रति । द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामोषधिदेवताभ्याम् । द्वितीयोऽर्द्धर्चे आग्नेयः । हे ओषधयः प्रति मोदध्वम् प्रतिहर्षयत । प्रत्युत्थानादिभिः । अग्निम् एतं शिवं शान्तम् आयन्तमभ्यत्र युष्माः । युष्मानभ्यागच्छन्तम् अत्रैवास्थातानाम् एवमर्द्धर्चेनोषधीरुक्त्वा अथेदानीमग्निमाह । त्वमपि व्यस्यन् विक्षिपन् विश्वाः सर्वाः । अनिराः । इरेत्यन्ननाम भवति । अन्नं याभिः सतीभिरवृत्तिनिदाघाशनिभि र्गृह्यते विक्षिपन् "अमीवा" व्याधीन् विषीदन् निविशमानश्च । नो अपदुर्मतिं जहि । नोऽस्माकम् "अपजहि" अपनय दुर्मतिम् दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकाम् ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयरूपमग्निमध्याहरामीति शेषः । ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ का० [१६, ३, १३] अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति । देवपितृकार्यविमुखोऽनद्धो पुरुषस्तमध्वर्युरीक्षते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः ॥ का० (१६, ३, १४) उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावीक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति । उखासम्भरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति । कीदृशे परिवृते उद्धते कृतोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं

यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥ त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्नित्यर्द्धर्चोऽग्निदैवतः । हे ओषधयः ! यूयमेतमग्निं प्रति मोदध्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखीकृत्य आयन्तमागच्छन्तम् । एवमर्द्धर्चेनौषधीरुक्त्वाथाग्निमाह हे अग्ने ! त्वमत्र निषीदाग्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपजहि अपनय । किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम (निघ० २, ७, १२) अतिवृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥

ओष॑धयः॒ प्रति॑गृभ्णीत॒ पुष्प॑वतीः सुपिप्पलाः ।
अ॒यं वो॒ गर्भ॑ ऋ॒त्वियः॑ प्र॒त्नꣳ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ ४८ ॥

ओषधयः । हे ओषधयः एतमग्निं गृह्णीत । आदरवत्यः सत्यः । "पुष्पवतीः सुपिप्पलाः" । पुष्पवत्यः शोभनफलाश्च भूत्वा । अयं हि वो युष्माकम् गर्भ ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतव्यः प्राप्तकालः प्रत्नं पुराणं शाश्वतिकम् सधस्थं सहस्थानमासीदति ॥ ४८ ॥

हे ओषधयः ! एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वा छन्दसीति (पा० ६, १, १०६) पूर्वसवर्णदीर्घः पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं यासां ताः । किञ्च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्तोऽस्य छन्दसि घस् इति कालप्राप्तौ घस्प्रत्ययः ऋतुकालीनः प्राप्तिकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वायमग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्थं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानमासदत् आसीदति ॥ ४८ ॥

वि पाज॑सा पृ॒थुना॒ शोशु॑चानो॒ बाध॑स्व द्वि॒षो र॒क्षसो॒ अमी॑वाः । सु॒शर्म॑णो बृह॒तः शर्म॑णि स्याम॒ग्नेर॒हꣳ सु॒हव॑स्य॒ प्रणी॑तौ ॥ ४९ ॥

अथैनं विष्यति । विपाजसा । वीत्ययमुपसर्गो बाधस्वेत्य-

नेन संबध्यते । विबाधस्व । पाजसा । पाज इति बल नाम । बलेन । पृथुना विस्तीर्णेन । शोशुचानो दीप्यमानः । द्विषः द्वेष्यात् । रक्षसः । अमीवाः व्याधीन् । एवं प्रत्यक्षं याचित्वा अथेदानीं परोक्षी कृत्याशिषमाशास्ते । "सुशर्मणः" साधुशरणस्य बृहतो महतः । शर्मणि शरणे । स्याम् भवेयम् अग्नेः अहं सुहवस्य । स्वाह्वानस्य । प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायाम् ॥४९॥

का० (१६, ३, १५) वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति । वि पाजसेति मन्त्रेणैनं पिण्डं कृष्णाजिनबद्धं विस्रंस्य छागरोमाणि गृहीत्वाश्वादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन सम्बध्यते हे अग्ने । द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधींश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्त्तय । कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति बलनाम (निघ० २, ९, २) शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह अग्नेः प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात् स सुशर्मा तस्य । बृहतः प्रौढस्य सुहवस्य सुखेनाह्वातुं शक्यस्य । अस्तेर्लिङि उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम्॥४९॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

अप उपसृजति । आपो हि । अब्देवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आपो हि ष्ठामयोभुवः । द्वितीये पादे तच्छब्दश्रवणा द्यदोऽध्याहारः कर्त्तव्यः । हे आपः या यूयं मयो भुवः । मय इति सुख नाम सुखेन भावयित्र्यः स्थ भवथ सर्वप्राणिनाम् । छन्दः परिपूर्तिकरो हि शब्दः । ता नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन स्थापयत । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य भोक्ता-

रो भवेम तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । महते चरणाय रमणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय । अस्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । एतदुक्तं भवति । महच्च यद्दर्शनं परब्रह्मलक्षणं रमणीयं तदस्माकं कुरुतेति । अथवा हि शब्दो यस्मादर्थे कृत्वा व्याख्यायते नहि वेदमात्रे मन्त्रस्थानामानर्थक्यमिष्यते सम्भवे सति । आपोहि । हे आपः हि यस्मान्मयो भुवः । ता न ऊर्जे । ताः शब्दस्य पञ्चम्यां सन्मतिः । तस्माद्धेतोरस्मान् अन्नाय स्थापयत । महते च । रमणीयाय चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५० ॥

का० (१६, ३, १७) आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्कमुदकमासिञ्चति पिण्डे । पलाशत्वक्क्वथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अब्देवतास्तिस्रो गायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्दः एवार्थः प्रसिद्ध्यर्थो यस्मादर्थो वा । हे आपः ! या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः स्थेति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनतनथनाश्चेति लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशे दधातनेति रूपम् । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान् दधातनेत्यनुवर्त्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं दत्तेत्यृचो भावः । मह पूजायां मह्यते पूज्यत इति मह् क्विप्प्रत्ययः तस्मै महे । रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन् प्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुतेः॥५०॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

योनः । यश्चवः युष्माकं शिवतमः शान्ततमः रसं । तस्य

भाजयत भागिनः कुरुत । इहैवास्थितान्नः अस्मान् । उशतीरिव । वश कान्तौ । कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । कामयमाना इव मातरः मातृशब्दः सम्बन्धवचनः यथा कामयमाना मातरः पुत्रस्य कल्याणं तैस्तैरर्थैर्भाजयेयुः एवं भाजयत ॥ ५१ ॥

हे आपः ! वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्यः वा छन्दसीति (पा० ६, २, १०६) दीर्घः । वश कान्तौ इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति ङीप् । उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ । आपो॑ ज॒नय॑था च नः ॥ ५२ ॥

तस्मा अरम् । अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपः तस्य च रसस्य अधस्तन मन्त्रयाचितस्य । वो युष्मत्सम्बन्धिनः अलं पर्याप्तं "गमाम" गच्छाम वयम् । पर्याप्तं नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदातृष्ण्यं वा यस्य क्षयाय जिन्वथ । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी यस्येति सामानाधिकरण्यात् । यस्य आहुतिपरिणामभूतस्य क्षयस्य निवासस्यैकदेशेन जिन्वथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयथ । पश्चाहुतिपरिणामक्रमेणेदं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् । तत्र हे आपः जनयथ । नः अस्मान् भोक्तृत्वेन । आजनदेवत्वं प्राशास्यते ॥ ५२ ॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः हे आपः ! वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृप्त्यं सदातृप्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिजिन्वथ क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्देन निवासः क्षयाय-

ति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् ।जिन्वथ तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः। किञ्च हे आपः! नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत आशिषि लोट् तद्रसभोक्तॄनस्मान् कुरुतेत्याजनदेवत्वमाशास्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः! किञ्च हे आपः! यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अडभाव आर्षः बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुकि लोटि वा रूपम्॥ ५२॥

मित्रः स॒ꣳसृ॒ज्य पृ॑थि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति॑षा स॒ह। सुजा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा॒ सꣳसृ॑जामि प्र॒जाभ्यः॑॥ ५३॥

अजलोमैः संसृजति मित्रः मैत्री उपरिष्टाद्बृहती। अध्वर्युराह। मित्रः आदित्यः "संसृज्य" एकीकृत्य पृथिवीम् द्युलोकान्तरिक्षम् भूमिवचनः पृथिवीशब्दः। इह तु द्युलोकवचनो गृह्यते। पृथिवीं द्युलोकम् भूमिञ्च मां ज्योतिषा अजलोमैः सह संसृज्य मह्यं प्रयच्छत्विति शेषः। अजस्याग्नेयत्वात् लोमानि ज्योतिः शब्देन भणितुं शक्यन्ते। अहमपि च गृहीत्त्वा सुजातं कल्याणजातं त्वां जातवेदसं जातप्रज्ञानमग्निमजलोमाख्यं संसृजामि अयक्ष्माय अव्याधितायै। प्रजाभ्यः प्रजानामिति संनतिः॥ ५३॥

का० (१६, ३, १८) अजलोमाभिः सꣳसृजति मित्रः सꣳसृज्येति। आजाद्यानि पूर्वं लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः॥ मित्रदेवत्योपरिष्टाद्बृहती त्रयोऽष्टार्णाश्चतुर्थो द्वादशार्णः। मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्यूलोकं भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्यो-

तिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मह्यमध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः। पृथिवीशब्दो द्युलोकान्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गृह्यते अजस्याग्नेयत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रोगाभावाय ॥५३॥

रुद्राः स॒ꣳसृज्य॑ पृथि॒वीं बृ॒हज्ज्योति॒: समी॑धिरे । तेषां॑ भा॒नुरज॑स्र॒ इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संसृजति । रुद्राः संसृज्य । अनुष्टु ब्रौद्री। रुद्राः संसृज्य एकीकृत्यशर्करायोरसाश्मचूर्णैः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डम् । बृहन्महत् । ज्योतिरग्निलक्षणम्। उषायां समीधिरे । संदीपितवन्तः उपस्थमग्निसम्बत्सरं धारितवन्तः । तेषामिदानीं फलमाह । तेषां रुद्राणां भानुर्दीप्तिः । अजस्र इत् । जस उपक्षये इच्छब्द एवार्थे । अनुपक्षीण एव शुक्रः। शुक्रः देवेषु निर्द्धारणेसप्तमी । रोचते देदीप्यते ॥ ५४ ॥

का० (१६, ३, १९) शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः स॒ꣳसृज्येति। सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप्। ये रुद्राः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थमग्निं सम्यक् पालितवन्तः। तेषां फलमाह। तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः दीप्ती रोचते प्रकाशत इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

स॒ꣳसृ॑ष्टां॒ वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरै॑: कर्म॒ण्यां॒ मृद॑म् । ह॒स्ताभ्यां॑ मृ॒द्वीं कृ॒त्वा सि॑नीवा॒ली कृ॑णोतु॒ ताम् ॥ ५५ ॥

तिसृभिरनुष्टुब्भिः सिनीवाल्यादितिदेवताभिर्मृदं संयौति । संसृष्टाम् संसेविताम् । वसुभिः रुद्रैश्चधीरैः बुद्धिमद्भिः । धीशब्दोबुद्धिवचनः रो मत्वर्थीयः । कर्मण्याम् कर्मणाया संप-

घते सा कर्मण्या तां कर्मण्याम् । मृदं मृत्तिकाम् । हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु करोतु ॥ ५५ ॥

का० (१६, ३, २०) संसृष्टामिति संयौति । ऋक्त्रयेण मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति ॥ त्र्यृ सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादिति देवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्वीं कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यया सा कर्मण्या ताम् । कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५६ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

या सिनीवाली सुकपर्दा । कपर्दः केशसंयमनप्रकारः । साधु केशं संयमना । वेणिर्वा कपर्दः । सुकुरीरा । कुरीरो मुकुटः । शोभनमुकुटा । स्वौपशा । शोभनमुप शेते या सा-स्वौपशा । विदग्धो शयनेकरकण्ठकूजितादिभिर्विलासैः । सा तुभ्यं हे अदिते महि महति । उखां दधातु स्थापयतु हस्तयोः॥५६॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः (निरु० ४, २३) हे अदिते ! अदीने देवमातः ! हे महि ! महति ! सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थापयतु । कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः शोभनः शयनविदग्धो बिलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता

पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु गर्भ आ ॥ मखस्य शिरोऽसि ॥ ५७ ॥

उखां कृणोतु । करोतु शक्त्या सामर्थ्येन । बाहुभ्याम् अदितिः धिया बुद्ध्या च कृता सती । माता पुत्रं यथा उपस्थे उत्सङ्गे । अग्निं बिभर्तु धारयतु । गर्भे । आ । आकार आत्मनो योग्यां क्रियामाक्षिपति । आधारय । गर्भशब्द उखाभ्यन्तरवचनः । मृत्पिण्डमादत्ते । मखस्य यज्ञस्य शिरोऽसि । आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुच्चारणादिहापि प्रवर्तते लक्षणया शिरः शब्दः ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु । सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु । तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् ॥ का० (१६, ३, २३) यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानालिखिताषाढसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वां चतुरस्त्रां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वां प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः ॥ मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः । हे मृत्पिण्ड ! त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिहापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि पृथिव्यसि । धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानाय ॥ रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि । धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳसुवीर्यꣳ सजातान्यजमानाय । आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छ-

न्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौरसि । धारया मयि प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान्यजमानाय ॥ विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्द-साङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि । धारया मयि प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान्यजमानाय ॥५८॥

तं प्रथयति । वसवस्त्वा कुर्वन्तु हे उखे गायत्रेण च्छन्द-साङ्गिरस्वत् यथाङ्गिरसाकृता । यत श्च त्वं कृता सती ध्रु-वा स्थिरासि पृथिवी चा सि अत स्त्वां ब्रवीमि धारय स्थाप-य मयि । यजमानायेति चतुर्थ्यन्त म्पदमुपरिष्टाच्छ्रूयते त-दिहसप्तम्यन्तं कृत्वा योज्यते । सामानाधिकरण्यात् । प्रजां ध-नस्य च पुष्टिं । गोपातित्वं च । शोभनं च वीर्यं वीरकर्म । सजातान् समानजातान् भ्रातॄन् । धारयेति सर्वत्राभिसंबध्यते । उतरेषु मन्त्रेषु विशेषः रुद्रा स्त्वा अन्तरिक्षमासि । अदित्या-स्त्वाद्यौ रसि। विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः विश्वान्नरयन्ति तार-यन्ति वैश्वानराः दिशोऽसीति ॥ ५८ ॥

का० (१६, ३, २३) वसवस्त्वेति प्रथयति । यजमान आर्त्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेव-त्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे ! वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्द-सा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे ! मयि यजमाने प्रजां पुत्रा-दिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्पन्नान् भ्रातॄन्मयि धारय ॥ का० (१६, ३, २७) अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वे-ति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमा

पिण्डिकामन्त्रैः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्ष्यनुष्टुप् । हे उखे ! रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् ॥ का० (१६, ३, २८) संलिप्य श्लक्ष्णं कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति । तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदुं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयापिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्याः देवा जागतेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वं द्योरूपासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची ॥ का० (१६, ३, २९) विश्वे त्वेति समीकरोति । पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ॥ औखम् ब्राह्मी बृहती । विश्वैर्नरैर्नीयन्ते विश्वान्नरान्नयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता विश्वे देवाः हे उखे ! त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशां दिग्रूपासि । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि । अदि॑तिष्टे॒ बिलं॑ गृभ्णातु । कृत्वाय॒ सा म॒हीमु॒खां मृ॒ण्मयीं॒ योनि॑म॒ग्नये॑ पु॒त्रेभ्यः॒ प्राय॑च्छ॒ददि॑तिः श्रप॒यानि॑ति॑ ॥ ५९ ॥

वितृतीय उत्तरे वर्ति सर्वतः करोति । अदित्यैरास्नासि । व्याख्यातम् । बिलं गृह्णाति । आदितिरदीना देवमाता ते तव बिलस्य मध्यं गृभ्णातु निदधातु । कृत्वाय । उष्णिगनुष्टुब्वा आदित्या या उक्तगुणा आदितिः सा कृत्वाय । क्त्वो यक् छान्दस उपजनम् । कृत्वा । महीं महतीम् उखाम् । योनिं स्थानम् अग्नये अग्न्यर्थम् पुत्रेभ्यः प्रायच्छत् प्रादात् श्रपयान् श्रपयन्तु । इतिकरणः प्रयोजनख्यापनार्थः ॥ ५९ ॥

का० (१६, ३, ३०) वितृतीय उत्तरे वर्त्तिं सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति । उखोर्ध्वमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृण्मयीं मेखलां करोति तलान्मेखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरग्रे स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ रास्नादेवत्यम् यजुर्गायत्री । हे रेखे ! त्वमदित्यै आदितिरूपाया उखाया रास्ना काञ्चीगुणस्थानी-

यासि ॥ का० (१६, ४, ३) बिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति । उखाया मुखमालभते ॥ उखादेवत्यम् यजुर्बृहती । हे उखे ! अदितिः देवमाता ते तव बिलमध्यं गृभ्णातु गृह्णातु ॥ का० (१६, ४, ४) कृत्वायेति निदधाति । एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुब्वा उष्णिक्पक्षे तृतीय पादश्चतुर्दशार्णस्तेन ह्यधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडर्णो व्यूह्यः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां कृत्वाय क्त्वो यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् इति किम् श्रपयान् श्रपयन्तु श्रा पाके णिजन्तः । हे पुत्राः ! इमामुखां भवन्तः श्रपयन्तु पचन्तु इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटावित्यडागमे श्रपयानिति रूपम् । कीदृशीमुखां महीं महतीं विशालां मृण्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्नये अग्न्यर्थमग्नेर्वा योनिं स्थानभूताम् ॥ ५९ ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् । रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । आदित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । इन्द्रस्त्वा धूपयतु । वरुणस्त्वा धूपयतु । विष्णुस्त्वा धूपयतु ॥ ६० ॥

सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति सप्तभिर्यजुर्भिः प्रतिमन्त्रम् । वसवस्त्वा । ऋज्वर्थानि यजूंषि ॥ ६० ॥

का० (१६, ४ ८) सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वलेण्डैरुखां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमायमानमेकैकमश्वलेण्डमादायैकैकेन मन्त्रेणोखायां मध्ये बहिश्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः ॥ सप्त यजूंष्युखादेवत्यानि त्रीणि ऋग्गायत्र्यः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यजुरुष्णिहौ षष्ठं यजुरनुष्टुप् । हे उखे ! अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु । रुद्राः एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस एव त्वां

धू० । आदित्या जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च । शेषं पूर्ववत् सुगमम् ॥ ६० ॥

अदि॑तिष्ट्वा दे॒वी वि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वत् खनत्ववट । दे॒वानां॑ त्वा॒ पत्नी॑र्दे॒वी-र्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वद्द॑धतूखे । धि॒षणा॑स्त्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वद॒भीन्धतामुखे । वरू॒त्रीष्ट्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वच्छ्र॑पयन्तूखे । ग्ना-स्त्वा॑ दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गि॒र॒स्वत्प॑चन्तूखे । जन॑य॒स्त्वाच्छि॑न्नपत्रा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गि॒र॒स्वत्प॑चन्तूखे ॥६१॥

अभ्र्याश्वभ्रं खनति अदितिष्ट्वा अदितिस्त्वां देवी विश्वदेव्यावती । विश्वैर्देवैः सहितपृथिव्याः सहस्थाने अङ्गिरा इव खनतु । हे अवट कूप । उखामवदधातु । देवानां त्वा । इत उत्तरं पञ्चसु यजुःषु श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि व्याख्यायन्ते । ओषधयो वै देवानां पत्न्यः दधतु स्थापयतु उखे । अग्निना दीपयति । धिषणास्त्वाम् धिषणा वाचः । अभीन्धताम् । इन्धी-दीप्तौ श्रपयति । वरूत्रीष्ट्वा अहोरात्राणि वै वरूत्रयः । तानि हि वृणवन्ति । पचति द्वाभ्याम् । ग्नाना स्त्वाग्नाहितामग्रे देवः छन्दांसि वैग्नाः । छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छति । जनयस्त्वा । नक्षत्राणि वै जनयः । अच्छिन्नपत्राः अनवच्छिन्नपत्त्राः ॥ ६१ ॥

का० (१६, ४, ९) अभ्र्या श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिष्ट्वेति । अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमभ्र्या खनतीति सूत्रार्थः ॥ अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त ! अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्थाने उपरिभागे त्वा त्वां खनतु

अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्तद्वत्। कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना दीर्घः सर्वैर्देवैः सहिता। विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा ॥ का० (१६, ४, ११) देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम् । अधोमुखामुखामाषाढोत्तरतो गर्त्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंष्युखादेवत्यानि द्वे प्राजापत्ये त्रिष्टुभौ। विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस इव हे उखे ! त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथाच श्रुतिः [६, ५, ४, ४] ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति ॥ का० [१६, ४, १२] श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति । उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं श्वभ्रेऽवधाय श्रपणैः सर्वमाच्छाद्य दाक्षिणाग्नेरानीतेन वह्निनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः ॥ विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव हे उखे ! त्वामभीन्धतां समन्ताद्दीपयन्तु ॥ का० (१६, ४, १४) वरूत्रीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति । सामर्थ्यादुखोपरिस्थश्रपणे छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजूंषि जपतीति सूत्रार्थः ॥ ऋग्बृहती। विश्वदेवयुत वरूत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे ! त्वां श्रपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रैर्हीदꣳ सर्वं वृतामिति (६, ५, ४, ६) श्रुतेर्वरूत्रिशब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्नास्त्वा । सामजगती । छन्दाꣳसि ह वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति (६, ५, ४, ७) श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दांसि । विश्वदेवयुता ग्ना देव्यश्छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे ! अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु । जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नक्षत्राणि वै जनय इति (६, ५, ४, ८) श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे ! त्वां पचन्तु कीदृश्यो जनयः अच्छिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मि॒त्रस्य॑ चर्षणी॒धृतोऽवो॑ दे॒वस्य॑ सान॒सि । द्यु॒म्नं चि॒त्रश्र॑वस्तमम् ॥ ६२ ॥

आचरति । मित्रस्य चर्षणीधृतः । मैत्री गायत्री । मित्रस्यादित्यस्य चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः तेषां धारणे अधिकृतस्य अवः देवस्य । अवः रक्षणं । सनातनम् पुरातनं पुराणम् द्युम्नं च यशः अन्नं वा । चित्रश्रवस्तमम् । अतिशयेन चाकर्णीयं च वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । याचेमहीति वा । यद्वा । यस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः पालने पुराणमस्ति द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् स यजमानस्याभिमेतमर्थं साधयतु ॥ ६२ ॥

का० (१६,४,१५) आचरति मित्रस्येति । पाकान्तं श्रपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणनाम (निघ० ३, २७, ४) फलदानशीलं वा षणु दान इत्यस्य प्रयोगः । कीदृशं द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः श्रु श्रवणेऽस्मात्कर्मण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामेति भावः ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सविृतोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्या । अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥ ६३ ॥

उद्वपति । देवस्त्वा । बृहती उखा देवः त्वा त्वां भवतीम् उद्वपतु प्रकाशी करोतु । सुहस्तः । स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः । लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः सुभुजः । उत शक्त्या अपि शक्त्या अपि वुद्ध्याति । उत शब्दः समुच्चयार्थः । उद्वमतीत्यनुवर्तते । त्वं च सवित्रा उप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती । पृथिव्याम् आस्थिता आशा दिश विदिशश्च आ पृण आपूरय आहुतिरसेन ॥ ६३ ॥

का० (१६, ४, १८) उद्वपति श्रपणं देवस्त्वेति । भस्मीभूतं श्रपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः । सवितृदेवत्या बृहती । हे उखे सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वामुद्वपतु श्रपणाच्छादनात् प्रकाशीकरोतु उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्या । कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करस्था यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः मणिबन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः । का० (१६, ४, १९-२०) उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति । श्रपणमपाकृत्याषाढां बहिर्निष्काश्योखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः । हे उखे ! सवित्रा उदुप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्नुवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः दिश आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय आहुतिरसेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

उ॒त्थाय॑ बृह॒ती भ॒वोदु॑ तिष्ठ ध्रु॒वा त्वम् । मित्रै॒तां त॑ उ॒खां परि॑द॒दाम्यभि॑त्त्या ए॒षा मा भे॑दि ॥ ६४ ॥

उद्यच्छति । उत्थाय बृहती । पूर्वोऽर्द्ध उख्य उत्तरो मैत्रः । एतस्माद्यजनस्थानादुत्थाय । बृहती । महती भव । तत उदुतिष्ठ । प्रवर्त्तस्व । स्वकीये कर्मणि । यत स्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । परिगृह्य पात्रे करोति । मित्रैतान्त इति । हे मित्र एतां ते तव उखां परिददामि प्रयच्छामि । किमर्थम् । अभित्त्यै अभेदनाय । एषा च उखा त्वया गृहीता सती माभेदि । मा भिद्यताम् ॥ ६४ ॥

का० (१६, ४, २१-२२) उद्यच्छत्युत्थायेति परिगृह्य । हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः । बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे ! त्वमुत्थायैतस्मादवटाद्बहिरागत्य बृहती महती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्त्तस्व यतः त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः । का० (१६, ४, २२) पात्रे करोति मित्रैतां त इति । हस्तगृहीतामु-

खामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः । ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीमुद्वपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव ! एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि किमर्थमभित्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु॥६४॥

वसंवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् । रुद्रास्त्वाच्छृन्दतु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । आदित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् । विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

आच्छृणात्ति । वसवस्त्वा । निगदव्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

का० (१६, ४, २३) अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्गायत्री । उखे ! वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वामाच्छृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र सेचनार्थः । रुद्राः प्राजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा छन्दसा त्रैष्टुभेन आच्छृन्दन्तु।आदित्याः। ऋग्गायत्री । आदित्याः जगतीच्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु । विश्वे । सामजगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु । शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

आकूतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा । मनो मेधामग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा । चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा । वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा । प्रजापतये मनवे स्वाहा । अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

औद्ग्रभणानि जुहोति । आकूतिमग्निम् । आकवनमाकूतिः । बलं वा आत्मनो धर्मो मनसः प्रेरणहेतुः । स एवाग्निः । प्रयुङ्क्ते कर्मणीति प्रयुक् । स्वाहा सुहुतं । करोमीति व्या-

ख्यातम् । नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधे त्यादिना उपपदविभक्ति श्चतुर्थी । आकूत्यै अग्नये प्रयुजे स्वाहा । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । मनो मेधाम् । मनो मनसः प्रवृत्तिर्मेधायाश्च । चितं विज्ञातम् । ततश्चित्तस्य चिन्तनस्य संस्कारस्य वा विज्ञातस्य प्रवृत्तिः । वाचो विधृतिः । ततो वाचो विधारयिताग्निः प्रकाशको भवति । प्रजापतये मनवे मन्वन्तरकारिणे अग्नये वैश्वानराय विश्वानरपुत्राय ॥ ६६ ॥

का० (१६, ४, ३०) प्राकृतान्यौदूग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौदूग्रभणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्वादीनि (४ अध्या० ७ क०) पञ्चौदूग्रभणानि हुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौदूग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः । सप्तौदूग्रभणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुः पङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः सङ्कल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक् तं सङ्कल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं वा । मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा । चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु । वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमाग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । प्रजापतये । यजुः पङ्क्तिः । मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा । विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ६६ ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्त्तो॑ वुरीत स॒ख्यम् । विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑ ॥ ६७ ॥

विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ ६७ ॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च (४ अध्या० ८ क०) विश्वो मर्त्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते । याच्ञा कर्मसु (निघ० ३, १९, १४) पठितः । किञ्च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व सु । अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

उखामाहवनीये ऽधिश्रयति । मा सु भित्था इति गायत्रीत्रिष्टुब्भ्यामुखादेवत्याभ्याम् । अग्निश्चेदमिति पाद आग्नेयश्च । हे उखे मा त्वं भित्थाः । भिदिर् विदारणे । भिद्यस्व । सुकारोऽनर्थकः । मा च रिषः । रिषतिर्हिंसाकर्मा । मा विनश्यस्व । हे अम्ब अम्बेति योषाया आमन्त्रणम् धृष्णु धृष्टं प्रगल्भं वीरयस्व वीरकर्म कुरुष्व । अग्निधारणक्षणम् । किञ्च । इत उत्तरम् अग्निश्च त्वं च इदं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः पचनम् ॥६८॥

क०सू० (१६, ४, ३१) दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् । औदुम्बरभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युर्यजमानो वंशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नुगद्वयेन समिद्धे आहवनीये उखामारोपयति । कीदृशीमुखां मुञ्जतृणनिर्मितं पक्षिनीडं मुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः । उखादेवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निर्देवतः । हे अम्ब मातः ! उखे ! त्वं सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव इदमभिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम् । तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिंसाकर्मा मा हिंसिता भव मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं त-

तुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किञ्च हे उखे ! धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किञ्च अग्निश्चकारात् त्वं चेदमस्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तये आसुरी माया स्वधया कृतासि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

दृꣳहस्व देवि । हे उखे दृंहस्व दृढीकुरु आत्मानम् । हे देवि पृथिवि । कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । स्वस्तये अविनाशाय । कस्मा त्व मिदमुच्यसे । यत आसुरी माया । असुः प्राणः । रेफ उपजनः । प्राणसंबन्धिनी माया प्रज्ञा । स्वधया अन्नेन निमित्तभूतेन कृतासि । किञ्च । जुष्टं प्रियं देवेभ्यो हृतम् इदं हव्यं हविः अस्तु । त्वत्प्रसादात् । या उख्येऽग्ना वाहुतयो हूयन्ते ताः पच्यन्ते । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता उदिहि उद्गच्छ । यज्ञे अस्मिन् वर्त्तमाने ॥ ६९ ॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः हे पृथिवि देवि ! मृत्कार्यत्वात् पृथिवीत्वं मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे उखे ! स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय दृंहस्व दृढा भव । कस्मात्त्वमिदमुच्यसे स्वधयान्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत् प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः । किञ्च हे उखे ! इदं हव्यमुख्येऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन् यज्ञे वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ उद्गता भव ॥ ६९ ॥

द्रुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

उख्येऽग्नौ त्रयोदशसमिधः प्रादेशमात्रीः आदधाति । त्रयो

दशभिराग्नेयीभिर्ऋग्भिः । द्वे गायत्र्यौ । द्रुन्नः सर्पिरासुतिः । द्रुर्वृक्षो ऽन्नमदनीयं यस्य स द्रुन्नः । द्रुशब्दो द्रुमपर्यायः । सर्पिरासुतिः । सर्पिर्घृतमासवनं स्थानीयं यस्य स सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुराणः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यो वरणीयः । सहसस्पुत्रः । बलस्य पुत्रः । यतो मथ्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते । अद्भुतः अनन्यसमः । य इत्थंभूतो ऽग्निः स कार्मुकिं समिधं भक्षयत्विति शेषः । नह्यत्राख्यातं विद्यते नचाख्यातेन विना वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ७० ॥ शतम् ॥५००॥

का० (१६, ४, ३३) अग्नावारूढे त्रयोदस्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति । (३५ क०) घृतोन्नां कार्मुकीं द्रुवन्न इति । अभितापादुखायां वह्नौ जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतक्लिन्नां क्रमुकसमिधमादौ क्रमुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृशोऽग्निः कार्मुकीं समिधं भक्ष्यत्विति शेषः । कीदृशः द्रुवन्नः पलाशिद्रुद्रुमागमा इति (अमर० २, ४, ५,) कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य स द्रुवन्नः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृतमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्राक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यः वरणीयः सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अधि संवतोऽवराँ २॥ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ २॥ अव ॥ ७१ ॥

वैकङ्कतीमादधाति । परस्या अधि संवत् इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वलतेर्गत्यर्थस्य । संङ्गच्छन्ते ह्यत्र योधाः । परस्याः सम्बन्धिन्याः संवतः अधिसकाशात् । अवरान् अस्मदीयान् अभ्यातर अभ्यागच्छ । ततो यत्र जनपदे अहमस्मि तान् अव पालय । तर्पय वा ॥ ७१ ॥

का० (१६, ४, ३६) वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी गायत्री विरूपदृष्टा । इत अध्यायान्तमाग्नेय्यः । संवत् इति संग्रामनामसु (निघ० २, १७) पठितम् । संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य क्विप् संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्यातर अभिमुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किञ्च यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

प॒रम॒स्याः प॑रा॒वतो॑ रो॒हिद॑श्व इ॒हाग॑हि । पु॒री॒ष्यः पुरुप्रि॒योऽग्ने॒ त्वं त॑रा॒ मृधः॑ ॥ ७२ ॥

औदुम्बरीमादधाति । परमस्याः । तिस्रोऽनुष्टुभः । परावत इति दूरनामसु पठितम् परमस्याः परावतः । परमदूरम् तस्मात् । हे रोहिदश्व । रोहितोऽग्नेः हरित आदित्यस्येति निघण्टुः । हे अग्नेरश्व । इह आगहि आगच्छ । यतः त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि पुरुप्रियश्च बहुजनप्रियश्च । औदुम्बरे बहून्येवाशनानि तयोतदूर्ज्जा सर्वान्वनस्पतीन् प्रति पच्यत इति श्रुतिः । आगत्य च हे अग्ने त्वं तर विनाशय । मृधः संग्रामान् ॥ ७२ ॥

का० (१६, ४, ३७) औदुम्बरीं परमस्या इति । उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्वारुणिदृष्टा । हे अग्ने ! परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन् कर्मणि त्वमागहि आगच्छ गच्छतेः शपि लुप्ते अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति दूरनामसु (निघ० ३, २६, ५) पठितम् । परमाशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घय शत्रुन् विनाशयेत्यर्थः द्व्याचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्वः रोहितोऽग्नेर्हरित आदित्यस्येति निघण्टुक्ते (१: १५) रोहितोऽग्नेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः । पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरूणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

यद॑ग्ने॒ कानि॒-कानि॒ चि॒दा ते॒ दारू॑णि आद॒ध्मसि॑ । सर्वं॒ तद॑स्तु ते घृ॒तं तज्जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

अपरशुवृक्णामादधाति । यदग्ने । यच्छब्दो दध्मसीत्यनेन संबध्यते । यदा दध्मसि यदा दध्मः । हे अग्ने तव दारूणि कानि चित् चिच्छब्दो ऽनवक्लृप्तौ । यानि कानिचिदित्यभिप्रायः । सर्वं तदस्तु ते तव घृतं । तज्जुषस्व । सेवस्व । हे यविष्ठ्य स्वार्थे यप्रत्ययः । युवतम् ॥ ७३ ॥

का० (१६, ४, ३८) अपरशुवृकणां यदग्न इति । कुठारं विना छिन्नां वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठ्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः हे यविष्ठ्य ! हे युवतम ! हे अग्ने ! कानि कानि चित् यानि कानि दारूणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थे षष्ठी त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते त्वदर्थे घृतं घृतवत् प्रियमस्तु तद्दारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

यदत्त्यु॑पजि॒ह्वि॑का॒ यद्व॒म्रो अ॑ति॒सर्प॑ति । सर्वं॒ तद॑स्तु ते घृ॒तं तज्जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

अधः शयामादधाति । यदत्ति । तद्भक्षयति काष्ठम् उपजिह्विका उपदीपिका । यच्च वम्रः वल्मीकः अतीत्यनुवर्त्तते । सर्वं तदिति व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥

का० (१६, ४, ३९) अधःशयां यदत्तीति । अधो नीचे देशे शेते तां भूलग्नां समिधं पञ्चमीमादधाति ॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः यद्दारु अत्ति भक्षयति अधःशयत्वादेव । वम्रो वल्मीकश्च यद्दारु अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यनुवर्त्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

अह॑रह॒रप्र॑यावं॒ भर॑न्तो॒ऽश्वा॑येव॒ तिष्ठ॑ते घा॒सम॑-

स्मै । रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ ७५ ॥

पालाश्या उरा भवन्ति अहरहः । त्रिष्टुभौ । अस्मिन्मन्त्रे द्वितीयचतुर्थपादयोर्विरोधः । अश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । अत्र तिष्ठते अस्मै द्वे पदे परोक्षमग्निं ब्रूतः । तथाग्ने मा ते प्रति वेशारिषामेति । अग्ने ते इति प्रत्यक्षमग्निं ब्रूतः । नच वाक्यभेदेनार्थः सम्भवति । अतो द्वयोः पादयोर्लाक्षणिकया वृत्त्या व्याख्यायते । अहरहः सततम् अप्रयावमप्रमत्तम् भरन्तः आहरन्तः अन्नानि । कथमिव । तदुपमेयो दर्शयति । अश्वायेति । अश्वस्येव स्थापयन्तो वयं घासं यवसम् अस्मै तव । किञ्च । रायस्पोषेण । दाक्षिणा लक्षणेन धनस्य पोषेण । समदन्तः उत्साहयन्तः इषा अन्नेन समदन्तः त्वां हे अग्ने । मारिषाम । मा विनश्येम । ते तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः । त्वदाश्रया इत्यर्थः ॥ अध्याहारेण वा व्याख्यायते । अहरहः अप्रमत्ता आहरन्तो ऽशनानि । पश्च अश्वायेव दत्तं घासं भक्षितम् अदितं च अवतिष्ठते भस्म अस्मै अग्नये तदुद्वपन्तः । भस्मोद्वपनमपि पठितम् अत एवमपि व्याख्यायते । रायस्पोषेण समिषा मदन्त इत्यपि समानम् ॥ ७५ ॥

का० (१६, ४, ४०) पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति । अष्टाभिः प्रत्यृचमष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध उख्येऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः ॥ द्वे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्ठदृष्टे । हे अग्ने ! तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः त्वदाश्रयाः सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः । किं कुर्वन्तः अहरहः प्रत्यहं सन्ततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः सम्पादयन्तः प्रयवणं प्रयावः यु मिश्रणे घञ्प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः अश्वायेव

तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्तः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या दक्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च सम्मदन्तः हर्षं कुर्वन्तः त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

नाभा॑ पृथि॒व्याः स॑मिधा॒ने अ॒ग्नौ रा॒यस्पोषा॑य बृ॒हते ह॑वामहे । इ॒र॒म्म॒दं बृ॒हदु॑क्थं॒ यज॑त्रं॒ जेता॑रम॒ग्निं पृत॑नासु सास॒हिम् ॥ ७६ ॥

नाभा पृथिव्या इति । नाभौ पृथिव्याः । एषाह नाभिः पृथिव्यै यत्रैतत्समिध्यन्ते । समिधाने संदीप्यमाने आहवनीयाख्ये अग्नौ । रायस्पोषाय धनस्य पोषाय । बृहते महते । हवामहे आह्वयामः । आग्नेयी अधिष्ठात्री देवता तदभिप्रायमेतत् । कथंभूतमग्निमित्यत आह । इरम्मदम् । इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति । बृहदुक्थं महच्छस्त्रम् । यजत्रं यजनीयम् जेतारं पृतनासु संग्रामेषु । सासहिम् सोढारम् अभिभवितारम् । स । धामिने अग्नाविति आहवनीयविषयोऽग्निशब्दः । जेतारमग्निमधिष्ठात्र्याग्निविषयः ७६ ॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यत इति (६, ६, ३, ९,) श्रुतेः पृथिव्या नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं बृहते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कीदृशमग्निम् इरम्मदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तुष्यतीति इरम्मदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना खशि निपातः । बृहदुक्थं बृहन्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् । सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढारमस्मच्छत्रूणमभिभवितारम् । अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्निमित्यधिष्ठात्र्यग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेना॑ अ॒भीत्व॑रीराव्या॒धिनी॒रुग॑णा उ॒त। ये स्ते॒ना ये च॒ तस्क॑रा॒स्तास्ते॑ अ॒ग्नेऽपि॑दधाम्या॒स्ये॑ ॥ ७७ ॥

याः सेनाः अनुष्टुभः प्रागन्नपतीयायाः । सा तूपरिष्टा द्बृहती। याः सेनाः अभित्वरीः । इण् गतावित्यस्माद्धातोः इण्नशजिसर्तिभ्यः इति क्वरप्प्रत्ययः। ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुगागमे कृते टिड्ढाणञिति ङीपि कृते इत्वरी इति सिद्धम् भवति इणः। अभियायिन्यः । आव्याधिनीः । आविध्यन्ति याः उगणा उत। उत शब्दोप्यर्थे। अपि च। उद्गूर्णगणाः। पृषोदरादिपाठान् मध्यमपदलोपः । येच स्तेना श्चौरा येच तस्कराः। तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिति निरुक्ताः । तान्सर्वान् ते तव हे अग्ने अपिदधामि प्रक्षिपामि आस्ये मुखे भक्षणाय ॥ ७७ ॥

षडनुष्टुभः। याः काश्चित् परकीयाः सेनाः अभीत्वरीरभीत्यर्थः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीत्वर्यः इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरबिति क्वरप् ह्रस्वस्य पितीति तुक् टिड्ढाणञ्द्वयसजित्यादिना ङीप् । उतशब्दोऽप्यर्थ उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः। उगणाः उद्गूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत् पापकमिति नैरुक्ताः (निरु० ३, १४)। हे अग्ने ! तान् पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

दꣳष्ट्रा॑भ्यां म॒लिम्लू॒ञ्जम्भ्यै॒स्तस्क॑राँ २॥ उ॒त। हनु॑भ्या॒ꣳ स्ते॒नान् भ॑गव॒स्तांस्त्वं खा॑द॒ सुखा॑दितान् ॥ ७८॥

दंष्ट्राभ्याम्। दशनशीलाभ्यां दृढाभ्याम् राक्षसिके इति ये

उच्येते ताभ्याम् मलिम्लून् मलिम्लूचः उक्ताः गूढा स्तेनतया म्लोचयन्ति अदृश्या भवन्ति जनेकक्षेचये जम्भ्यैः स्तस्करान् जम्भावृतिसमाश्रिता जम्भ्याः ताभिः तस्करान् उत अपि । हनुभ्यां च हननशीलाभ्यां स्तेनान् हे भगवः हे भवन् महदैश्वर्ययुक्त । तान् त्वं खादा यथा सुखादिता भवति ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते द्रंष्ट्रे राक्षसीसंज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय ! तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् सुखादितान् सुष्ठु खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान् कृत्वेति वा ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिम्लव स्तेनासस्तस्करा वने । ये कक्षेष्वघायवस्ताँस्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

जनेषु मलिम्लुचः जनेषु स्तेनासः आज्जसेरसुक् तस्कराः । वने वनाश्रिताः । ये च कक्षेषु । नदीपर्वतकक्षेषु अघायवः । छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् इत्यघशब्दात्क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः अघं परस्मै इच्छन्तीत्यघायवः तान् तव दधामि स्थापयामि जम्भयोः भक्षणाय ॥ ७९ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः पूर्वोक्ता वन्दीकारा ये च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्जसेरसुरक् गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुका। हे

अग्ने ! तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः। अघं परस्येच्छन्ति ते अघायवः छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यमिति अघशब्दात् क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः॥ ७९॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः। निन्द्याद्यो अस्मान् धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा कुरु॥ ८०॥

यो अस्मभ्यम् यो मनुष्य अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अरातीयात्। अरातिरिवाचरेत्। अरातिः शत्रुः। यश्च नः अस्मान् द्वेषते द्वेष्टि जनः। निन्दयति योऽस्मान् धिप्साच्च दम्नोतेः सन्यभ्यासलोपः। दम्भितुमिच्छति यः। तान् तव दधामि। सर्वमेतच्छत्रुजातं भस्मसा कुरु। भस्मसेति शब्दोऽनुकरणे डाजन्तः। यथा भक्षमाणा भस्मसाशब्दं कुर्वन्ति तथा कुर्वित्यर्थः॥ ८०॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते। ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः हन्तुकामश्चतुर्थः तान् अग्नये समर्पयति। यो नरः अस्मभ्यमस्मदर्थं अरातीयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरातित्वमिच्छति आचार इच्छायां वा क्यच्प्रत्ययः। यश्च जनो नोऽस्मान् द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष अप्रीतौ बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुगभावः। योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति। यश्चापरोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिच्छति जिघांसति दम्भेः सनन्तस्य दम्भ इच्चेति अभ्यासलोप इकारश्च। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः लेटोऽडाटाविति आडागमोऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि। हे अग्ने! तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची॥ ८०॥

सꣳशि॑तं मे॒ ब्रह्म॒ सꣳशि॑तं वी॒र्य्यं॒ बल॑म् । सꣳशि॑तं क्ष॒त्रं जि॒ष्णु यस्या॒हमस्मि॑ पु॒रोहि॑तः ॥ ८१ ॥

पुरोहितस्यादधाति । संशितं मे ब्रह्म । शो तनूकरणे उपसर्गव्यत्ययः । निशितं तीक्ष्णीकृतं मे मम ब्रह्म । निशितं च वीर्यम् वीरकर्म बलम् निशितं च क्षत्रं जिष्णुर्जयनशीलम् यस्य अहम् अस्मि भवामि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

का० [१६, ४, ४१—४२] उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य । क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संशितामित्येतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्यामुदेषामित्येतामिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः ॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं शंसितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः शो तनूकरणे क्तान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

उदे॑षां बा॒हू अ॑तिर॒मुद्वर्चो॒ अथो॒ बल॑म् । क्षि॒णोमि॒ ब्रह्म॑णा॒मित्रा॒नुन्न॑यामि॒ स्वाँ२॥ अ॒हम् ॥ ८२ ॥

उदेषाम् क्षत्रियस्य उदतिरम् उद्धारितवान् अस्मि एषां योद्धॄणां बाहू उद्वर्चः उद्धारितवान् वर्चः । अथो अपि च बलम् । क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रह्मणा पुरोहितसंज्ञेन अमित्रान् । उन्नयामि उद्गमयामि च स्वान् पुत्रपौत्रान् अहम् ॥८२॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्ध्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान् करोमि । स्वान् स्वकीयान् पुरुषान् पुत्र-

पौत्रादीनहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्र-प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समिधमादधाति । अन्नपते । अग्ने अन्नस्य स्वमंशं नः अस्मभ्यं देहि अनमीवस्य । अमीवा व्याधिः तद्रहितस्य । शुष्मिणः । शुष्ममिति बल नाम । बलवतः । किञ्च । प्रप्रदातारन्तारिषः । अतिशयार्थ उपसर्गाभ्यासः । महता प्रकर्षेणान्नस्य दातारम् प्रदातारं प्र तारिषः प्रवर्द्धय । किञ्च । ऊर्ज्जमन्नं नः अस्मभ्यं धेहि देहि । द्विपदे चतुष्पदे । द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च ॥ ८३ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का० (१६, ६, ८,) न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते प्रत्तेऽन्नपत इत्याधानम् । अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यज्य दीक्षित उख्येऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी उपरिष्टाद् बृहती अष्टार्णात्रिपादा चतुर्थो द्वादशार्णः हे अन्नपते ! अन्नस्य पालक अग्ने ! नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयच्छ यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य अनमीयस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम (निघ० २, ९, ११) शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलहेत्वन्नं प्रयच्छेत्य-

र्थः । किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रस-मुपोदः पादपूरण इति पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अतिशयार्थे वोपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः (निरु० १०, ४२) । तॄ प्लवनतरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्ययः आर्धधातुकस्येतीट् छान्दसी धातो-र्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति अडागमः इतश्च लोप इति लेट इकारलोपे रुत्वविसर्गौ तारिष इति रूपम् । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः पादौ यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति अन्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं धेहि देहि जातावेकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ १ ॥

यजमानः कण्ठे रुक्मम् प्रतिमुञ्चति । दृशानो रुक्मः । त्रिष्टुप् । आदित्या । आदित्याध्यासेन रुक्मस्तुतिः । यो दृशानः दृश्यमानः प्रत्यक्षेण उपलभ्यमानः । रुक्मः रोचनः । उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते यस्य च दुर्मर्षमायुः । दुर्मर्षमनवखण्डितम् आयुर्जीवनम् श्रिये रुचानः । यश्च जनेभ्यः श्रियंदातुं रोचते । सोयमग्निः अमृतः अमरणधर्मश्चाभवत् । वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिः । यदेनन्द्यौरजनयत् । यच्च एनमग्निन्द्यौः अजनयत् जनितवती । सुरेताः शोभन रेताः । रेतः पुत्रः । सुरेता ह्येषा यस्या यमाग्निरिति द्वितीय ममृतत्वकारणमग्नेः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० [१६, ५, १] यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन् यजमानो ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्बहिर्भूता उन्नतबिन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नाभेरूर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या मह-

त्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत दीप्तौ व्यत्ययेन शपि लुप्ते वृद्धौ लङि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानो वाचकन् रोचतेः शानचि बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपोलुक् । सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात् कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ २ ॥

द्वाभ्याम् परि गृह्णाति । नक्तोषासा । आग्नेयो त्रिष्टु पू- नक्ता रात्रिः । उषा शब्देनाहरुच्यते । रात्र्यहनी । समनसा एकमनस्के विरूपे । नानारूपे कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । धापयेते पाययेते । सायं प्रातरग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः । शिशुं बालमिव मातापितरौ एकम् अग्निलक्षणम् । समीची सम्यगञ्चते संश्लिष्टे वा । ये इत्थं भूते ताभ्यां गृह्णामीति शेषः हरन् । जपति । द्यावाक्षामा । द्यावापृथिव्यौ यो रुक्मः रोचनः अन्त र्विभाति अन्तरा दीप्यते तं हरामीति शेषः । निदधाति । देवा अग्नि न्धारयन्द्रविणोदाः । यमग्निं देवा द्रविणोदाः धनदातारो धारितवन्तः तमहं धारयामीति शेषः ॥२॥

का० (१६, ५, ३) परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनरूपाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रा-

त्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पाययेते सायम्प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः । तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव ॥ धेट् पाने हेतुमति चेति णिच् आदेच उपदेशेऽशितीति आकारे अर्तिह्रीत्यादिना (पा० ७, ३, ३६] पुक् । कीदृश्यौ नक्तोषसौ समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः । विरूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । समीची सम्यगञ्चतस्ते समीच्यौ सम्यगञ्चने समन्विते संश्लिष्टे वा पूर्वसवर्णो विभक्तेः । ये इत्थम्भूते राव्यहनी ताभ्यामिण्ड्वारूपाभ्यामुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का० (१६, ५, ४) हरति द्यावाक्षामेति । आहवनीयोपरिस्थामुखामिव मिण्ड्वाभ्यामादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः ॥ द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा दिवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं हरामीति शेषः ॥ का० (१६, ५, ५) आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राक्ष्यां शिक्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति । आहवनीयात् पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्द्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरत्निमात्राङ्गयां मुञ्जरज्वा व्युतायामिति लभ्यते तथा चतुरस्राङ्गयां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां सशिक्यायां चेति सूत्रार्थः ॥ देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एतमग्निं धारयन् अडभाव आर्षः । कीदृशा देवाः द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं बलं ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारयामीति शेषः । अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

विश्वा॑ रू॒पाणि॒ प्रति॑मुञ्चते क॒विः प्रासा॑वीद् भ॒द्रं द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे । विनाक॑मख्यत् सवि॒ता वरे॒ण्योऽनु॑ प्र॒याण॑मु॒षसो॒ विरा॑जति ॥ ३ ॥

शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चतो विश्वा रूपाणि जगती सावित्री ।

यः विश्वानि सर्वाणि प्रतिमुञ्चते प्रतिबध्नाति द्रव्येष्वपहृत्य शार्वरन्तमः प्रकाशयतीत्यर्थः । कविः क्रान्तदर्शनः । यश्च प्रासावीत् प्रसौति । भद्रं भन्दनीयम् द्विपदे चतुष्पदे । द्विपादुभ्यश्चतुष्पादुभ्यश्च । विनाकमख्यत्सविता वरेण्यः । यश्च व्यख्यत् विख्यापयति । नाकं द्युलोकम् सविता सर्वस्य प्रसविता वरेण्यः वरणीयः अनुप्रयाणमुषसो विराजति । स सविता उषसः प्रयाणं प्रगमनम् अनुपश्चात् विराजति दीप्यते । उषाः सवितुः पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः । य इत्थम्भूतः सविता सशिक्यं प्रतिमुञ्चत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

का० (१६, ५, ६) शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति । ऊत ऊर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्येदृशामासन्दीस्थं शिक्यपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ॥ सवितृदेवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा । कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्रसावीत् प्रसौति प्रेरयति । यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति च्लेरङ् यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते । उषाः सवितुः पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिक्यं प्रतिमुञ्चत्विति शेषः ॥ ३ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोम आत्मा छन्दाᳩंस्यङ्गानि यजूᳩंषि नाम । साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ

स्वः पत ॥ ४ ॥

विकृत्याभिमन्त्रयते विकृतिश्चतुरवसाना । गारुत्मती विषघ्नी । सुपर्णोऽसि । सुपतनस्त्वमासि । गरुत्मान् गणवान् अशनवान् । त्रिवृत् स्तोमः ते तव शिरः गायत्रं चक्षुः । बृहद्रथन्तरे सामनी पक्षौ पञ्च विंशः स्तोमः । आत्मा छन्दांस्येकविंशतिरगानि । यजूंषि नाम । साम ते तनूः वामदेव्यम् । यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । धिष्ण्याः अग्नयः शफाः खुराः । यतश्च त्वं सुपर्णोऽसि गरुत्मान् अतो ब्रवीमि त्वाम् दिवं गच्छ स्वः स्वर्लोकं पत ॥ ४ ॥

का० (१६, ५, ७) सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत् । शिक्यसहितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रणमप्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः ॥ गरुत्मद्देवत्या विषहन्त्री चतुरवसाना कृतिः हे अग्ने ! त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात् तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत् ते तव शिरः स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीय । छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने ! एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सर्पणः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरोह

पृथिवीमनु विक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु विक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५ ॥

विष्णुक्रमान् क्रमते । विष्णोः क्रमोऽसि । विष्णोः यज्ञस्याग्नेः यतः क्रमोऽसि सपत्नहा च शत्रुघातकश्च अतः गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व । अभिमातिहा । अभिमातिरपि केनचिद्गुणविशेषेण शत्रुरेवोच्यते । ऋज्वन्यत् । अरातीयतो हन्ता । अरातिरिवाचरति अरातीयति । अरातिः शत्रुः । तस्य अरातीयतः शत्रूयतो हन्ता । अधस्तनेन व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

का० (१६, ५ ११) विष्णुक्रमान् । क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमग्न्युद्ग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन् । विष्णुक्रमसंज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋग्बृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या बृहती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायायामिति श्रुतेः (६, ७, २, ११) । हे प्रथमपादविन्यास ! त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीयपादन्यास ! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्वीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादन्यास ! विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्या हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व

द्युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थपादन्यास ! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वहन्तृत्वमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्यजन्ताच्छतृप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह । अत्र चतुर्ष्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० (१६, ५, १२) दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यजुरुष्णिक् । हे अग्ने ! त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वबाहुः प्रदक्षिणं गृह्णात्यग्निम् अक्रन्ददग्निः त्रिष्टुप् । अस्यामृच्यग्निपर्जन्यौ कथ्येते । अक्रन्दत् क्रन्दते विस्फूर्जति अग्निः । स्तनयन्निव द्यौः । द्यौः शब्देनात्र पर्जन्य उक्तः यथा स्तनयन्पर्जन्यः शब्दं करोति एवमग्निः पर्जन्यवत् शब्दं करोति अथान्यान्यपि पार्जन्यानि रूपाण्यग्नेः प्रदर्श्यन्ते । क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् क्षामाशब्देन पृथिव्युच्यते । द्वितीयार्थे च प्रथमा । लिह आस्वादने यथा पर्जन्य उदकभावमुपगच्छन्नत्यर्थं पृथिवीं लेढि आस्वादयति वीरुधः समञ्जन् व्याप्नुवन् एवमयमग्निः पृथिवीमत्यर्थमास्वादयति स्वकीयज्वालासमूहेनौषधीः समञ्जन् । व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यत् । यथा पर्जन्यः सद्य एवाभ्ररूपेण जायमानो व्यख्यत् विरुपसर्गः ख्यातिना संबध्यते तेन विख्यापयति हि ई इद्धो धारा शतसहस्रैः । हि ई इमौ निपातौ पादपूरणौ । एवमयमग्निः सद्य एव जायमानः इद्धः सन् इदं सर्वं विख्यापयति । अन्यच्च ।

आरोदसी भानुना भात्यन्तः । यथा पर्जन्य आभाति भानुना विद्युद्रूपेण । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः । एवमयमग्निराभाति भानुना दीप्त्या द्यावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः । एवमग्निः पर्ज्जन्यवत् स्तूयते ऋषिणा ॥ ६ ॥

का० (१६, ५, १४) पिण्डवत् प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रान्ददग्निरिति । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः (पा० ३, ४, ६) क्रन्दति विस्फूर्जति कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मेघ इव स्तनयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देवशब्दे चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहत् सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः क्षामेति पृथिवीनामसु (निघ० १, १, ३) पठितं क्षामां पृथिवीं रेरिहत् लिह आस्वादने यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफश्छान्दसः अत्यन्तं लेढीति लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः भूमिमति आस्वादयन् व्याप्नुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नत्यर्थं भूमिं लेढि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति । अन्यच्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते । ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्ने॑ऽभ्यावर्तिन्न॒भि मा॒ निव॑र्त॒स्वायु॑षा॒ वर्च॑सा प्र॒जया॒ धने॑न । स॒न्या मे॒ धया॑ र॒य्या पोषे॑ण ॥ ७ ॥

अवहरति । अग्ने अभ्यावर्तिन्निति इतः प्रभृति पञ्चाग्नेय्यः । अग्ने अभ्यावर्ति उर्ध्वबृहती । हे अग्ने अभ्यावर्तन शील । अभिनिवर्तस्व मां प्रति । आयुषा वर्चसा । अन्नेन ।

प्रजया धनेन । सन्या । लाभेन । मेधया । रय्या । सुवर्णो त्कर्षेण । पोषेण धनपुष्ट्या ॥ ७ ॥

का० (१६, ५, १५) अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति । ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्वबृहती द्वादशार्णा त्रिपादा । अभि आभिमुख्येनावर्त्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभिमुखागमनशील ! आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकाया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अग्ने॑ अङ्गिरः श॒तं ते॑ सन्त्वा॒वृतः॑ स॒हस्रं॑ त उ॒पा॒वृतः॑ । अधा॑ पोष॑स्य॒ पोष॑ण॒ पुन॑र्नो न॒ष्टमाकृ॑धि॒ पुन॑र्नो र॒यिमाकृ॑धि ॥ ८ ॥

अग्ने आङ्गिरः । महाबृहती । हे अग्ने आङ्गिरः । अङ्गानां रसभूत । शतं तव सन्तु आवृतः आवर्तनानि । शतशब्दोऽसंख्यातविषयः । सहस्रं बहूनि च उपावर्तनानि सन्तु । अथ अध समानार्थौ अथैवं भूयो भूयः करणेनावर्तमानः । पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्नधनागमेन सह पुनः नोऽस्माकं नष्टम् न आकृधि आगमय । रायिं धनं पुनरागमय । करोति गतिकर्मा ॥ ८ ॥

आग्नेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः । हे अङ्गिरः ! अङ्गिनां रसभूत ! अङ्गसौष्ठवयुक्त ! हे अग्ने ! ते तव शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्त्तनमावृत् त्वत्समीपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्त्तनमुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः ।

अधेत्यव्ययमथार्थम् निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्ताहशेन पोषेण नोऽस्मादीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः व्यत्यये शपो लुक् ॥ ८ ॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यᳬहसः ॥ ९ ॥

पुन रूर्जा । गायत्र्यौ । पुनः पुनरभ्यासो ऽनवच्छेदार्थः । पुनरपि ऊर्ज्जा दध्याद्युपसेचनेन निवर्त्तस्व पुनश्च हे अग्ने इषा अन्नेन सह आयुषा च सह । किञ्च पुनरेव नोऽस्मान् पाहि अंहसः पापात्सकाशात् यथा पूर्वं रक्षिताः ॥ ९ ॥

आग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ ! हे अग्ने ! त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्त्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पापात् पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

सह रय्या । सह धनेन निवर्त्तस्व । किञ्च । हे अग्ने पिन्वस्व पिन्वतिः सेचनार्थः । तां च रयिं सिञ्च । वसोर्धारया अनवच्छिन्नधनदानेन निवर्त्तस्व । पुनः पुनराप्यायस्वेत्याभिप्रायः । कथं भूतया रय्या । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि । प्सा भक्षणे सर्वजनोपभोग्यया । विश्वतस्परि । सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया रय्या । १० ॥

हे अग्ने ! रय्या धनेन सह निवर्त्तस्व किञ्च धारया जलधारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपा-

नामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया विश्वप्स्न्या प्सा भक्षणे विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्स्नी तया । यद्वा विश्वप्स्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च अनवच्छिन्नधनदानेन पुनःपुनराप्याययस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वा॑हार्षम॒न्तर॑भूर्ध्रु॒वस्ति॒ष्ठावि॑चाचलिः । वि॒शस्त्वा॒ सर्वा॑ वाञ्छन्तु॒ मा त्वद्रा॒ष्ट्रमधि॑भ्रशत् ॥ ११ ॥

उपरिततना निधारयन्नभिमन्त्रयते । आत्वाहार्षम् । अनुष्टुब् आहार्षं त्वा यतः द्युलोकात् । हृञ् हरणे । हृतवान् । त्वं च । अन्तरभूः । अन्तः नाभ्या उपरि शरीरमध्ये अभूः । अतो ब्रवीमि । ध्रुवः स्थिरः तिष्ठ । अविचाचलिः । अविचलनशीलः । किञ्च विशः त्वां सर्वाः वाञ्छन्तु । अन्नं तवो पतिष्ठतु सर्वम् अन्नं विविडिति श्रुतिः । मा त्वत् त्वत्तो राष्ट्रं जनपदसमूहः अधिभ्रश्यतु ॥ ११ ॥

का० (१६, ५, १६) उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुब् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने ! अहं त्वामाहार्षमाहृतवानस्मि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लुङि उत्तमैकवचनम् । त्वं च अन्तरभूः उखामध्ये ऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तचलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यङ्लुगन्तादिन् । किञ्च सर्वा विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु । यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति श्रुतेः (१६, ७, ३, ७) इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो नापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः । यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छीरधिभ्रशादिति श्रुतेः (६, ७, ३, ७) श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रंशु अधः पतने पुषादित्वाच्च्लेरङ् न माङ्योग इति अडभावः ॥ ११ ॥

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑था-

य । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १२ ॥

पाशान्विमुञ्चति । उदुत्तमम् । वारुणी त्रिष्टुप् । उदित्ययमुपसर्गः श्रथायेत्यनेन संबध्यते । हे वरुण उत्तमं पाशम् उच्छ्रथय । श्रथ शैथिल्ये । श्लथी कृत्योर्ध्वं नय अस्मत् अस्मत्तः अवाधममम् अधमं च पाशम् अवाचीनं श्लथय । वि मध्यमम् स्थानस्थितमेव विश्लथय मध्यमम् । अथैवं कृते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुत्र व्रते तव कर्माणि वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये अदीनतायै स्याम भवेम ॥ १२ ॥

का० (१६, ५, १७) पाश उन्मुञ्चयोदुत्तममिति । रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽत्र वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण ! उत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय श्रथ बधे मित्वाण्णिचि ह्रस्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् श्रथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः । यद्वा श्रथ क्र्यादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि शायजपीति श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र ! वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमादितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति (पा० ६, ३, १३६) दीर्घः अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

• अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः ॥ १३ ॥

प्रदक्षिणान् गृह्णाति । अग्ने । बृहन् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः । य अग्ने उषसां बृहन् महान् प्रभावतः ऊर्ध्वे अस्थात् स्थितः । यश्च निजर्गन्वान् तमसः निर्गतो रात्रिलक्षणात्तमसः अहर्लक्षणेन ज्योतिषा सह अगात् आगतः सोऽग्निः भानुना रुशता रोचिष्णुना । स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः । प्रा पूरणे । आ अप्राः आपूरितवान् जातः संजातः रश्मिः विश्वा सद्मानि । इमे वै लोका विश्वासद्मानीति श्रुतिः सर्वाणि सदनानी प्रत्यक्षवृत्तिता ॥ १३ ॥

का० (१६, ५, १७) पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति । पूर्वमन्त्रेण पाशादुन्मुच्योर्ध्वबाहुराग्नेयीं दिशं प्रत्युख्याग्निमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । बृहन् प्रभावान्महानयमग्निरुषसामग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वो अस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति एङः पदान्तादतीति सूत्रप्राप्तसन्ध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिलक्षणान्निर्जगन्वान्निर्गतः सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्निर्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति श्रुतिः (६, ७, ३, १७) । कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

ह॒ꣳसः शु॑चि॒षद्वसु॑रन्तरिक्ष॒सद्धोता॑ वेदि॒षदति॑थिर्दुरोण॒सत् । नृ॒षद्व॑र॒सदृ॑त॒सद्व्यो॑म॒सद॒ब्जा गो॒जा ऋ॑त॒जा अ॑द्रि॒जा ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥ १४ ॥

अवहरति । हꣳसः शुचिषदिति । जगती यजुरन्ता । बृहदिति यजुः । जगत्या गजगती हे माल्लोकानिति श्रुतिः ।

तथा बृहदिति निदधातीति राजसूये अतिच्छन्दसमित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥

का० (१६, ५, १८) अवहरति ह॑ꣳसः शुचिषदिति । उख्याग्निमवतारयति ॥ जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० [१६, ५, १९) आसन्द्यां करोति बृहदिति यजुषा उख्याग्निमासन्द्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः (१०, २४) ॥ १४ ॥

सीद॒ त्वं मा॒तुर॒स्या उ॒पस्थे॒ विश्वा॑न्यग्ने व॒युना॑नि वि॒द्वान् । मैनां॒ तप॑सा॒ मार्चि॒षाभिशो॑चीर॒न्तर॑स्या॒ꣳ शु॒क्रज्यो॑ति॒र्वि॑भा॑हि ॥ १५ ॥

उपतिष्ठते सीद त्वमिति तिसृभिराग्नेयीभिः । एका त्रिष्टुप् द्वे अनुष्टुभौ । सीद त्वम् । अवस्थानं कुरु त्वम् अस्या उखाया मातुः उपस्थे उत्सङ्गे । विश्वानि सर्वाणि हे अग्ने वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन् । किञ्च । उखायामवस्थानं कुर्वन् । मैनां तपसा मार्चिषाभिशोचीः । मा अभिशोचीः मा अभितापय एनामुखां तपसा तापेन मार्चिषा ज्वालया । किञ्च । अन्तः अस्यां मध्ये अस्यामुखायामवस्थितं शुक्रज्योतिः शुक्रकर्मसाधनं ज्योतिः विभाहि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥

का० (१६, ५, २०) उपतिष्ठते सीद त्वमिति । आसन्दीनिधानानन्तरमुख्याग्निमुपतिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान् विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किञ्च एनामुखां तपसा सन्तापेन माभिशोचीः मा सन्तापय आर्चिषा ज्वालया च माभिशोचीर्मा दीपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयां-

स्तापो भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुखायामन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे । तस्यास्त्वꣳ हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अन्तरग्ने । व्यवहितपदसबन्धप्रायोऽयं मन्त्रः । हे अग्ने यस्या उखायास्त्वमन्तर्मध्यतः रुचा दीप्त्या सहितः सदने स्वे । स्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या एव उखायाः त्वं हरसा ज्योतिषा तपन् । तापे । हे अग्ने जातवेदाः जातं वेत्तीति जातवेदास्तत्संबोधने हे जातवेदः जातप्रज्ञान । शिवो । भव शान्तो भव ॥ १६ ॥

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने ! त्वमुखाया अन्तर्मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति शेषः । किञ्च जातं जातं विन्दतीति जातवेदा तस्य सम्बोधनम् । हे जातवेदः ! सर्वज्ञ ! जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञान ! तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

शिवो भूत्वा । शान्तो भूत्वा मह्यं हे अग्ने । अथो अपि च । सीद उपविश उखायाम् । शिवस्त्वम् शिवाः कृत्वा दिशः सर्वा स्वं योनिं स्थानम् इहासद इह आअसदः आसीद ॥ १७ ॥

हे अग्ने ! मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति (पा० ३, ४, ६,) लाडर्थे लुङ् ॥ १७ ॥

दि॒वस्परि॑ प्रथ॒मं ज॑ज्ञे अ॒ग्निर॒स्मद् द्वि॒तीय॒ꣳ परि॑-जा॒तवे॑दाः । तृ॒तीय॑म॒प्सु नृ॒मणा॒ अज॑स्र॒मिन्धा॑न एनं जरते स्वा॒धीः ॥ १८ ॥

वात्सप्रेणोपतिष्ठते । दिवस्परि । द्वादशाग्नेय्यः त्रिष्टुभः । दिवः परिदिवः सकाशात् प्रथमं यज्ञे जातः । अग्निः । प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा एष प्रथममजायतेति श्रुतिः । तं जातमभि प्राणिति प्राणो वा अग्निर्जातमेवैनमेतत्सन्तं जनयतीत्येतदभिप्रायम् । अस्मद् द्वितीयं परिजातवेदाः । अस्मत् अस्मत्तः पुरुषविधात् द्वितीयं जातवेदः जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो जनयदिति श्रुतिः । समुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां वाग्निमसृजतेत्ययं । पुरुषविधिः । तृतीय मप्सु । तृतीयं तम् अप्सु व्यवस्थितं जनयति । यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽधि जनयदिति श्रुतिः । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यतेत्येतच्छ्रुत्याभिप्रायम् । नृमणा अजस्रम् । नृषु मनो यस्येति नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणम् । प्रजापति वै नृमणा अग्निरजस्र इति श्रुतिः । तृतीय मप्स्वन्तर्व्यवस्थितं जनयति नृमणा अजस्रमग्निमिति वाक्यार्थः । य एवं बहुजन्माग्निः तम् इन्धानः आदीपयन् यजमानः एनमग्निं जरते जनयतीति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः । स्वाधीः शोभता आहिता धीर्बुद्धि र्यस्य स स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० (१६, ५, ३१—३२) वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणोख्यमग्निमुपष्ठिते एके आचार्या अनुवाकेन द्वाशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निर्देवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा एष प्रथममजायतेति श्रुतिः (६, ७, ४, ३,) ।

जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्राह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति श्रुतेः (६, ७, ४, ३,) स मुखाच्च योने र्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति णत्वम् । नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादि श्रुतयः (६, ७, ४, ३) । एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत् परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवान्हिरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीय जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमाना जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्मा ते॑ अग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ वि॒द्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा । वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आज॒गन्थ॑ ॥ १९ ॥

विद्मा ते । विद्मः जानीमः विद्मा द्व्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घत्वम् । ते तव हे अग्ने । त्रेधा त्रयाणि । त्रिधा प्रविभक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्याणि । विद्मा ते धाम । धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । धामानि जन्मानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्यतिप्रणीतधिष्ण्यप्रभृतीनि । विभृता विहृता पुरुत्रा बहुरूपाणि । विजानीमश्च तव नाम परममुत्कृष्टम् गु-

छायामिव यद्गुह्यवस्थितम् । यविष्ठय इति वा । अस्य तन्नाम विद्मातमुत्सम् । विजानीमश्च तमुत्सन्दनमब्रूपं प्रथममवस्थानं यतस्त्वम् आजगन्थ आगतवानासि हे अग्ने ॥ १९ ॥

हे अग्ने ! यानि पूर्वास्मिन् मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव सम्बन्धानि रूपाणि वयं विद्म जानामः द्व्योऽतास्तिङ इति संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति मसो मादेशः । यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म । किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः किञ्च ते तव परममुत्कृष्टं गुहा सप्तमीलोपः गुहायां यद्वावस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म । किञ्च यत उत्सात् अब्रूपात् स्थानात्त्वमाजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दनजलरूपं स्थानं वयं विद्म । गमेर्लिट् ॥ १९ ॥

स॒मु॒द्रे त्वा॑ नृ॒मणा॑ अ॒प्स्व॒न्तर्नृ॒चक्षा॑ ईधे दि॒वो अ॑ग्न॒ ऊध॑न् । तृ॒तीये॑ त्वा॒ रज॑सि तस्थि॒वासꣳ॑स॒मपा॒मु॒पस्थे॑ महि॒षा अ॑वर्धन् ॥ २० ॥

समुद्रे त्वा । हे अग्ने समुद्रे त्वा त्वां पूर्वं वर्तमानं नृमणाः प्रजापतिः ईधे दीपयांचकार । सोऽपोऽसृजतेत्युपक्रम्य तस्मादग्निर्हवै तमग्निरित्याचक्षते इत्येतदभिप्रायम् । अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे । अप्स्वन्तर्वर्तमानं नृचक्षा प्रजापतिरेव ईधे आदीपितवान् । तमद्भ्य उपो दाहृतं पुष्करपर्णे विवेदेत्यादि श्रुति रुद्घाटिता । दिवो अग्ने । ऊधन् । द्युलोकस्य ऊधसि महोदके प्रदेशे आदित्यात्मना नृचक्षा एव ईधे । तृतीये त्वा

रजसि च त्वां द्युलोके आदित्यात्मना स्थितवन्तम् अपाम् उपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये व्यवस्थितम् महिषाः महान्तः प्राणाः अवर्धन् वर्द्धयांचक्रुः । प्राणो वै महिषा इत्यादि श्रुतिः ॥ २० ॥

हे अग्ने ! नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्त्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार इन्धिभवतिभ्यां चेति किर्त्वान्नलोपः । नृचक्षाः नृषु पठत्सु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधः स्थानीये तृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । प्राणा वै महिषा इति (६, ७, ४, ५) ॥ श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्र॑न्ददुग्निः स्तुनय॑न्निव द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ समुञ्जन् । सुद्यो ज॑ज्ञानो वि हीमि॒द्धो अख्यदा रोद॑सी भानुना॑ भात्युन्तः ॥ २१ ॥

अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

व्याख्याता (६ क०) ॥ २१ ॥

श्री॒णामु॑दा॒रो धुरुणो॑ र॒यी॒णां म॑नी॒षाणां॒ प्रार्प॑णः॒ सोम॑गोपाः । वसुः॑ सू॒नुः सह॑सो अ॒प्सु राजा॒ वि भा॒त्यग्रं॑ उ॒षसा॑मि॒धानः॑ ॥ २२ ॥

श्रीणामुदारः । श्रीणां लक्ष्मीणामुदारोऽत्यर्थं दाता धरुणो रयीणाम् । च धनानाम् । मनीषाणाम् प्रार्पणः कश्चिद्धनवानपि भवति नतु दाता । अयं तु मनसा एषितानां कामानां

प्रापयिता । सोमगोपाः । धिष्ण्या अग्नयः सोमं गोपायन्ति तदभिप्रायमेतत् । सोमिनो वा गोपायति । वसुः वासयिता । यद्वा वसुः धनमेवाग्निः । यथान्यानि धनान्युपकारं कुर्वन्ति शयनासनगवादीनि एवमयमप्युपकरोति भूतानां तापपाकप्रकाशैः अतो वसुः । सूनुः सहसः । पुत्रो बलस्य । मथ्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते । आप्सु राजा । अप्स्ववस्थितो वरुणात्मना राजा । तथा चोक्तम् । त्वमग्ने वरुणो जायसे यदिति विभात्यग्र उषसाम् । आदित्यात्मना । इन्धानः इन्धी दीप्तौ । दीप्यमानः । यद्वा । उषःकालेऽग्नीनां प्रादुष्करणं क्रियते तदभिप्रायमेतत् ॥ २२ ॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते । कीदृशः श्रीणां गवाश्वादिसम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति कोशः (मेदिनी० रान्तव० ११८) रयीणां धनानां धरुणो धारयिता । मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्त्तृकसोमयागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्त्ता अतो वसुः । सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषः कालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः । वीडुं चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥

विश्वस्य केतुः । चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्याते यच्छ-

न्दयोगात् । जना यदग्निमयजन्त पञ्च । यदित्यविभक्तिको-निर्देशः । यमग्निं पञ्चजनाः । चत्वारो वर्णा निषादप-ञ्चमाः पञ्चजना उच्यन्ते । अयजन्त इष्टवन्तः स विश्वस्य के-तुः सर्वस्य प्राणिजातस्य केतुः प्रज्ञानम् अग्न्यात्मना । भु-वनस्य गर्भः । भूतजातस्य वाय्वात्मना गर्भः सहि प्राणभा-वेन भूतानामन्तः सञ्चरति । आरोदसी अपृणात् जायमा-नः । स एव आपूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान आदि-त्यात्मना । स एव मध्यस्थानमारुह्य इन्द्रात्मना वीडुश्चित् । दृढमप्यद्रिमादारयितव्यं मेघं वा अभिनत् विदारयति । परायन् परापपरतो गच्छन् ॥ २३ ॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृशः वि-श्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना । भुवनस्य ग-र्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना स हि प्राणभा-वेन भूतानामन्तः सञ्चरति । किञ्च यः परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् विडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभ-क्तिलोपः यमग्निं पञ्च जना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषा-दश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महऽर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

उ॒शिक् पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्त्ये॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ निधा॑यि । इय॑र्त्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्रदु॒च्छु॒क्रेण॑ शो॒चि॒षा द्यामिन॑क्षन् ॥ २४ ॥

उशिक्पावकः । वश कान्तौ । अस्य कृतसम्प्रसाण-स्यैतद्रूपम् उशिक् । कान्तः मेधावी वा । पावकः पावयिता । अरतिः । अलं मतिः । पर्याप्तमतिः । सुमेधाः कल्याणं प्रज्ञः साधु यज्ञो वा । मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु । अग्निः । कथं

भूतः । अमृतः अमरणधर्मा । निधानि निहितः देवैः त्वं नो अस्य लोकस्याध्यक्ष एधीति । स इयर्ति उदियर्ति उद्गमयति धूमम् अरुषम् अरोचनम् भरिभ्रत् धारयन्निदं जगत् । इतो वा अयमूर्ध्वरेतः सिञ्चति सामुत्र वृष्टिर्भवतीत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायोऽयं मन्त्रः । शुक्रेण शोचिषा । द्यां द्युलोकम् इनक्षन् व्याप्नुवन् । नक्षत्रग्रहचन्द्रतारकसंबन्धिना धूममियर्तीति संबध्यते । इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायोऽयं मन्त्रः ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियर्ति उद्गमयति व्यवहिताश्चेति उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशेरौणादिक इकप्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था । मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधर्तीत्यादिना निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामाकाशमिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देव उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ २५ ॥

दृशानो रुक्म इति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

ग्ने । प्र तं न॑य प्र॒त॒रं वस्यो॒ अच्छा॒भि सु॒म्नं दे॒वभ॑क्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

यस्ते अद्य । यस्तव अद्य प्रतिपदि । कृणवत् । करोति हे भद्रशोचे । भन्दनीयदीप्ते । अपूपम् पुरोडाशम् । हे देव । घृतवन्तम् । हे अग्ने । स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषो वदायाथोपरिष्टादाज्यास्यावघारयतीत्येतच्छ्रुत्याभिप्रायम् । प्रतनय । नयसीति प्राप्ते च्छान्दसो लोट् । प्रणयसि तं यजमानम् । प्रतरम् अतितराम् वस्यः अच्छ । अच्छाभे राप्तुमिति शाकपूणिः । वसीयं स्थानमभि । वस्तुतरस्थानमभि । वस निवासे । तृन् तुश्छन्दसीति इयसुन् तुरिष्ठेमेयः स्विति तृचोलोपः वसीय इति सिध्यति । स लोकमागच्छत्य शोकं । अहिमं तास्मि न्वसाति शाश्वतीः समाः इति श्रुत्युक्तं तं प्राप्नुयात् अयं वसीयान् लोकः । अभिनयसि च सुम्नन् देवभक्तं देवा सेवितम् हे यविष्ठ युवतम । अथवा मिश्रयितृतम ॥ २६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचे ! हे देव अग्ने ! अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तमुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् (१, ७, २, १०) । हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम ! तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च छन्दसीति अव्ययात् परात् घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय । अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय । कीदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तृ तृन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तृ व-

न्मोयः तुम्छन्दसीति ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति (बृहदारण्य० मा० ४, १५) श्रुतेः। प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे इति वस्यो अच्छेत्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थ उक्थ आ भज शस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनदुदुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

आ तं भज । यदः स्थाने तदो वृत्तिः लटः स्थाने लोटः अर्थसंबन्धात् । हे अग्ने आभजसि यं यजमानम् सौश्रवसेषु साधु भवणीयेषु यज्ञक्रतुषु । उक्थ उक्थ आभज । ततस्तेष्वेव यज्ञक्रतुषु । उक्थे उक्थे शस्यमाने आभजसि आसेवसे । यजमानः प्रियः सूर्यस्य भवति प्रियश्चाग्नेर्भवति । किञ्च । उज्जातेन भिनदत् । उद्भिनत्ति धर्मार्थकामान् जातेनौरसपुत्रसंघातेन उद्भिनत्ति च । जनित्वैः जनिष्यमाणैः पौत्रप्रपौत्रसङ्घैः वेदार्थान् । प्रजाप्यस्य स्वर्गयायिनी भवतीत्यभिप्रायः॥२७॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने ! त्वं तं यजमानमाभज सेवस्व निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्थे उक्थे निष्कैवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो डादेशः । तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिनत् उद्भेदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु इलोपेऽडागमे चोद्भिनददितिरूपम् । तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदर्थे औणादिक इत्वप्रत्ययः ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून्विश्वा वसु दधिरे वा-

र्य्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥ २८ ॥

त्वामग्ने । हे अग्ने त्वां यजमानाः । अनुद्यून् अन्वहम् अहन्यहनि । विश्वानि वसूनि धनानि । दधिरे धारयन्ति भूमिगोहिरण्यादीनि । वार्याणि वरणीयानि । किञ्च । त्वया च सह द्रविणं यज्ञफलमिच्छमानाः कामयमानाः । व्रजम् । व्रजमित्यनेन सुकृतिन इति व्रजो देवयानमार्गः गोमन्तम् । गावो रश्मय आदित्यसम्बन्धिनः तैः संयुक्तम् । उशिजो मेधाविनः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः। विवव्रुः विभिदुः । आदित्यमण्डलस्य मध्येन मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् । ते य एवं विदुरित्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमण्डलमिति ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! यजमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाची कालाध्वनोरिति द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः वसु अत्र सुब्लोपः। किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रुः विभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते य एवमेतद्विदुरित्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नराꣳ सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः । अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

अस्ताव्यग्निः । स्तुतोऽग्नि वैश्वानरः नरां सुशेवः मनुष्याणां शोभनं सुखयिता । ऋषिभिः । ऋत्विग्भिः ... । सोम-

स्य गोपायिता । अद्वेषे । पादौ लिङ्गोक्तदेवताकौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतः अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयामः तदाश्रयकर्मप्राप्त्यर्थम् । हे देवा यूयमपि धत्त । दत्त । रयिं धनम् अस्मे अस्मभ्यम् । सुवीरं शोभनपुत्रम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यजमानर्त्विग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण् । कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखयिता नुडागमाभावे गुणे नरामिति रूपम् शोभनं शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण । सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रितकर्माप्त्यै । हे देवा अग्न्यादयः ! अस्मे अस्मासु सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

वनीवाहनम् । आग्नेय्यः पञ्चकण्डिकाः । समिधाग्निम् व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का० [१६, ६, १५] प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति । उख्याग्नेरुत्तरदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यजमान उख्येऽग्नौ वनीवाहने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टाग्नेयी गायत्री व्याख्यातापुच्यते [३ अध्या० १क०] । हे ऋत्विग्यजमानाः ! समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथिमेनमग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव शिवस्त्वꣳ सुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

उद्यच्छति । उदुत्वा अनुष्टुप् हे अग्ने उद्धरन्तु त्वां विश्वे देवाः । चितिभिः यैरग्निरुद्ध्रियते । स त्वं विश्वै देवै-

रुदूध्रियमाणः नः अस्माकं शिवो भव । शिवः शान्तः । सुप्रतीकः । शोभनमुखः विभावसुः विपुलधनश्च ॥ ३१ ॥

का० (१६, ६, १६) सासन्दीकमुद्यम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समिदाधानानन्तरमुदु त्वेति मन्त्रेणासन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् । हे अग्ने ! विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः धितिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धीवृत्तिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु भृञः शप् उ पादपूरणः हे अग्ने ! स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्याणकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रेद॑ग्ने॒ ज्योति॑ष्मान् या॒हि शि॒वेभि॑र॒र्चिभि॒ष्ट्वम् । बृ॒हद्भि॑र्भा॒नुभि॒र्भास॒न्मा हि॑ꣳसीस्त॒न्वा॑ प्र॒जाः ॥ ३२ ॥

प्रयाति । प्रेदग्ने अनुष्टुप् । प्रयाहि हे अग्ने च ज्योतिष्मान् भूत्वा । शिवाभिरार्चिभिः । शिवैः शान्तैः सुखकरैः अर्चिभिः गच्छस्व । त्वम् बृहद्भिः भानुभिः रश्मिभिः भासन् दीप्यमानः । मा हिंसीः तन्वा शरीरेण प्रजाः ॥ ३२ ॥

का० (१६, ६, १८) अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ् यात्वा यथार्थम् । शकटे तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने ! शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्पादपूरणः । किञ्च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

अक्र॑न्दद॒ग्नि स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि ही॒मि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ ३३ ॥

अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

का० [१६, ६, २०) अक्षे खर्जत्यक्रन्ददग्निरिति जपति । अक्षे शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता (६ क०) ॥ ३३ ॥

प्र–प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

समिधमादधाति । प्र प्रायम् । त्रिष्टुप् प्र प्रायम् । प्रकर्षेण महता अयमग्निः । भरतस्य प्रजापतेः । शृण्वे । शृणोति वचनम् । कथमेतदध्यवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति वचनमिति । वियत्सूर्यो नरोचते बृहद्भाः । यत्सामिधा दानसमनन्तरमेव विरोचते । सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः महादीप्तीः । यश्च अभितस्थौ पूरुम् असुरराक्षसम् पृतनासु संग्रामेषु एतया समिधा आप्यायितः । यस्माच्च । दीदाय दीप्यते । दैव्यः देवसंबन्धी अतिथिः । अतिथिधर्मा जनानाम् । शिवः शान्तः नः अस्माकं भवति । तस्मात्प्रजापतेर्वचनं शृणोति ॥ ३४ ॥

का० (१६, ६, २१) वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति । वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अयमग्निः बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राक्षसमभितस्थौ सम्मुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते दीङ् क्षये धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः छन्दसि लुङ्-

लक्लिट इति वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो॑ दे॒वीः प्रति॑गृभ्णीत॒ भस्मै॒तत् स्यो॒ने कृ॑णु-ध्वᳫँ सुर॒भा उ॑ लो॒के । तस्मै॑ नमन्तां॒ जन॑यः सु॒पत्नी॑-र्मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृता॒प्स्वे॑नत् ॥ ३५ ॥

आपो देवीः । दश कण्डिका भस्माभ्यवहरणम् । आपो देवी । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । हे आपः देव्यः प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत । भस्मैतत् स्वागतादिभिः । तत्र अयं शिष्टव्यवहारः । ततः स्वागतादिभिः परिगृह्य । स्योने कृणुध्वं सुरभा उ लोके स्योने सुखावहे कृणुध्वं स्थापयत । उकारः समुच्चयार्थः । सुरभौ शोभनगन्धे धूपपुष्पोपहारैः । लोके स्थाने शय्यायाम् तस्मै नमन्ताम् । तदः स्थाने एतदः प्रयोगः प्रकृतत्वात् । अस्मै भस्मरूपायाग्नये नमन्तां जनयः उपतिष्ठन्तु जायाः । सुपत्नीः शोभनपत्न्याः । रूपलावण्य यौवनालङ्कारवैदग्ध्यसपन्नाः । यूयं च । मातेव पुत्रं बिभृत । धारयत । पानं भोजनवासोभिः गोपायत । किञ्च । अप्सु स्वात्मनि एनत् भस्म ॥ ३५ ॥

का० (१६, ६, २६) पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया । वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप् । हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः ! भस्म यूयं प्रतिगृभ्णीत स्वागतादिभिः प्रतिगृह्णीत । किञ्च स्योने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्तरात् । जनयन्त्यग्निमुत्पादयन्ति वृक्षोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । किञ्च हे आपः ! एनत् भस्म अप्सु स्वा-

त्मनि यूयं बिभृत धारयत माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत् पालयत ॥ ३५ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सन् जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

अप्स्वग्ने । अधस्तनेन मन्त्रेण भस्मा तिथित्वेना प्स्व वस्थाप्य अथेदानीं गायत्र्यनुष्टुभ्यामग्नेः सर्वगतत्वं प्रकाशयन् भस्माभ्यवहरणमेवापन्हुते । अप्सु हे अग्ने सधिः समानस्थानम् । सधिस्तवासौषधीरनुरुध्यसे सत्त्वं बीजमवस्थाय ओषधीः अनुरुध्यसे । ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे । ततो गर्भे सन् विद्यमानः जायसे पुनरपि ॥ ३६ ॥

का० (१६, ६, २७) ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वग्ने गर्भो असीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति ॥ विरूपदृष्टाग्नेयी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरणमपह्नुते । हे अग्ने ! अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति स इत्यस्य विसर्गलोपे सन्धिः यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण । किञ्च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ ३७ ॥

किञ्च । गर्भः असि भवसि ओषधीनां गर्भश्च वनस्पतीनाम् गर्भश्च विश्वस्य भूतस्य भूतग्रामस्य । हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने ! त्वमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् । हे अग्ने ! त्वं वनस्पतीनां तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य प्र-

वेस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने सᳬसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः ॥ ३८ ॥

अप आदत्ते प्रसद्य चतसृभि राग्नेयीभिः । द्वे अनुष्टुभौ द्वे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना भस्मरूपेण योनिं स्थानम् अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने संसृज्य सङ्गत्य च मातृभिः अद्भिः त्वम् ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्यामुखायामासद आसीद ॥ ३८ ॥

का० (१६, ६, २९) अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति । अप्सु क्षिप्ताद् भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्ऋग्भिः ॥ हे अग्ने ! त्वं भस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखामासीद॥३८॥

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याᳬ शिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनरासद्य । पुनरप्यास्थाय सदनं स्थानम् अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने । ततोऽनन्तरं शेषे । शीङ् स्वप्न इत्यस्यैतद्रूपम् स्वपिषि । मातुः यथा उपस्थ उत्सङ्गे । अन्तर्मध्ये अस्या मुखायाम् शिवतमः शान्ततमः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने ! अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते । किम्भूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः॥३९॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यᳬहसः ॥ ४० ॥

सह रय्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

पुन रूर्जा । द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

द्वे व्याख्याते (९ क०) ॥ ४० ॥ (१० क०) ॥ ४१ ॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मᳪहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

प्रास्योषायामुपतिष्ठते बोधाम इति द्वाभ्यां त्रिष्टुपूगायत्रीभ्याम् । गायत्रीयजुरन्ता । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । बोधाम बुध्यस्व मम । अस्य वचसः । किमभिप्रायोहम् ब्रवीमि। हे यविष्ठ मिश्रयितृतम अथवा युवतम । मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य श्रोत्रपथप्रापितस्य । हे स्वधावः अन्नवन् । किञ्च पीयति त्वः । पीयतिराक्रोशकर्मा । आक्रोशति त्वः । एकः पुरुषः त्वां हे अग्ने अनुत्वो गृणाति । अनुगृणाति । स्तौति त्वः एकः पुरुषः । एष लोकस्य स्वभावः कश्चिदाक्रोशति कश्चित् स्तौतीति । एवं च सति वन्दारुः वन्दनशीलः सन् ते तव तन्वं शरीरं वन्दे ॥ ४२ ॥

का० (१६, ६, ३०) प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधाम इति । तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधाम इति द्व्यृचेनोख्याग्निमुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । हे अन्नवन् ! हे यविष्ठ ! युवतम अग्ने ! मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं जानीहीत्यर्थः । किम्भूतस्य भूयिष्ठस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने ! त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः ।

एवं सति हे अग्ने ! अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः शृवन्द्योरारुरिति (पा० ३, २, १७३) आरुप्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

स बो॑धि सू॒रिर्म॒घवा॒ वसु॑पते॒ वसु॑दावन् । यु॒यो॒ध्य॒स्मद्द्वेषा॑ᳬसि ॥ वि॒श्वक॑र्मणे॒ स्वाहा॑ ॥ ४३ ॥

स बोधि । यस्त्वं सूरिः पण्डितः मघवा धनवांश्च सः बोधि बुध्यस्व । हे वसुपते धनस्य दातः । बुध्वा च । युयोधि पृथक् कुरु अस्मत्तः द्वेषांसि दौर्भाग्यानि सुप्रीतः सन् । समिधा उपहत्याज्यं जुहोति । विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते ! धनपते ! हे वसुदावन् ! वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति क्वनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् ! धनस्य दातः ! स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व बुध्यतेः शपि लुते हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धिः गुणान्त्यलोपौ छान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धनमस्यास्तीति । सन्तुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का० (१६, ७, १) प्रायश्चित्तिᳬ समिधोऽपहत्याज्यं विश्वकर्मण इति जुहोति । स्रुवस्थानीयया समिधा घृतमादायोख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

पुन॑स्त्वादि॒त्या रु॒द्रा वस॑वः॒ समि॑न्धतां॒ पुन॑र्ब्र॒ह्माणो॑ वसुनीथ य॒ज्ञैः । घृ॒तेन॒ त्वं त॒न्वं॑ वर्धयस्व स॒त्याः स॑न्तु॒ यज॑मानस्य॒ कामाः॑ ॥ ४४ ॥

आदधाति समिधम् । पुनस्त्वा । आग्नेयी त्रिष्टुप् । निर्वाणं त्वां पुनः समिन्धतां सन्दीपयन्तु । आदित्याः रुद्राः वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग् । यजमानाः । वसु-

नीथ । नीथा स्तुतिरुच्यते । वसुलाभनिमित्ता यस्य स्तुतिः स वसुनीथः । यज्ञैः यागैः घृतेन च त्वं तन्वं शरीरं वर्द्धयस्व । सत्याश्च सन्तु यजमानस्य कामाः । ये भस्माभ्यवहरणव्यवच्छिन्नाः ॥ ४४ ॥

का० (१६, ७, २) उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति । घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमुख्येऽग्नावादधाति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशकस्तेन ह्याधिका । हे अग्ने ! आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ ! वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ! ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्मद्दत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

अपे॑त॒ वी॑त॒ वि च॑ सर्प॒ता॒तो॒ येऽत्र॒ स्थ पु॑रा॒णा ये च॒ नूत॑नाः । अदा॑द्य॒मोऽव॒सानं॑ पृथि॒व्या अक्र॑न्नि॒मं पि॒तरो॑ लो॒कम॑स्मै ॥ ४५ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूहति । अपेत । त्रिष्टुप् । अर्द्धर्चेनोदरसर्प्पिण उच्यन्ते । पादेन यमः पादेन पितरः । अप इत अपगच्छत । विचसर्प्पताततः । विसर्पत च अतः स्थानात् । येऽत्रस्थ ये यूयमवस्थ भवथ । पुराणाश्चिरन्तनाः । ये च नूतनाः । इदानीन्तनाः कस्माद्वयमपसर्प्पाम इति चेन्मतिः । अदात् दत्तवान् यमः अवसानं स्थानम् । अवस्यन्त्यस्मिन्निति अवसानम् । पृथिव्याः अस्मै यजमानाय । अक्रन्दन् अकृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानम् अस्मै यजमानाय । अतोऽपगच्छतेति ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ का० (१७, १, ३) पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत वी तेति पुच्छः प्रातिदिशं पुरस्तात् प्रथमम् ।

अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्थो चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युदूहति ऊहिरत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवत्या त्रिष्टुप् अर्द्धर्चेन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रत्युच्यते । हे यमभृत्याः ! ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत । कस्माद्वयमपसर्पामेत्यत आह अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाक्रन् कृतवन्तः करोतेः शपि लुप्ते लङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतस्य यनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद् यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

सं॒ज्ञान॑मसि । का॒म॒धर॑णम् । मयि॑ ते का॒म॒धर॑णं भूयात् । अ॒ग्नेर्भस्मा॑स्य॒ग्नेः पुरी॑षमसि । चित॑ स्थ परि॒चित॑ ऊर्ध्व॒चितः॑ श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

उखां निर्वपति उल्वसंस्तवपशुसंस्तवश्च तेषामतस्तथैव व्याख्यायते । संज्ञानमसि । त्रीणि यजूंषि । समिति एकीभावमाचष्टे । यत एकं ज्ञानमसि उल्वसंस्तवात् । तस्मादुसमानोल्वाः समेव जानीते इति श्रुतिः । कामधरणं च कामान्धारयन्ति संपादयन्ति कामधरणम् पशवो वा उखाः पशवः कामधरणामिति श्रुतिः । अतो मयि ते तव कामधरणं भूयात् । मयि ते पशवो भूयासुरिति श्रुतिः । उल्वाभिप्रायमेकवचनम् सिकतानिर्वपति । अग्नेर्भस्मासि । भस्म भर्त्सनदीप्त्योः । भसितं भस्म भस्म सादृश्यात् सिकता भस्मेत्युक्ताः । न वा अग्निः स्वं

भस्माति दहतीति श्रुतिः । अग्नेश्च पुरीषं पूरणम् असि भस्माभिप्रायमेकवचनम् । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति श्रुतिः । परिस्रुत उपदधाति चितः स्थ । चिञ् चयेन अस्य क्विपि बहुवचनम् । या यूयं चितो भवथ । परि सर्वतश्च चितः स्थ । ता उच्यन्ते । ऊर्ध्वचितो भूत्वा एन मग्निमाश्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

का० [१७, १, ४] उदीचीँ शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति । यया व्युदूहनं कृतं तां शाखामुदक् क्षिप्त्वा गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निदधाति ॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वरूप ! त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो हि ऊषदेशं घ्रात्वा लिहन्ति । तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान् धरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उल्वसम्भवात् पशवो वा ऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूयासुरिति (७, १, १, ८) श्रुतेः उल्वाभिप्रायमेकवचनमुल्वस्योषोत्पन्नत्वात् ॥ का० (१७, १, ६) सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत् : ऊषवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्यं यजुः । हे सिकतास्वरूप ! त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्थोऽग्निरत्युग्रो भवति । अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपर्तेरीषक्प्रत्यये औणादिके उदोष्ठ्यपूर्वस्येति उदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः स्वं भस्माति दहति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति च (७, १, १, ९—१०) श्रुतिः ॥ का० (१७, १, ७) परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकाविँशत्या चितः स्थेति । एकाविंशतिपरिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणमूर्ध्वास्ताः खननीया इति ॥ परिश्रिद्देवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा ! यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं चीयन्त

इति ऊर्ध्वाचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं अयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

अय॑ꣳ सो अ॒ग्निर्यस्मि॒न्त्सोम॒मिन्द्रः॑ सु॒तं द॒धे ज॒ठरे॑ वावशा॒नः । स॒ह॒स्रियं॒ वाज॒मत्यं॒ न सप्ति॑ꣳ सस॒वान्त्सन् स्तू॑यसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

गार्हपत्य इष्टिकाभिश्चीयते । अयं सो अग्निः षडर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । चतुर्थी षष्ठ्यौ तु अनुष्टुभौ । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति । अयं सः गार्हपत्यो ऽग्निश्चीयते यस्मिंश्चिते सति अभिषुतं सोमम् इन्दुः दधे धारयति । जठरे उदरे वावशानः कामयमानः । कथं भूतं सोमं दधे । सहस्रियम् सहस्रार्हम् । वाजम् अन्नभूतं सर्वस्य जगतः । अत्यं न सप्तिम् । नकारः संप्रत्यर्थे । अनन्तरं भक्षणादेव मुदकरम् । सप्तिं शरणं तृप्तिकरम् । न केवलं यस्मिंश्चिते इन्द्रः सोमं जठरे धारयति । किन्तर्हि । त्वमपि स ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः । ससवान्सम् हवींषि संभजमानः सन् स्तूयसे ऋत्विग्यजमानैः हे जातवेदः । अयं तावदस्य मन्त्रस्य प्रगुणोर्थश्रुतिस्तु आहुतिपरिणामाभिप्रायेण व्याचष्टे । अयं वो लोको गार्हपत्य आपः सोमः सुतो ऽस्मिं ल्लोके य इन्द्रो धत्ते । जठरे वावशान इति । मध्यं वै जठरमित्यादि अयं सलोको गार्हपत्याग्निर्यस्मिँल्लोके अभिषुतः सोम परिणामभूता अपः इन्द्रस्य जठरे मध्ये दधे स्थापयति । सहस्रियं वाजमत्यन्नसाप्तिमिति । आपो वै सहस्रियो वाजः अपां विशेषणानि । ससवा न्स न्स्तूयसे जातवेदः । इति व्याचष्टे । चितः संश्चीयसे जातवेद इति गार्हपत्यरूपेण चितः सन् चीयसे । आहवनीयरूपेणेति वा अर्थान्तरनिवृत्तिस्त्वम् ॥ ४७॥

का० [१७, १, ८] मध्येऽर्धबृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङस्य९ सो अग्निरिति प्रत्यृचम् । ततोऽध्वर्युर्मण्डलाद्दाक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये चतस्रोऽर्धबृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्त्योत्तरमारभ्योपदधाति अध्यात्मं चयनमित्युक्तेः । ऋक्चतुष्केणैकैकाम् । हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकत्रयव्यापिन्य इष्टका अर्धबृहत्य उच्यन्त इति सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विश्वामित्रदृष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्वोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट् । किम्भूत इन्द्रः वावशानः वष्टीति वावशानः बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) शपः श्लौ सति द्वित्वेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामयमानः । कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्रार्हम् । वाजमन्नं बहूनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः भक्षणादेव मदकरम् । सप्तिं सरणं तृप्तिकरम् । अग्नौ न केवलमिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः ! जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने ! त्वमपि ससवान् हवींषि सम्भजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण सम्भक्तौ क्वसुप्रत्ययः । उत्तरार्द्धस्यायं वार्थः हे जातवेदः ! सप्तिं सरणं गमनकुशलमत्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन सम्मितं वाजमन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सहस्रेण सम्मितो घ इति घप्रत्ययः षणु दाने क्वसुः ससवान् ॥ ४७ ॥

अग्ने॒ यत्ते॑ दि॒वि वर्चः॑ पृथि॒व्यां यदोष॑धीष्व॒प्स्वा य॑जत्र । येना॒न्तरि॑क्षमु॒र्वा॑त॒तन्थ॑ त्वे॒षः स भा॒नुर॑र्ण॒वो नृ॒चक्षाः॑ ॥ ४८ ॥

अग्ने यत्ते । हे अग्ने यत्ते तव दिवि द्युलोके आदित्यलक्षणं वर्चः । यच्च पृथिव्यामग्निलक्षणं वर्चः यच्च ओषधीषु अन्तर्व्यवस्थितम् यच्च अप्स्वन्तर्व्यवस्थितम् आयजत्र । आयष्टव्यं मर्यादया यष्टव्यम् एता न्यधस्तादुक्तानि वर्चांसि

तव लघीयांसि । ये नतु वर्चसा अन्तरिक्षम् उरु विस्तीर्णम् आततन्थ आतनोषि । त्वेषः सभानुः । महत्तद्वर्चः । अर्णवः । अर्णस्वान् अथवा अरणवान् गमनवान् वायुः स इति श्रुतिः । नृचक्षाः नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । त्रिस्थानो ऽत्राग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

हे आयजत्र ! मर्यादया यजनीय ! हे अग्ने ! ते तव यत् दिवि द्युलोके वर्चो दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ आतनोषि विस्तारयसि बभूथातत-न्थेति इडभावः । स भानुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः त्विष दीप्तौ पचादित्वादच् अर्णवः अर्णांसि उदकानि सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नॄन्चष्ट इति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्तमेवेष्टकारूपमुपदधामीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

अग्ने॑ द्वि॒वो अर्ण॒मच्छा॑जिगा॒स्यच्छा॑ दे॒वाँ२॥ ऊँ॑चिषे॒ धिष्ण्या॒ ये । या रो॑च॒ने प॒रस्ता॒त् सूर्य॑स्य॒ या-श्चा॒वस्ता॑दु॒प॒तिष्ठ॑न्त॒ आपः॑ ॥ ४९ ॥

अग्ने दिवः । हे अग्ने दिवः द्युलोकस्य संबन्धि अर्णमुदकम् अच्छाजिगासि । अच्छाभे राप्तुमिति शाकपूणिः अभिजिगासि । आपो वा अस्य दिवोऽर्णवस्ता एष धूमेनाच्छैतीति श्रुतिः । अच्छा देवान् अभि जिगासि च देवान् । कतमान्देवानित्यत आह । ऊचिषे धिष्णया ये । प्राणा वै देवा धिष्णया स्ते हि सर्वाधिष इष्णन्ति उच्यन्त इति लिङ्गवचनयो र्व्यत्ययः । उच्यन्ते ये धिष्णया अग्नयः । किञ्च । रोचने लोके स्थितस्य सूर्यस्य । परस्ताश्शप उपतिष्ठन्ते याश्च अधस्ता

दुपतिष्ठन्ते आपः ताश्च त्वमभिजिगासि । त्वमेवैतैः रूपैः परिणमसीत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

हे अग्ने ! दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धि अर्णमुदकं त्वमच्छजिगासि आभिमुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्योर्ह्वादिः अभ्यासेत्वं छान्दसम् अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु० ५, ३१) निपातस्य चेति अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छैतीति (७, १, १, २४) श्रुतिः । किञ्च ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवाः तान् देवांश्च त्वमच्छाजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूञः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्तीति (७, १, १, २४) श्रुतेः । किञ्च रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्त्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उपातिष्ठन्ते अवस्ताद्रवेरधस्ताच्च या आप उपातिष्ठन्ते ता आपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतैः रूपैः परिणमसीति भावः ॥ ४९ ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

पुरीष्यासः । बहुवचनमिष्टकापेक्षम् । ये पुरीष्याः पशव्याः पशुभ्यो हिताः अग्नय इष्टकाः । प्रावणेभिः । प्रुङ गतौ । प्रावणैः गमनैः । लोकव्याप्तिभिः । स जोषसः समानप्रीतयः समानसेविनो वा । समानं हि ते लोकं सेवन्ते । अर्धबृहत्यो हिताश्चतस्रः । ते जुषन्तां सेवन्तां यज्ञम् अद्रुहः अहिंसितारः । अनमीवाश्च अनशना या बुभुक्षानिवृत्तिकरा इत्यर्थः । इषः अन्नभक्तीः महीः महतीः प्रभूताः ॥ ५० ॥

अनुष्टुप् । बहुवचनमिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमीवा क्षुधातृष्णानिव-

र्त्विकाः महतीः बहुला इषः अन्नभक्ष्योऽम्याग्नयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्जसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्येत्वम् । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

इडा॑मग्ने पुरु॒दꣳस॑ꣳ स॒निं गोः श॑श्व॒त्तमꣳ॒ हव॑माना॒य साध । स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ५१ ॥

पश्चिमे उपदधाति । इडामग्ने । इडामन्नं हे अग्ने पुरुदंसं बहुकर्मसाधनभूतम् । यत्तु श्रुत्या उक्तम् पशवो वा इडेति तद्बलीवर्दैरुपाद्यत इत्यनेन हेतुना । सनिंगोः गोः सम्बधिनींच सनिंदानंपयोदधिघृतादिकम् । शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् शाश्वतिककर्म । अनपायिनीम् हवमानाय । यजमानाय । सहिदेवानाह्वयति । साध प्रसाधय । एतदुक्तं भवति । अन्नं सोपसेचनं शाश्वतिकतमं यजमानाय देहि । किञ्च । स्यान्नः सूनु स्तनयः भवे चास्माकं पुत्र औरसः । विजावा । प्रज्ञातिमान् यद्वा विजयशीलः । पितरं वा योजयति वीर्येण । य या सुमत्या त्वमे तत्करोषिसा तेऽभुतु अस्मे अस्मासु ॥ ५१ ॥

का० (१७, १, ११) इडामग्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः । इडामग्न इति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्र्यौ पद्ये तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने ! हवमानाय यजमानाय इडामन्नं साध साधय सम्पादय छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकाट्टिलोपः । ह्वयति आह्वयति देवान् जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्त

पशवो वा इडेति (७, १, १, २७) तद्बलीवर्दैरन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् । किम्भूतामिडां पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु (निघ० २, १, ३) पठितम् । पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः । तथा शश्वत्तममत्यन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि दानं पयोदधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादि व्यावृत्त्य तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति विजावा प्रजावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः । हे अग्ने ! ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनुग्रहेणस्म अस्मसु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मे विभक्तेः शेआदेशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तो अरो॑चथाः । तं जा॒नन्न॑ग्न॒ आ रो॒हाथा॑ नो वर्धया र॒यिम् ॥ ५२ ॥

द्वितीयमुपदधाति । अयन्ते । व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३ अध्या० १४ क०) ॥ ५२ ॥

चिद॑सि॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वा सी॑द । परि॒चिद॑सि॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद् ध्रु॒वा सी॑द ॥ ५३ ॥

पुरस्तादुपदधाति । चिदसि । चिञ् चयने । चितासि । सादयाति । तया देवतया सादिता सती अङ्गिरस्वत् प्राणवत् । यथा हि प्राणः सर्वमङ्गम् व्याप्य स्थितः एवं त्व मपि । ध्रुवासीद निविशस्व । तया देवतयेति वाग्ने ते वताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिरा इति श्रुतिः । द्वितीया मुपदधाति । परि चिदसि । परि सर्वत श्चितासि तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

का० (१७, १, १२) चिदसीति पूर्वे दाक्षिणतः प्रति मन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे ति-

रश्च्यौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसी-त्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ः इष्टकादैवत्ये द्वे यजुषी। चीयत इति चित्। हे इष्टके! त्वं चित स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि। तया प्रसिद्धया देव तया वाग्रूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वादिति प्राणो वा अङ्गिरा इति श्रुतेः॥ द्वितीयामुपदधाति। परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदासि। तथा देवतयेति व्याख्यातम्॥५३॥

लो॒कं पृ॑ण छि॒द्रं पृ॑णाथो॑ सीद ध्रु॒वा त्वम्। इ॒न्द्रा॒ग्नी त्वा॒ बृह॒स्पति॑र॒स्मिन् योना॑वसीषदन्॥ ५४॥

लोकं पृणा मुपदधाति। लोकं पृण। पद्यादि लोकं स्थानं पृण पूरय। छिद्रं पृण पूरय। अग्रे रवयवभूता भव। अथो अपि च सीद निविशस्व ध्रुवा निश्चला त्वम्। इन्द्राग्नी च। त्वां बृहस्पतिश्च अस्मिन् योनौ स्थाने असीषदन् आसादयन्तु। न हि मानुषो ऽध्वर्युः त्वां सादयितुं समर्थ इत्यभिप्रायः॥५४॥

का० (१७ १, १७) तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयो र्वा दशस्वेकस्यां च। आदौ तिसृषु लोकम्पृणेष्टकासु तूष्णीमुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः॥लोकम्पृणादेवत्यानुष्टुप्। हे लोकम्पृणेष्टके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वेष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पृण। तथा छिद्रं, पृण किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण तृप्तौ तुदादिः। अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ। किञ्च इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन् योनौ स्थाने त्वा त्वामसीषदन् सादितवन्तः सदेश्छन्दसि लुङ् न हि मानुषोऽध्वर्युस्त्वां सादयितुं शक्य इति भावः॥ ५४॥

ता अ॑स्य सू॒ददो॑हसः॒ सोम॑ँ श्रीणन्ति॒ पृश्न॑यः।

जन्म॑न् दे॒वानां॒ विशं॑स्त्रि॒ष्वा रो॑च॒ने दि॒वः ॥ ५५ ॥

सूददोहसाधिवदति । ता अस्य । अनुष्टुप् । यज्ञाहुतिपरिणामभूता आप उच्यन्ते । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । ता यज्ञपरिणामभूता दिव इत्यन्तम्पदमिह संबध्यते । दिवः द्युलोकात् च्युताः । सूददोहसः । आपो वै सूदोऽन्नं दोह इति श्रुतिः । अन्नसहिता आपः । अस्येत्यस्य पदस्य विश इत्यनेन सम्बन्धः । यज्ञो वै विश इति श्रुतिः । अस्य शिवः अस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्ति । पृश्नयः अन्नं वै पृश्नीति । एतदुक्तं भवति । अस्मिन् लोके पतित्वा आप ओषधिवनस्पत्यन्नभूताः सोमस्योपकुर्वन्ति । कस्मिन्काले श्रीणन्ति । जन्मन्देवानाम् । संवत्सरो वै देवानां जन्मेति श्रुतिः । संवत्सरभृतिनः संवत्सरे सोमयागः तदभिप्रायमेतत् त्रिष्वा रोचने सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति श्रुतिः । त्रिष्वारोचनेष्विति वचनव्यत्ययः । त्रिषु सवनेषु । एवं श्रुतितोऽयं मन्त्रो व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

का० (१६, ७, २४) नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येति । तया देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् एते नित्ये सर्वत्रेति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टाब्देवत्यानुष्टुप् । दिवो द्युलोकसम्बन्धिनी दिवश्च्युता वा सूददोहसः सूदाश्च दोहसश्च ते सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दोहसोऽन्नानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोममाश्रीणन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्र्यादिः आपो वै सूदोऽन्नं दोहः (८, ७, ३, २१) यज्ञो वै विश इति च (८, ७, ३, २१) श्रुतिः । कीदृशाः सूददोहसः पृश्नयः नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृश्नीति (८, ७, ३, २१) श्रुतेरन्नरूपाः अत्रागत्य व्रीह्यादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां ज-

न्मेति (८, ७, ४, २१) श्रुतेः। संवत्सरे संवत्सरे सोमयागस्त-दभिप्रायमेतत्। सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति (८, ७, ३, २१) श्रुतिः। यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशा-दस्मिन् लोके पतित्वौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कु-र्वन्तीति भावः॥ ५५॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम्॥ ५६॥

पुरीषं निवपति। इन्द्रं विश्वाः। ऐन्द्र्यनुष्टुप् इन्द्रं वि-श्वाः सर्वाः गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामलक्षणाः। अवीवृधन् वर्द्धयन्ति। समुद्रव्यचसम्। समुद्रमिव विविधायनं नानाग-तिम् अक्षोभ्यवक्रं वा। रथीतमं रथीनाम्। सर्वेषां राथिनां मध्ये रथयुद्धलब्धातिसयम् वाजानां सत्पतिं पतिम्। वाजा-नामन्नानां पतिं सताञ्च पतिम्। श्रुतिस्मृतिकर्मानुष्ठातारः सन्त उक्ताः॥ ५६॥

का० (१७, १, १८) चात्वालदेशात् पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति। चात्वालस्थानात् मृदमानीय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति॥ इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दः सुतजेतृदृष्टानुष्टुप्। विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति। कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद् व्यापकं विविधाञ्जनं नानागतिमित्यर्थः अक्षोभ्यगतिं वा। रथीनां रथयु-क्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशय-मित्यर्थः। ईद्रथिन इति (पा० ८, २, १७ वा० १) घे परे रथिन ईदादेशः। तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्वधर्मव-र्तिनां च प्रतिपालकम्॥ ५६॥

समितꣳ सङ्कल्पेथाꣳ सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्य-मानौ। इषमूर्जमभि संवसानौ॥ ५७॥

चित्येनावृत्यं निवपति समितमिति चतसृभिरुष्णिगुपरिष्टा

वृबृहत्युष्णिग् पङ्क्तिभिर्द्वयमग्निदेवत्याभिः। तृतीयो वाग्निदेवत्या। समितम्। द्वितीयपादप्रभृति । व्याख्यायते। यो युवां संप्रियौ संगतिप्रियौ रोचिष्णू रोचनशीलौ च। तौ सुमनस्यमानौ परस्परं शोभनं चिन्तयन्तौ। इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं सर्पिरादि अभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ। वस्ते रर्थान्तरे वृत्तिः एतत्कुर्वाणौ समितम् इण् गतौ। संगतिं कुरुतम् सङ्कल्पेथां च। एकसंकल्पौ। च भवतमित्येतदाशास्महे ॥ ५७ ॥

का० (१६, १, १९) समंविलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति। समं विलं यस्याः सा समंविला विभक्त्यलुक् छान्दसः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिश्रितसमां कृत्वा तन्मध्ये नीचैरुख्याग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः ॥ चतस्रो ह्यग्निदेवत्याः। समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादत्वेऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात्। हे चित्योख्याग्नी! युवां समितं सङ्गच्छतम्। इण् गतौ सङ्गतौ भवतं सङ्कल्पेथां च एकसङ्कल्पौ भवतम्। यद्वा सङ्कल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम्। कीदृशौ युवाम् सम्प्रियौ सम्प्रीणीतस्तौ इगुपधेति कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ। रोचिष्णू दीप्यमानौ अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच्। सुमनस्यमानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ सुमनस्येते। सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुभ्धातुः क्यङन्ताच्छानच् परस्परं शोभनं चित्तवन्तौ। इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानौ अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्तेरर्थान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मनां॑ᳫसि सं व्रता समु चित्तान्याक॑रम्। अग्ने॑ पुरीष्याधिपा भ॑व॒ त्वं न इ॒षमू॒र्जं यज॑मानाय धेहि ॥ ५८ ॥

सं वाम्। आसमस्करम्। आभिमुख्येन स्थित्वा संस्कृतवान्। वां युवयो र्मनांसि। बुद्ध्यहंकारमनांसीति बहुवचनम्। संव्रता। व्रततिमि कर्मनाम। संस्कृतवांश्च युवयोः कर्माणि।

समुचितानि। चितशब्देन संस्कारा मनोगता उच्यन्ते। संस्कृतवांश्चास्मिमनोगतान्संस्कारान्। उकारः समुच्चयार्थीयः। एवं मनः कर्म संस्कारैरेकीभूतैरेकीभूतं त्वामेकदेवताभिमानिनं प्रार्थये। हे अग्ने पुरीष्य पशव्य अधिपा भव अधिपति भव। त्वन्नः अस्मभ्यम् इषं चोर्जं च यजमानाय च धेहि देहि। इष मन्न मूर्ज्जं च तदुप सेचनं दध्यादि ॥ ५८ ॥

उपरिष्टाद् बृहती अष्टसप्तनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादेकाधिका। हे पूर्वोक्तावग्नी! वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्मनोबुद्ध्यहङ्कारानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान् करोमि करोतेर्लङ्युत्तमबहुवचनेऽपि अकरामिति रूपम्। तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम्। व्रतमिति [निघ० २, १, ७]। तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान् समाकरम्। उकारः समुच्चयार्थः। एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे पुरीष्य! पशव्य! हे अग्ने! त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमाँ२॥ असि। शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

अग्ने त्वम्। हे अग्ने त्वं पुरीष्यः रयिवांश्च धनवांश्च पुष्टिवांश्च असि यतः अतः शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः। इति व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

उख्याग्निदेवत्योष्णिक् आर्ष्येकाधिका अनियताक्षरपादत्वात्। हे अग्ने! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान् धनवान् पुष्टिमान् पोषयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ। मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

भवतम् इति व्याख्यातम् ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् अग्निदेवत्या । पुनर्व्याख्यायते (४ अध्या० ३ क०) । हे जातवेदसौ अग्नी ! यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किञ्च युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् । अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निꣳ स्वे योनावभारुखा । तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

उखां शिक्याद्विमुञ्चति मातेव पुत्रम् । अनुष्टुप् । उखा स्तुतिः । यं यमुखा माता इव पुत्रं पृथिवीरूपमवस्थाय पुरीष्यं पशव्यम् अग्निम् स्वे स्वकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः । प्रथमपुरुषस्यैतद्रूपम् उखाशब्दसामानाधिकरण्यात् अभारुखा अभार्षीत् धारितवती । तामिदानीङ्कृतनत्यां सतीं विश्वैर्देवैः ऋतुभिः संविदानः । अहो महत्कर्मकृतमित्येवं संवादं कुर्वन् प्रजापतिर्विश्वकर्मा च विमुञ्चतु शिक्यात् ॥ ६१ ॥

का० [१७, १, २१] सिकताभिः समंविलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्याद्विमुच्याग्निवन्निधायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम् । शून्यामुखां सिकताभिः सम्पूर्य मातेवेति मन्त्रेण शिक्यात् पृथक् कृत्वाग्निवदिति स्थापिताग्नेरुत्तरेऽरत्निमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृतीयो नवकः चतुर्थो द्वादशकः । पृथिवी भूरूपा मृण्मयी या उखा पुरीष्यं पशव्यमग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने

अभाः अभार्षीत् धृतवती भृञो लुङि बहुलं छन्दसीति (पा० ७, ३, ९७) ईडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुते रूपम् । माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखां विमुञ्चतु शिक्यपाशाद्विमुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित्त इति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्मोखया कृतमिति संवादं कुर्वन् । विश्वकर्मा विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य । अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्यानमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

नैर्ऋतीनामिष्टकानामुपधानं तिसृभिरनुष्टुब्भिः । असुन्वन्तम् सोमाभिषवमकुर्वाणम् यजमानं चान्यैः यज्ञैः क्रतुभिः इच्छ परिगृह्णीष्व । किञ्च । स्तेनस्येत्यामन्विहि । स्तेनस्य चौरस्य इत्यां गतिम् अनुकुर्वन् इहि । मपलाय्य याहि । तस्करस्य । तदेवायञ्चौरकर्म करोति नान्यत् सतस्करः सन् तस्कर इत्युच्यते । पुनरप्याह । अन्यमस्मदिच्छ अन्यं पुरुष मस्मत्तः इच्छ ग्रहीतुम् सा ते तव इत्या गतिः । एवं दण्डगर्भमुक्त्वा अथेदानीं साम्नाह । नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु । हे देवि निर्ऋते तुभ्यम् नमः अस्तु ॥ ६२ ॥

का० (१७, १, २३] नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यशम्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः । ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यशम्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयं प्रदीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो नैर्ऋतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति । कीदृशीः पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पक्वाः लक्षणहीनाः पद्याः पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे निर्ऋते ! असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम्

अयजमानमन्यैर्हविर्यज्ञैर्यजनमकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेत्यर्थः । किञ्च स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च यजद्भ्योऽस्मदन्यमिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा ते तवेत्या गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते ! एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः॒ सु ते॑ निर्ऋते तिग्मतेजोऽय॒स्मयं॒ विचृ॑ता ब॒न्धमे॒तम् । य॒मेन॒ त्वं य॒म्या संविदा॒नोत्त॒मे नाके॑ अधि॑रोहयैनम् ॥ ६३ ॥

नमः सु ते नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्ऋते अस्तु । निर्ऋतिः कृच्छ्रापतिः भूमि र्वा । तिग्ममुत्साहस्ते जो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधनं हे तिग्मतेजः । अयस्मयं विचृत । अयोमयं विच्छिन्धि बन्धमेतम् येनाहं बद्धः अजस्य जीवभावलक्षणेन । जनित्वा म्रियते मृत्वा जायत इति । किञ्च । यमेनाग्निना त्वं यम्या च पृथिव्या संविदाना एकमती भूय । उत्तमे नाके उत्कृष्टे स्वर्गे आधिरोहय एनं यजमानम् ॥ ६३ ॥

निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात् (अमर० १, २, १३) भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिगभिमानिनी देवता वा । अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपद्रवे इति (हेम० नाना० ३, २७२) कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः । हे निर्ऋते ! ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु । अयस्मयमयोमयम् अयस्मयादीनि छन्दसीति सत्वम् । लोहपाशवद्दृढमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिरूपमज्ञानं त्वं विचृत विच्छिन्धि नाशय चृतो ग्रन्थे तुदादिः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । किञ्च यमेन अग्निना यम्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां बन्धानामवस-

र्जनाय। यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं त्वा हं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

यस्यास्ते। यस्याः तव हे घोरे विषमशीले । आसन् आस्ये मुखे जुहोमि हविः एषां बन्धानाम् अवसर्ज्जनाय विमोचनाय। सा त्वमेता न्बन्धानस्मत्तो विसृज । किञ्च । यां च त्वां जनो लोकः भूमिरिति कृत्वा प्रमन्दते स्तौति तां त्वा महमपि स्तौमि । तथैव प्रतिष्ठाभूतानां जनयित्री मातेव बिभर्तीत्यादिभिर्गुणैः। किञ्च । निर्ऋतिं त्वामहं परिवेद जानामि विश्वतः सर्वतः। नितरां हि विदित आमन्त्रितो हिनस्तीत्यत एतान् बन्धानवसृज अस्मत्तः ॥ ६४ ॥

हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि ! यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि। किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गाप्तिप्रतिबन्धकानां पापानामवसर्जनाय। किञ्च जनो जन्तुमात्रो या त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् । मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । त्वं तु निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वथापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग् जानामि । निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनान्निष्क्रम्य स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति। इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

यं ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यम् । तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादथैतं पितुमद्धि प्रसूतः ॥ नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति । यन्ते देवी । त्रिष्टुप् । यजमान उच्यते यं ते देवी निर्ऋतिः आबबन्ध आबद्धवती शिक्यपाशं रुक्मपाशं च । ग्रीवासु कण्ठे । अविचृत्यम् । चृती च्छेदने । अविच्छेद्यम् अनवखण्डनीयम् अनेनैव

यजुषा तं पाशं ते तव विष्यामि । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । विमुञ्चामि । आयुषो न मध्यात् । अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं यश्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयः नकारः सम्प्रत्यर्थे । अग्नेर्मध्यात् अथोन्मुक्तपाशः सन् अग्निरूपमवस्थाय । यजमान एतं पितुमन्नम् आद्धि भक्षय । प्रसूतोऽभ्यनुज्ञातो निर्ऋत्या । उदपात्रं निषिच्य अन्तरात्मेष्टकमुपातिष्ठान्ति । नमोभूत्यै । विराडेकपदा भूतिदेवत्या । नमो भूत्यै श्रियै या इदमग्निलक्षणङ्कर्म चकार कृतवती ॥ ६५ ॥

क० (१७, २, ४) शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यं त इति । शिक्यं रुक्मपाशं इण्ड्वे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात् क्षिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप् । यजमानं प्रत्युच्यते । हे यजमान ! निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्यरूपमाबबन्ध आ समन्ताद्बद्धवती कीदृशं पाशमविचृत्यं चृतीछेदने अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाशमनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुञ्चामि स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः । कस्मात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हपत्याचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थः । नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं तच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति (७, २, १, १५) श्रुतेरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते । अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान ! एवं पितुमन्नमद्धि भक्षय ॥ का० [१७, २, ४] उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति । शिक्यादिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्यैकपदा विराट् । या देवी इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥६५॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ

समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

शालाद्वार्योपस्थानम् । निवेशनः । त्रिष्टुप् । पृथिवीलोकसंस्तुतोऽयमाग्निर्योऽयमग्निर्निवेशनः । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनः । सङ्गच्छन्तेऽस्मिन्निति सङ्गमनः । केषाम् । वसूनां धनानाम् । यश्चायं विश्वरूपा । सर्वाणि आहवनीयदक्षिणाग्न्यतिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यप्रभृतीनि । अभिचष्टे अभिपश्यते । सचीभिः स्वैः स्वैर्युक्तानि । कथं पश्यति। देव इव सविता । सत्यधर्मा अवितथकर्मकारी । यश्च इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ तस्थिवान् । समरे संग्रामे । पथीनां । परिपन्थिभिः सह । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ६६ ॥

का० (१७, २, ६) अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्यप्रधानदेशात् पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । अयमाग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे । यश्चाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिन्शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्भस्य टेरिति टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ६७ ॥

सीरं युज्यमानमभि मन्त्रयते गायत्रीत्रिष्टुब्भ्याम् । सीरा युञ्जन्ति । सीराणि लाङ्गलानि युञ्जति । कवयो मेधाविनः। युगा वितन्वते । युगानि च वितन्वान्ति । पृथक् नाना । कथं भूताः कवयः युञ्जन्ति। धीराः धीमन्तः अग्निक्षेत्रविदः । किमर्थं युञ्जन्ति । देवेषु सुम्नया सुम्नमिति सुखनाम । द्वितीयार्थे तृतीया । देवेषु सुम्नं सुखम् कर्तुमिति शेषः । सीरकविशब्दयो बेहुवचनं पूजार्थं युगानि तु बहून्यपि यज्ञे भवन्ति ॥ ६७ ॥

का० (१७, २, ११) दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन् युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति । चितेर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वं षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं हलं द्वाभ्यामाभमन्त्रयते ॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निक्षेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगानि पृथक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुम्नया । सुम्नमिति सुखनाम (निघ० ३, ६, १) ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति यादेशः सुम्नं सुखं कर्त्तुमिति शेषः । देवानां सुम्नं कर्त्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या यादेशो वा देवानां सुम्नाय युञ्जन्ति । सीरकविपदयोर्बहुत्वं पूजार्थं तयोरेकत्वात् युगानि बहूनि सन्ति ॥ ६७ ॥

यु॒नक्त॒ सीरा॒ वि यु॒गा त॑नुध्वं कृ॒ते योनौ॑ वपते॒ह बीज॑म् । गि॒रा च॑ श्रु॒ष्टिः सभ॑रा॒ अस॑न्नो॒ नेदी॑य॒ इत् सृ॒ण्यः᳖ प॒क्वमेया॑त् ॥ ६८ ॥

युनक्त सीरा । सीराणि युनक्त वियुगा तनुध्वम् वितनुध्वम् युगानि सम्यग् योक्तृप्रभृतिभिः । ततः कृते योनौ वाहनादिभिः । वपत इह क्षेत्रे बीजं व्रीह्यादि । गिरा च वाचा च । या ओषधीरित्यादिकया । चशब्दाच्चमसेन च वपत । तथाच वपत यथा श्रुष्टिः अन्नजातिः व्रीह्यादिका सभराः सह भरसाफ-

लब्रातेन वर्त्तत इति सभराः । सान्तोऽयं स्त्रीलिङ्गः शब्दः । आनामितफलेत्यर्थः । असत् भवेत् । नोऽस्माकम् यथानेदीयः अन्तिकतमम् । इत् शब्दोऽनर्थकः । सृण्यः दात्रान् पक्वम् औषधम् आ इयात् आगच्छेत् । एतदुक्तं भवति । अतिघनत्वादोषधीनां निकटतमन्दात्रभूमेश्च दात्रपूरं पक्वमोषधमागच्छेत् यथा तथा वपतेति ॥ ६८ ॥

हे कर्षकाः ! सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योजयत । तप्तनतनथनाश्चेति यस्य तबादेशे श्नसोरल्लोपाभावे युनक्तेति रूपम् । युगा युगानि वितनुध्वं शम्यायोक्त्रादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन् योनौ स्थाने बीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत । कया । गिरा या ओषधीरित्यादिकया (७५ क०) वेदमन्त्रवाचा चकाराच्चमसेन च । किञ्च वाग्वै गीरन्न॑ श्रुष्टिरिति (७, २, २, ५) श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिव्रीह्यादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः भृञोऽसुन्प्रत्ययः भरसा फलपुष्ट्या सह वर्त्तमाना सभरा पुष्टा अस्तु । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपेऽडागमेऽसदिति रूपम । पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति अन्तिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अन्तिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृण्यः सृण्या सृणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् आगच्छतु अल्पकालेन पक्वमस्मद्गृहमागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

शुन॑ᳪ सुफाला विकृषन्तु भूमि॑ᳪ शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः । शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९ ॥

चतस्रः सीताः कृषाति चतसृभि ऋग्भिः । तत्र द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । शुनं सुफालाः । शुनमिति सुखनाम । सुखेन शोभनफालाः लाङ्गलाग्रस्थिताः । विकृ-

षन्तु । विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम् सुखेन च कीनाशाः हलिनः अभिगच्छन्तु वाहैः अनडुद्भिः सहिताः । अथैवं कृष्टे सति । शुना सीरा । शुनो वायुः । शु इत्यव्यक्तानुकरणम् शु इत्यन्तारिक्षे । सीर आदित्यः सरणात् । वाय्वादित्यौ हविषा उदकेन । तोशतिर्बधकर्मा । निघ्नन्तौ भूमिम् सुपिप्पलाः पिप्पल मिह फलमुच्यते । ओषधी कर्तन कुरुतम् । द्वयोर्बहुवचनं छान्दसम् अस्मे अस्माकम् ॥ ६९ ॥

का० (१७, २, १२, आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनं सु फाला इति प्रत्यृचम् । चितिस्थाने परिश्रित्समीपे चतुर्क्रग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृषति ॥ कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्था लोहविशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु । शुनमिति सुखनाम (निघ० ३, ६, ११) । फालः सीरोपकरणोत्प्लवयोः फालमंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासीरा शुनासीरौ हे वाय्वादित्यौ ! अस्मे अस्माकमोषधीः व्रीह्यादिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः थस्य तनबादेशे शपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति रूपम् । कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोरिति कोशः । शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः । शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणादिति यास्कोक्तेः [निरु० ९, ४०] । कीदृशौ शुनासीरौ हविषा जलेन तोशमाना तोशतिर्बधकर्मा भूमिं घ्नन्तौ जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सन्तावोषधीः सफलाः कुरुतामिति भावः पिप्पलं फलम् ॥ ६९ ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान् सीते पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

घृतेन सीता । सीता समज्यताम् अनुमता इति परोक्षाभिधायीनि त्रीणि पदानि । सीते अभ्याववृत्स्वेति प्रत्यक्षाभिधायिनी द्वे पदे एकस्मिन्मन्त्रवाक्ये । तत्र विरोधिसमवाये तु भूयसां स्याद्धर्मित्वमिति न्यायात् । प्रथमं वा नियम्येत कारणाव्यतिक्रमः स्यादिति च न्यायात् । तस्मादुपक्रमप्रभृति व्याख्यायते । घृतेनोदकेन मधुना मधूदकेन समज्यताम् संसिच्यताम् । विश्वैः सर्वैर्देवैः अनुमता अभ्यनुज्ञाता । मरुद्भिश्च । मरुतो ह वै वर्षास्वेशते । एवमक्षारोदकेन सिक्ता अभ्यनुज्ञाता च मरुदादिभिः । ऊर्जस्वती अन्नवती । पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना पूरयन्ती सर्वा दिशः । अस्मान्सीते । सीता इति विभक्तिव्यत्ययः परोक्षत्वात् अस्मान्प्रति सीता अभ्यावर्तस्व । स्वयमभ्यावर्त्ततामिति पुरुषव्यत्ययः ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु। कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा। एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे सीते ! ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्याववृत्स्व अस्मदभिमुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः। वृतेर्बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६,) शपः श्लौ सति लोटि ववृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत् सुशेवं सोमपित्सरु । तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥७१॥

लाङ्गलं पवीरवत् । पविर्धारोच्यते । सोऽस्यास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थे । तदस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवल्लाङ्गलम् फालसंयुक्तमित्यर्थः । श्रुतिस्तुलक्षणया व्याचष्टे । लाङ्गलं रयिमादीति । सुशेवम् शेवमिति सुखनाम । शोभनसुखकरम् ।

सोमपित्सरु। सोमं पिबतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाने त्सरणशीलः त्सरुरुच्यते। भूमेः खननशीलम्। यद्वा त्सरुर्वृत्तम्। सोमपि यजमाने पापं त्सरयति नाशयतीति सोमपि त्सरु। यद्वा। सोमः पीयते येन चमसेन स सोमपिः तस्य सोमपेः त्सरु वृत्तं लाङ्गलम्। नहि लाङ्गलस्य कर्मान्तरेण सोमचमसाः स्युः। यदित्थम्भूतं लाङ्गलं तदुद्वपति उद्गमयति। गाम् अविं प्रफर्व्यं च पीवरीम्। फर्वतिर्गतिकर्मा। प्रकर्षेण फर्व्या गम्या प्रफर्वी प्रथमयुवतिः पीवरी उच्छूनस्तनकपोलानामुद्वपति प्रस्थावद्रथवाहणम्। प्रस्थानसंयुक्तमुत्कृष्टजवोपेतं च रथवाहनमश्वम् उद्वपतीत्यनुषज्यते॥ ७१॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमविं छागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वादिकं च उद्वपति उद्गमयति प्रापयति। रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम्। कृषिसमृद्धावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः। अत एव लाङ्गलं गवादिप्रापकम्। कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्यास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम्। तथा शेवमिति सुखनाम (निघ० ३, ६, १७,) शोभनं सुखकरं शोभनं शेवं यस्मात्। तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु। त्सर छद्मगताविति धातोरुप्रत्ययः शीलार्थः हलदन्तात्सप्तम्या इति विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति (पा० ६, ४, १४०,) आलोपे हलन्तत्वात्। यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिश्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि लाङ्गलकर्म विना सोमचमसा स्युः। ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः। कीदृशीं गामविं च प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफर्व्यं वा छन्दसीति (पा० ६, १, १०६) अमि पूर्वरूपाभावे यणादेशः युवतित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः। तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम्। कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्था-

वत् प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्राग्याश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

कामं कामदुघे । सीतोच्यते । हे कामदुघे कामानां प्रपूरणि कामं धुक्ष्व पूरय । केषामित्यत आह । मित्राय वरुणाय च । इन्द्राय अश्विभ्याम् । पूष्णे प्रजाभ्यः ओषधीभ्यः । चकारः समुच्चयार्थः सर्वत्रानुषज्यते ॥ ७२ ॥

कामान् मनोरथान् दुग्धे पूरयति कामदुघा । दुहः कब्घश्चेति कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते ! मित्रादिपूषान्तदेवानामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व सम्पादय ॥ ७२ ॥

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयाना अगन्म तमसस्पारमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

अनडुहो विमुञ्चति । विमुच्यध्वम् । गायत्री । एवं जगतः स्थितिनिमित्तभूतां कृषिमभिनिर्वर्त्य कृतकृत्याः सन्तो विमुच्यध्वं युगात् । हे अघ्न्याः अहन्तव्याः । देवयानाः देवकर्मकारिणः । यद्वा देवयानमार्गनिमित्तभूता अगन्म गतवन्तः अशनायोद्भवा तमसः पारमस्य । तदुक्तम् । योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति । तदेव स्पष्टयति । ज्योतिः आपाम । प्राप्तवन्तः । परमात्मलक्षणं यज्ञलक्षणं वा देवलक्षणं वा ७३ ॥

का० (१७, २, २०—२१) अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति । वृषान् हलाद्वियोज्य पशुवदित्यैशानीं दिशं प्रति विसृजत्यध्वर्युः यजमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः ! देवतार्थकर्मकारिणः !

देवार्थं यानं कृष्याद्युद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः । हे अघ्न्या ! अहन्तव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् मुचेः कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्पिपासाद्युद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः गच्छतेर्लोङि शपि लुप्ते रूपम् । तदुक्तं (बृहदार० मा० ३, २, १,) योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति । दुःखपारमेव स्पष्टयति वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

स॒जूर॒ब्दो अय॑वोभिः स॒जूरु॒षा अरु॑णीभिः स॒जोष॑सा॒व॒श्विना॒ दꣳसो॑भिः स॒जूः सूर॒ एत॑शेन स॒जूर्वै॑श्वान॒र इड॑या घृ॒तेन॒ स्वाहा॑ ॥ ७४ ॥

कुशस्तम्बे जुहोति । सजूरब्दः । यजुरेतत् । सजूः समानजोषणः । अब्दः सम्वत्सरः । स हि अपो ददाति । अयवोभिः । यवाश्च अयवाश्च अर्द्धमासा मासाश्चोच्यन्ते । सजूः उषा अरुणीभिः । अरुणवर्णाभिर्गोभिः किरणैः । सजोषसौ अश्विना आश्विनौ । दंसोभिः कर्मभिः । सजूः सूरः एतशेन अश्वेन । सजूर्वैश्वानर इडया । आग्नेयी पृथिवी इडा पृथिवी स्थानाया स्त्री तस्या अत्र ग्रहणं युक्ततरम् । गौर्वागन्नं च इडाशब्देनोच्यते । घृतेन हविषा स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७४ ॥

का० (१७, ३, ३) पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्नभिजुहोति सजूरब्द इति । तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टमध्यस्थापितकुशस्तम्बे स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन् जुहोति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप्छन्दस्कम् । अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुतमस्तु । तेषां प्रत्येकं विशेषणानि । कीदृशोऽब्दः

अयवोभिः सजूः यवाश्चायवाश्चार्धमासा मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः सह जुषा वर्त्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः जुषतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्युषाः अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता । कीदृशावश्विनौ दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ । कीदृशः सूरः एतशेनाश्वेन सजूः तुष्टः । कीदृशोऽग्निः इडया पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् आग्नेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गौर्वागश्च चोच्यते ॥ ७४ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै नु बभ्रूणामहꣳ शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

क्षेत्रे सर्वौषधं वपति । सप्त त्रिंशतिरनुष्टुभः । ओषधी स्तुतिः । पञ्च दश तु वपने नियुक्ताः । या ओषधीः । या ओषधयः । पूर्वा जाताः प्रथमजाताः । अन्याभ्य ओषधीभ्यः भविष्यत्कालसम्बन्धिनीभ्यः। देवेभ्यः ऋतुभ्यः। ऋतवो वै देवा इति श्रुतिः । ऋतुभ्योऽर्थाय । ऋतव ओषधिसम्बद्धाः कर्त्तव्या इति । त्रियुगं पुरा । त्रीणि युगानि समाहृतानि त्रियुगं त्रिकाल मित्यर्थः । वसन्ते प्रावृषि शरदि । पुरा पूर्वेषु वसन्तादिषु । पूर्वस्मिन्हि सम्वत्सरे ओषधयः अग्निक्षेत्रे उप्यन्ते । किं निमित्तमित्यत आह । मनै नु । मन्ये जानामि । तासां बभ्रूणां बभ्रुवर्णानाम् बभ्रूणसामः । अहं शतं धामानि । धामशब्दः स्थानपर्यायः । सम्वत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानम् यादिदं शतायुः शतार्थः शतवीर्यः पुरुषः एतानि शतन्धामानि सप्त च य एवेमे शीर्षाः प्राणाः तानेतदाह ॥ ७५ ॥

का० (१७, ३, ८) या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत् । पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वौषधिं वपति उदपात्रवादिति चतुश्चतुःसीतासु यथा कृष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषगृदृष्टा ओषाधिदेवत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः (१०१) सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तु मे-

त्याद्या (९०) द्वादश बन्धुदृष्टाः कुत्रापि कर्मण्यनियुक्ताः। पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये । युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारास्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः। ऋतवो वै देवा इति (७, २, ४, २६) श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम् । बभ्रूणां जगज्जनभरणसमार्थानां पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्य एव जाने मन्यतेर्लिटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति (पा० ३, ४, ९३,) रूपम् । संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदृङ्नासाख्यानि सप्त स्थानानि च य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाहेति श्रुतेः (७, २, ४, २६) नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्प्यमाणत्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसंख्यान् विशेषतश्च सप्त भेदान् ग्राम्यानारण्यांश्च व्रीह्यादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

शतं वः हे ओषधयः शतं वः युष्माकम् अश्वमातरः धामानि जन्मानि । सहस्रमुत वो रुहः अपि च सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति । अधा शतक्रत्वः अथैवं सति हे शतक्रत्वः बहुकर्माणः । यूयं प्रजापतिमिमम् इमं वा यजमानं मे मम सम्बन्धिनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधिं कृत कुरुत ॥ ७६ ॥

हे अम्ब ! मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्याम परिमितत्वमुच्यते । अध अथ निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ताः शतक्रतवः जसि चेति (पा- ७, ३, १०९) प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः अथैवं

सति हे शतक्रत्वो ! यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादि-षडूर्मिरोगरहितं कृत कुरुत करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः। अ-श्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

ओषधीः प्रति। हे ओषधयः प्रति मोदध्वं हृष्यत। पुष्प-वतीः प्रसूवरीः। पुष्पवत्यः प्रसववत्यश्च सत्यः। ततोऽनन्तरम् अश्वा इव संग्राम्याः सजित्वरी स्म ह जयनशीला भूत्वा वी-रुधः विविधं व्याधिं रुधन्तीति वीरुधः। पारयिष्णवः। पार णशीलाश्च भवत अस्माकमिति शेषः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः ! हे ओषधयः ! यूयं मोदध्वं हृष्टा भवत। कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः। प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति सूतेर्व निपि प्रत्यये वनो र चेति ङीप् रान्तादेशश्च। अश्वा इव साज-त्वरीः सह जयन्ति तच्छीलाः इण्नशजीति क्वरप् टिड्ढाणञ्-इति ङीप्। यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत् फलपर्यन्तत्वा-ज्जयशीलाः वा छन्दसीति (पा० ६, १, १०६) सर्वत्र पूर्वसवर्ण-दीर्घः। वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः। नहिवृतिवृषीत्यादिना उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः क्वौ धान्तादेशो वेर्दीर्घः इति धान्तादेश उपसर्ग-दीर्घश्च। पारयिष्णवः पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायण-शीलाः पारयिष्णवः णेश्छन्दसीति इष्णुच्प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे। सनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥ ७८ ॥

ओषधीरिति। हे ओषधयः या यूयम् इति इत्थमशनदा-नव्याध्यपगम दि कुर्वन्त्यो मातरः जगन्निर्मात्र्यः ततो देवीः वः युष्मान् हे देव्यः उपब्रुवे उपसङ्गम्य ब्रुवे ब्रवीमि। प्रार्थयामि।

सनेयं सम्भजेयम् अश्वं गां वासः आत्मानञ्च । सनेयं तव यज्ञ पुरुषं प्रजापतिरूपिणम् ॥ ७८ ॥

हे ओषधीः ओषध्यः ! हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः ! भोजन-दानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्र्यः हे देवीः देव्यः ! वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत्र प्रसिद्धं मदभीष्टमुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष ! यज्ञपुरुष ! तव प्रसादादश्वं हयं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं शरीरमहं सनेयं सम्भ-जेयम् । वन षन सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्यामित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥ ७९ ॥

अश्वत्थे वः । चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते । यत्सन-वथ पूरुषम् । यदा यूयं सनवथ संसेवध्वम् पूरुषं यजमानम् । अ-थ अश्वत्थे वः युष्माकं निषदनमवस्थानम् । पर्णे वः पलाशप-र्णमय्यां जुह्वाम् वः युष्माकं वसतिः स्थितिः होमार्थमध्वर्युणा कृता । अश्वत्थपर्णयोस्तद्धितलोपश्छान्दसः । अथापि तद्धिते-न कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति । गोभाज इत्किलासथ । इच्छ-ब्दः पादपूरणः किलेति विद्याप्रकर्षे । ततोऽग्नौ हुताः सत्यः । गोभाजः । गोशब्देनादित्यो ऽभिधीयते । आदित्यभाजः यूयं किल भवथ । तदुक्तम् । अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपति-ष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इति । यद्वा अश्वत्थे वो निषदनम् तथाहि अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवन्ति । पर्णे फलिते कोद्रवादयः फलिता भवन्ति गोभाजः पृथिवीभाजश्च उप्ताः सत्यः किल भवथ । तदुक्तम् । यदा पूरुषः संसेवध्वं भाजनादिभिरुपकारैः एवं दुरवधार्य-गतयो यूयमित्यभिप्रायः ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः ! वो युष्माकमश्वत्थे आश्वत्थ्यामुपभृति स्रुचि निषदनं स्थाने भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् । अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तद्धितप्रत्ययलोपश्छान्दसः । अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति यास्कोक्तेः (निरु० २, ५) । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविर्भूता ओषधयः ! यूयमग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गामादित्यं भजन्तीति गोभाजः । अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति श्रुतेः ॥ यद्वा अश्वत्थे वा निषदनमश्वत्थे फलिते सर्वौषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां फलित्वात् । अत एव यूयमुप्ताः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदर्षिभेदयोः । स्त्रियां स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेवध्वमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थानमित्यर्थः । अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चेध्मादिरूपेण । एवमश्वत्थादिरूपेण यूयं भूभाजः स्थ शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असथेति रूपं लटि सनवतिः परिचर्यार्थाः ॥ ७९ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग् रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

यत्रौषधीः । यत्र यस्मिन्पुरुषे भैषज्यकर्त्तरि हे ओषधयो यूयं सग्मत । समागच्छत व्याधिं जेतुम् । कथमिव । राजानः समिताविव । यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुं जेतुं समागच्छन्ति । किन्तत्रेत्यत आह । विप्रः ब्राह्मणः स उच्यते भिषक् वैद्यः । रक्षोहा च अमीव चातनश्च । अमीवा व्याधिः । चातयतिर्नाशने । व्याधिनाशनः ॥ ८० ॥

हे ओषधीः ओषधयः ! यत्र विप्रे भैषज्यकर्त्तरि ब्राह्मणं यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः

समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने पुषादीन्यङि गमहनेति उपधालोपे छान्दसेऽग्मतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीदृशो विप्रः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाशकः चातयतिनाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अ॒श्वा॒व॒तीᳪं सो॑मा॒व॒तीमू॒र्जय॑न्ती॒मुदो॑जसम् । आवि॑त्सि॒ सर्वा॒ ओष॑धीर॒स्मा अ॑रि॒ष्टता॑तये ॥ ८१ ॥

अश्वावतीम् । सर्वा ओषधीरिति बहुवचनोपदेशादिहापि बहुवचनं भवति । या ओषधयश्च अश्ववत्यः अश्वसंपादिन्यः सोमयागसंपादिन्यः ऊर्जयन्त्यः । ऊर्ज बलप्राणनयोः । बलसंपादिन्यः उदोजसः उद्गतमोजो यासां उदोजसः । ताः सर्वा ओषधीः अहम् आ अवित्सि जानामि । विदित्वा च अस्मै अरिष्टतातये । रिषतिर्विनाशार्थः । न रिष्टमरिष्टमविनाशः तस्य तननमरिष्टतातिः । अस्मै अरिष्टविनाशतननाय भैषज्यं करोमीति शेषः ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करणमरिष्टतातिः शिवशमारिष्टस्य कर इति तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा अवित्सि समन्ताल्लेभे जानामि विद्लर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अवित्सीति रूपम् । यजमानार्थं वेद्मीति वा । तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह अश्ववतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्वसम्पादिनीं काञ्चित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयोगोऽस्यामस्तीति सोमवतीं तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना अश्वसोमयोर्दीर्घः । ऊर्जयन्तीमूर्ज बलप्राणनयोः

बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयन्तीति । उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधी रित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनꣳ सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८२ ॥

उच्छुष्माः । उच्छब्द ईरत इत्यनेन सम्बध्यते । उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशी भवन्ति शुष्माः वीर्याणि । ओषधीनां सम्बन्धीनि । कथमिव । गावः गोष्ठादिव निष्क्रान्तः । किं कुर्वतीनाम् । धनं सनिष्यन्तीनाम् संभजमानानां यजमानार्थम् आत्मानं च संभजमानानाम् तव यज्ञपूरुष ॥ ८२ ॥

हे पूरुष ! यज्ञपुरुष ! तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद् गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् । ईर कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयꣳ स्थ निष्कृतीः । सीराः पतत्रिणी स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

इष्कृतिर्नाम । उपसर्गैकदेशलोपः छान्दसः । निष्क्रमणंविनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिः । निष्कृतिस्ताव युष्मदीयाया मातुर्नाम व्युत्पत्त्यभिप्रायम् । अथोऽपि च यूयं स्थ भवथ निष्कृतीः व्याधिनिष्क्रमणाः । किञ्च । सीराः सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति सीराः । पतत्रिणीः पतनशीलाः स्थन भवथ । कुरुत नेत्यनर्थका उपजना भवन्तीति नकार उपजनः । कस्मिन्काले यूयमित्थं भूता भवथेत्यत आह । यदामयति नि-

ष्कृथ । अम रोगे । यदा आमयाविनि स्थितं तस्य व्याधिं नि-
ष्कृथ निर्नाशय ॥ ८३ ॥

हे ओषधयः ! वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः । निशब्दो बहुलमिति (३, १, १७,) प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः । अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृकत्वात् । किञ्च सीरा सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा सीराः क्षुधादीनामपसारयितृयः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन सहस्य यासु ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ वा छन्दसीति (पा० ६, १, १०६) दीर्घः तप्तनबित्यादिना (पा० ७, १, ४५) थस्य थनादेशः । यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत् क्षुधादिकं रोगवद् बाधते तद्गुयं निष्कृथ करोतेः शपि लुप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

अति॒ विश्वाः॑ परि॒ष्ठा स्ते॒न इ॑व व्र॒जम॑क्रमुः । ओ-
ष॑धीः॒ प्राचु॑च्यवु॒र्यत्कि॒ञ्च त॒न्वो॒ रपः॑ ॥ ८४ ॥

अति विश्वाः । यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्ते तनूः विश्वाः सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठा ओषधयः । कथमिव स्तेन इव व्रजम् । यथा स्तेनस्तस्करः व्रजमत्यक्रामत् परिमुमोषिषया एवमत्यक्रमुः । अथानन्तरमेव ओषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति । यत्किञ्चित्तन्वः शरीरस्य रपः । रपो रिप्र इति पापनामनी भवतः पाप जनितं व्याधिमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षि-

ताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति कर्मतेर्लेकि अत उस् छान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चोरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमपहर्तुं देहमाक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरोव्यथागुल्मातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति च्यु गतौ लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङ्प्रत्यये रूपम् । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति (निरु० ४, २१) ॥ ८४ ॥

यदि॒मा वा॒जय॑न्न॒हमोष॑धी॒र्हस्त॑ आ॒द॒धे । आ॒त्मा यक्ष्म॑स्य नश्यति पु॒रा जी॑व॒गृभो॑ यथा ॥ ८५ ॥

यदिमाः । यदैव इमा वाजयन् पूजयन् अहम् ओषधीः हस्ते आदधे अस्थापयामि । अथानन्तरमेव । आत्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति । कथमिव । पुराजीवगृभो यथा । जीवन्नेव हिंसार्थं यो गृह्यते पशुर्वान्यो वा मनुष्यादिः सजीवगृप् तस्य जीवगृभः प्रागेव वधा इति विषादान्मृतोहमिति मन्यमानस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधेरात्मा नश्यति । यदाहमोषधी र्हस्त आदध इति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन् पूजयन् मानयन् सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो बधात् प्रागेवातिविषादात् मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

यस्यौ॑षधीः प्र॒सर्प॒थाङ्ग॑मङ्गं॒ परु॑ष्परुः । ततो॒ यक्ष्मं॒ विबा॑धध्व उ॒ग्रो म॑ध्यम॒शीरि॑व ॥ ८६ ॥

यस्यौषधीः । यस्य रोगिणः हे ओषधयः प्रसर्पथ । अङ्ग-

मङ्गम् परुष्परुः । सर्वाण्यङ्गानि सर्वाणि च पर्वाणीत्युक्तं भवति । परुःशब्दः पर्ववचनः । तस्य रोगिणः ततो यक्ष्मं विबाधध्वे । ततस्तस्मादङ्गपर्व समुदायात् व्याध्यपगमं कुरुध्वे । कथमिव । उग्रो मध्यमशीरिव । उग्रः क्षत्रियो बद्धगोधाङ्गुलित्राणः स एव विशिष्यते मध्यमशीः मध्यमं भागं शृणातीति मध्यमशीः स यथा शत्रून् बाधते एवं यूयमपि रोगिणो रोगं बाधध्वे इत्युपमार्थः । यद्वा । उग्रो रुद्रः स एव त्रिशूलमध्यमेन शृणातीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जगद्भस्मसात्करोति एवं यूयमपि व्याधिं कुरुध्वे ॥ ८६ ॥

हे ओषधीः ओषध्यः ! यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि प्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्नुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे । तत्र दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यशीः शॄ हिंसायां क्विप् ऋत इद्धातोरिति इदादेशः उरण् रपर इति (पा० १, १, ५१) रेफः मर्मघातकः उग्र उत्कृष्टो बद्धगोधाङ्गुलित्राण उद्गूर्णशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते । यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद् यूयमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्व इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना । साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ ८७ ॥

साकं यक्ष्म । साकं सहेत्यर्थः । हे यक्ष्म सह प्रपत प्रणश्य । चाषेण पक्षिणा किकिदीविना शब्दानुकरणमेतत् । किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत । सहि तत्र सार्थ उचितः । साकं वातस्य ध्राज्या । गत्या प्रपत । साकं नश्य प्रपलाहि । निहाकया । निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः

तया कृच्छ्रापत्त्या सह नश्य हे यक्ष्म। यद्वा शब्दानुकरणमेतत्। हा कष्टं निर्गतोऽहंकया ओषध्या एवं रूपया शब्दानुकरणभक्त्या। सह नश्य हे यक्ष्म अपुनरागमनाय॥ ८७॥ शतम्॥ ६००॥

हे यक्ष्म रोग! त्वं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ। किम्भूतेन चाषेण किकिदीविना किकीति शब्दानुरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन। चाषस्तवोचितः सार्थः। वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत् पलायस्वेत्यर्थः। किञ्च निहाकाया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः कृच्छ्रपिसिस्तया सह नश्य। यद्वा शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म! त्वं नश्य॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्थध्वनेरनुकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदीविः श्लेष्मरोगः। चष [illegible] चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाषः पित्तरोगः। वातस्य ध्राजिर्वातरोगः। हे यक्ष्म रोगराज! त्वं कफपित्तवातरोग सह प्रपत गच्छ। यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यक्ष्य त्वं नश्य॥ ८७॥

अ॒न्या वो॑ अ॒न्याम॑वत्व॒न्यान्य॒स्या उपा॑वत। ताः सर्वाः॑ संवि॒दा॒ना इ॒दं मे॒ प्राव॑ता॒ वचः॑॥ ८८॥

अन्या वः। हे ओषधयः अन्या ओषधिः वः युष्मायन् अन्यामोषधिम् अवतु पालयतु। अन्या च ओषधिः अन्यस्याः ओषध्याः प्रभावम् उपावते पुरुषवचनव्यत्ययः। उपावतु उपगम्य पालयतु। ता यूयमेव सर्वाः संविदानाः संगच्छमानाः। इदं मे मम प्रावत प्रपालयतु। वचः वचनमार्षम्॥ ८८॥

हे ओषधयः! वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा। ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संवि-

दानाः परस्परैकमत्यं गतः सत्यो मे ममेदं वचः वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

याः फ॒लिनी॒र्या॑ अ॑फ॒ला अ॑पु॒ष्पा याश्च॑ पु॒ष्पिणीः॑ । बृह॒स्पति॑प्रसूता॒स्ता नो॑ मुञ्च॒न्त्वᳪ᳖हसः ॥ ८९ ॥

याः फलिनीः । या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः । या अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः । बृहस्पतिना अभ्यनुज्ञाताः ताः नः अस्मान् मुञ्चन्तु अंहसः पापात् ॥ ८९ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापाद्रोगरूपात् मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

मु॒ञ्चन्तु॑ मा शप॒थ्या॒दथो॑ वरु॒ण्या॒दु॒त । अथो॑ य॒मस्य॒ पड्वी॑शा॒त्सर्व॑स्माद्देवकिल्बि॒षात् ॥ ९० ॥

इत उत्तर मनारभ्य वाद मन्त्राः । तेषां लिङ्गतो विनियोगः । मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् शपथनिमित्तात्किल्बिषात् । अथो अपि च वरुण्यात् । वरुणनिबन्धनात् । उत अथो अपिच । यमस्य सम्बन्धिनः पड्वीशात् बन्धनात् । पड्वीशशब्दो बन्धन वचनः । सन्दानमर्वन्तं पड्वीशमिति दृश्यते । किञ्च । सर्वस्मात् च देवनिमित्तात्किल्बिषात् मुञ्चन्तु । यत्किञ्चिद्विनास्ति पापकर्त्तुः सम्बन्धि तत्किल्बिषमित्युच्यते ब्रह्महत्यादि ॥ ९० ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च तृचानि समाप्तानि । अथानारभ्याधीताः ॥ शपथनिमित्तात्किल्बिषात् पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अथो अपि च वरुण्यात् वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पड्वीशात् पड्वीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात्

पापान्मां मुञ्चन्तु । अथा अपि च सर्वस्माद् देवाकिल्बिषाद् देवापराधनिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

अवपतन्तीः । अवाचीनं पतन्त्यः । दिवः परि दिवो द्युलोकात् ओषधयः । किमवदन्नित्यत आह । यज्जीवमनुक्रान्तप्राणम् अश्नवामहै व्याप्नुमः । नस रिष्याति विनश्यति पूरुषः । छान्दसं दीर्घत्वम् ॥ ९१ ॥

दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनमुक्तवत्यः । किम् तदाह जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वयमश्नवामहै अशूङ् व्याप्तौ लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति आडागमः पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ९१ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शꣳ हृदे ॥ ९२ ॥

या ओषधीः । या ओषधयः सोमराज्ञ्यः सोमराजा आसामिति । सोमराज्ञ्यः बह्व्यः अनन्ताः । शतविचक्षणाः बहुवीर्याः । बहवो वा स्तोतारो विचक्षणा आसां बहुविचक्षणाः । तासामोषधीनां मध्ये त्वं भवसि उत्तमा यतः अतः अलङ्कामाय भव । शञ्चसुखञ्चहृदयाय भव ॥ ९२ ॥

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञ्यः बह्वीः बह्व्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे ! त्वमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कमायेप्सिताय अरमलं पर्य्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ९३ ॥

या ओषधीः । या यूयं हे ओषधयः सोमराज्ञ्यः विष्ठिताः विविधं स्थिताः पृथिवीम् अनु । ताः बृहस्पतिप्रसूताः अस्यै ओषधयै सन्दत्त वीर्यम् । येनेयं बहुवीर्या भवतीत्याभिप्रायः ॥९३॥

सोमराज्ञ्यो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृयस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषध्यै मद्गृहीतायै वीर्यं सन्दत्त सामार्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ९४ ॥

याश्च याश्च ओषधयः इदं वच उपशृण्वन्ति समीपस्थिताः । याश्च अतिदूरम्परागता दूरदेशव्यवहिताः ताः सन्निधानी कृत्याहं ब्रवीमि । सर्वाः सङ्गत्य सम्भूय । हे वीरुधः विरोहणाः अस्यै सन्दत्त वीर्यम् प्रभावम् ॥ ९४ ॥

या ओषधय इदं मद्वचनं प्रार्थनारूपमुप समीपस्थाः शृण्वान्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ! ता सर्वा समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषध्यै यूयं वीर्य्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ९४ ॥

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपाच्चतुष्पादस्माकꣳ सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥

मा वो रिषत् । मा रिषतु मा विनश्यतु । वो युष्माकं खनिता । यस्मै च पुरुषाय अहं खनामि वः युष्मान् । किञ्च । द्विपात् स्त्रीपुंसम् चतुष्पात् गवादि । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दान्त्य-

लोपः। अस्माकं सर्वमस्तु अनातुरमनाकुलम्। युष्मत्प्रसादा-दिति शेष॥ ९५॥

हे ओषधयः! वो युष्माकं खनिता चिकित्सार्थं युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत्। किम्बहुनास्मकं सम्बन्धि द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्गवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु। द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्तलोपः॥ ९५॥

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा। यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तꣳ राजन् पारयामसि॥ ९६॥

ओषधयः सम्। ओषधयः समवदन्त सम्वादं कृतवत्यः। सोमेन सह राज्ञा। सोमो हि ओषधीनां राजा। किं समवदन्त। यस्मै पुरुषाय भैषज्यं कृणोति करोति ब्राह्मणः तमातुरं हे सोमराजन् पारयामसि पारयामः उत्तारयामो व्याधेः। सोमेन सह सम्वादो व्याध्यपगमदृढीकरणार्थः॥ ९६॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः। कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन् स्वामिन् सोम! तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पारयामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः॥ ९६॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि। अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी॥ ९७॥

नाशयित्री। नाशयित्री बलासस्य बलमस्यति निक्षिपतीति बलासः क्षयः अर्शसः शूलव्याधेः। उपचिताम्। शरीरे ये उपचीयन्ते। श्वयथुगडश्लीपदप्रभृतयः। तेषाञ्च त्वं नाशनी भवसि। अथो शतस्य यक्ष्माणामपि बहूनां व्याधीनां नाशयित्री त्वमसि।

पाकारोः अरुः क्षतमुच्यते । मुखपाकक्षतादेर्नाशिनी त्वमसि । यद्वा रुच् दीप्तौ । अन्नपाकस्य अरुः अदीप्तिर्मन्दाग्नित्वं तस्य च त्वन्नाशिनी भवसि ॥ ९७ ॥

हे ओषधे ! त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि बलमस्यति क्षिपति बलासः क्षयः । अर्शसो गुदव्याधेश्च नाशिकासि : उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्विप् श्वयथुगड्डुश्लीपदादयः तेषां च नाशिकासि । अथो अपि च शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि । पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

त्वां ग॑न्धर्वा अ॑खनँ॒स्त्वामिन्द्र॒स्त्वां बृह॒स्पतिः॑ । त्वामो॑षधे॒ सोमो॒ राजा॑ वि॒द्वान् यक्ष्मा॑दमुच्यत ॥९८॥

त्वाङ्गन्धर्वाः यतश्च त्वमित्थं भूता असि अतः । त्वां गन्धर्वाः अखनन् । अभिलषितकामप्राप्त्यर्थम् । त्वां च इन्द्रः त्वां च बृहस्पतिः त्वां च हे ओषधे सोमराजा विद्वान् जानानः उपयोगम् यक्ष्मान्महाव्याधेः अमुच्यत मुक्तः ॥ ९८ ॥

हे ओषधयः ! गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वामखनन् स्वेष्टकार्य्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन् इन्द्रश्च त्वामखनत् बृहस्पतिश्च त्वामखनत् हे ओषधे ! सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं जानन् सन् त्वामुपयुज्य यस्मात् महाव्याधेरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

सह॑स्व मे॒ अरा॑तीः सह॑स्व पृतनाय॒तः । सह॑स्व॒ सर्वं॑ पा॒प्मान॒ꣳ सह॑मानास्योषधे ॥ ९९ ॥

सहस्व मे । यतस्त्वमित्थंभूता च अतोऽहं याचे । सहस्व अभिभव मे मम अरातीः अदानशीलाः सत्रुसेनाः । सहस्व च अभिभवस्व च पृतनायतः । पृतनाः संग्रामः संग्रामकामान् शत्रून् शहस्व च अभिभवस्व च सर्वं पाप्मानं सर्वमशुभम् । कस्मादभि-

भवनकर्मणि त्वमस्माभिर्नियुज्यसे इति चेत् । यतः सहमानासि अभिभवनशीलासि त्वं हे ओषधे ॥ ९९ ॥

हे ओषधे ! यतः त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः किञ्च सर्वं पाप्मानमशुभं सहस्व सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

दीर्घायुस्ते । पुनरपि त्वां प्रार्थयामः । हे ओषधे खनिता अहं भूयासम् यस्मै च आतुराय त्वां खनामि स च दीर्घायुर्भूयात् । अथो अपि च त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अनवखण्डितायुर्भूत्वा शतवल्शा । वल्शशब्दोऽङ्कुरवचनः बह्वङ्कुरा विरोहतात् विरोह । तुह्योस्तातङ्ङाशिषीत्यादिना तातङ्ङादेशः । अनवखण्डितमूला त्वमनेकैरङ्कुरैः संतिष्ठस्वेत्याशीः ॥ १०० ॥

हे ओषधे ! ते तव खनिता खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः । यस्मै आतुराय नरायाहं त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्कुरोत्पद्यस्व तुह्योस्तातङ् इति तातङ् वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥१००॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ २॥ अभिदासति ॥ १०१ ॥

त्वमुत्तमा असि हे ओषधे । तव च वृक्षाः शालतमालादयः उपस्तयः । उपकाराय ओषधीनां तिष्ठन्तीत्युपस्तयः तत्र हि-

ताः प्रसर्पन्ति । नच वृक्षाणां भोग्या भवन्ति अयथातथेमे वृक्षा उप-स्तयः यथा त्वत्प्रसादात् उपस्तिः अस्तु स पुरुषः अस्माकम् यः अस्मान् अभिदासति । दस् उपक्षये । अभिहन्ति ॥ १०१ ॥

हे ओषधे ! त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षाः शालताल्लता-मालादयस्तवोपस्तयः सन्तु स्त्यै शब्दसङ्घातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्त-यः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु दा-सतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

मा मा हिꣳसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवꣳ सत्यधर्मा व्यानट् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०२ ॥

चतस्रो लोगेष्टका श्चतसृभिर्ऋग्भिरुपदधाति । मा मा । कायी त्रिष्टुप् । मा मा हिंसीत् पूर्वः प्रतिषेधार्थीयः उत्तरोऽस्मदादेशः । माहिंसीन्माञ्जनितायः जनिता मन्त्र इति णिचो लोपः जनयितायः पृथिव्याः प्रजापतिः । यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् । वाशब्दः स-मुच्चयार्थीयः । व्यानडिति व्याप्तिकर्मा । श्रुत्या तु सृजतेरर्थे व्या-ख्यातः यश्च दिवं सत्यधर्मा सत्यधारणः व्यानट् असृजत् । यश्च आप श्चन्द्राः प्रथमो जजान । मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति श्रुतिः । मनु-ष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः । यद्वा । यश्चापः चायनीयाः प्रथमः शरीरी जनितवान् । अपां चायनीया-नां कारणभूतानां जननेन यो मनुष्यान् जनितवान् इति कारणे-कार्योपचारः । कस्मै देवाय हविषा विधेम । य इत्थम्भूतः कःप्रजा-पति स्तस्मै कस्मै काय इति प्राप्ते स्मैआदेशश्छान्दसः । सर्वनाम्नः स्मै इति हि पाणिनिः नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतयेहविषा

हविरिति विभक्तिव्ययः । विदधातिर्दानकर्मा । तस्मै प्रजापतये हविर्दद्म इति सम्बन्धः ॥ १०२ ॥

का० (१७, ३, ११) लोगेष्टकाः स्फ्येनाहृत्य बहिर्वेदेरनूक्तान्तेषूपधाति तिष्ठन्मा मा हिँसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽध्वर्युः स्फ्येन वेदिबहिःप्रदेशाल्लोगेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान् यथाप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन् मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिचो लोपः । वा चार्थे यो वा दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा (निघ० २, १८, ४) श्रुतौ तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः यो वा दिवँ सत्यधर्मासृजतेति श्रुतेः (७, ३, १, २०) । यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानोत्पादितवान् तद्द्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति श्रुतेः [७, ३, १, २०] कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधम दद्मः । हविर्दानान्मा हन्तु । कशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मैआदेशः छान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विदधातिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अ॒भ्याव॑र्त्तस्व पृथिवि य॒ज्ञेन॒ पय॑सा स॒ह । व॒पां ते॑ अ॒ग्निरि॑षि॒तो अ॑रोहत् ॥ १०३ ॥

दक्षिणत उपदधाति । अभ्यावर्तस्व अभिमुखीभव । अग्निप्रत्यादृता भव हे पृथिवि । यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन हविषा । पयसा सह कस्मात्कारणादित्यतआह वपान्ते । वपां पृष्ठे ते तव अग्निः इषितः प्रजापतिप्रेषितः अरोहत् आरूढवान् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि ! यज्ञेनास्माभिश्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व आभिमुख्येनागच्छ । कथमागन्तव्यमत आह इषितः प्रजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं प्रदेशमरोहत् आरोहतु । अनयर्चा दक्षिणे लोगेष्टकोपधानम् ॥ १०३ ॥

अग्ने॒ यत्ते॑ शु॒क्रं यच्च॒न्द्रं यत् पू॒तं यच्च॑ य॒ज्ञिय॑म् । तद्दे॒वेभ्यो॑ भरामसि ॥ १०४ ॥

पश्चादुपदधाति । अग्ने यत्ते । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने यत्ते-तव शुक्रं सारं शुक्लं वा । यच्च चन्द्रमाल्हादनीयम् यच्च पूतं पवित्रम् यच्च यज्ञियं यज्ञार्हम् तद्देवेभ्योऽर्थाय । देवेभ्यो वा सकाशात् भरामसि सम्भरामः ॥ १०४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाल्लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता । हे अग्ने । यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत् पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं याज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं श्लाघ्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इष॒मूर्जं॑ म॒हमि॒त आद॑मृ॒तस्य॒ योनिं॑ महि॒षस्य॒ धारा॑म् । आ मा॒ गोषु॑ विश॒त्वा त॒नूषु॒ जहा॑मि से॒दिमनि॑रा॒मम॑मीवाम् ॥ १०५ ॥

उत्तरत उपदधाति । इषमूर्जम् । त्रिष्टुप् । आशीः प्रायोमन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रे विशेषणविशेष्यभावात् यत्तद्भ्यां वाक्यपरिपूर्त्तिः क्रियते । यत् इममन्नं यच्च ऊर्जं तदुपसेचनन्दधिपयोघृतादिकम् अहम् इतः उदीच्या दिशः । आदम् आददे गृहीतवान् । यच्च ऋतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं तिस्रो विद्या अहमाददे । यच्च महिषस्य महतः इच्छावतश्चाग्नेः धाराम् आहुतिमहमाददे । उदीच्यां दिशः । एतत्सर्वम् आ मा गोषु विशत्वा तनूषु । आविशतु मां गोषु तनूषु च पुत्रपौत्रादिकासु । सिकताः प्रध्वंसयति ।

जहामि परित्यजामि उदीच्यां दिशि स्थापयामि । सेदिम् अव-सादम् अनिरामनन्ताम् अमीवां व्याधिम् ॥ १०५ ॥

आशीर्देवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिकमृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत इच्छावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहुतिं वा इतोऽस्मात् प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशादहमादमशि भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः । अद भक्षणे लङ् । किञ्च एतत्सर्वमिडादिकं मा मामाविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु ॥ का० (१७, ३, १३) उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति । उत्तरलोगेष्टकातः सिकताः पातयति ॥ नास्ति इराम्न यस्यां तामनिरामन्नरहितामममीवां व्याधियुतां सेदिमवसादमहं जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो । बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

आग्नेयेन षडृचेन सिकतानि वपति । अग्ने तव । प्रथमे द्वे विष्टारपङ्क्ती । तिस्रः सतो बृहत्यः षष्ठी उपरिष्टाज्ज्योतिः । हे अग्ने तव सम्बन्धी धूमः । श्रवो वयः । अमुष्मिन् लोके श्रावयतीति श्रवः वयोऽन्नम् तस्याहुतिपरिणामद्वारेण निमित्तभूतत्वात् धूमो वय-इत्युच्यते । धूमो वा अस्य श्रवो वयः सह्येनममुष्मिन् लोके श्रावयतीति श्रुतिः । एवंप्रभावस्तव धूमः । अथ महि । महत् । भ्राजन्ते अर्चयः अर्चींषीति लिङ्गव्यत्ययः । हे विभावसो विभूतधन । किञ्च । हे बृहद्भानो महादीप्ते शवसा बलेन सहितं वाजमन्नम् उक्थ्यम् उक्थ्यार्हं यज्ञार्हम् । दधासि ददासि दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । हे कवे क्रान्तदर्शन ॥ १०६ ॥

का० (१७, ३, १५) अग्ने तवेति सिकतान्युप्य छादयत्यात्मा

नम् । षड्ऋचेनोत्तरवेदीं सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्षं विनात्मानं छादयेत् ॥ पावकाग्निदृष्टं षड्ऋचमग्निदेवत्यम् । आद्ये द्वे विष्टारपङ्क्ती यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः । हे अग्ने ! हे विभावसो ! विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन ! तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम् । वी कान्त्यसनस्वादनव्याप्तिषु धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वाद् वयोऽन्न धूम उच्यते । कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनाद् देवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिंल्लोके श्रावयतीति श्रुतेः (७, ३, १, २९) । किञ्च बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहद्भानो ! हे कवे ! क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ ! दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं दधासि ददासि । कीदृशं वाजम् उक्थ्यम् उक्थः शस्त्राद्युपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पा॒व॒कव॑र्चाः शु॒क्रव॑र्चा॒ अनू॑नवर्चा॒ उदि॑यर्षि भा॒नुना॑ । पु॒त्रो मा॒तरा॑ वि॒चर॒न्नुपा॑वसि पृ॒णक्षि॒ रोद॑सी उ॒भे ॥ १०७ ॥

पावकवर्च्चाः । हे अग्ने यस्त्वं पावकवर्च्चाः पावकशक्तिः शुक्रवर्च्चाश्च शुक्रशक्तिश्च अनूनवर्च्चाश्च अपरिहीणशक्तिः सन् अन्यूनशक्तिर्वा सन् । उदियर्षि उद्गच्छसि । भानुना दीप्त्या । यश्च त्वं पुत्र इव मातरा मातापितरौ । उत्तमे वयसि विचरन् उपचरन् । उपावसि । उपसङ्क्रम्य पालयसि । सदेवमनुष्यञ्जगत् । यश्च त्वं पृणक्षि पूरयसि रोदसी द्यावापृथिव्यो । उभे अपि इमे वै द्यावापृथिवीरोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमे नामूं वृष्ट्येमामिति श्रुतिः तत्त्वांस्तुम इतिवाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

हे अग्ने ! त्वं भानुनादीप्त्या उदियर्षि उद्गच्छसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्ति-

यस्य सः। शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्रं निर्मलं वर्चो यस्य। अनूनवर्चाः अनूनमहीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः। किञ्च हे अग्ने। त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन् सन् उपावसि उपसङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि। तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरौ उपावति तद्वत् पितरामातरा च छन्दसीति निपातः। किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि पूरयसि हविषा द्यां वृष्टया भूमिं पूरयसीत्यर्थः। इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्टयेमामिति (७, ३, १, ३०) श्रुतेः। तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥ १०७॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः। त्वे इषः सन्दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयो वामजाताः॥ १०८॥

ऊर्जो नपात्। ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते। नपाच्छब्देन च पौत्रः। हे अपां पौत्र। अद्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते। एवमपान्नपादग्निः। जातवेदः जातप्रज्ञानः। सुशस्तिभिः साधुशंसनैः स्तुत इति शेषः। मन्दस्व दीप्यस्व। धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः हितः निहितः। स्थापितः। कस्मात्त्वां वयमेवमब्रूम इत्यपेक्ष्याह। त्वे इषः सन्दधुर्भूरि वर्पसः। त्वयि इषः अन्नानि हविर्लक्षणानि सन्दधुः जुहुवुः भूरिवर्पसः। वर्प इति रूपनाम। बहुरूपा यजमानाः जगदात्मत्वेनोपगताः। चित्रोतयः। चायनीयानि अयनानि तर्पणानि येषान्ते चित्रोतयः। वामजाताः। वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः। अतस्त्वं मन्दस्वेति सम्बन्धः॥ १०८॥

तिस्रः सतोबृहत्यः। यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्याष्टकौ सा सतोबृहती। ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जो नपादपां पौत्र। अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायत इत्यपां पौत्रत्वमग्नेः। यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात्

पतेर्णिजन्तात् क्विप् हे अमस्याविनाशक ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतावित्यति धातुः । किमिति हर्षः कार्यस्तत्राह यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणान्यन्नानि सन्दधुः जुहुवुः हविष्प्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः । कीदृशा यजमानाः भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम (निघ० ३, ७) भूरीणि वर्पांसि येषां ते नानारूपाः । चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इ॒र॒ज्यन्न॑ग्ने प्रथयस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रायो॑ अमर्त्य । स द॑र्श॒तस्य॒ वपु॑षो॒ विरा॑जसि पृ॒णक्षि॑ सान॒सिं क्रतु॑म् ॥ १०९ ॥

इरज्यन् । अत्रोपरितनोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदो वृत्तिः । सर्वनामसामान्याद्वाक्यवशाच्च विभक्तिव्यत्ययोऽत्र कर्त्तव्यः । स दर्शतस्य वपुषो विराजसि । यस्त्वं दर्शनीयेन वपुषा शरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजसि देदीप्यसे पृणक्षि पूरयासि । सानसिश्चिरन्तनम् क्रतुं सङ्कल्पम् तन्त्वां ब्रवीमि । इरज्यन्दीप्यमानः हे अग्ने प्रथयस्व पृथुर्भव । स्वार्थे णिच् । जन्तुभिः मनुष्यैरध्वर्य्युप्रभृतिभिः धीयमान इति शेषः । अस्मे अस्मासु च रायो धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्यनुषज्यते । हे अमर्त्य अमरणधर्मन् ॥ १०९ ॥

हे अमरणधर्मन् । हे अग्ने ! रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय । कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविष्मद्भिरध्वर्युप्रभृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः । किञ्च यस्त्वमीदृशो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य

शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिव्यत्ययो वा वर्धितेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसि चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणक्षि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तꣳ राधसो मृहः । राति वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिꣳ रयिम् ॥ ११० ॥

इष्कर्त्तारम् यन्तमिष्कर्त्तारम् निरुपसर्गस्यादिलोपः । निश्चयेन कर्त्तारम् अदृध्वस्य यज्ञस्य । प्रचेतसम्प्रकृष्टप्रज्ञानम् । क्षयन्तम् क्षि निवासगत्योः । क्षयन्तन्निवसन्तम् राधसो महः।राध इति धननाम । सप्तम्यर्थेषष्ठ्यौ । राधसि महति स्तुमः । स त्वं रातिन्दानं दधासि । कस्य सम्बन्धिनीम् वामस्य वननीयस्य दातुः सम्बन्धिनीम् कथं भूताम् सुभगाम् भगशब्दो धनवचनः किञ्च । महीमिषम् महतीञ्च इष्टं वृष्टिमन्नं वा दधासि । सानसिम्पुराणञ्च रयिन्धनम् स्मर्य्यमाणविषयं निधानलक्षणं दधासि ॥ ११० ॥

हे अग्ने ! अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारं निस उपसर्गस्य न लोपः पूर्वमुक्तः (८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं दानं त्वं दधासि । किञ्च सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीमिषमन्नं च ददासि ! सानसिं पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाणविषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निꣳ सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः । श्रुत्कर्णꣳ सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

ऋतावानम् । यज्ञामृतवानं सत्यवन्तम्महिम्महान्तम् ।

विश्वदर्शतम् सर्वस्य दर्शनीयम् अग्निम् अन्यदेवतानिवृत्त्यर्थोऽग्नि-शब्दः। सुम्नाय यज्ञाय दधिरे स्थापितवन्तः । पुरोऽग्रतः । आह-वनीयात्मना जनाः यजमानाः । तन्त्वाम् श्रुत्कर्णम् शृणोत्या-ह्वानं श्रुत्वा चानुतिष्ठति यःस श्रुत्कर्णः । सप्रथस्तमम् सर्वतः पृ-थुतमम् ऊर्ध्वमधोऽनवच्छिन्नगतिविज्ञानम् गिरा वाचा स्तुत्या । दैव्यं देवम् स्वार्थे यत्प्रत्ययः । मानुषा मनुष्याः । युगा । युग-शब्दः कालवचनः । कालैर्निमित्तभूतैः पूर्णमास्यमावस्यादि-भिराह्वयन्ति ॥ १११ ॥

उपरिष्टाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टा-क्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता अन्तवः ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरोऽग्रतः पूर्व-भागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किम्भूतं त्वामृत-वानमृतमस्यास्तीति ऋतवान् तं सत्यवन्तं छान्दसो दीर्घः छन्द-सीवनिपौ वाच्यौ वंश्च मतुप् चेति (पा० ५, २, १०९ वा० २) अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्श-नीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्विप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्वि-ज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथ-स्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तम-तिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ ११२ ॥

सिकता अभिमृशति । आप्यायस्व । तिस्रः सौम्याः गाय-त्रीत्रिष्टुबुष्णिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यां विनियोगः। आप्यायस्व-आत्मानमभिवर्द्धय । कथंकृत्वा । समेतु ते । समागच्छतु तव-

विश्वतः सर्वतः हे सोम वृष्णयं सर्वभूतबीजम्। ततस्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्येन भव। वाजस्यान्नस्य सङ्गथे सङ्गमने। अन्नभावं प्राप्नुहि अन्नं वा प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥

का० (१७, ३, १६) आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम्। आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन ॥ गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः आप्यायस्व मदिन्तमेति (११४) तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति। हे सोम! विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व। किञ्च वाजस्यान्नस्य संगथे सङ्गमननिमित्तं भवान्नमस्मात्सु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

सं ते पयांꣳसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः। आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांꣳस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

सन्ते पयांसि। संयन्तु ते तव पयांसि रसाः सारभूताः संयन्तु च वाजाः अन्नानि। संयन्तु च वृष्णयानि रेतांसि। अभिमातिषाहः पाप्मनोऽभिभवतु सोमस्य ततः तैः पयोऽन्नवृष्ण्यैः आप्यायमानः अमृताय भव। प्रजात्यै अमरणधर्मिण्यै भव। प्रजात्यान्तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति श्रुतिः। हे सोम ततो दिवि द्युलोके श्रवांसि चन्द्ररूपाणि उत्तमानि आहुतिपरिणामजनितानि। धिष्व धारयस्व ॥ ११३ ॥

हे सोम! पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्तामुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि ते संयन्तु। कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः षत्वं छान्दसम्। हे सोम! पयोऽन्नवृष्ण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्ध्यै यजमानस्य भवेति शेषः। अमृ-

तशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथा च श्रुतिः (७, ३, १, ४६) प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति । किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च छान्दसं बहुलं छन्दसीत्युक्तः (पा० २, ४; ७३) सुधितवसुधितेति सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

आप्यायस्व मदिन्तम॒ सोम॒ विश्वेभिर॒ꣳशुभिः । भवा नः स॒प्रथस्तम॒ः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

आप्यायस्व । हे सोम त्वमात्मानमाप्यायस्व मदिन्तम मदयितृतम । यद्वा मदोऽस्यास्तीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः । नाद्घस्येति नुट् । विश्वेभिः सर्वैरंशुभिः । ततः समर्थः सन् भव नः अस्माकम् सप्रथस्तमः सखा । सर्वतः प्रथयितृतमः सखा । वृधे । वर्द्धनाय ॥ ११४ ॥

हे मदिन्तम ! मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादित्वाण्णिनिप्रत्ययः (पा० ३, १, १३४) । यद्वा मदस्तृप्तिरस्तीति मदी अत इनिठनाविति इन् अतिशयेन मदी मदिन्तमः नाद्घस्येति नान्तात्परस्य तमपो नुडागमः । ईदृश हे सोम ! विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरंशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते॑ व॒त्सो मनो॑ यमत्पर॒माच्चि॑त्स॒धस्था॑त् । अग्ने॒ त्वाङ्का॑मया गि॒रा ॥ ११५ ॥

हौत्रम् । आ ते वत्सः । आग्नेय्यस्तिस्रो गायत्र्यः । हे अग्ने आयमत् गृहीतवान् ते तव वत्सः पयोजीवनसामान्याद्यजमानो वत्स उक्तः । स हि पयोव्रतो भवति । मनः अन्तः करणम् परमा-

धित्सधस्थात् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । परमादपि सहस्थानात् आह-र्त्येति शेषः । सहस्थानदेवैः समानं स्थानं द्युलोकोऽग्नेः केन वत्सो मन आयमदित्यतआह । त्वाङ्कामया । त्वां स्तोतुङ्कामयमानया गिरा वाचा ॥ ११८ ॥

का (१७, ३, २०—२१) श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनडुह्यग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति तृचमनुवक्तीति सूत्रार्थः ॥ आग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव : हे अग्ने ! ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्वत्ससमत्वात्प्रथा यजमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आहर्त्येति शेषः । आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः । इतश्च लोप इति इकारलोपे यमादिति रूपम् । इषुगमियमां छ इति छत्वाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवाचा मन आहर्त्येत्यर्थः । कीदृश्या गिरा त्वाङ्कामया त्वां कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वाङ्कामा तया अलुक् । देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः सध माद इति (पा० ६, ३, ९६) सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

तुभ्यं॒ ता अ॑ङ्गिरस्तम॒ विश्वा॑ः सुक्षि॒तय॒ः पृथ॑क् । अग्ने॒ कामा॑य येमिरे ॥ ११६ ॥

तुभ्यन्ताः । तुभ्यं हवींषि दत्वा यजमानैः ततोऽनन्तरम् ताः स्तुतयः हे अङ्गिरस्तम । अङ्गं गिरतीत्यङ्गिरस्तमस्तस्य सम्बोधनं हे अङ्गिरस्तम । विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः शोभननिवसनाः । स्थानकरणानुप्रदानवत्यो देवताः यथात्मयसन्तानचिन्तनगर्भा पृथङ्नानाभूताः हे अग्ने कामय कामपरिपूरणार्थम् त्वय्येव येमिरे । कर्मणि लकारः । नियम्यन्ते । स्तुतयः ॥ ११६ ॥

हे अङ्गिरस्तम ! अम्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् अन् प्राणने क्विप् मन् अन्नं गिरति अन्नीरयङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे

अग्ने! पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट्। कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्य स्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः। यजमाना इह कामपूर्त्यै द्युलोकाप्त्यै च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः॥ ११६॥

अ॒ग्निः प्रि॒येषु॒ धाम॑सु॒ कामो॑ भू॒तस्य॒ भव्य॑स्य। स॒म्राडेको॒ विरा॑जति॥ ११७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

अग्निः प्रियेषु। योऽग्निः प्रियेष्वभिरुचितेषु धामसु स्थानेष्ववस्थितानाम् कामः कामपूरकः सः भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य भव्यस्य भविष्यतश्च। सम्राट्सङ्गतराज्यभावः सन् एक एवासहायः विराजति। इष्टे अधिपतिः विविधन्दीप्यते॥११७॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ण्येषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते। कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः सम्राट् सम्यग् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा। काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यत इति काम इति वा॥ ११७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
रुक्माद्विधाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः॥ १२॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मयि॑ गृह्णाम्यग्रे॑ अ॒ग्निꣳ रा॒यस्पोषा॑य सुप्रजा॒स्त्वा॑य॑ सु॒वीर्य्या॑य । माम्नु॑ दे॒वताः॑ सचन्ताम् ॥ १ ॥

मयि गृह्णामीति यजमानो जपति । मयि गृह्णामि । आग्नेयी-ककुप् । मयि आत्मनि गृह्णामि अग्रे प्रथमम् । अग्निदर्शनेन । ततोऽग्निश्चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायस्पोषाय । धनपोषाय । सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । वीर्यं शक्तिः । किञ्च । माम्नु देवताः सचन्ताम् । मामेव देवताः सेवन्ताम् अग्निमिव ॥ १ ॥

द्वादशोऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादि-मन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० (१७, ३, २७) उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन् यजमानो जुहोति ॥ अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकौ सा ककुप् अत्र मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्व्यधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्छान्दसः शोभन-पुत्रादिनिष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उकारोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ पत्रार्थे वा देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

अ॒पां पृ॒ष्ठम॑सि॒ योनि॑र॒ग्नेः स॑मु॒द्रम॒भितः॒ पिन्व॑मानम् । वर्ध॑मानो म॒हाँ२॥ आ च॒ पुष्क॑रे दि॒वो मात्र॑या वरि॒म्णा प्र॑थस्व ॥ २ ॥

पुष्करपर्णमुपदधाति । अपां पृष्ठमसि । व्याख्यातम् ॥२॥

का० (१७, ४, १) पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे दूर्ववत् । ततो-

ऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर इत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति-तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः । व्याख्यातः ॥ (११, २९) ॥ २ ॥

ब्रह्म॑ जज्ञा॒नं प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॒द्वि सी॑म॒तः सु॒रुचो॑ वे॒न आ॑वः । स बु॒ध्न्या॒ उप॒मा अ॑स्य वि॒ष्ठाः स॒तश्च॒ योनि॒मस॑तश्च॒ विवः॑ ॥ ३ ॥

रुक्ममुपदधाति । ब्रह्म जज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलक्षण आदित्यः जज्ञानं यजमानः प्रथमं पुरस्तात् प्राच्यान्दिशि जायते । ततोऽनन्तरम् वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । व्यावः । व्यावृणोत् विवृतानकरोत् स्वप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादातः । सुरुचः सुरोचनानिमान् लोकान् । वेनः कान्तो-मेधावी वा आदित्यः । स एव च । बुध्न्याः । बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा दिशो बुध्न्याः । उपमाः । उपमीयन्ते आसु स्थितानि भूतानीत्युपमा दिशः । अस्य विष्ठाः । अस्य जगतः विविधं स्थानमिति विष्ठा दिशः । सतश्च योनिः । विद्यमानस्य च मूर्त्तस्य स्थानम् असतश्च अमूर्त्तस्य वाय्वादेः योनिम् । विवः विवृणोति आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्ति नान्य इति स्तूयते स्वकीयेन कर्मणा ॥ ३ ॥

का० (१७, ३, २९) तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति। तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति ॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग आव इति क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहिताश्चेति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः विवृतानकरोत् स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं जनैः शानाचि शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम् । किञ्च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः

बुध्न्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतेः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूपमडभाव आर्षः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति वचनात् । कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना षत्वम् । आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः सम॑वर्त्त॒ताग्रे॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॒रेक॑ आसीत् । स दा॑धार पृथि॒वीं द्यामु॒तेमां कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ४ ॥

पुरुषमुपदधाति । द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्याम् स प्रजापतिः सोऽग्निः अधियज्ञं स यजमानः । हिरण्यगर्भः । यो हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः समवर्तताग्रे समभवदग्रे प्रथमम् शरीरी यश्च भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य जातः जातमात्रः सन् पतिरीश्वर एक एवासीत् अभूत् । स दाधार । तदः स्थाने यदो वृत्तिरर्थसंभवात् । यश्च दाधार धारयति । पृथिवीमन्तारिक्षमप्युच्यते । पृथिवीभूः वेयंभूरित्यादेरन्तारिक्षनामसु पठितत्वात् । द्यां द्युलोकं च । उत अपि इमां पृथिवीम् । तस्मै कस्मै काय इति प्राप्ते स्मैआदेशश्छान्दसः । प्रजापतये देवाय । हविषा विधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

का० (१७, ४, ३) उत्तानं प्राञ्च्ँ हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन् रुक्मे प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृगद्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्व

यं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः । पृथिवीभूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु (निघ० १, ३) पठितत्वात् पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द । अस्यामृच्यादित्यो यथा सर्वं बिभर्ति पालयति च तथोच्यते । य आहुतिपरिणामरसनिधानभूतो द्रप्स आदित्यः चस्कन्द पृथिवीम् उदकरूपेण पृथिवीं स्कन्दति मनुष्यादिधारणाय । यश्च द्युलोकमनुस्कन्दति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन दिवादिधारणाय । इमं च योनिमनुयश्च पूर्वः । यश्च इमं लोकं स्कन्दति आहुतिग्रहणाय । यश्च अनुस्कन्दति पूर्वयोनिममुं लोकं सुकथितान् तर्प्यणाय । तमेवं समानं योनिं स्थानम् अनुसञ्चरन्तं द्रप्समादित्यं जुहोमि स्थापयामि । अनुसप्तहोत्राः । सप्तस्वपि दिक्षु । असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्तहोत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयन्तीति श्रुतिः । तिर्यक् चतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्य एका एताः सप्त दिशः ॥ ५ ॥

देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु सञ्चरन्तं द्रप्समादि-

त्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेणं सर्वदिक्षु सूर्य्यमेव स्थापयामीत्यर्थः । असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठामयतीति (७, ४, १, २०) श्रुतेः । पूर्वादिचतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमो॑ऽस्तु स॒र्पेभ्यो॒ ये के च॑ पृथि॒वीमनु॑ । ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ ये दि॒वि तेभ्यः॑ स॒र्पेभ्यो॒ नमः॑ ॥ ६ ॥

सर्पानामभिरुपतिष्ठते । नमोऽस्तु । तिस्रोऽनुष्टुभः सर्प्पदेवत्याः । लोका वा सर्पाः । नमस्कारोऽस्तु सर्पेभ्यः ये के च पृथिवीमनु । व्यवस्थिताः येचान्तरिक्षे ये च दिवि व्यवस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६ ॥

का० (१७ , ४, ६) उपतिष्ठते यजमानो मनोऽस्त्विति । यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृक्त्रयं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्त्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्त्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । इमे वै लोकाः सर्पा इति (७. ४, १, २५) श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

या इष॑वो यातु॒धाना॑नां॒ ये वा॒ वन॒स्पती॒ १ँ॥ र॒नु । ये वा॑व॒टेषु॒ शेर॑ते॒ तेभ्यः॑ स॒र्पेभ्यो॒ नमः॑ ॥ ७ ॥

या इषवः । यानि काण्डानि । यातुधानानाम् यातनां दुःखं येदधाति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयः । ये च वनस्पतीन् अनु व्यवस्थिताः ये च अवटेषु विलेषु शेरते आसते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

यातुं यातनां दुःखं दधाति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्त्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्य्यस्य रश्मिषु ।
येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

ये वा । ये च अमी । प्रत्यक्षान्दूरतो निर्दिशति सर्प्पान् । रोचने दिवः । रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति इति श्रुतिः । ये च सूर्यस्य रश्मिषु स्थिताः येषां च अप्सु सदः कृतम् उदके स्थानं कृतम् तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः। तथा सूर्य्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ २॥ इभेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

जुहोति । कृणुष्व पाजः । पञ्च त्रिष्टुभ आग्नेय्यो रक्षोघ्न्यः । हे अग्ने कृणुष्व पाजः । पाज इति बलनामसु पठितम् । कुरुष्व बलम् प्रसितिन्न पृथ्वीम् प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा । नकार उपमार्थीयः । उपरिष्टादुपचारः अथ कोऽर्थः । कुरुष्व बलं वागुरामिव पृथिवीं । यद्वा जलमिव पृथिवीं । ततो याहि राजेव । अमवान् अमात्यवान् भूत्वा । अभ्यवनवान् वा अभ्यमनं शत्रूणां भयादप्रतिपक्षकरणम् । गृहवान्वा भूत्वा । शत्रून् प्रति याहि । इभेन इभमयेन बलेन । यद्वा । इभेन हस्तिना । गत्वाज । तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रूणानः । तृष्व्या प्रसित्येति विभक्तिव्यत्ययः । द्रूणान इति हिंसाकर्मा । यतश्च त्वं तृष्व्या क्षिप्रया प्रसित्या तन्तुना जालेन वा । द्रूणानो हिंसन् अस्ता असि क्षेप्ता असि विकटः कृतास्त्रोऽसि अतोऽब्रवीमि । विध्य । ताडय ।

हिंद्धि । रक्षसः । तपिष्ठैः तप्ततमैः प्रहारैः । यद्वा । अतीवतप्ततमैः अतिशयेन क्लेशकरैः ॥ ९ ॥

का० (१७, ४, ७) उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चर्ग्भिर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा रक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने ! पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज इति बलनामसु (निघ० २, ९, २) पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालं प्रसितिः । प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति (निरु० ६, १२) यास्कोक्तेः । षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान् सहायवानिभेन गजेन याहि शत्रून् प्रति गच्छ । अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमाः सेवकास्तेऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्यजन्तादमशब्दान्मतुप्प्रत्ययः । हे अग्ने ! अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय । व्यध ताडने दिवादित्वाच्छ्यन् ग्रहादित्वात्सम्प्रसारणम् । कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तप्तॄणि अतितप्तॄणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वं तृष्वीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृष्व्या क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनुद्रूणानः शत्रून्मारयन् द्रू हिंसायां क्र्यादिः शानच्प्रत्ययः द्रूणीतेऽसौ द्रूणानः ॥ ९ ॥

तव॑ भ्र॒मास॑ आशु॒या प॑त॒न्त्यनु॑स्पृश धृष॒ता शोशु॑चानः । तपू॑ᳪष्यग्ने जु॒ह्वा॑ पत॒ङ्गानस॑न्दितो॒ विसृ॑ज॒ विष्व॑गु॒ल्काः ॥ १० ॥

तव भ्रमासः । हे अग्ने य एते तव भ्रमासः भ्रमणा वातोद्धूता ज्वालासमूहाः आशुयाः आशवः स्थाने याः । पतन्ति इतश्चेतश्च गच्छन्ति । तैः अनुस्पृश अभिमृश । धृषता धृष्टेन ज्वा-

लासमूहेन शोशुचानः देदीप्यमानः । कान्यनुस्पृशेदित्यत आह तपूंषि तापयित्रीणि रक्षांसि । जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः । पतङ्गान् पतनगमनानि रक्षांसि । किञ्च असंदितः दो अवखण्डने । अनवखण्डितश्च सन् विसृज विक्षिप । विष्वक् विषु नानावचनः अञ्चतिर्गत्यर्थः । नानागमनाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चेत्यर्थः । उल्काः रक्षोविघाताय ॥ १० ॥

हे अग्ने ! तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्धूता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कीदृशा भ्रमाः आशुया आशवः शीघ्रगमनाः आशुशब्दात् परस्य जसः सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपूंषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूंषि तापयितॄणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान् दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं धृषता धृष्णोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन धृष्टेन ज्वालौघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यत इति शोशुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छानच्प्रत्ययः । तथा जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः । असन्दितः अखण्डितः । ईदृशः सन विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थ ॥ १० ॥

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशंसो यो अन्त्यग्ने मा किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

प्रति स्पशः । अत्र तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यच्छब्दयोगात् । यो नो दूरे अघशंसः योऽस्माकं दूरे वसति अघशंसः पापस्योत्कीर्तको दुर्जनः । यो अन्तिके यश्च अन्तिके वसत्यघशंसः । तं प्रति स्पशः विसृज । स्पश बन्धने स्पाशयतीति स्पशः प्रणिधीन् अध्यक्षान् विसृज प्रेरय । तूर्णितमः अतिशयेन त्वरन् किञ्च भवा पायुः पालयिता । विशः जनपदजातेः । अस्या मदीयाया अदब्धः अनुपहिंस्यः । एवं च तवास्मदनुग्रहप्रवृत्तस्य-

सतः हे अग्ने मा किः मा कश्चित् ते तव व्यथिः व्यथयिता शत्रुः आदधर्षीत् प्रत्यनीकोऽभूत् ॥ ११ ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः अस्मद्द्रोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने। तं प्रति स्पशः स्पशं बन्धने स्पशयन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन् विसृज प्रेरय। अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव। कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः। अदब्धः अनुपहिंसितः। हे अग्ने! एवमनुग्रहे प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धाष्ट्र्यं मा करोतु। दूरसमीपस्थानस्मच्छत्रून् प्रति त्वरतो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्त्वित्यर्थः। धृष् धातोर्लुङि द्वित्वमडभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन्यमित्राँ २॥ ओषतात्तिग्महेते। यो नो अरातिꣳ समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

उदग्ने। उत्तिष्ठ हे अग्ने किञ्च प्रत्यातनुष्व प्रत्यातनुहि विस्तारय ज्वालाप्राग्भारान् किञ्च। न्यमित्रान् ओषतात् न्योषतात् निर्दह अमित्रान् शत्रून् हे तिग्महेते। हेतिरायुधम् तिग्म-तेजतेरुत्साहकर्मणः। उत्साहवदायुधं यस्य स तथोक्तः। किञ्च। यश्च नः अस्मभ्यम् अरातिमदानं चक्रे न ददाति अश्रद्धालुः। हे समिधान नीचानीचैस्कृत्य तं धक्षि दह। अतसं न। अतसो वृक्षः नकार उपमार्थीयः। वृक्षमिव शुष्कम् ॥ १२ ॥

हे अग्ने! त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते। उत्साहवदायुधः! अमित्राञ्छत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह। उष दाहे तुह्योस्तातङ्ङाशिषीति तातङ्ङादेशः! हे स-

मिधान ! समिन्द्धे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे समिधान ! दीप्यमान ! नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः कृत्वा धक्षि दह । दह भस्मीकरणे बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न न इवार्थः अतसी वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊ॒र्ध्वो भ॑व॒ प्रति॑ वि॒ध्याध्य॒स्मदा॒विष्कृ॑णुष्व॒ दैव्या॑न्यग्ने । अव॑ स्थि॒रा त॑नुहि यातु॒जूनां॑ जा॒मिमजा॑मि॒ प्रमृ॑णीहि॒ शत्रू॑न् ॥ अ॒ग्नेष्ट्वा तेज॑सा सादयामि ॥ १३ ॥

उर्ध्वो भव । उर्ध्वस्तिष्ठ । स्थित्वा च । प्रतिविध्य प्रतिताडय । अध्यस्मत् अस्मत्त उपरिव्यवस्थितान् किञ्च आविष्कृणुष्व प्रकाशीकुरुष्व दैव्यानि कर्माणि हे अग्ने । किञ्च अवस्थिरा तनुहि अवतनुहि अवतारय स्थिराणि धनूंषि । यातुजूनाम् यातुधानानां जवनप्रधानानाम् किञ्च यज्ञस्य जामिमजामिम् जामिशब्दः पुनरुक्तवचनः । पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा । प्रमृणीहि । मृणतिर्मरणार्थः । प्रमारय शत्रून् । प्रथमां स्रुचमुपदधाति । आग्नेयेन यजुषा ऋचा वा अग्नेष्ट्वा । अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वां सादयामि हेस्रुक् ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्त्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविष्कृणुष्व प्रकटय । किञ्च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय । किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मारणार्थः रिपून् मारय ॥ का० (१७, ४, १२) घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति । कार्ष्मयमयीं पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्रागग्रां स्रुचमग्नेष्ट्वेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ आग्नेयं यजुः । हे स्रुक् ! अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्पतिः॑ पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पाᳯं रेताᳯंसि जिन्वति ॥ इन्द्र॑स्य॒ त्वौज॑सा साद-यामि ॥ १४ ॥

अग्निर्मूर्धा व्याख्यातम् । द्वितीयामुपदधाति ऐन्द्रेण यजुषा । आग्नेय्या च त्रिष्टुभा । इन्द्रस्य त्वाम् ओजसा बलेन सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता [३, १२] ॥ का० (१७, ४, १३) एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति । एवंविधामेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुचमुत्तरं उपदधाति ॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे स्रुक् ! इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ रज॑सश्च ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्भिः॒ सच॑से शि॒वाभिः॑ । दि॒वि मू॒र्धानं॑ दधिषे स्व॒र्षां जि॒ह्वाम॑ग्ने चकृषे हव्य॒वाह॑म् ॥ १५ ॥

भुवो यज्ञस्य । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते अर्थसंबन्धात् । यदा जिह्वा ज्वालालक्षणां हे अग्ने चकृषे करोषि । हव्यवाहं हविषो-वोढ्रीम् अथानन्तरमेव भुवः भवसि । यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता देवयानपितृयानमार्गानुसारिणः । रजसश्चोदकस्य च यज्ञपरिणामभूतस्य नेता भवति जगदुत्पत्त्यर्थम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह । यत्र यस्मिन् स्थाने नियुद्भिः नियुद्गुणविशिष्टाभिरश्वाभिः शिवाभिः सहितं वायुं सचसे सेवसे । नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयोजनानीति नियुद्भिर्वायुर्लक्ष्यते वायुनान्तरिक्षम् यत्र च दिवि द्युलोके मूर्द्धानमादित्यं दधिषे । धारयसि । स्वर्षाम् स्वः द्युलोकं सनोतीति स्वर्षा तां स्वर्षाम् तत्र भवसि । यज्ञस्य रजसश्च नेतेति । यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५ ॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निर्देवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाट् तां हविषो वोढ्रीं जिह्वां ज्वालां चक्रिषे करोषि लडर्थे लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यडागमे अचि श्नुधात्विति उवङादेशे च कृते भुव इति रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुद्भिरश्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि । नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः । (निघ० १, १५, १०) ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि सिड्लडर्थे । किम्भूतं मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः । षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति नकारस्याकारः । यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्विप् । अन्तरिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां स्रुग्रूपेण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

ध्रुवासि॑ ध॒रुणास्तृ॑ता वि॒श्वक॑र्मणा । मा त्वा॑ स॒मु॒द्र उद्व॑धी॒न्मा सु॑प॒र्णोऽव्य॑थमाना पृथि॒वीं दृ॑ꣳह ॥१६॥

स्वयमातृण्णां पृथिवी संस्तुतामिष्टकामुपदधाति । ध्रुवासीति तिसृभिर्ऋग्भिरूर्ध्वं बृहत्यनुष्टुप्प्रस्तारपङ्क्तिभिः विश्वस्मै प्राणायेत्यादिना यजुषा च । ध्रुवासि स्थिरासि । स्वत एव धरुणा च अन्येषाञ्च धारयित्री । आस्तृता विश्वकर्मणा । उपहिताश्चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्य कर्त्रा । एवञ्चेदतो ब्रवीमि । मा त्वा समुद्र उद्वधीत् उद्वध्यात् । रुक्मो वै समुद्रः पुरुःसुपर्ण इति श्रुतिः । त्वञ्च अव्यथमाना अचलन्तीं पृथिवीं दृंह दृढीकुरु । आत्मसात्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

का० (१७, ४, १५) स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासी-

ति। पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृण्णमुपदधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुतां सच्छिद्राश्ममयीश्कैव स्वयमातृण्णोच्यते इति सूत्रार्थः ॥ ऊर्ध्वबृहती। द्वादशाक्षरास्त्रिपादोर्ध्वबृहती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः। हे स्वयमातृण्णे! त्वं ध्रुवा स्थिरासि। कीदृशी त्वं धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री। विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपाहिता। समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत्। मा हन्तु। सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्वधीत्। रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति (७, ४, २, ५) श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते। त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृंह भूमिं दृढीकुरु ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्। व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

प्रजापतिष्ट्वा प्रजापतिः त्वां सदयतु। स हि त्वामासादयितुं समर्थः। अपां पृष्ठे अपामुपरि। समुद्रस्य समुन्दनस्य उदकसंघातस्य एमन् एमनि। इणः मानिन् सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने। कथं भूतामासादयतु। व्यचस्वतीं व्यञ्चनवतीम् प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम्। त्वं चासादिता प्रजापतिना। प्रथस्व पृथ्वीभव। यतश्च पृथिव्यासि अतो ब्रवीमि ॥ १७ ॥

अनुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे! प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां जलानां पृष्ठे उपरि। समुद्रस्य जलसङ्घातस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु। इणो धातोर्मनिन्प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुताम्। प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम। त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्चितेः प्रथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य

भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीः ॥ १८ ॥

भूरसि भूमिरसि । अदितिरसि विश्वधायाः विश्वस्यां निहितमिति विश्वधायाः । विश्वस्य च भुवनस्य भूतग्रामस्य च धर्त्री । धारयित्री । यतश्चत्वमितमेव अत इदमुक्तं भवति । पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व । पृथिवीं दृंह । आत्मानं दृढीकुरु । पृथिवीं माहिंसीः आत्मानं माहिंसीः ॥ १८ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः । आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षडक्षरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातृण्णे ! त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि । भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्णातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति या । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं दृंह दृढीकुरु पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

विश्वस्मै प्राणाय । सर्वस्मै प्राणार्थम् । अपानाय । व्यानाय । उदानाय । प्रतिष्ठायै । चरित्राय । चरणाय । त्वां सादयामीतिशेषः । अग्निः त्वाम् अभिपातु पालयतु मह्या महत्या स्वस्त्या-अविनाशेन । छिर्दिषा शन्तमेन । गृहेण सुखतमेन हेतुभूतेन । सादयति । तया देवतया । व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

यजुः एकाधिकार्ष्यनुष्टुप् । हे स्वयमतृण्णेः ! विश्वस्मै सर्वस्मै-प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिला-

भाय प्रतिष्ठाय कीर्त्यै चारित्राय शास्त्रीयाचरणाय च । प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । किञ्च मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश आङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरास्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १९ ॥

काण्डा॑त्काण्डात् प्ररोह॑न्ती पुरु॑षः—परु॑षस्परि॑ ।
एवा नो॑ दूर्वे॒ प्रत॑नु स॒हस्रे॑णश॒तेन च ॥ २० ॥

अग्निना दृष्टांदूर्वेष्टकामुपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्याम् । काण्डात्काण्डात् । भूमौ संबद्धं जटाभिः पर्वकाण्डमित्युच्यते । असंबद्धं परुः । काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । पर्वणः पर्वणश्च परिप्ररोहन्ती यथाशताङ्कुरालम्भसि एवं नः अस्मान् हे दूर्वे प्रतनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रनप्तृभिः शतसहस्रसंख्यैः ॥ २० ॥

का० (१७, ४, १८) मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति । तस्यां स्वयमातृण्णायां काण्डादिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतां दूर्वामुपदधाति ॥ अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । मूलैर्भूसम्बद्धं पर्वकाण्डं भूम्यसम्बद्धं परुः । हे दूर्वे दूर्वेष्टके ! काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात् प्ररोहन्ती अङ्कुरवती वर्त्तसे । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्वित्वम् । एवेत्यव्ययमेवामित्यर्थे निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । हे दूर्वे ! एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसंख्यार्थौ असंख्यैः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

या श॒तेन॑ प्र॒तनो॑षि स॒हस्रे॑ण वि॒रोह॑सि । तस्या॑स्ते देवीष्टके वि॒धेम ह॒विषा व॒यम् ॥ २१ ॥

या शतेन । या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि पृथिवीं सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि । तस्यास्तव हे इष्टके विधेम स्थानं हविषा सह वयम् ॥ २१ ॥

हे देवि दीप्यमाने ! हे इष्टके ! या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयासि सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्ते अग्ने सूर्य्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि॥२२॥

द्वियजुषमुपदधाति इन्द्राग्निभ्यां दृष्टाभ्यां द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यामाग्निलिङ्गोक्तदेवताभ्याम् । यास्ते अग्ने । यास्ते तव हे अग्ने सूर्येऽवस्थिता रुचो दीप्तयः दिवं द्युलोकम् आतन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः । ताभिरुग्भिः सर्वाभिः नोऽस्मान् अस्मिन्द्युति रुचेरोचनाय कृधि कुरु । जनाय नस्कृधि । जनानां च भोक्तॄन् अस्मान् कृधि ॥ २२ ॥

का० (१७, ४, २०) यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये । दूर्वेष्टकापुरस्ताद् द्वितीये पद्यालोके यास्त इति ऋगद्वयेन द्वियजुः संज्ञां पद्येष्टकामुपदधाति इति सूत्रार्थः ॥ इन्द्राग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने ! याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभूतैः किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्द्यवि कृधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वा कान्तीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः॥२२॥

या वो देवाः सूर्य्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

या वो देवाः या वः युष्माकं हे देवाः सूर्येरुचः दीप्तयः गोषुअश्वेषु या रुचः। हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते ताभिःसर्वाभिः रुग्भिः रुचम् नः अस्मभ्यन्धत्त ॥ २३ ॥

हे देवाः! हे इन्द्राग्नी! हे बृहस्पते! वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्य्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभानस्मान् कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत्॥ स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ प्रजापतिष्ट्वा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्। विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २४ ॥

रेतः सिचावुपदधाति । विराट् ज्योतिः अधारयत् । विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयति द्वितीयामुपदधाति । स्वराट् ज्योतिः अधारयत् । असौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्द्धारयति । विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजापतिः प्रजापतिस्त्वां सादयतु । पृष्ठे पृथिव्याः उपरि पृथिव्याः । ज्योतिष्मतीं ज्योतिषा संयुक्ताम् । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणाय अपानाय व्यानाय । किञ्च । विश्वञ्ज्योतिर्यच्छ निगृह्णीष्व । अग्निश्च तत्राधिपतिः । सादयति । तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

का० (१७, ४, २२) विराट् स्वराडिति रेतः सिचौ प्रतिमन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पद्येष्टके प्राग्लक्षणे अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपदधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमात् यजुरनुष्टुभौ । विशेषेण राजत इति विराट् अयं लोको

ज्योतिरग्निलक्षणमधारयत् धारयति । स्वेनैव राजत इति स्वराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयत धारयति । विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयतीति (७, ४, २, २३) श्रुतेः ॥ का० (१७, ४, २३) प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिः संज्ञामिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणामुदङ्मुखोऽनूके उपदधातिः ॥ विश्वज्योतिर्देवतं यजुः शक्वरीच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादय स्थापयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके ! त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ निगृह्णीष्व देहि वा अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तया देवतयाग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरा सीद तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वासन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

ऋतव्ये उपदधाति मधुश्च । वसन्त ऋतुरुच्यते । यस्त्वं मधुश्च माधवश्च चैत्रश्च वैशाखश्च वसन्त ऋतुः । स्वार्थे ताद्धितः । ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्य स्थाने अर्थसंबन्धात् । यस्त्वामग्नेः संवत्सराख्यस्य अन्तः श्लेषोऽसि । अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोऽसि तस्य तव कल्पेतां द्यावापृथिव्यौ । ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावायेत्यनुषङ्गः । कल्पन्तां च आपः ओषधयः ज्यैष्ठ्याय । कल्पन्तां च अग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय । अग्नयो ह्येते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतिः । मम तवेति प्राप्ते ममेति व्यत्ययश्छान्दसः ।

अथ कोऽर्थः । कल्पन्ताम् इष्टकायाः स्वयमातृण्णादयः नानाभूतास्तव ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । समानकर्माणः । समानं हि कर्म इष्टकानामग्निचयनं नाम । किञ्च । ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः समनसः समानमनस्काः । अन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्यौ इमे वर्त्तन्ते ते ऽपि वसन्तमृतुमभिकल्पमानाः वासान्तिकाविति स्वार्थे ताद्धितः ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्यार्थे । अभिकल्पमानाः । संविशन्त्विति सम्बन्धः । कथमिव । इन्द्रमिव देवाः । यथा इन्द्रं देवानां राजानं परिचरणाय देवा अभिविशन्ति । एवं वसन्तमृतुमन्या इष्टकाः परिचरणायाभिविशन्तु । सादयति । तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

का० (१७, ४, २४) ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो ! त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यस्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पेतां स्वोचितमुपकारं सम्पादयेताम् । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पेताम् आपश्चौषधयश्च तव ज्येष्ठत्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृण्णाद्या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि वासन्तिकावृतू वसन्तमृतुमभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं प-

रिचरणायाभिसंविशन्ति एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयामि तया देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके ! युवामङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

अषा॑ढासि॒ सह॑माना॒ सह॒स्वारा॑ती॒ः सह॑स्व पृत॒नाय॒तः । स॒हस्र॑वीर्य्या॒सि सा मा जिन्व ॥ २६ ॥

अषाढामुपदधाति । अषाढासि । सविता अपश्यद्देवा वा अपश्यन् अनुष्टुप् । आषाढासि नाम्ना । यदसहन्त तस्मादषाढेत्येतत् श्रुत्यभिप्रायं नामकथनम् सहमाना च अभिभवनशीलासि च स्वभावतो यतः अवस्त्वां ब्रवीमि । सहस्वारातीः । अभिभव अदानशीलान् । अभिभव च नः पृतनायतः पृतनां ग्राममिच्छतः । किञ्च । या च त्वं सहस्रवीर्यासि । सा मा जिन्व जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि ॥ २६ ॥

का० (१७, ४, २५) अषाढासीत्यषाढाम् । अषाढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणामृतव्याभ्यां पूर्वां संलग्नामनूके उपदधाति ॥ सवितृदृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके ! त्वमषाढासि शत्रून्न सहते इत्यषाढा । तथा च श्रुतिः (७, ४, २, ३३) ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तस्मादषाढेति । कीदृशी त्वं सहमाना सहत इति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्वाभिभवत । पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः तान् पृतनायतः संग्राममेच्छून् शत्रून् सहस्व । किञ्च त्वं सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

मधु॒ वाता॑ ऋताय॒ते मधु॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वः । माध्वी॑र्नः स॒न्त्वोष॑धीः ॥ २७ ॥

कूर्म्मन्दधिमधुघृतैरभ्यनक्ति । मधु वाताः । गायत्र्यस्त्यृचो वैश्वदेव्यः । मधुमन्तो वा रसवन्तो वाता वान्त्विति शेषः। क-

स्मै । ऋतायते यज्ञमिच्छते। मधु क्षरन्ति सिन्धवः मधु उदकं क्ष-रन्तु सिन्धवो स्यन्दमानाः नद्यः । माध्वीर्नः । मधुमत्योऽस्माकं सन्तु भवन्तु ओषधयः ॥ २७ ॥

का० (१७, ४, २७) कूर्मे दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति। मिश्रितैर्दधिमधुघृतैर्ऋक्त्रयेण कच्छपमनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेव-देवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञमिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः। ऋतयतीत्यत्र क्याचि चेति प्राप्तस्यात्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति अभावः अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेव क्यच्यात्वविधानादकृत्सार्वधातुक-योः इत्यात्वमपि न । संहितायां तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानि-त्यग्रे (२८) मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुब्ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुवत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः । तिङां तिङ इति (पा० ७, १, ३९ वा० ३) लोटो लडादेशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसो-पेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु॒ नक्त॑मु॒तोषसो॒ मधु॑म॒त्पार्थि॑व॒ꣳरजः॑ । मधु॒ द्यौर॑स्तु नः पि॒ता ॥ २८ ॥

मधुनक्तम् । मधुमन्नक्तं रात्रिरस्तु । उत अपिच उषसः मधुमत्यः सन्तु । मधुमद्रसवत्पार्थिवं रजो लोकः अस्तु मातृ-भूतः । मधुमदित्ययं मतुप् सर्वेषाम्मधुशब्दानामनुषङ्गो द्रष्टव्यः साकाङ्क्षत्वात् । मधु द्यौरस्तु नः पिता । मधुमती द्यौरस्तु अ-स्माकम् । पितृभूता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु। उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथि-वीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसोपेतमस्तु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान् मधुररसोपेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधु॑मान्नो॒ वन॒स्पति॒र्मधु॑माँ २॥ अस्तु॒ सूर्यः॑ । मा-

र्माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ २९ ॥

मधुमान् । रसवान् नः अस्माकं वनस्पतिर्यज्ञस्य साधनभूतोऽस्तु । सोमो वा वनस्पतिः । मधुमान् अस्तु सूर्यः । यज्ञसाधनभूतः । माध्वीः मधुमत्यो रसवत्यः गावः यज्ञसाधनभूताः पशवो रश्मयो वा भवन्तु नोऽस्माकम् । रसो मधु इति श्रुतिः । वाय्वादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि सन्त्विति समस्तार्थः ॥२९॥

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान् यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्य्यो मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु रसो वै मध्विति (७, ५, १, ४) श्रुतेः । वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

अपां गम्भन् सीद मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वानु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

उपदधाति । अपाङ्गम्भन् । त्रिभिः पङ्क्तित्रिष्टुब्गायत्रीभिः । द्वे कूर्मदेवत्ये । कूर्मश्च प्रजापतिरादित्यो वा । उत्तराद्यावाः पृथिवीया । अपाङ्गम्भन् अपाङ्गम्भीरे प्रदेशे सीद उपविश । एष वा अपाङ्गम्भन् यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः । तत्र चोपतिष्ठन्तं सन्तं मात्वां सूर्यः अभिताप्सीत् । अभितापयेत् । माच अग्निर्वैश्वानरः त्वम् । च अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्व । प्रजा इष्टका उच्यन्ते । अच्छिन्नपत्रा इति व्याख्यातं श्रुत्या । अरिष्टा अनार्त्ता अस्माकमिति । अनवखण्डिता योगक्षेमा इष्टका दर्शनेन कुर्वित्यर्थः । अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् । अनुसेवतां त्वाम् । दिव्या दिवि भवा वृष्टिः । दिव्या वृष्टिरिति प्रियवचनम् ॥ ३० ॥

का० (१७, ४, २८; ५, १) अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावका-सूपरिष्टाच्च पुरुषमभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः । अषाढादक्षिण-देशे हस्तमात्रं पद्मालोकद्वयमन्तराले मुक्त्वा तृतीये पद्मालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शैवालेषु पुरुषसम्मुखमृक्त्रयेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः॥ स्वराट्पङ्क्तिः दशाक्षरश्चतुष्पादा तृतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या । कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । तृतीया द्यावापृथिवीया । हे कूर्म ! अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उपाविश । एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति [७, ५, १, ८] श्रुतेः । तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा सन्तापयतु । वैश्वानरः सर्वनरहितोऽग्निश्च मा सन्तापयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकारूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य । कीदृशीः प्रजाः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः । इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्त्ता अनुवीक्षस्वेति (७, ५, ७, ८) श्रुतेः । किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टिः त्वा त्वामनु सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

त्रीन् स॑मु॒द्रान् सम॑सृपत् स्व॒र्गान॒पां पति॑र्वृष॒भ इष्ट॑कानाम् । पुरी॑षं॒ वसा॑नः सुकृ॒तस्य॑ लो॒के तत्र॑ गच्छ॒ यत्र॒ पूर्वे॒ परे॑ताः ॥ ३१ ॥

एजयति । त्रीन्समुद्रान् । यस्त्रीन्समुद्रान् लोकान् समसृपत् । समसृप इति पुरुषव्यत्ययः । संसृप्तोऽसि । स्वर्गान् स्वर्गहेतून् । यश्चत्वम् । अपाम्पतिः वृषभश्च वर्षिता भर्त्ता इष्टकानाम् तं त्वां ब्रवीमि । पुरीषं वसानः पशूनाच्छादयन् । सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेर्लोके स्थाने स्थित्वा तत्र गच्छ यत्र पूर्वे कूर्मा अन्येष्वग्निषूपहिताः सन्तः परेताः ॥ ३१ ॥

का० (१७, ५, २) घट्टयति मध्यमयेति । तिसृणां मध्यमया त्रीन् समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म ! यो भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान्

समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति । सृप्लृ गतौ पुषादीत्यादिना च्ले-रङ् । समुद्रवन्ति स्वकारणात्समुद्भवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् अपां पतिः जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता । किञ्च यत्र यस्मिन् स्थाने पूर्वे पुरातनाः कूर्माः अन्वेष्वग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ । किं कुर्वन् पुरीषं हुतान् पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

महीं द्यौरिति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

व्याख्याता (८, ३२) ॥ ३२ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

उलूखलमुशले उपदधाति । विष्णोः कर्माणि । व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

का० (१७, ५, ३) उलूखलमुसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरं प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति । चतुष्कोणं मध्यसङ्कुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वमुलूखलम । वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमातृण्णोत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता ॥ ३३ ॥

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधि जातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

उखामुपदधाति । ध्रुवासीति द्वाभ्याम् । त्रिष्टुब्बृहतीभ्याम् । ध्रुवासि स्थिरासि धरुणारणीच । इदानीमग्न्यपत्यद्वारेण उखा-स्तूयते । य इत उखातो जज्ञे जातः प्रथमं ततोऽनन्तरम् एभ्यो लोके-

भ्योऽधि। एभ्योलोकेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रापयतु। प्रजानन् स्वमाधिकारञ्जानानः ॥ ३४ ॥

का० (१७, ५, ४) उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वान्युब्ज पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम्। पूर्वमुलुखलोपर्युखां तूर्णीं कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वोखापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप्। हे उखे। धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि । अथाग्निजनकत्वेनोखा स्तूयते। योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निराधिजज्ञे तत एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरुण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्मद्धविर्वहतु ॥ ३४ ॥

इषे॒ रा॒ये र॑मस्व॒ सह॑से द्यु॒म्न ऊ॒र्जे अप॑त्याय। स॒म्राड॑सि स्व॒राड॑सि सारस्व॒तौ त्वोत्स॒ौ प्राव॑ताम् ॥३५॥

इषेराये। उखोच्यते। इषे अन्नाय राये धनाय रमस्व रतिं वध्नीहि। सहसे बलाय। द्युम्ने। द्युम्नं द्योततेः यशो वा अन्नं वा। ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादये। अपत्याय पुत्रपौत्रादये रमस्वेति सर्वत्र सम्बध्यते। किञ्च। सम्राडसि सङ्गतराज्यभावोऽसि। स्वराडसि। स्वराज्ययुक्तासि। सारस्वतौ च। सरस्वतीसम्बन्धिनौ च त्वामुत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ। मनश्च वाक् च। मनस्तावत् सर्वशास्त्रापरिज्ञानं कूप इवोत्स्यन्दति। वागपि तत्प्रतिपादनकुर्वती। मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति श्रुतिः। प्रावताम् अवतिः पालनार्थः ॥ ३५ ॥

उखादेवत्या बृहती। हे उखे! त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अन्नार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय द्युम्नं द्युम्नाय यशोऽर्थम्। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति (निरु० ५, ५) यास्कः। ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय। रम-

स्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किञ्च सम्यग्राजत इति सम्राडसि स्वेनैव राजत इति स्वराडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूप इवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति [७, ५, १. ३१] श्रुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥ ३५ ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां जुहोति । अग्ने युक्ष्व । हि शब्दः पादपूरणः । ये तवास्वभूताः अश्वा एव अश्वासः आज्जसेरसुक् । हे देव दानादिगुणयुक्त । साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः । अलं पर्य्याप्तिं वहन्ति । मन्यवे । दीप्तये क्रोधाय वा ॥ ३६ ॥

का० (१७. ५, ५) अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचᳬं स्रुवाहुती जुहोत्युखायाम् । ऋग्द्वयेनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान ! हे अग्ने ! ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वासः हया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्वान् युक्ष्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ २॥ अश्वाँ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्व्यः सदः ॥ ३७ ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमान् । अतिशयेन देवानाह्वयन्ति तान् । युक्ष्व अश्वान् हेअग्ने रथी इव । इवकारो मत्वर्थीयः। कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यतः । नि होता पूर्व्यः सदः । निषदः। निषीदासि होतृषदने होता सन् पूर्व्यः मानुषाद्धोतुः प्रथमः अग्र्यः । तदु-

क्तम् । अथाद्यन्नं जातवेदा अन्तरः पूर्वोऽस्मिन्निषद्येति ॥३७॥

अग्ने ! त्वमश्वान् युक्ष्व योजय हिशब्दः प्रासेद्धौ । कीदृशान् देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातॄन् । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान् योजयति तद्वत् । रथाऽस्यास्तीति रथीः इर् मत्वर्थे । किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वम्भवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्र्यो भूत्वा निसदः अस्मिन् यागे होतृषदने निषीद । छन्दसीति (पा० ३, ४, ६) लोडर्थे लुङ् । देवहूतमानश्वानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति (पा० ८, ३, ३) अकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घादटीति (पा० ८, ३, ९) नस्य रु० ॥ २७ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

मुखप्रभृति सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशलाकान् प्रक्षिपति । सम्यक् स्रवन्ति । त्रिष्टुप् । हिरण्मयपुरुषाध्यासेनायं मन्त्रो व्याख्यायते । सम्यक्सङ्गताः स्रवन्ति क्षरन्ति । कथमिव । सरितो न यथा सरितो नद्यः समुद्रमभिस्रवन्ति । काः स्रवन्ति । धेना अन्नानि । अन्नं वै धेना इति श्रुतेः । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः यजमानसम्बधिना अन्तर्व्यवस्थितेन हृदा मनसा । हृदयप्रतिष्ठितेन मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं यन्नजुः यजमानो मनो वाक्कायकर्म्मभिरेकहृत्तिः । न केवलं धेनाः । स्रवन्ति । किन्तर्हि । घृतस्य धाराः स्रवत्यः अहम् अभिचाकशीमि पश्यामि । योऽयं हिरण्ययः । हिरण्मयः वेतसः पुरुषः मध्ये अग्नेः निहितः । तत्र स्रवन्तीर्घृतधाराः अभिचाकशीमीति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

का० (१७, ४, ७) मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति । सम्य-

गिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषा यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अन्नं वै धेना इति (७, ५, २, ११) श्रुतेः । कीदृश्यो धेनाः मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तर्हृदा हृदयान्तर्वर्त्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः । श्रद्धायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः अन्त वै हृदयेन मनसा सताऽन्नं पूतं य ऋजुरिति (७, ५, २, ११,) श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः सरितो नकार इवार्थः सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना घृतधाराश्च हिरण्मयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥३९॥

ऋचे त्वा । बृहति । नासिकयोः प्रास्यति । ऋचे ऋग्वेदाय त्वां प्रास्यामीति शेषः । रुचे दीप्त्यै त्वां प्रास्यामीति शेषः । चक्षुषोः । भासे त्वा ज्योतिषे त्वाम् तुल्यः शेषः श्रोत्रयोः । अभूत् इदं श्रोत्रं विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वाजिनम् वागङ्गं वाचो ज्ञातारम् श्रोत्रेण हि शब्दा ज्ञायन्ते । अग्नेर्वैश्वानरस्य च । चशब्दात् वाजिनं वागङ्गमभूत् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति । यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीत्येतदभिप्रायम् ॥ ३९ ॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षी बृहती पादार्णनियमाभावात् ॥ का० (१७ ५, ९) नासिकयोर्ऋचे त्वेति । मन्त्राभ्यां पशूनां नसो शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल ! ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्ध्ये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि । रुचे दीप्तये शोभाप्राप्त्यै त्वा दक्षिणनसि प्रास्यामि । शिराꣳसि प्रत्यञ्चीति का० (१७,

'५, १३) आदौ वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० [१७, ५, १०] अक्ष्योर्भासे त्वेति । भासे त्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्धिरण्यशकलप्रासनम् । भासे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि ॥ का० [१७, ५, ११] श्रोत्रयोरभूदिदमिति । कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ज्ञातृ अभूत् सर्वे प्राणिशब्दा वह्नेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्य प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनम् । वाच्पूर्वादेतेरौणादिको नक्प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः झलां जशोऽन्त इति जशत्वम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥३९॥

अ॒ग्निर्ज्योति॑षा॒ ज्योति॑ष्मान् रु॒क्मो वर्च॑सा॒ वर्च॑स्वान् । स॒ह॒स्र॒दा अ॑सि स॒हस्रा॑य त्वा ॥ ४० ॥

अग्निर्ज्योतिषा । उष्णिक् । द्वितीयश्रोत्रप्रासनमन्त्रः । अग्निरिव ज्योतिषा ज्योतिष्मान् अस्तु । रुक्म इव वर्चसा वर्चस्वानस्तु । श्रोत्रं पुरुषशिर उद्गृह्णाति । सहस्रदा असि । बहूनां दातासि एवं चेत् अतः सहस्राय त्वामुद्गृह्णामि ॥ ४० ॥

हिरण्यशकलदेवत्योष्णिक् द्वौ पादावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु बाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसो भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु रुक्म इव सुवर्णपुरुष इव उभयत्रैवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ॥ का० (१७, ५, १४) सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये । पुरुषशिर आदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रे-

णोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष ! त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुद्‌गृह्णामीति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे सुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकत्व एकैकमित्यन्ये (का० १७, ५, ११) शतपथ० ७, ५, २, १०] ॥ ४० ॥

आ॒दि॒त्यं गर्भं॒ पय॑सा॒ सम॑ङ्‌धि स॒हस्र॑स्य प्र॒ति॒मां वि॒श्वरू॑पम् । परि॑वृङ्‌ग्धि॒ हर॑सा॒ माभिमं॑स्थाः श॒ता- यु॑षं कृणुहि॒ ची॒यमा॑नः ॥ ४१ ॥

पुरुषशिरमुपदधाति । आदित्यं गर्भम् इत उत्तरं षट् त्रिष्टुभः । आदत्ते पशूनिति आदित्यः । आदित्य इव वा ईष्टे स सर्वेषां पशूनामिति आदित्यः । गृह्णाति पशूनिति गर्भः । चित्योऽग्निरुच्यते । आदित्यं गर्भं पयसा दुग्धेन समङ्‌धि । समक्षयसि । पुरुषमपि दधातीत्येतदभिप्रायम् । सहस्रस्य प्रतिमाम् । बहुशः प्रतिमाभूतम् विश्वरूपं सर्वरूपम् । सर्वाणि हि रूपाण्यादित्यस्य आदित्यवच्चायं स्तूयते । परिवृङ्‌ग्धि हरसा । परित्यज एनं हरसा । वीर्यापहारकं ज्योतिरग्ने हर इत्युच्यते । माभिमंस्थाः अभिपूर्वो मनिर्हिंसार्थः मा हिंसीः । सर्वथा शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

का० (१७, ५, १७) आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रकमेणैकैकमुपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः ! त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्‌धि संप्रक्षय । अञ्जेर्लोटि मध्यमैकवचमे रूपम् । पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनामित्यादित्यश्चित्योऽग्निः । कीदृशमादित्यं गर्भं गृह्णाति पशूनिति गर्भः पचाद्यच् हृग्रहोर्भश्छन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात् सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किञ्च हरसा सर्ववीर्यापहारकमग्नेर्ज्योतिर्हरस्तेनाग्नि-

तेजसा यजमानं परिवृङ्ग्धि परिवर्जय । वृजी वर्जने रुधादिः लोट् । मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः । मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः । किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वार्तस्य जूर्तिं वर्रुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानꣳ संरिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनाꣳ हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिंꣳसीः पर्मे व्योमन् ॥ ४२ ॥

अश्वमुपदधाति । वातस्य जूतिम् । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । वातस्य गतिभूतं प्रीतिजनकं वा । वरुणस्य नाभिम् वरुणस्य मध्ये । शिशुम् । पुत्रम् । अश्वञ्जज्ञानं सरिरस्य मध्ये । अश्वञ्जज्ञानं यजमानं यजमानं सरिरस्योदकस्य मध्ये । शिशुम् पुत्रम् नदीनां हरितवर्णम् । अद्रिबुध्नम् । अद्रिः पर्वतः तस्य-बुध्नमादिः तत्र भवा आपः अद्रिबुध्न्याः । इह तु अद्भ्यो जातोऽश्वोऽपत्यप्रत्ययलोपादद्रिबुध्न्यशब्देनोच्यते । प्रकरणात् हे अग्ने चित्य । मा हिंसीः मा वधीः ।परमे व्योमन् निषीदन्तम् । इमे वै लोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

अश्वशिर ईशाने उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने ! त्वमश्वमिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह । कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगातिमित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं । जन् जनने ह्वादिः शानच् गमहनेत्युपधालोपः (पा० ६, ४, ९८] अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात् अत एव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः पिता अत एव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम् । हरिं हरितवर्णं यद्वा रूढं नरं हरतीति हरिस्तम् । अद्रिबुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमद्रिबुध्नमपत्यप्रत्ययलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकारः । उपजनश्छान्दसः । अद्रिबुध्नम-

द्रिभिर्बुद्धं ज्ञातम् पथि तत्खुरैः क्षुण्णानद्रीन् पाषाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्वो गत इति उत कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः । इमे वै लोकाः परमं व्योमेति (७, ५, २, १८) श्रुतेः । यद्वा विविधमोम अवन रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्व्याम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अजंस्रमिन्दुंमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः । स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिंᳬसीरदितिं विराजम् ॥ ४३ ॥

गामुपदधाति । अजस्रम् । यस्य तव संस्कारार्थम् अजस्र मनुपक्षीणम् इन्दुं सोमश्चन्द्रमसम् अरुषम् अरोचनम् भुरण्युम् भर्त्तारं वाहदोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम् तद्धितलोपः । ईडे । याचामि उपधानाय । पूर्वचित्तिम् प्राक्चयनम् । प्राचं ह्यग्निमुद्धरन्तीति । अग्न्यध्यासेन गोस्तुतिः । नमोभिरन्नैरभ्युद्यतैः स त्वमेताभिः पर्वेष्टकाभिः पर्वभिः पश्विष्टकाभिः ऋताहृतौ । कल्पमानः गाम्मा हिंसीः । अदितिमदीनां विराजम् तस्यै शृतन्तस्यै शर इत्यादि दशवीर्याभिमायम् ॥ ४३ ॥

गोशिर आग्नेय्यामुपदधाति । अहमग्निमीडे स्तौमि ईड स्तुतौ । कीदृशमजस्रमनुपक्षीणम । इन्दुमिदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उनत्ति क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति (उण० १, १२) कुप्रत्ययादीकारौ । अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेतव्यम् । नमोभिरन्नैर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे अग्ने ! एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि । कीदृशीमदितिमखण्डितामदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद् गौर्विराट् तस्यै शृतं तस्यै शर इति (३, ३, ३, ६) दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कीदृशः त्वं पर्वभिः पश्विष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

वरूत्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाᳬरजसः परस्मात्। महीᳬ साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिंᳬसीः परमे व्योमन्॥ ४४॥

अविमुपदधाति। वरूत्रीम्। वरान्वृणोतीति वा कम्बलादिना आच्छादयति। त्वष्टुः वरुणस्य च नाभिम्। नहनम्। वारुणीच हि त्वाष्ट्री चाविरिति श्रुतिः। अविज्ञज्ञानां यजमानानां रजसः परस्मात्। श्रोत्रं वै परं रजो दिशो वै श्रोत्रन्दिशः परं रज इति श्रुतिः महीं महतीम् साहस्रीं सहस्रोपकारक्षमाम्। असुरस्य असुवतः प्राणवतः प्रज्ञानवतो वा वरुणस्य मायाम् प्रज्ञाम् हे अग्ने मा हिंसीः। परमे व्योमान्निति व्याख्यातम्॥४४॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति। हे अग्ने परमे व्योमन्? उत्कृष्टे रक्षणस्थाने स्थापितामविं मा हिंसीः। कीदृशीं त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वरूत्रीं वृणोति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरूत्री ताम। वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः। परस्माद्रजसः दिग्रूपालोकाज्जज्ञानं जायमानम्। श्रोत्रं वै परमाᳬ रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमᳬ रज इति (७, ५, २, २०) श्रुतेः। यद्वा परमाद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानम्। महीं महतीम्। साहस्रीं सहस्रमूल्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा। असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामित्यर्थः॥ ४४॥

यो अग्निरग्नेरध्यजायत शोकात् पृथिव्या उत वा दिवस्परि। येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु॥ ४५॥

अजमुपदधाति। यो अग्निः। यः अजः अग्निः अग्नेः अधिसकाशात् अजायत उत्पन्नः। शोकात्पृथिव्या अधि अजायत। उत वा दिवस्परि। अपि च दिवोऽधि अजायत। यद्वै

प्रजापतेः शोकादजायत तद्वै दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायते-
ति श्रुतिः येनाजेन प्रजाः विश्वकर्मा प्रजापतिः जजान जनितवान्।
वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति श्रुतिः।
तमजं हे अग्ने हेडः क्रोधः परिवृणक्तु परिवर्जयतु ते तव
सम्बन्धी ॥ ४५ ॥

नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकाद्ध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः। अत्राग्निः प्रजापतिः। उत वा अपि च दिवः शोकात् पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः। अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता। यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायतेति (७, ५, २, २१) विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वाग्रूपेण प्रजा जजान उत्पादितवान्। अजस्य वाग्रूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता। वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति (७, ५, २, २१) हे अग्ने चिन्त्य! ते तव हेडः क्रोधः तमजं परिवृणक्तु परित्यजतु त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुचं दीप्ता यज्ञन्तः दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून् जजान। अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम्। ततोऽजस्तूपरः समभवत्तᳪं स्वायै देवताया आलभत ततो वै प्रजाः पशूनसृजतेति। शेषं पूर्ववत् ॥४५॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षᳪं सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ४६ ॥

चित्रन्देवानाम् होमे व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

का० (१७, ५, १८) चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती मध्यमे। अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः॥ व्याख्याता [७, ४२] ॥ ४६ ॥

इमं मा हिᳪंसीर्द्विपादं पशुᳪं सहस्राक्षो मेधाय

चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ मयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

अथ पञ्चपशूनां शुचोत्सर्गः इमं मा हिंसीः । पञ्च त्रिष्टुभो द्व्यवसाना उत्तराणि यजूंषि । पुरुषस्योत्सृजति । इमं पुरुषं माहिंसीः शुचा । द्विपादम्पशुम् । द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पुरुषः । सहस्राक्षः सन् हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः मेधाय यज्ञाय अन्नाय वा । चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः । मयुं पशुं मेधम् हे अग्ने जुषस्व । किं पुरुषो वै मयुः । तेन किंपुषेण चिन्वानः । तन्वा निषीद आत्मानं संस्कुरुष्व । इत उत्तरं यजुः । मयुन्ते तव शुक् सन्तापः ऋच्छतु । किञ्च । यं पुरुषं वयं द्विष्मः तं च तव शुक् ऋच्छतु हिनस्तु ॥ ४७ ॥

का० (१७, ५, १९) बर्हिर्वेद्युदङ्ङतिष्ठन्नुपतिष्ठत उत्सर्गैरिमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम् । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्बहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे यजुषी तिसृणामन्ते त्रीणि त्रीणि यजूंषि । हे अग्ने ! सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह । हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः द्विपाद्वा एष पशुर्यत् पुरुष इति च (७, ५, २, ३९) श्रुतेः । यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः । किम्पुरुषो वै मयुरिति (७, ५, २, ३२) श्रुतेः । मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदन इति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किञ्च यं पुरुषं प्रति वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमं मा हिꣳसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य । इमं मा हिंसीः एकशफं पशुम् एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः । कनिक्रदम् अत्यर्थं क्रन्दितारम् वाजिनं वेगवन्तम् वेगवत्सु मध्ये व्यवस्थितम् । गौरम् गौरमृगम् अनुदिशामि ते तव । तेन चिन्वान इति व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य । हे अग्ने ! इममेकशफमेकखुरं पशुमश्वं मा हिंसीः। एकशफो वा एष पशुर्यदश्व इति (७, ५, २, ३३) श्रुतेः । कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं ह्रेषमाणम् । कन्देर्दाधर्तीत्यादिना (पा० ७, ४, ६५) यङ्लुकि निपातः । वाजा वेगो विद्यते येषां ते वाजिनः वेगवन्तः । मत्वर्थे इन्प्रत्ययः । तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् । ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो निषीदेति पूर्ववत् । ते तव शुग्गौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

इमꣳ साहस्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानꣳ सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन् ॥ गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

अथ गौः । इमं साहस्रम् । इमकां साहस्रम् सहस्रार्हम् शतधारमुत्सम् उत्सः कूपः । बहुस्रोतसामिव कूपम् उपकारकम् बाहदोहादिभिः व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये । विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् सरिरस्य मध्ये । इमे वै लोकाः सरिरमित्यादिश्रुतिः । घृतं दुहानाम् अदितिमदीनाम् जनाय मनुष्येभ्योऽर्थाय । पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां मन्त्रे गौः स्तूयते । अग्ने मा

हिंसीरित्यादि व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

अथ गौः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते । हे अग्ने । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितामिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः । कीदृशं साहस्रं सहस्रमूल्यार्हं सहस्रोपकारक्षमं वा । शतधारं शतसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स इवोत्सस्तं बहुस्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् । इमे वै लोकाः सरिरमिति (७-५, २, ३४) श्रुतेः । जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम् । अदितिमखण्डिताम् । ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदिशामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इ॒ममू॒र्णा॒यु॑ं वरु॑णस्य॒ नाभि॒ं त्वच॑ं पशू॒नां द्वि॒पदा॒ं चतु॑ष्पदाम् । त्वष्टु॑ः प्र॒जानां॑ प्रथ॒मं जनि॒त्रमग्ने॒ मा हि॑ꣳसीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥ उष्ट्र॑मार॒ण्यमनु॑ ते दिशामि॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒ निषी॑द । उष्ट्रं॑ ते॒ शुगृ॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुगृ॑च्छतु ॥ ५० ॥

अथावेः । इममूर्णायुम् । इमम् ऊर्णायुम् ऊर्णावन्तम् । वरुणस्य नाभिम् वरुणस्य नहनम् अपत्यम् त्वचं पशूनां द्विपदाश्चतुष्पदाश्च । उभयरूपाणां पशूनां त्वग्रक्षणं करोति कम्बलादिनेत्याशयः । किञ्च । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रम् एतच्च त्वष्टा प्रथमं रूपं चकारेति श्रुतिः । जनित्रञ्जनम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

अथावेः । हे अग्ने । परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिममविं मा हिंसीः । कीदृशमूर्णायुमूर्णावन्तमूर्णाया युस् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः । द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्वग्रक्षकं कम्बलैः छादकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः

प्रजानां मध्ये प्रथमं जनित्रं प्रथमोत्पन्नम् । एतद्ध त्वष्टा प्रथमॅं रूपं विचकारेति (७. ५, २, ३५) श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते दधामि । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यज्जनितारमग्रे । तेन देवा देवतामग्रमायँस्तेन रोहमायन्नुप मेध्यासः ॥ शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

अथाजस्य । अजो हि । यः अजः अग्नेः अजनिष्ट जातः । शोकात्सन्तापात् । यद्वै प्रजापतेः शोकादजायतत दग्नेः शोकादजायत इति श्रुतिः । हि शब्दः पादपूरणः । सः अपश्यत् जनितारञ्जनयितारं प्रजापतिम् । अग्रे प्रथमम् यथासौ द्रष्टव्यः । तेन च देवा इन्द्रादयः । देवतामग्रमायन् नायन्देवात्तलिति स्वार्थिकः किन्तर्हि तस्य भावस्त्वतलाविति भावे प्रत्ययः षष्ठ्यर्थे चेयं द्वितीया देवत्वस्याग्रमायन्निति शब्दप्रकरणात् । तेनैवाजेन रोहं स्वर्गम् अयन् उपागच्छन्तु । मेध्यासः यज्ञिया देवाः । लोकप्रसिद्धाः शरभादयो व्याख्येयाः ॥ ५१ ॥

अथाजस्य । हि पादपूरणः । योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात् सन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः शोकाद्दीप्यमानादग्नेः शोकादजायतेति (७, ५, २, ३६) श्रुतेः । आत्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रगृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्तिरीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद् दृष्टवान् । किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो देवा इदानीन्तना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः तस्य भावस्त्वतलौ । किञ्च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति । छन्दसि परेऽपि शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती । शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः। रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ५२ ॥

चित्योपस्थानम्। त्वं यविष्ठ। गायत्र्याग्नेय्यनिरुक्ता। त्वं हे यविष्ठ युवतम। यद्वा यु मिश्रणे। अतिशयेन मिश्रयितृतम। दाशुषः दत्तवतो हवींषि यजमानस्य नॄन्मनुष्यान् पाहि-पालय। शृणुधि च गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः। किञ्च रक्षातोकमपत्यम्। उत त्मना। अपिच आत्मानं रक्षेति। श्रुत्युक्तो-व्यत्ययः ॥ ५२ ॥

का० (१७, ६, १) एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्। बहिर्वेदेरागत्याग्निसमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते ॥ उशनोदृष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री। हे यविष्ठ युवतम! यद्वा मिश्रयितृतम! गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीत्यादिना (पा० ६, ४, १०२) हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नॄन् मनुष्यान् पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नॄन् पाहीति। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातः। किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रक्ष द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आकारलोपः। तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा ॥ ५२ ॥

अपां त्वेमन्त्सादयामि। अपां त्वोद्मन्त्सादयामि अपां त्वा भस्मन्त्सादयामि। अपां त्वा ज्योतिषि सादयामि। अपां त्वायने सादयामि। अर्णवे त्वा सदने सादयामि। समुद्रे त्वा सदने सादयामि। सरिरे त्वा सदने सादयामि। अपां त्वा क्षये सादयामि। अपां त्वा सधिषि सादयामि। अपां त्वा सदने सादयामि। अपां त्वा सधस्थे सादयामि। अपां त्वा योनौ सादयामि। अपां त्वा पुरीषे सादयामि। अपां

त्वा पार्थसि सादयामि । गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि । जागतेन त्वा छन्दसा सादयामि । आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि । पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५३ ॥

पञ्चदशच्छन्दस्याः पञ्चदशभिर्यजुभिरुपदधाति । अपां त्वेमन्सादयामि । श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि । अपां त्वा एमन् । सप्तम्या लुक् । एमनि । इण, तगौ । अस्य मनिप्प्रत्ययान्तस्यै तद्रूपम् । वायुर्वा अपामेमन् । वायौ तां सादयति । अपां त्वाओद्मन् । उन्दी क्लेदने । ओषधयो वा अपामोद्मन् तुल्यव्याख्यानमन्यत् । भस्मन् । भस भर्त्सनदीप्त्योः । अभ्रं वा अपांभस्मत् । ज्योतिषि । विद्युद्वा अपाञ्ज्योतिः । अयने । इयं पृथिवी अपामयनम् । अर्णवे । प्राणो वा अपामर्णवः । समुद्रे । मनो वै समुद्रः । सरिरे । वाग्वै सरिरम् । क्षये । चक्षुर्वा अपांक्षयो निवासः । सधिषि । श्रोत्रं वा अपां सधिः । सदने द्यौर्वा अपां सदनम् । सधस्थे । अन्तरिक्षम् वा अपां सधस्थम् । योनौ । समुद्रो वा अपां योनिः । पुरीषे । सिकता वा अपां पुरीषम् । पाथसि । अन्नं वा अपां पाथः । अन्ने तां सादयति । पञ्चच्छन्दस्याः पञ्चभिर्यजुर्भिरुपदधाति गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामीत्यादि ॥ ५३ ॥

का० (१७, ६, २) अपरेण स्वयमातृण्णामेत्यापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम् । तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृण्णामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यजूंषि पञ्चदशापस्यादेवत्यानि पञ्च छन्दस्यादेवत्यानि । हे इष्टके अपस्ये ! अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । इण् गतौ मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा

इत्यस्य पररूपम् (पा० ६, १, ९४ वा ६) तत्रापामेममित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः । वायुर्वा अपामेम वायौ त्वाꣳ सादयामीति (७, ५, २, ४६) श्रुतेः ॥ अपामोद्मन् ओद्मनि ओषधिषु त्वां सादयामि । उन्दी क्लेदे मन्त्रलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक् । ओषधयो वा अपामोद्म (७, ५, २, ४७) एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीप्त्योः मन् । अभ्रे अभ्रं वा अपां भस्म (७, ५, २, ४८) ॥ अपां ज्योतिषि विद्युति । विद्युद्वा अपां ज्योतिः (७, ५, २, ४९)॥ अपामयने भूमौ । इयं पृथिव्यपामयनम् (७, ५, २, ५०) ॥ अर्णवे सदने स्थाने प्राणरूपे सा० । प्राणो वा अर्णवः (७, ५, २, ५१) ॥ समुद्रे सदनं सा० । मनो वै समुद्रः (७, ५, २, ५२) सरिरे सदने वाचि सा० । वाग्वै सरिरम् (७, ५, २, ५३) ॥ अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा० । चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः (७, ५, २, ५४) ॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । श्रोत्रं वा अपाꣳ सधिः (७, ५, २, ५५) ॥ अपां सदने दिवि त्वां सा० । द्यौर्वा अपाꣳ सदनम् (७, ५, २, ५६)॥ अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा० । अन्तरिक्षं वा अपाꣳ सधस्थम् [७, ५, २, ५७] ॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रो वा अपां योनिः (७, ५, २, ५८) ॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा० । सिकता वा अपां पुरीषम् (७, ५, २, ५९) ॥ अपां पाथसि अन्ने त्वां सा० । अन्नं वा अपां पाथः (७, ५, २, ६०) ॥ पञ्च छन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः । गायत्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि। त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां सा० । जागतेन छन्दसा त्वां सा० । आनुष्टुभेन छन्दसा त्वां सा० । पाङ्क्तेन छन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

अयं पुरो भुवः । तस्य प्राणो भौवायनः । वसन्तः प्राणायनः गायत्री वासन्ती । गायत्र्यै गायत्रम् । गायत्रादुपाꣳशुः । उपाꣳशोस्त्रिवृत् । त्रिवृतो रथन्तरम् । वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

प्राणभृताः पञ्चाशदिष्टका उपदधाति । पञ्चाशद्भिर्यजुर्भिः । अयं पुरोभुवः । अग्निर्वै पुरः। तद्यत्तदाहपुर इत्यादि निर्वचनम् ।

तस्य प्राणः अपत्यम् भौवायनः वसन्तः ऋतुः । प्राणायनः प्राणस्यापत्यम् नडादित्त्वात्फक् । गायत्री वासन्ती गायत्रीव वसन्तस्यापत्यम् । गायत्र्यै गायत्रम् । गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रम् साम निरमिमीत । गायत्रादुपांशुः । गायत्रात्साम्न उपांशुङ्ग्रहं निरमिमीत । उपांशोः त्रिवृत् । उपांशोर्ग्रहात् त्रिवृत् स्तोमं निरमिमीत । त्रिवृतो रथन्तरम् । त्रिवृतस्तोमाद् रथन्तरं पृष्ठान्निरमिमीत । वसिष्ठ ऋषिः । प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया । गृह्णातिः सृजतिवचनः । प्रजापतिसृष्टया त्वया । प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः । अयं पुरोभुव इत्यादिभिर्दशभिर्भेदैः प्राणमेवैकमविशेषेण गृह्णामि । प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥५४॥

का० (१७, ६, ३) व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दशादशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम् । प्राणभृत्संज्ञका इष्टका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरश्रेण्यां दक्षिणश्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसहिता अक्ष्णया संलग्नाः स्वयमातृण्णापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाशद्यजूंषि प्राणभृदिष्टकास्तेत्यानि प्रतिकण्डिकं दश दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे । कदाचिद्व्यग्रात् प्रजापतेः प्राणा देवा भूत्वोत्क्रान्ताः तदा तान् प्रजापतिरूचे किमित्युत् क्रम्यते मामुपगच्छतेति ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान् पुष्णन्तीति इष्टकानां प्राणभृत्संज्ञेत्युक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्रस्तात् प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया [८, १, १, ३) अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं पुरो भुवश्चाग्निर्वर्त्तते हे इष्टके ! त्वं तद्रूपासि प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधामीति शेषः एवमग्रेऽपि । पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्ध्रियेत प्राकुपचर्यत इति पुरोऽग्निः । भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात् सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः । तदुक्तं श्रुत्या [८, १, १, ४) अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तात्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव

इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीद७ँ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः अत एव भौवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः। नडादित्वात् फक्। इष्टके! प्राणरूपां त्वां सा०। प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीतेति (८, १, १, ५) श्रुतेः॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीतेति (८, १, १, ५) श्रुतेः॥ वसन्तस्यापत्यं वासन्ती तस्यापत्यमिति अण् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा०। गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ गायत्र्यै गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा०। गायत्र्यै छन्दसो गायत्र७ँ साम निरमिमीतेति (८, १, १, ५) श्रुतेः॥ गायत्रात्साम्नो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा०। गायत्रात्साम्न उपा७ँशुं ग्रहं निरमिमीतेति (८, १, १, ५) श्रुतेः॥ उपांशुग्रहान्निर्मितो यास्त्रिवृत्स्तोमस्तद्रूपां सा०। उपा७ँशोर्ग्रहात्त्रिवृत७ँ स्तोमं निरमिमीतेति (८, १, १, ५) श्रुतेः। त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीतेति (८, १, १, ५) श्रुतेः॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्तूनिति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि तृचो लोपः सर्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा०। प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनो एव वसिष्ठ इति (८, १, १, ६) श्रुतेः॥ प्रजापतिगृहीतया गृह्णातिः सृष्ट्यर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्ध्यै त्वामुपदधामीत्यर्थः। अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि। ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकृत् सादयत्येकं तत्प्राणं करोतीति (८, १, १, ६) श्रुतेः॥ ५४॥

अ॒यं द॑क्षि॒णा वि॒श्वक॑र्मा। तस्य॒ मनो॑ वैश्वकर्म॒णम्। ग्री॒ष्मो मा॑न॒सः। त्रि॒ष्टुब्ग्रै॒ष्मी। त्रि॒ष्टुभः॑ स्वा॒रम्। स्वा॒राद॑न्तर्या॒मः। अ॒न्त॒र्या॒मात् प॑ञ्चद॒शः। प॒ञ्च॒द॒शाद् बृ॒हत्। भ॒रद्वा॑ज॒ ऋषिः॑। प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्वया॒ मनो॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॑॥ ५५॥

अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयम्पवते । एष हीदं सर्वं करोमि तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वात्यार्यावर्त्तात् । तस्य मनो वैश्वकर्मण इत्यादि तुल्यव्याख्यानश्चतसृष्वपि कण्डिकासु ॥ ५८ ॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेरारभ्योपधेयम् । विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति तद्रूपां त्वां सा० । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदꣳ सर्वं करोति । तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति (८, १, ७, श्रुतेः ॥ तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम् । तस्येदमिति अण् इञण्यनपत्य इति प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीतेति (८, १, १, ८) श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्म ऋतुस्तद्रूपां सा० । ग्रीष्मस्येयं ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्दस्तद्रूपां सा० । त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीतेति (८, १, १, ८) श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत् स्वारं साम तद्रूपां सा० । त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारꣳ साम निरमिमीतेति (८, १, १, ८) श्रुतेः ॥ स्वारात् साम्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा० । स्वारात् साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतेति (८, १, १, ८) श्रुतेः ॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा० । अन्तर्यामाद् ग्रहात् पञ्चदशꣳस्तोमं निरमिमीतेति (८, १, १, ८) श्रुतेः ॥ पञ्चदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद् बृहत् पृष्ठं तद्रूपां सा० । पञ्चदशात् स्तोमाद् बृहत्पृष्ठं निर० (८, १, १, ८) ॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्त्ता मनः मनसि स्वस्थे अन्नादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्त्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति (८, १, १, ९) श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृहीतया धातृसृष्टया त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अयं पश्चाद् विश्वव्यचाः । तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसम् । वर्षाश्चाक्षुष्यः । जगती वार्षी । जगत्या ऋक्समम् । ऋक्समाच्छुक्रः । शुक्रात्सप्तदशः । सप्तदशाद्वैरूपम् । जमदग्निर्ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

अथ पश्चात् । अयं पश्चाद्विश्वव्यचा । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा । यदाह्येवैष उदेति अथेदं सर्वं व्यचा भवति तद्यत्तमाह । पश्चादिति क्रियानिर्देशः ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्योपदधाति । पश्चात् प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीचीगमनशीलो विश्वं विचाति उदितः सन् प्रकाशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति (८, १, २, १) श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीतेति (८, १, २, २) श्रुतेः ॥ चाक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्नः वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्गादित्वाद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीतेति [८, १, २, २] श्रुतेः ॥ वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां सा० । जगत्यै छन्दस ऋक्समꣳ साम निरमि० ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा० । शुक्राद् ग्रहात्सप्तदशꣳ स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद्वै रूपं पृष्ठं तद्रूपां सा० । सप्तदशात् स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत् पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा० । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदनेन जगत् पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिरिति [८, १, २, ३] श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्ट-

या त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव गृह्णामि । सकृत्सादयत्येतच्चक्षुः करोतीति (८, १, २, ३) श्रुतेः ॥ ५६ ॥

इ॒दमु॑त्त॒रात् स्वः॑ । तस्य॒ श्रोत्र॑ᳪ सौ॒वम् । श॒रच्छ्रौ॒त्री । अ॒नु॒ष्टुप् शा॑र॒दी । अ॒नु॒ष्टुभ॑ ऐ॒डम् । ऐ॒डा॒न्म॒न्थी । म॒न्थिन॑ एक॒वि॒ᳪ॒शः । ए॒क॒वि॒ᳪ॒शाद्वै॑रा॒जम् । वि॒श्वामि॑त्र॒ ऋषिः॑ । प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्व॒या श्रोत्रं॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५७ ॥

अथोत्तरतः । इदमुत्तरात्स्वः । दिशो वा उत्तरा तद्यत् तमाहोत्तरादित्युत्तरा ह्येतस्मात्सर्वस्माद्दिशः । अथ यत्स्वरित्याह । स्वर्गो हि लोको दिशः ॥ ५७ ॥

दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्यामुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति (पा० ५, ३, ३४) आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् । दिशो वा उत्तरात्तद्यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ यत् स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रᳪ ह दिशो भूत्वोत्तरं तस्थौ तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, १, २, ४] श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य सम्बधि श्रोत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्येदमिति अण् द्वारादित्वादैजागमः(पा० ७, ३, ४,) अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीतेति [८, १, २, ५) श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा० । शरदमृतुᳪ श्रोत्रान्निरमिमीतेति [८, १, २, ५) श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि० ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस ऐडᳪ साम निरमि० । ऐडात् साम्न उत्पन्नो यो मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात् साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि० ॥ मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा० । मन्थिनो ग्रहादेकविंशᳪ स्तोमं निरमि० । एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविᳪशात् स्तो-

माह्वैराजं पृष्ठं निरमि० ॥ विश्वामित्रं ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति दीर्घः तादृश ऋषिः श्रोत्रं अन्नयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति (८, १, २, ६) श्रुतेः प्रजापतिसृष्टया स्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सादयति ये नानाकामाः श्रोत्रे तां स्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति (८, १, २, ६] श्रुतेः ॥ ५७ ॥

इयमुपरि मतिः । तस्यै वाङ्मात्या । हेमन्तो वाच्यः । पङ्क्तिर्हैमन्ती । पङ्क्त्यै निधनवत् । निधनवत आग्रयणः । आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिᳬंशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिᳬंशाभ्याᳬं शाक्वररैवते । विश्वकर्म्म ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः । लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् । ता अस्य सूदं दोहसः सोमᳬं श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्र व्यचसं गिरः । रथीतमᳬं रथीनां वाजानाᳬं सत्पतिम्पतिम् ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ मध्ये । इयमुपरि मतिः । चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीति उपरि हि चन्द्रमा । अथ यन्मतिरित्याह । वाग्वै मतिः । समानं व्याख्यानम् । लोकन्तामिन्द्रमिति तिस्रः प्रतीकगृहीताः । लोकम्पृणच्छिद्रम्पृण । ता अस्यसूददोहसः । इन्द्रं विश्वा अवीवृत् ॥ ५८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतः सिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम् । उपर्युपरिष्टादिति निपातः उपरि ऊर्ध्वदेसस्थश्च-न्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूत्वोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा० । चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीद१ँ सर्वं मनुते वाग्वि चन्द्रमा भूत्वोपरिष्टात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ८, १, ९, ७ श्रुतेः । तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात एव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा० । वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीतेति ८, १,२,८ श्रुतेः ॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा० । हेमन्तमृतुं वाचो निरमि० ॥ हेमन्तस्येयं हैमन्ती या पङ्क्तिश्छन्दस्तद्रूपां सा० । पङ्क्तिं छन्दो हेमन्तादृतोर्निरमि० ॥ पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा० । पङ्क्त्यै चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । पङ्क्त्यै छन्दसो निधवत्साम निरमि० ॥ निधनवतः साम्न उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा० ॥ निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमि० ॥ आग्रयणादुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा० । आग्रयणाद् ग्रहात्त्रिणवत्रयस्त्रि१ँशौ स्तोमौ निरमि० ॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्वररैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा० । त्रिणवत्रयस्त्रि१ँशाभ्या१ँ स्तोमाभ्या१ँ शाक्वररैवते पृष्ठे निरमि० ॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां त्वां सा० । वाग्वै विश्वकर्मऋषिर्वाचा हीद१ँ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्म ऋषिरिति । ८, १, २, ९,) श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोतीति (८, १, २, ९) श्रुतेः ॥ अथ पञ्च कण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुः श्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पञ्चाशदिष्टकास्थापने प्रजानां यजमानापत्यपश्वादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्त्विवर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात् प्राणादीन् गृह्णामि मद्वशगान् करोमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्वशगा भवन्त्वित्यर्थः ॥ का० । १७, ६, ५ । लोकम्पृणा दक्षिणा१ँसादध्यामध्यात् । आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अधि स्व-

यमातृण्णापर्यन्तं लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् । ता अस्येति सूददोहःसंज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का० । १७, ६ ९ । मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् । स्वयमातृण्णोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण मृत् क्षेपः । तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् । (१२ अ० ५४–५५–५६) क० । ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
पुष्काराद्यादि चित्यन्तो रामेन्द्वध्याय इरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया । उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा । अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥

द्वितीयां चितिं देवा अपश्यन् तस्याश्चितौ पञ्चाश्विन्यो यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्यू इत्यादि यजुः । प्रथमा विराट् । द्वितीयाद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । ध्रुवक्षितिः । या त्वं ध्रुवक्षितिः स्थिरनिवासा । ध्रुवयोनिश्च अनश्वरस्थाना च । ध्रुवाचासि स्वत एव तां त्वां ब्रवीमि । ध्रुवं स्थिरं योनिम् । स्थानम् । आसीद अधितिष्ठ । साधुया साधुम् । द्वितीयैकवचनस्य स्थाने या । उख्यस्याग्नेः । केतुं प्रज्ञानं प्रथममाद्यम् । जुषाणा सेवमाना । उख्यस्याग्नेः प्रथमं प्रज्ञानम् । इयमेव प्रथमा चितिस्तस्याश्चोपरिष्टान्निधीयते तस्मादेवमुच्यते । उत्तरं यजुः । किञ्च अश्विनौ चाध्वर्यू सादयताम् । इह रेतः सिग्वेलायाम् । त्वा त्वाम् । केचिच्चतुर्थमेतम्पादं वर्णयन्ति त्रिष्टुभश्च ॥ १ ॥

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा । अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति । ८, २, १, १, । श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः इति । ८, २, १, २, । श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावब्रुवनित्यादिकयोक्तम् (८, २, १, ३,) । तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का०

। १७, ८, १५ । आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसिग्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं निस्ये इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनावध्वर्यू इत्यादि यजुः । आदित्यास्त्वार्षी त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके ! यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलालक्षणमासीद अधितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं श्रेष्ठं सुपां सुलुगित्यमो यादेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथ वा अग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत् प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति । ८, २, १, ४ । श्रुतेः ॥ इतः परं यजुः किञ्च अश्विना देवानामध्वर्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके ! त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय ॥ अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

कुलायिनी । कुलायं गृहं तदाकारा कुलायिनी । सा हि रेतःसिग्वेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारा भवति । घृतवतीभविष्यता योगेन । इह हि वसोर्द्धाराद्या आहुतयः होष्यन्ते । पुरन्धिः । बहु हि इष्टकाजातमियन्धारयति चितिसम्बद्धम् । या त्वमित्थम्भूता तां त्वां ब्रूमः । स्योने सीद सदने पृथिव्याः । सुखरूपे उपविश स्थाने पृथिव्याः । किञ्च । अभि त्वा । अभिगृणन्तु त्वां रुद्रादयः । किञ्च । इमाम् । इमानि ब्रह्माणि पीपिहि आप्यायस्व । सौभगाय महते ऐश्वर्याय । अश्विनेति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

हे इष्टके ! पृथिव्याः सदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्योने सुख-

रूपे त्वं सीद तिष्ठ । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदने इति (८, २, १, ५) श्रुतेः । कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति । कुलायमिव वै द्वितीया चितिरिति (८, २, १, ५) श्रुतेः । अत्र सादृश्यार्थे इनिः । तथा घृतवती होष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधानीति पुरु बहुधा धीयते स्थाप्यत इति वा । किञ्च रुद्रा वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु । किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पि गतौ तुदादिः बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) शपः श्लुः श्लाविति (पा० ६, १, १०) द्वित्वं तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति (पा० ६, १, ७) अभ्यासदीर्घः ॥ आश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥२॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानाᳬसुम्ने बृहते रणाय । पितेवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्व ॥ अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

स्वैर्दक्षैः । स्वैर्वीर्यैः । दक्षपिता वीर्यस्य पालयित्री सती इह द्वितीयायां चितौ सीद अवस्थानङ्कुरु । दक्षशब्द इह वीर्यवचनः । प्रयोजनमाह । देवानां सुम्ने सुखाय । कथं न नाम देवाः सुखं प्राप्नुयुरिति । बृहते रणाय । महते च रमणीयाय । यज्ञक्रतव । किञ्च । पितेवैधि सूनवे । पिता इव भव पुत्राय । आ सुशेवा । मर्यादया साधु सुखयित्री । किञ्च स्वावेशा । स्वावेशेति विभक्तिव्यत्ययः । स्वावेशया । तन्वा आत्मना संविशस्व । अवस्थानङ्कुरु । अश्विनावध्वर्यू । उक्तार्थः ॥ ३ ॥

हे इष्टके ! त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । स्वेन वीर्येणेह सीदेति (८, २, १, ६) श्रुतेः । कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य

पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह रणाय रमणीयाय बृहते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे । देवानाᳬं सुम्नाय महते रणायेति (८, २, १, ६,) श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठत्यर्थः । किञ्च आ समन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव घ्वसोरेद्धाविति एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनव इव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा सुखनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु । स्वावेशेनात्मना संविशस्वेति (८, २, १, ६) श्रुतेः अश्विनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ४ ॥

पृथिव्याः पुरीषम् । या त्वम् । पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः पुरीषमिवासि । पृथिवी वै प्रथमा चितिः तस्या एतत् पुरीषमिव यद् द्वितीयेति श्रुतिः । अप्सो नाम । अप्स इति रसपर्य्यायं दर्शयति । अपः सनोतीत्यप्सः । अपां हि रसो गुणः । तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिपादित्येतच्छ्रुतिर्दशयति । तां त्वामुपधीयमानां विश्वेदेवा अभिगृणन्तु अभिष्टुवन्तु । त्वमपि च स्तोमपृष्ठा घृतवती च इह सीद द्वितीयस्यां चितौ । यां स्तोमस्यान्तᳬं स्यमानो भवति तैरेषास्तोमपृष्ठा घृतवती च वसोर्द्धारादिभिर्होमैः । ततः । प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व । प्रजासंयुक्तानि अस्मभ्यम् । द्रविणानि देहि । यजतिर्दानार्थः । शेषमुक्तम् ॥ ४ ॥

हे इष्टके ! त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वासि । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद् द्वितीयेति (८,

२, १, ७ श्रुतेः । पृणाति पूरयति पुरीषम् । शॄपॄभ्यां किदिति (उणा० ४, २७) पृणातेरीषन्प्रत्ययः किच्च कित्त्वादुदोष्ठ्यपूर्वस्येति (पा० ७, १, १०२) उदादेशो रपरत्वं च नित्त्वादाद्युदात्तः । अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किञ्च स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती । घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद् देहि यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलु गिति विभक्तेः शआदेशः ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

आदि॑त्यास्त्वा पृ॒ष्ठे सा॑दयाम्य॒न्तरि॑क्षस्य ध॒र्त्रीं वि॒ष्टम्भ॑नीं दि॒शामधि॑पत्नीं॒ भुव॑नानाम्। ऊ॒र्मिर्द्र॒प्सो अ॒पाम॑सि वि॒श्वक॑र्मा त॒ ऋषि॑र॒श्विना॑ध्व॒र्यू सा॑दयता॒मि॒ह त्वा॑ ॥ ५ ॥

आदित्यास्त्वा । या त्वम् । ऊर्मिः कल्लोलराशिः द्रप्सः रसः अपामसि । यस्याश्च ते तव विश्वकर्मा प्रजापति ऋषि द्रष्टा । तां त्वाम् । अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्रथमायाश्चितेरुपरि सादयामि । कथं भूतामित्यत आह । अन्तरिक्षलोकस्य धारयित्रीम् । विष्टम्भनीं संस्तम्भनीम् । अन्तरिक्षस्यैव । दिशामधिपत्नीम् । दिशामीशिनीम् । भूतजातानां च शेषं समानोदर्कम् ॥ ५ ॥

हे इष्टके ! अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । किम्भूतां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम् । किञ्च त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ग्रैष्मावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६ ॥

ऋतव्ये उपदधाति । शुक्रश्च शुचिश्च व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

का० (१७, ८, १६) शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पठ्य इति सूत्रार्थः ॥ उत्कृतिश्छन्दः । शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋत्ववयवौ । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूः रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

वैश्वदेवीरुपदधाति । विश्वेषान्देवानामार्षम् । सजूर्ऋतु-

भिः । यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापतिर्भूत्वा इष्टका उपहितवान् । यथा च समानजोषणः विधाभिः । आपो वै विधाः । अद्भिर्हीदं सर्वं विहितम् । यथा च समानजोषणो देवैः । यथा च समानजोषणः देवैर्वयोनाधैः । प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणैर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धम् । अथो छन्दांसि वै देवा वयोनाधाः । छन्दोभिर्हीदं सर्वं प्रज्ञानं नद्धम् । एवमहमपि एताभिर्देवताभिः समानप्रीतिर्भूत्वा उपदधामि । अग्नये वैश्वानराय त्वाम् । संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । अश्विनौ च अध्वर्यू सादयतामिह त्वाम् । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु वसुरुद्रादित्यविश्वे देवा योज्याः ॥ ७ ॥

का० (१७, ८, १७) वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः ॥ विश्वेदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके ! देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम् । किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेऽग्नितृप्तये अग्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः तां कां या त्वमृतुभिः सजूः जोषणं जुट् प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सजूः समानस्य छन्दस्यमूर्द्धेति (पा० ६, ३, ८४) समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या त्वं सजूः असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा अद्भिर्हीदꣳ सर्वं विहितमिति (८, २, २, ८) श्रुतेः । अप एव ससर्जादाविति (मनुः १, ८) स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजूः तथा वयो बाल्यादि नह्यन्ति । बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सजूः । प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमिति (८, २, २, ८,) श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दोभिः सजूः । अथो छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमिति (८, २, २, ८) श्रुतेः । एव-

मुत्तरमन्त्रेष्वपि। यद्वा ऋतुदेवप्राणान् अनयित्वा तैः सजूः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधमीति शेषः। अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् तदृतून् प्राजनयदृतुभिर्वै सयुग्भूत्वेति (८, २, २, ८, श्रुतेः॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वैर्दैवैः सजूरिति विशेषः। शेषं पूर्वतुल्यम्॥ ७॥

प्राणं मे पाहि। अपानं मे पाहि। व्यानं मे पाहि। चक्षुर्म उर्व्या विभाहि। श्रोत्रं मे श्लोकय। अपः पिन्व। ओषधीर्जिन्व। द्विपादव। चतुष्पात्पाहि। दिवो वृष्टिमेरय॥ ८॥

प्राणभृत उपदधाति। प्राणं मे पाहि। गोपाय। अपानं मे पाहि। व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या विभाहि। विभावय। श्रोत्रं मे मम श्लोकय। श्लोक इति वाग्नामसु पठितम्। श्लोकं पाहि श्रोत्रं कुरु। अपस्या उपदधाति। अपः पिन्व। पिन्वतिः सेचनार्थः। ओषधीर्जिन्व। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। द्विपादव। द्विपादमिति विभक्तिव्यत्ययः। अवगोपाय। चतुष्पात्पाहि। चतुष्पादं गोपाय। दिवो वृष्टिमेरय। द्युलोकाद् वृष्टिम्। आ ईरय। आगमय॥ ८॥

का० (१७, ८, २०) प्राणभृतः प्राणं म इति। पञ्चयजुर्भिः प्राणभृत्संज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजूंषि। प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधातीति (८, २, ३, २,) श्रुतेः॥ हे इष्टके! त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पालय॥ एवमपानं मम पाहि। व्यानं वायुश्च मे मम पाहि। उर्व्या विस्तीर्णया दृष्टया मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः। मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय सङ्घाते शक्तं कुरु। श्लोकृ सङ्घाते (धातु० ४, ३) बहुशब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः॥ का० (१७ ८, २१) अपः पिन्वेत्यपस्याः। पञ्चमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति॥ अब्देवत्यानि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके! त्वमपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः। ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः

प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात् पशुशरीरं पाहि पालय । दिवो द्युलोकाद्वृष्टिमेरय आ समन्तात् प्रवर्त्तय ॥८॥

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः । क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दः । विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः । विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः । वस्तो वयो विवलं छन्दः । वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः । पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः । सिꣳहो वयश्छदिश्छन्दः । पष्ठवाड्वयो बृहती छन्दः । उक्षा वयः ककुप्छन्दः । ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः ॥ ९ ॥

अनड्वान् वयः पङ्क्तिश्छन्दः । धेनुर्वयो जगती छन्दः । त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः । दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः । पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दः । त्रिवत्सो वय उष्णिक् छन्दः । तुर्यवाड्वयोऽनुष्टुप् छन्दः ।(लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् । ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्र व्यचसं गिरः । रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम् ॥१०॥

वयस्या उपदधाति । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामन् छन्दांसि भूत्वा तान् गायत्री भूत्वा वयसाप्नोत्प्रजापतिः । मूर्धावयः प्रजापतिश्छन्दः चतुर्भिर्मन्त्रैर्गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्प्यते । मूर्धा प्रजापतिः प्राधान्यात् । वयः शरीरावस्था । प्रजापतिः स्वयमेव छन्दः । क्षत्रं वयः । प्रजापतिर्वै क्षत्रम्वयोऽभवत् । मयन्दश्छन्दः अनिरुक्तत्वात् प्रजापतिः । मयं सुखं ददातीति मयन्दः । विष्टम्भो

वयः । प्रजापतिर्विष्टम्भः । स हीदं सर्वं विष्टभ्नोति । अधिपति श्छन्दः । प्रजापतिर्वा अधिपतिः । विश्वकर्मा वयः । प्रजापति र्वै विश्वकर्मा । परमेष्ठी छन्दः । आपो वै प्राजपतिः परमेष्ठी । अयमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवक्ष्यमाणान्पशून्गृह्णाति । वयसा वयोऽवस्थया जरया । अस्माज्जीर्णम्पशुं वयसाप्त इति श्रुतिः बस्तो वयो विवलच्छन्दः । बस्तः पशुः विवलच्छन्दोरूपमाश्रित्योदक्रामत् । तं प्रजापतिर्गायत्रीरूपो वयसाप्नोत् । एकपदा वै विवलच्छन्दः । तद्विविधं वरमुत्कृष्टम् । पुरुषसम्बन्धि हि तच्छन्दः । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । वृष्णिर्वयो विशालच्छन्दः । वृष्णिम्मेषं वयसाविवम् । विशालं द्विपदाछन्द आप्नोति । पुरुषो वयस्तन्द्रच्छन्दः । तन्द्रच्छन्दः । पङ्क्तिः । व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं च्छन्दः विराड् वा । अनाधृष्टं च्छन्दः । सिंहो वयः छदिश्छन्दः । अतिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः । अथातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि च्छन्दांस्यभिदधाति । पृष्ठवाड्वय इत्यादि दश निगदव्याख्याताः ॥ ९ ॥ १० ॥

का० (१७, ८, २२) वयस्याः पञ्चानूकान्तेषु मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशति-मन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्ररूपधेया इष्टकाः । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सकाशात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजापतेर्विस्रस्तात् पशव उदक्रामँश्छन्दाᳬंसि भूत्वा तान् गायत्रीछन्दो भूत्वा वयमाप्नोदिति (८, २, ३, ९) श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्द्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः

वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः । तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः। अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वाववयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत् प्रजापतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति (८, २, ३, १०) श्रुतेः ॥ क्षतात्त्रायत इति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत् । क्षत्त्रं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्त्रꣳ स वयोऽभवन्मयन्दं छन्द इति । यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति (८, २, ३, ११) श्रुतेः ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभ्नोति जगत् स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वा अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [१२] श्रुतेः ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत् परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवदिति (१३) श्रुतेः ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ–द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात् सर्वच्छन्दः प्रकृतिभूतं गायत्री छन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून् प्रजापतिरगृह्णात् । तानि वा एतानि चत्वारि वयाꣳसि चत्वारि छन्दाꣳसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून् वयसाप्नोदिति (८, २, ३, १४) श्रुतेः ॥ बस्तः अजः । द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति सु आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विबलं विविधं वरमुत्कृष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं बस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं गृहीतवानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते । बस्तो वय इति बस्तं वयसाप्नोद्विबलं छन्द इत्येकपदा विबलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुरिति (८, २, ४, १) श्रुतेः ॥ विशालं द्विपदागायत्रीरूप छन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं मेषं वयसा जग्राह । वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं छन्दः इति । द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा

वय उच्चक्रमुरिति (८, २, ४, २) श्रुतेः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत् । पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति (८, २, ४, ३) श्रुतेः ॥ अनाधृष्टं विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत् । व्याघ्रं वयसाप्नोदनाधृष्टं छन्द इति विराड् वा अनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड् भूत्वा व्याघ्रा उच्च० (४) छादयतीति छदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहीत् । सिꣳहं वयसाप्नोच्छादिश्छन्द इत्यातिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाꣳसि छादयत्यातिच्छन्दा ह भूत्वा सिꣳहा उच्च० (५) ॥ अथातो निरुक्तानेव पशूनिरुक्तानि छन्दाꣳस्युपदधातीति (५) श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दशोच्यन्ते । पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाट् पञ्चवर्षः पशुः बृहती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं वयसाग्रहीत् । पष्ठवाहं वयसाप्नोद् बृहतीच्छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्च० (६) ॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत् । उक्षाणं वयसाप्नोत्ककुप्छन्द इति ककुब्भूत्वोक्षाण उच्च० (७) ॥ ऋषभः सेचनसमर्थोऽनड्वान् । द्वादशाक्षरात्रिपादा सतोबृहती सा भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत् । ऋषभं वयसाप्नोत्सतोबृहती छन्द इति सतोबृहती भूत्वर्षभा उच्च० (८) ॥ ९ ॥

अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् बलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनड्वाहं पशुं वयसाग्रहीत् । अनड्वाहं वयसाप्नोत् पाङ्क्तिश्छन्द इति पाङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह उच्च० (९) ॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत् । धेनुं वयसाप्नोज्जगती छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च० (१०) ॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्र्यविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्र्यविं पशुं वयसाग्रहीत् । त्र्यविं वयसाप्नोत्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब ह भूत्वा त्र्यवय उच्च० [११] ॥ दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हतीति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् दित्यवाहं वयसाप्नोद्विराट् छन्द इति

विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च०(१२॥पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत् । पञ्चाविं वयसाप्नोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च० (१३) त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पशुः उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह । त्रिवत्सं वयसाप्नोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिग् ह भूत्वा त्रिवत्सा उच्च० (१४) तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । तुर्यवाहं वयसाप्नोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुब् ह भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति (८, २, ४, १५) श्रुतेः ॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः ॥ का० (१७, ८, २४) दक्षिणश्रोणेराधि लोकम्पृणा पूर्ववत् दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृणा उपदधाति (१२, ५४—५५—५६) पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी॒ अव्य॑थमाना॒मिष्ट॑कां दृꣳहतं यु॒वम् ।
पृ॒ष्ठेन॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षञ्च॒ विबा॑धसे ॥ ११ ॥

तृतीयां चितिमिद्राग्नी विश्वकर्मा नापश्यत् । तत्र स्वयमातृण्णा प्रथमा । इद्राग्नी अव्यथमानाम् । अनुष्टुप् । पूर्वोऽर्द्धर्च ऐन्द्राग्न उत्तरः स्वयमातृण्णायाः । तत्रोत्तरोऽर्द्धर्चः पूर्वं व्याख्यायते । तत्र विबाधत इति पुरुषव्यत्ययः । येयं पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधते अभिभवति । तामिद्राग्नी अव्यथमानाम् अचलन्तीमिष्टकां दृंह तां दृढीकुरु तम् युवं युवाम् ॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः । का० [१७, ८, २५] तृतीयायाꣳ स्वयमातृण्णामिन्द्राग्नी इति मध्ये । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृण्णामुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धर्च इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमातृण्णादेवतः । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृण्णाख्या दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह । हे स्वयमा-

तृण्णे ! पृष्ठेन स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोकत्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं मा हिꣳसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ वायुष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥१२ ॥

विश्वकर्मा त्वा प्रजापतिः सादयतु इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् अन्तरिक्षस्य पृष्ठेनायुष्टा इति विशेषः ॥ १२॥ शतम् ७००

वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमातृण्णोपधाने एव विनियुक्तम् । हे स्वयमातृण्णे ! विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु । किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम् । हे इष्टके ! त्वमन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं दृंह परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय । प्राणेनामेतत् सर्वं लोकदार्ढ्ये सति भवतीति नभोनियमनादि प्रार्थ्यत इति भावः । किञ्च मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक् । सम्राडसि प्रतीची दिक् । स्वराडस्युदीची दिक् । अधिपत्न्यसि बृहती दिक् ॥ १३ ॥

पञ्च दिश्या उपदधाति । वायुरपश्यत् राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

का० (१७, ८, २६) अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् । वैश्वदेवीवादेति प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ दिक्शब्दोपेतत्वान्मन्त्राणां दिश्या इष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके ! त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि । विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक् असि त्रिष्टुब्रूपासि ॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि ॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि । अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती प्रौढोर्ध्वा दिक् पङ्क्तिरसि ॥ दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः छन्दांꣳसि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वेति श्रुतेः (८, ३, १, १४) ॥ १३ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

विश्वज्योतिषमुपदधाति । विश्वकर्मा त्वा । वायुदेवत्या॥१४॥

का० (१७, ९, ३) विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः प्रथमोपहितायाः विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्यं शक्करीच्छन्दस्कं यजुः । हे इष्टके ! ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुरिति (८, ३, २, २, श्रुतेः ॥ किञ्च सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चितामिव ॥१४॥

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः क-

ल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वार्षिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि संविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शारदावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १६ ॥

ऋतव्या। नभस्यदेवत्या ॥ १५ ॥ १६ ॥

का० (१७, ९, ४) ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति। पूर्वर्तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यमुत्कृतिच्छन्दस्कं यजुः। नभः श्रावणः नभस्यो भाद्रपदः। शेषं व्याख्यातम् (१३, अ० २५ क०) ॥ १५ ॥

का० (१७, ९, ५) इषश्चोर्जश्चेत्यपरे। अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति। ऋतव्यमुत्कृतियजुः। इषः आश्विनः ऊर्जः कार्त्तिकः शरदृतवौ। शिष्टं प्रोक्तम् (१३, अ० २५ क०) १६ ॥

आयुर्मे पाहि। प्राणं मे पाहि। अपानं मे पाहि। व्यानं मे पाहि। चक्षुर्मे पाहि। श्रोत्रं मे पाहि। वाचं मे पिन्व। मनो मे जिन्व। आत्मानं मे पाहि। ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १७ ॥

दश प्राणभृतः। आयुर्मे पाहि गोपाय। वाचं मे पिन्व। त्रयोलक्षणां वाचं मे मम पिन्व सिंच। कामैः पूरय। मनो मे जिन्व। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। ज्योतिर्मे यच्छ देहि। सुखबोध्यमन्यत् ॥ १७ ॥

का० [१७, ९, ६] पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम् । आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दशेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे इष्टके ! मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

मा छन्दः । प्रमा छन्दः । प्रतिमा छन्दः । अस्रीवयश्छन्दः । पङ्क्तिश्छन्दः । उष्णिक् छन्दः । बृहती छन्दः । अनुष्टुप् छन्दः । विराट् छन्दः । गायत्री छन्दः । त्रिष्टुप् छन्दः । जगती छन्दः ॥ १८ ॥

षट्त्रिंशच्छन्दस्या उपदधाति । मा छन्दः । अयं लोको मित इव मा छन्दः छादनात् । प्रमा छन्दः । अन्तरिक्षलोको वै प्रमा । अन्तरिक्षलोकः अस्माल्लोकात्प्रमित इव दृश्यते प्रतिमाच्छन्दः । द्यौः प्रतिमा सा हि अन्तरिक्षलोके प्रतिमिता । अस्रीवयः छन्दः अन्नमस्रीवयः । यदेभ्यो लोकेभ्य आहुतिपरिणामभूतमन्नं स्रवति तदस्रीवयः । परतो निरुक्तानि छन्दांसि पङ्क्तिप्रभृतीनि ॥ १८ ॥

का० [१७ ९, ८] छन्दस्या द्वादश-द्वादशाप्ययेषु मा छन्द इति । अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादश-द्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ षट्त्रिंशद्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । मीयत इति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके ! त्वं तद्रूपासि । अयं वै लोको मायं लोको मित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः । अस्माल्लोकात् प्रमीयत इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि । अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात् प्रमित इवेति (८, ३, ३, ५) श्रुतेः ॥ प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता । असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इवेति (८, ३, ३, ५) श्रुतेः ॥ अस्रीवयः अस्यते क्षिप्यत इत्यस्रि अस्रि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदस्रिवयः दीर्घश्छान्दसः अस्रीवयः लोकत्रयरूपं

छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि । यदेषु लोकेष्वन्नं तदन्नीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नꣳ स्रवति तदन्नीवय इति (८, ३, ३, ५) श्रुतेः ॥ एता स्पष्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यथो अथो निरुक्तान्येव छन्दाꣳस्यु-पदधातीति (८, ३, ३, ५) श्रुतेः ॥ इष्टके ! त्वं पङ्क्त्युष्णिग्बृह-त्यनुष्टुब्विराड्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पृथिवी छन्दः । अन्तरिक्षं छन्दः । द्यौश्छन्दः । समाश्छन्दः । नक्षत्राणि छन्दः । वाक् छन्दः । मनश्छन्दः । कृषिश्छन्दः । हिरण्यं छन्दः गौश्छन्दः । अजा छन्दः । अश्वश्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिवी छन्द इति । यान्येतद्देवत्यानि छन्दांसि तान्युपदधाति । छादयन्तीति छन्दांस्युच्यन्ते ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि । समाः संवत्सराः स्पष्टमन्यत् । यान्येतद्देवत्यानि छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति (८, ३, ३, ६) श्रुतेः ॥ १९ ॥

अग्निर्देवता । वातो देवता । सूर्य्यो देवता । चन्द्रमा देवता । वसवो देवता । रुद्रा देवता । आदित्या देवता । मरुतो देवता । विश्वे देवा देवता । बृहस्पतिर्देवता । इन्द्रो देवता । वरुणो देवता ॥ २० ॥

अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै छन्दांसि ता अपि छादयन्ति ॥ २० ॥

इष्टके ! त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपधातीति (८, ३, ३, ६) श्रुतेः ॥२०॥

मूर्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥२१॥

चतुर्दश वालखिल्या उपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुप्परोष्णिग्भ्या-

षू । मूर्द्धासि राट् । मूर्द्धासि शिरोभूतासि राट् । राजृ दीप्तौ दीप्ता चासि । ध्रुवा स्थिरासि । धरुणा च धारयित्री च धर्त्र्यसि धारयित्री असि । धरणी । धरणी च विधरणी । मर्यादाभूता च । एवन्त्रिलोकसंस्तवः तिसृणामिष्टकानाम् । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा उपदधामीति शेषः । एतासां सप्तानां वालखिल्यानां मन्त्रस्तवः ॥ २१ ॥

का० (१७, ९, १०—१३) वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः । वालमात्रेणापि खिलाः अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्तौ बाहू शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति । तथा च श्रुतिः (८, ३, ४, १, ४, ५) । प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वा उर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्रादु हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्राद्सम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे पुरस्तात् प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पश्चात् प्राणाश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधातीति ॥ ५ ॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्धासि अनुष्टुप् यन्त्री परोष्णिक् । ऋग्द्वये चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यादेवत्यानि । हे इष्टके ! त्वं मूर्धा मूर्धवदुत्तमा राट् राजमाना चासि । हे इष्टके ! त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके ! त्वं धर्त्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिरूपा चासि । एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकरूपत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या (८, ३, ४, ८) मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणीत्यमुं

लोकमिति ॥ आयुषे त्वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि । कृष्यै शस्यनिष्पत्तये त्वामु० । क्षेमाय सम्पादितधनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति (८, ३, ४, ८) श्रुतेः ॥ २१ ॥

यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री । इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् । ता अस्य सूददोहसः सोमᳬ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमᳬ रथीनां वाजानाᳬ सत्पतिं पतिम् ॥ २२ ॥

परतोऽपि तिसृणां द्युलोकप्रभृतिलोकसंस्तवः । यन्त्री राट् । यमनी दीप्ता चासि । यन्त्री असि । यमनी ध्रुवा असि । धरित्री । पशुसंस्तवः पूर्ववत् । इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा लोकन्ता इन्द्रमिति व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

हे इष्टके ! त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि । तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि । ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि । तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहत् यन्त्र्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकामिति (८, ३, ४, १०) श्रुतेः ॥ इष्टके ! इषेऽन्नाय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामु० । रय्यै धनाय त्वामु० । पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु० । इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति (८, ३, ४, १०) श्रुतेश्चतसृणां पशुसंस्तवः ॥ का० (१७, ९, १५) उत्तरश्रोणेराधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमाचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने ॥ २२ ॥

इति तृतीया चितिः ।

आशुस्त्रिवृत् । भान्तः पञ्चदशः । व्योमा सप्तदशः । धरुणं एकविंशः । प्रतूर्त्तिरष्टादशः । तपो नवदशः । अभीवर्त्तः सविंशः । वर्चो द्वाविंशः । सम्भरणस्त्रयोविंशः । योनिश्चतुर्विंशः । गर्भाः पञ्चविंशः । ओजस्त्रिणवः । क्रतुरेकत्रिंशः । प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशः । ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशः । नाकः । षट्त्रिंशः । विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः । धर्त्रं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

चतुर्थीञ्चितिमृषयो पश्यन् । आशुस्त्रिवृदित्यष्टादशेष्टकाः प्रतिमन्त्रमुपदधाति । स्तोमसंख्योपलक्षितैर्मन्त्रैः स्तोमानुपदधातीनि श्रुतिः । प्रकटार्था मन्त्राः श्रुत्या च व्याख्याताः तथापि किञ्चित्किञ्चिदुच्यते । आशुः त्रिवृत् य एव त्रिवृत् स्तोमः सोऽनेन मन्त्रेणोक्तः इत्येकं व्याख्यानम् । अथो वायुर्वा आशुः शीघ्रः त्रिवृत् त्रिलोकसञ्चारी । एवमुपरितनान्यपि व्याख्येयानि । भान्तः पञ्चदशः । चन्द्रमा उच्यते । स हि भाति च पञ्चदशाहान्या पूर्यते च अपक्षीयते च । व्योमा सप्तदशः । संवत्सर उक्तः । स हि विविधमवति प्राणिनः सप्तदशावयवश्च । धरुण एकविंशः । आदित्यः स्तोमो वोच्यते । प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशः स्तोमः । आदित्या वा प्रति वा । मासादिभिः एकविंशावयवश्च । परतः संवत्सररूपाणि व्याख्यानि प्रतूर्तिः संवत्सरः । स हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति प्रवर्द्धयति । तपः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति शीतोष्णवर्षैः । अभीवर्त्तः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते । तेन हि अभिवृत्तेन ऋतुलिङ्गानि भूतेषु दृश्यन्ते । वर्चः । संवत्सरो हि सर्वे-

षाम्भूतानां वर्चस्वितम इति श्रुतिः ब्रुवन्ती मतुब्लोपं दर्शयति वर्चस्वी महाभाग्यवान् । सम्भरणः संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भरति उत्पादयति । संहरति वा विनाशयति । योनिः स्थानम् । गर्भः । संवत्सरः त्रयोदशमास इहोच्यते । स च गर्भो भूत्वा ऋतून्प्रविशति । कथं पुनस्त्रयोदशमासः ऋतून्प्रविशति । उच्यते । एकोनषण्मासाहोरात्रे श्चन्द्रो द्वादशराशीन् विभ्रमति स चान्द्र ऋतुर्भवति । आदित्यस्त्वेकषण्मासदिवसैः राशिद्वयमति क्रामति स सौर ऋतुर्भवति।तैश्च सौरैर्ऋतुभिः संवत्सरो भवति । ततश्चैकस्मिनृतौ सौरचान्द्रौ ऋतुभवतः तिथिद्वयं च । एवं षड्ऋतुषु द्वादशतिथयः प्रविशन्ति अपरेषु षट्स्वपरा द्वादश अपरेषु षट्तिथयः । स एषोऽर्द्धतृतीयेषु संवत्सरेषु चान्द्रो मासः प्रविशति । स एवाधिमासः स एव त्रयोदशो मासः सौरानृतून्द्वाभ्यां तिथिभ्यां प्रविशति । ओजः । अत्रापि मतुब्लोपः । ओजस्वी संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति इति श्रुतिः । प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । ब्रध्नस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं स्वतन्त्रता । नाकः काम्यत इति कं सुखम् । तद्विपरीतमकं दुःखम् नास्त्यकमसुखमस्मिन्निति नाकः । विवर्त्तः । विविधं वर्त्तन्ते तत्र गतानि भूतानीति विवर्त्तः पितृयाणः । धर्त्रं धारणम् । चतुष्टोमः चतुरुत्तरः स्तोमः चतुष्टोम उत्तरपदलोपी समासः ॥ २३ ॥

का० (१७, १०, ७) उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति । पूर्वानूक्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ अस्यां काण्डिकायामष्टादश यजूंषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने योगः । हे इष्टके ! त्वं च त्रिवृत् स्तोमरूपासि साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि ।

कीदृशस्त्रिवृत् आशुः अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानि-त्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति [१, ४, १, ३] श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् क्विप् । सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः (८, ७, १, ९) स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशु-स्त्रिवृत् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्त्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपद-धातीति ॥ का० (१७, १०, ९) दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणत्वात् पञ्चदशः । भा कान्तिरे-वान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुप-दधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशो-ऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चद-शापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति (८, ४, १, १०) श्रुतेः ॥ का० [१७, १०, १०] दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति । उत्तरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमे-ति प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमयतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वा-दशमासपञ्चर्तुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपासि । य एष सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्र-जापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति (८, ३, १, ११) श्रुतेः ॥ का० (१७, १०, ८) दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविँशश इति। अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां अक्ष्णयाम्रीं धरुण

इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः । धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । य एवैकविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविꣳशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविꣳशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदꣳ सर्वं ध्रियत आदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव रूपमुपदधातीति (८, १, १, १२) श्रुतेः ॥ का० (१७, १०, ११) चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति । चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्मुख उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः । य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्त्तिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधातीति (८, ४, १, १३) श्रुतेः ॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद० (१४) ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यते इत्यभीवर्त्तः समावृत्तिरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति (पा० ६, ३, १२२) दीर्घः । द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूपविंशतिसंख्यया सहितः सविंशः । य एव सविꣳशस्तोमस्तं तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वा अभीवर्त्तः सविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर एवाभीवर्त्तः सविꣳशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेतद्रूप० (१५) वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविꣳशः स्तोमः यद्वा वर्चः संवत्सरः व-

र्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि । य एव द्वावि॑ꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वावि॑ꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वावि॑ꣳशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप० (१६) ॥ सम्बिभर्त्ति सम्भरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सम्भरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशावयवः तद्रूपासि । य एव त्रयोवि॑ꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोवि॑ꣳशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सरो एव सम्भरणस्त्रयोवि॑ꣳशस्तद्यत्तमाह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव तद्रूप० (१७) ॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्वि॑ꣳशस्तस्य चतुर्वि॑ꣳशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप० (१८) ॥ गर्भा व्यत्ययेन बहुत्वं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासा भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चवि॑ꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्वि॑ꣳशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चवि॑ꣳशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासा गर्भो भूत्वर्तून् प्रविशति तदेव तद्रूप० (१९) । ओजः मतुब्लोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्वि॑ꣳशतिरर्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूप० (२०) ॥ ऋतुयज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा

संवत्सर एव करोति क्रतुः पक्षर्तुसंवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिँशः स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिँशस्तस्य चतुर्विँशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकत्रिँशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति (८, ४, १, २१) श्रुतेः ॥ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिँशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात् पक्षर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिँशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिँशस्तस्य चतुर्विँशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिँशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप० (२२) ॥ ब्रध्नः सूर्यः । असौ वा आदित्यो ब्रध्न इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिँशः स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिँशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिँशस्तस्य चतुर्विँशतिरर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिँशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूप० (२३) ॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यत इति कं सुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिँशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिँशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूप० (२४) ॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः य एवाष्टाचत्वारिँशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिँशस्तस्य षड्विँशतिरर्धमासास्त्रयोदश मासाः

सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप० (२५) धर्त्रं धारकश्चतुरुत्तरस्तोम-श्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्त-माह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति (८, ४, १, २६) श्रुतेः आद्या-वन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या (८, ४, १, २६) स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायु-मुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति ॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत् स्तोमः । इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रꣳ स्पृतं पञ्चदशः स्तोमः । नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनित्रꣳ स्पृतꣳ सप्तदशः स्तोमः । मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वात स्पृत एकविꣳशस्तोमः ॥ २४ ॥

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात् स्पृतं चतुर्विꣳशः स्तोमः । आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः पञ्चविꣳशः स्तोमः । अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोज स्पृतं त्रिणव स्तोमः । देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पते राधिपत्यꣳ समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोम स्तोमः ॥ २५ ॥

स्पृतं दश इष्टका उपदधाति दशभिर्मन्त्रैः अग्नेर्भागोऽसीत्या-दिभिः । तत्रार्थवादः । प्रजापतिगर्भमेकेभ्यो देवेभ्य आधिप-

स्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रभृतीनि भूतानि पाप्मनो व्यवृध-त् त्रिवृदादिभिः स्तोमैः । इष्टकोच्यते । या त्वम् अग्नेः भागो ऽसि । यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधिपत्यञ्जातम् यया च त्व-या ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतम् । त्रिवृत् स्तोमः त्रिवृत्स्तोमेनेति विभक्तिव्यत्ययः । तान्त्वामु-पदधामीति शेषः । यद्वा । या त्वमग्नेर्भागोऽसि-यस्याश्च तव त्रिवृत् स्तोमः यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधि-पत्याम् । यया च त्वया ब्रह्म मृत्योर्मोचितम् । तां त्वामुपदधा-मीति शेषः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । जनित्रम् । आश्चर्येण जायत इति जनित्रम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

का० (१७, १०, १२) दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति । पूर्वानु, कान्ते विहितयोर्जङ्घामात्र्योर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदङ्मुखः उत्त-रा पूर्वमुपहिता ॥ दश यजूंषि चतुर्भिर्मृत्युमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृत्संज्ञाश्च । तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः । उ-त्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवा-च युष्माभिः सहाहमिमानि भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मोचयामी-ति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजापतिनोक्तं वृणुत तैः कैश्चिदु-क्तमस्माकं भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथे-त्युक्त्वैकेभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्यो-रस्पृणोत्ततः स्पृत इष्टका इति । तथा च श्रुतिः (८, ४, २, १, २) अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भू-तानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भ एव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवानब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वा-धिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणो-त्तस्मात् स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः

सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । हे इष्टके ! या त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्तिव्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेषु स्वादिः । वाच्यै दीक्षेति (८, ४, २, ३) श्रुतेः ॥ का० (१७, १०, १५) उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति । उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपाहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके ! त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योर्मोचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोदिति (८, ४, २,४) श्रुतेः ॥ का० (१७, १०, १४) उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता ॥ नॄन् शुभाशुभकर्तॄन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः स्पृतम् । देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोद्विड्वै जनित्रमिति (८, ४, २, ५) श्रुतेः ॥ का० (१७, १०, १३) उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्घामात्र्योर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपाहितेति सूत्रार्थः ॥ हे इष्टके ! त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि । प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति (८, ४, २, ६) श्रुतेः ॥ २४ ॥

का० (१७, १०, १६) षट्प्रातिमन्त्रं वसूनां भाग इति । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्मृतं पापान्मोचितम् । वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति (८, ४, २, ७) श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया

पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति (८, ४, २, ८) श्रुतेः । त्वमदित्यै आदित्या भूमेर्भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वा अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्य० (९) ॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगञ्चन्ति जना यासु ता दिशः । स्पृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप० (१० ॥ २५ ॥

यवानां भागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजाः स्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳश स्तोमः । ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतꣳ स्पृतं त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमः ॥ २६ ॥

यवाः पूर्वपक्षाः अयवा अपरपक्षाः ॥ २६ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भगोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वय्याधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदꣳ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप० (११) ॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वया विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितं तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति । ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति (८, ४, २, १२) श्रुतेः ॥ २६ ॥

सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ २७ ॥

ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति ॥ २७ ॥

का० [१७, १०, १८,] ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति । अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हेमन्तिकौ हेमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् (१३ अ० २५) ॥ २७ ॥

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत् । तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् । पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् सप्तभिरस्तुवत सप्त ऋषयो सृज्यन्त धाताधि पतिरासीत् ॥ २८ ॥

नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीत् । एकादशभिरस्तुवत ऋतवो सृज्यन्तार्त्तवा अधिपतय आसन् । त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधि पतिरासीत् । पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधि पतिरासीत् । सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम् । एकविꣳशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् । त्रयोविꣳशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् । पञ्चविꣳशत्यास्तुवतारण्याः पशवो ऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् । सप्तविꣳशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायँस्त एवाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

नवंविꣳशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत्। एकत्रिꣳशतास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन्। त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्। लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः। इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम्॥ ३१॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः।

सृष्टीरुपदधाति सप्तदशेष्टकीः सप्तदशभिर्मन्त्रैः। एकया स्तुवतेत्यादिभिः तत्र निदानभूता श्रुतिः। एतद्वै प्रजापतिरित्युपक्रम्य ते वै केन स्तोष्यामह इति। मया चैव युष्माभिश्चेति तथेतरे प्राणैश्चैव प्रजापतिना। एकया स्तुवतेति। एकया वाचा। अस्तुवत अस्तुतवान्। कः। सामर्थ्यात्प्रजापतिः। इदानीम्फलमाह। प्रजा अधीयन्त। याः गर्भभूताः प्रजाः प्रजापते रासन् ताः प्रजापत्यर्थम्। अस्थाप्यन्त स्थिताः। प्रजापतिरधिपतिरासीत् अस्यां स्तुतौ। एवं षोडशानामिष्टकानां मन्त्राः एकव्याख्यानाः॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

का० (१७, १०, १८) रेतःसिग्वेलायां च सप्तदशः सर्वतो

नव दक्षिणेनानूकᳬ सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ सप्तदश यजूंषि सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगादीनूचे युष्माभिः सह परमात्मानं स्तुत्वेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति तथा च श्रुतिः (८, ४, ३, १, २) तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति ॥ प्रजपतिरेकया वाचा सहात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः । वाग्वा एका वाचैव तदस्तुवतेति (८, ४, ३, ३.) श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उदपाद्यन्त प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत् स्वाम्यभूत् । एवं षोडशमन्त्रा व्याख्येयाः ॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत् । त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानाᳬरिति (८, ४, ३, ४) श्रुतेः ॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनः पञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ५] श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्त ऋषयो सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तैरेवेति (८, ४, ३, ६) श्रुतेः ॥ २८ ॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजपतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितॄणामाधिपत्नी स्वामित्वेनाधिकं पालयित्र्यासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति (८, ४, ३, ७) श्रुतेः ॥ एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मैकादश इति (८, ४, ३, ८) श्रुतेः ॥ त्रयोदशभिः

दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत ततो मासाः चैत्राद-यः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासी-त् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति (९) श्रुतेः ॥ प-ञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तु-वत ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी-देवः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि य-दूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति (१०) श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादा-ङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधो भागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वर्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तद-शमिति (११) श्रुतेः ॥ २९ ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्रा-णस्तैरस्तौत् । ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् । दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति (८, ४, ३, १२) श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः (२, ८, ४९) । व-रुणस्तेषामधिपतिरासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आ-त्मैकवि ँ॒शः इति (१३) श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गु-लयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोवि ँ॒शः इति (१४) श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंश-तिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वन-स्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चवि ँ॒शः इति(१५) श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौभुजावूरू चात्मेति तैरस्तु-वत ततो द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ व्यैतां विशेषेणागच्छतामित्य-र्थः । विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् । वस-वोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन् । दश हस्त्या अङ्गु-

लयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविꣳश इति [१६] श्रुतेः ॥ ३० ॥

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽश्वत्थवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति (८, ४, ३, १७ ॥ श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳश इति (१८) श्रुतेः । पूर्वपक्षापरपक्षा एवाधिपतय आसन्निति (१८) च ॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौति स्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिꣳश इति (१९) श्रुतेः ॥ अत्र या येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० (१७, १०, १९) उत्तराꣳसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकम्पृण ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तत्रोऽपि व्याख्याताः (१२, १४—१६) ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥

इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतुश्चितिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अग्ने॑ जा॒ता॒न् प्रणु॑द नः स॒पत्ना॒न् प्रत्यजा॑तान्नुद जातवेदः । अधि॑ नो ब्रूहि सु॒मना॒ अहे॑डँस्तव॑ स्याम॒ शर्मँ॑स्त्रिवरू॑थ उ॒द्भौ ॥ १ ॥

अग्ने जातान् पञ्चमीं चितिं परमेष्ठ्यपश्यत् । तत्रादौ पञ्चासपत्ना उपधीयन्ते । तत्रादौ द्वे त्रिष्टुभा वाग्नेय्यौ पुरस्तादुपदधाति । हे अग्ने जातानुत्पन्नान् प्रणुद प्रेरय नाशय अपुनरागमनाय । नः अस्माकं सपत्नान् समानपतित्वान् समानपतित्त्वदर्शिनः शत्रून् । प्रत्यजातान् नुद । प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञाय अजातान् अनुत्पन्नान् जनिष्यमाणान् नुद प्रेरय हे जातवेदः किञ्च । अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडन् । एवं निर्द्धारितेषु सर्वेषु-गृहीतेषु च तद्वृत्तेषु अधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनीमिति कर्त्तव्यताम् । नः अस्माकम् । सुमनाः स्नेहानुबन्धमनाः अहेडन् । अक्रुध्यन् । तत्र च स्याम भवेम । शर्मन् शरणे आश्रये त्रिवरूथे । त्रिवरूथे । वरूथं गृहम् । त्रिगृहे त्रिपुरे । उद्भौ । द्विपदचतुष्पदधनधान्योद्भूतशक्तौ । यद्वा । त्रिवरूथे यज्ञगृहे स्याम । त्रीणि हि यज्ञगृहाणि सदोहविर्द्धानाग्नीध्राणि । उद्भौ । उद्भेतरि । अन्येषां यज्ञक्रतूनाम् ॥ १ ॥

चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रानुक्त्वा पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः ॥ का० (१७, ११, १—३) पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नासंज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपदधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र द्वे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ! जातान् पूर्वमुत्पन्नान्नो-

ऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । किञ्च हे जातवेदः ! जातप्रज्ञान ! अजातानुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गव्यवधानमार्षम् । किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनीमितिकर्तव्यतामिति शेषः । किं कुर्वन् अहडेन् अक्रुध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः । किञ्च अग्ने ! तव त्वत्सम्बन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहत्रये सदोहविर्धानाग्नीध्ररूपे वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान् कुर्म इत्यर्थः । कीदृशे त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भवतेर्डिप्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १ ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वय ँ स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

सहसा जातान् बलेनोद्भूतशक्तीन् । प्रणाशय अस्माकं सपत्नान् । यद्वा । सहसा बलेन स्वशक्त्या उत्पन्नान् प्रेरय अस्मच्छत्रून् । प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व । प्रतिनुदस्व अजातानुत्पन्नान् हे जातवेदः । किञ्च । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानः । अधिब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सुमनस्यमानः शोभनचित्तः । यथा च वयमेव भवाम तथा कुरु । भूयोभूयश्च प्रणुद नः अस्माकं सपत्नान् ॥ २ ॥

अथ पश्चादुपदधाति । सहसा बलेन जातानुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः ! अजातान् उत्पत्स्यमानानपि प्रतिनुदस्व । आत्मनेपदमार्षम् । किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्योऽधिकान् वद । वयमपि तत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृशादिभ्य इति क्यङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

षो॒ड॒शी स्तोम॒ ओजो॒ द्रवि॑णम् । च॒तु॒श्च॒त्वारि॒ꣳश स्तोमो॒ वर्चो॒ द्रवि॑णम् । अ॒ग्नेः पुरी॑षम॒स्यप्मो॒ नाम॒ तां त्वा॒ विश्वे॑ अ॒भिगृ॑णन्तु दे॒वाः । स्तोम॑पृष्ठा घृ॒तव॑ती॒ह सी॑द प्र॒जाव॑द॒स्मे द्र॑वि॒णाय॑जस्व ॥ ३ ॥

दक्षिणतः । षोडशी स्तोमः । यस्यास्तव षोडशी आदित्यः पञ्चदशकपालस्य वज्रभर्ता स्तोमभूतः ओजो बलं च द्रविणं धनं तां त्वामुपदधामि । उत्तरतः । चतुश्चत्वारिंशः । यस्यास्तव चतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुपूवज्राक्षरसाम्मितः स्तोमः वर्चश्च द्रविणं तां त्वामुपदधामि । पञ्चमी । अग्नेः पुरीषम् त्रिष्टुप् । या त्वमग्नेः पञ्चदशकपालरूपस्य पूरयित्री । व्याख्यातमन्यत् ॥ ३ ॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । पञ्चदशाकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके ! त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि ॥ अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुब् रूपो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी । त्रिष्टुप् । प्सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदशाकलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवसि हे इष्टके ! या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता होष्यमाणघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ सीद उपविश अस्मे अस्मासु प्रजावत् पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं यजस्व देहि ॥ ३ ॥

ए॒वश्छन्दः॑ । वरि॑वश्छन्दः॑ । श॒म्भूश्छन्दः॑ । प॒रि॒भूश्छन्दः॑ । आ॒च्छच्छन्दः॑ । मन॒श्छन्दः॑ । व्यच॒श्छन्दः॑ । सिन्धु॒श्छन्दः॑ । स॒मु॒द्रश्छन्दः॑ । स॒रि॒रं छन्दः॑ । क॒कुप् छन्दः॑ । त्रि॒क॒कुप् छन्दः॑ । का॒व्यं छन्दः॑ । अ॒ङ्कु॒पं छन्दः॑ । अ॒क्षर॑पङ्क्ति॒श्छन्दः॑ । वि॒ष्टा॒रप॑ङ्क्ति॒श्छ-

न्दः । क्षुरो भ्रजश्छन्दः ॥ ४ ॥

च त्वारिंशद्भिराजश्चत्वारिंशद्भिर्यजुर्भिरुपदधाति । एव-श्छन्दः । अयं वै लोक एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः । अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः । शम्भूश्छन्दः द्यौर्वै शम्भूश्छन्दः । परिभूश्छन्दः दिशो वै परिभूश्छन्दः । आच्छच्छन्दः । अन्नं वा आच्छच्छन्दः । मनश्छन्दः प्रजापतिर्वै मनश्छन्दः । व्यचश्छन्दः असौ वा आ-दित्यो व्यचश्छन्दः । सिन्धुश्छन्दः प्राणो वै सिन्धु श्छन्दः । समुद्रश्छन्दः मनो वै समुद्रश्छन्दः । सरिरञ्छन्दः वाग्वै सरिर-ञ्छन्दः । ककुप्छन्दः प्राणो वे ककुप्छन्दः । त्रिककुप्छन्दः उ-दानो वै त्रिककुप्छन्दः । काव्यञ्छन्दः त्रयी वै काव्यञ्छन्दः । अङ्कुपञ्छन्दः । आपो वा अङ्कुपञ्छन्दः । अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः । पदपङ्क्तिश्छन्दः अयं वै लो-कः पदपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । क्षुरोभ्रजश्छन्दः असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्द ॥ ४ ॥

का० (१७, ११, ५) विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथममेवश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दश दश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः ॥ चत्वारिंश-द्यजुंषि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वो जन्तुसमूहो अस्मि-न्नित्येवः पृथिवीलोकः स एव छन्दोरूपेणस्थितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः हे इष्टके ! त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता ज्ञेया । अयं वै लोक एवश्छन्द इति (८, ५, २, ३,) श्रुतेः ॥ वरिवः प्रभामण्डलेन व्रियत आव्रियत इति व-रिवोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः । अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्द इति (८, ५, २, ३) श्रुतेः ॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलो-कः । द्यौर्वै शम्भूश्छन्द इति (३) श्रुतेः ॥ परितो भवति व्याप्य वर्त्तत इति परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः । दिशो वै परिभूश्छन्द इति (३) श्रुतेः ॥ आच्छत् । आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमि-

त्याच्छत् अन्नम् । अन्नं वा आच्छच्छन्द इति (३) श्रुतेः ॥ मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि । प्रजापतिर्वै मनश्छन्द इति (३) श्रुतेः ॥ व्यचः व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः । आदित्यः । असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्द इति (३) श्रुतेः ॥ सिन्धुः । स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः । प्राणो वै सिन्धुश्छन्द इति (८, ५, २, ४) श्रुतेः ॥ समुद्रम् । समुद्रवन्त्यस्माद्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद् गाम्भीर्येण समुद्रं मनः। मनो वै समुद्र इति (४) श्रुतेः ॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक्। वाग्वै सरिरं छन्द इति (४) श्रुतेः ॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा कुप् दीप्तौ चुरादिः क्विप् पूर्वत्र पक्षे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः । प्राणो वै ककुप् छन्द इति (४) श्रुतेः ॥ त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्नातीति त्रिककुप् उदानः। उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति (४) श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः शब्दः । त्रयी विद्या काव्यं छन्द इति (४) श्रुतेः ॥ अङ्कुपम् अङ्क कुटिलगतौ अङ्केन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम्। आपो वा अङ्कुपं छन्द इति (४) श्रुतेः ॥ अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः । असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति (४) श्रुतेः ॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासानां पङ्क्त्यो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति (४) श्रुतेः ॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तार्यन्त इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्त्यो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४) श्रुतेः ॥ क्षुरः क्षुर विलेखनखननयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वामिति क्षुरः तीव्रः । भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः ह्रस्वश्छान्दसः क्षुरो भ्रज आदित्यः । असौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द इति (८, ५, २, ४) श्रुतेः ॥ ४ ॥

आ॒च्छच्छन्दः॑ । प्र॒च्छच्छन्दः॑ । सं॒यच्छन्दः॑ । वि॒यच्छन्दः॑ । बृ॒हच्छन्दः॑ । र॒थ॒न्त॒रं छन्दः॑ । नि॒का॒यश्छ

न्दः । विवधश्छन्दः । गिरश्छन्दः । भ्रजश्छन्दः । सꣳस्तुप् छन्दः । अनुष्टुप् छन्दः । एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः । वयश्छन्दः । वयस्कृच्छन्दः । विष्पर्धाश्छन्दः । विशालं छन्दः । छदिश्छन्दः । दूरोहणं छन्दः । तन्द्रं छन्दः । अङ्काङ्कं छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्दः रात्रिर्वै संयच्छन्दः । वियच्छदः असौ वै लोको वियच्छन्दः । संयच्छन्दः निकायश्छन्दः वायुर्वै निकायश्छन्दः । विवधश्छन्दः अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः । गिरश्छन्दः अन्नं वै गिरश्छन्दः भ्रजश्छन्दः अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः । सꣳस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्द इति वाग्वै सꣳस्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्दः । एवश्छन्दः वरिवश्छन्द इति तस्योक्तो बन्धुः । यथाश्रुति व्याख्यानम् । या त्वम् एवः अवनात्पृथिवीलोकः छन्दः छादनात् तान्त्वामुपदधामि इति व्याख्याधर्मप्रदर्शनम् ॥ ५ ॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम् । प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम् । अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति (४) श्रुतेः ॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्निवर्त्तयति जन्तूनिति संयत् रात्रिः । रात्रिर्वै संयच्छन्द इति (८, ५, २, ५) श्रुतेः ॥ वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियदहिनम् । अहर्वै वियच्छन्द इति (५) श्रुतेः ॥ बृहत् विस्तीर्णे स्वः । असौ वै लोको बृहच्छन्द (५) इति श्रुतेः ॥ रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । अयं वै लोको रथन्तरं छन्द इति (५) श्रुतेः । निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे । वायुर्वै निकायश्छन्द इति (५) श्रुतेः ॥ विविधः विविधं बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विविधोऽन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्द इति (५) श्रुतेः ॥ गिरः

गीर्यते भक्ष्यत इति गिरोऽन्नम् । अन्नं वै गिर इति (५) श्रुतेः ॥ भ्रजः भ्राजते दीप्यत इति भ्रजोऽग्निः । अग्निर्वै भ्रजश्छन्द इति (५) श्रुतेः । संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक् । वागेव सꣳस्तुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्द इति (५) श्रुतेः ॥ पयः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः बाल्यादिवयोहेतुभूतमन्नम् । अन्नं वै वयश्छन्द इति (६) श्रुतेः वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः । अग्निर्वै वयस्कृच्छन्द इति (६) श्रुतेः ॥ विष्पर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्पर्धाः स्वर्गः । स्पर्ध सङ्घर्षे असुन् असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दः इति (६) श्रुतेः ॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम् । अयं वै लोको विशालं छन्द इति (६) श्रुतेः ॥ छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्द इति (६) श्रुतेः ॥ दूरोहणं दुःखेन रोढुमारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दुरोहणं रविः । असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्द इति [६] श्रुतेः ॥ तन्द्रम् तन्द्रि सादे मोहे तन्द्रति सीदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं श्रेणी । पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति (६) श्रुतेः ॥ अङ्काङ्कम् अङ्के स्थले अङ्कानि गर्त्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रत्यङ्काङ्कं जलम् । आपो वा अङ्काङ्कं छन्द इति (६) श्रुतेः ॥ अत्रेष्टकानां भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व । प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व । अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व । सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व । प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व । विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व । प्रवयाह्नाहर्जिन्व । अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्व । उशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व । प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व । सꣳसर्पेण

श्रुतार्य श्रुतं जिन्व । ऐडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्व । उत्तमेन तनूभिस्तनूर्जिन्व । वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्व। अभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

एकोनत्रिंशत्स्तोमभागानुपदधाति । रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्वेति । अत्र श्रुतिकृता व्याख्या । अमुनादो जिन्व । अदोऽस्यमुष्मै त्वा अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति । त्रिधा विहिता मन्त्राः । तत्र प्रथमस्य मन्त्रगणस्य द्विकण्डिकावधिपरिपठितस्य व्याख्यानम् । अमुना रश्मिना अदः सत्यं जिन्व । जिन्वतिः तर्पणार्थः । रश्मिना अन्नेन सत्याय उपहिता सती सत्यं तर्पय । प्रेतिना अन्नेन । धर्मणा धर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः । न दिवा दिवे अर्थायोपहिता सती दिवं जिन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥

का० (१७, ११, ९–१०) सर्वतः आषाढावेलायाᳬ स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् । आषाढावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासंज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः ॥ एकोनत्रिंशद्यजुंषाष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता सत्यदो जिन्वेति प्रथमः अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथा च श्रुतिः (८, ५, ३, ३) अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रेधा विहितास्त्रेधा विहितᳬ ह्यन्नमिति ॥ अथ वाक्यार्थः । हे इष्टके ! त्वं रश्मिनान्नेन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादन्नं रश्मिः रश्मिरन्नमिति (८, ५, ३, ३,) श्रुतेः ॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम् तेन । धर्मणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मेण धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति (६) श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यान्वितिरन्नम् तया दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं

जिन्व । अन्वियतिरन्नमिति (३) श्रुतेः ॥ सन्धिना सम्यक् बलादिकं धीयतेऽस्मिन्नाति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व ॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जिन्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवाऽन्नम् तेनाह्नाह उपहिताहर्दिनं जिन्व ॥ अनुया देहान्तर्गतश्वाससततिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयान्नं तथा । तृतीयैकवचने आतोधातोरित्यालोपः । रात्र्यै उपहिता रात्रीं जिन्व ॥ उशिजा वश कान्तौ उश्यते सर्वैः काम्यत इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व ॥ प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन । रायस्पोषेण धनपुष्ट्यै उपहिता रायस्पोषं जिन्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्व ॥ इडाऽन्नम् इडैवेडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषध्यर्थमुपहिता ओषधीर्जिन्व ॥ उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिन्व ॥ वयोधसा वयो दधाति पुष्णाति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिन्व ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपहिता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपर्दसि प्रतिपर्दे त्वा । अनुपर्दस्यनुपर्दे त्वा । सम्पर्दसि सम्पर्दे त्वा । तेजोऽसि तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

द्वितीयस्य मन्त्रवर्गस्य व्याख्यानम् । अदो धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व । एवं द्वितीयान्तं पदं चतुर्थ्यन्तं कर्त्तव्यं सर्वत्र मन्त्रेषु । अन्वित्या अन्नेऽस्यमुष्मै त्वा । अदः असि त्रिवृदसि । अमुष्मै त्वा त्रिवृते त्वा वाक्यधर्मः । यतः त्रिवृदसि त्रिगुणासि । अन्नं हि त्रिगुणम् अन्नं च त्वम् अतः त्रिवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

अतोऽस्यनुष्मै त्वामि व्याख्यानमन्यानाह । प्रतिपद्यते जीव-नमनेनाने प्रतिपदन्नम् हे इष्टके ! त्वं प्रतिपदन्नरूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्न-मसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि ॥ हे इष्टके ! त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

त्रि॒वृद॑सि त्रि॒वृते॑ त्वा । प्र॒वृद॑सि प्र॒वृते॑ त्वा । वि॒वृद॑सि वि॒वृते॑ त्वा । स॒वृद॑सि स॒वृते॑ त्वा । आ॒क्र॒मोऽस्याक्र॒माय॑ त्वा । सं॒क्र॒मोऽसि सं॒क्र॒माय॑ त्वा । उ॒त्क्र॒मोऽस्युत्क्र॒माय॑ त्वा । उत्क्रा॑न्तिरस्युत्क्रा॑न्त्यै त्वा । अधि॑पतिनोर्जोर्जं॑ जिन्व ॥ ९ ॥

प्रवृणोति भूतानीति प्रवृत् अन्नम् यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामीति । तृतीयो व्याख्यायते । अधि-पतिना ईश्वरेण । ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्ज्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । अभिधेयगतां क्रियां पर्यालोच्याभिधानव्युत्पत्तिः कर्त्तव्या ॥९॥

कृषिवृष्टिबीजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्त्तत इति त्रिवृदन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति विवृदन्नं त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ सह वर्त्तते सवृदसि सवृतेऽन्नाय त्वामुपद० ॥ आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥ देहे संक्रामतीति संक्रमोऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वामुप० ॥ सन्तानोत्पत्त्यै बीजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् । हे इष्टके ! त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वामुपदधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ९ ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳪ श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु रथन्तरᳪ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १० ॥

नाकसद उपदधाति । राज्ञ्यसि । या त्वं राज्ञी राजृ दीप्तौ । ईश्वरी असि प्राची च दिक् । यस्याश्च वसवः ते तव देवा अधिपतयः अधिष्ठातारः । यस्याश्च अग्निर्हेतीनामस्त्राणां बधहेतुभूतानां धारयिता निधारयिता तां त्वां ब्रवीमि । त्रिवृत्स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु स्थापयतु । राज्यं च उक्थम् । अव्यथायै अचलनाय स्तभ्नातु स्थिरीकरोतु । रथन्तरं च साम प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय स्तभ्नातु । अन्तरिक्षे लोके । ऋषयश्च त्वां प्रथमजाः । प्राणा वा ऋषयः प्रथमजाः । देवेषु मध्ये । दिवः द्युलोकस्य मात्रया वरिम्णा च उरुत्वेन च प्रथन्तु पृथ्वीं कुर्वन्तु । प्रथयन्त्विति प्राप्ते णिचो लोपः । विधर्ता चायमधिपतिश्च । विधर्त्ता वाक् । अधिपतिर्मनः । एते च प्रथयताम् । तव एते वस्वादयो यथोक्ताः सर्वे संविदानाः । ऐकमत्येनावस्थिताः । नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च त्वं च सादयन्तु ॥ १० ॥

का० [१७, १२, १] नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जे त्रिदिक्ष्वनूकेषु ऋतव्यावेलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्ञ्यसि । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे

इष्टके ! राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं पालयितारः । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च त्रिवृत्स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां श्रयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्रवो देवायाग्नये इत्यादिकम् (ऐतरेयब्रा० २, ४०) अव्यथायै न व्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्नातु दृढीकरोतु । रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्नातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिमूणा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु । छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) शप आर्धधातुकत्वाणिलोपः । प्राणाः वा ऋषयः प्रथमजा इति (८, ६, १, ५) श्रुतेः आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागाभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम् । विधर्त्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनश्च तौ हेदꣳ सर्वं विधारयत इति (८, ६, १, ५) श्रुतेः । किञ्च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्वां च सादयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु (१० अ० १०—१४ क०) व्याख्यातानि ॥ १० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिमूणा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वास्तोमः पृथिव्याᳪं श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूपᳪं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १२ ॥

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविᳪंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳪं श्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैराजᳪं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिᳪंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याᳪं श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीताᳪं शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

उत्तरासु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्त्तारः स्तोमाः । उक्थानि सामानि चान्यानि भविष्यन्ति । समानमन्यत् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत् । वायुरग्रेगा इति (२७ अध्या ३१ क०) प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । आ त्वा रथं यथोतये इति (ऋक्स० म० ८, ७, ९, १) मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं (ऋक्स० मा० ७, २, १५, २२) निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३॥

अथ मध्ये । हे इष्टके ! अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोर्ध्वा दिगसि । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम् । द्विवचने विशेषः । तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि (ऋक्स० म० ५, ६, १० १) वैश्वदेवं शस्त्रम् । वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम् (ऋक्स० म० ३, १, १३, १) ॥ उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

अ॒यं पु॒रो हरि॑केशः॒ सूर्य॑रश्मि॒स्तस्य॑ रथगृ॒त्सश्च॑ रथौ॑जाश्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑ ॥ पु॒ञ्जि॒क॒स्थ॒ला च॑ क्रतुस्थ॒ला चा॑प्स॒रसौ॑ द॒ङ्क्ष्णवः॑ प॒शवो॑ हे॒तिः पौरु॑षेयो व॒धः प्रहे॑तिस्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १५ ॥

पञ्चचूडा उपदधाति । अयं पुरः । योऽयमग्निः पुरः परस्तादुपधायोपचर्य्यत पुर इति इत्युच्यते हरिकेशश्च हरितज्वालः सुवर्णवर्णार्चिरिति यावत् । सूर्य्यरश्मिश्च । सूर्यस्येवाग्नेः रश्मयः तस्य रथगृत्सश्च रथेऽवस्थितो गृत्सः मेधावी । गृणतेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । रथौजाश्च । रथे ओजोऽस्येति रथौजाः । चकारौ समुच्चयार्थीयौ । सेनानीग्रामण्यौ । सेनां नयतीति सेनानीः ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । वासन्ति-

कौ तावृतू इति श्रुतिः । पुञ्जिकस्थलाचक्रतुस्थलाचाप्सरसौ । पुञ्जीकृतरूपलावण्यसौभाग्यगुणस्थला । क्रतूनां सङ्कल्पानां स्थलमिव । स्त्रीद्रव्यस्य रूपादेर्ज्ञानं सङ्कल्पः तन्मूलकस्तु कामः । दिशश्च उपदिशश्चेति महिदित्थिः । सेना च समितिश्चेति श्रुतिः । दङ्क्ष्णवः । दशनशीलः पशवो हेतिर्वज्रः आयुधम् । पौरुषजनितः बधः विनाशः । प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् । तेभ्यो नमः अस्तु । तेभ्यो हेतिप्रहेतिभ्यः नमस्कारोऽस्तु । ते च नोऽस्मानवन्तु । गोपायन्तु । ते नो मृडयन्तु । ते अस्मान्सुखयन्तु । ते वयं हेतिप्रहेतिभिर्गुप्यमानाः यं पुरुषं द्विष्मः । यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च पुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टि अस्मान् प्रत्यप्रीतिं करोति । तं पुरुषम् । एषां हेतिप्रहेतीनाम् । वयं जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे । दधमः प्रक्षिपामः ॥ १५ ॥

का० (१७, १२, २—३) पुरीषमोप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालमृदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः । अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति (८, ६, १, १६) श्रुतेः । कीदृशः । हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मय इति (८, ६, १, १६) श्रुतेः ॥ तस्याग्ने रथगृत्सः रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशली रथगृत्सः गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मण इति यास्कोक्तेः (निरु० ९, ५)। सेनां नयतीति सेनानीः । चौ समुच्चयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः । वास-

न्तिकौ तावृतू इति [१६] श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसो दिगुपादिग्रूपे यस्य परिचारके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां सङ्कल्पानां रूपादिज्ञानानां स्थाला स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरिति (१६) श्रुतेः ॥ दङ्क्ष्णवो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः ॥ पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः । यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति (१६) श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके ! त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जभिः नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १६ ॥

उत्तरेषु । अयं दक्षिणा । दक्षिणतो विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता वायुः तस्य वायोरथस्वनः रथेऽवस्थितो महास्वनः । स्वनः शब्दः । रथे चित्रः रथेऽवस्थितो विचित्रयोधी । मेनका च सहजन्या च । मेनका मानयन्त्येनां । समानानां जनानां सहजन्या । अप्सरसो हि सामान्याः । यातुधानाः रक्षांसि ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच्प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति (८, ६, १, १७) श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्मौ तावृतू इति (१७) श्रुतेः ॥ मानयन्त्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या । अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसामवान्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके ! यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपासि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १७ ॥

अयं पश्चात् । विश्वव्यचाः आदित्यो विश्वव्यचाः । समुदयेन सर्वं व्यञ्जनवत्करोति । तस्य रथप्रोतश्च । रथेऽवस्थितः प्रोत इव । असमरथः । अन्यैः रथिभिरतुल्यरथः । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती च । तुल्यव्याख्यानम् । व्याघ्राः सर्पाः ॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः पश्चादिति (पा० ५, ३, ३२) सूत्रेण निपातः । पश्चात् पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यते इति पश्चात् । असौ वा आदित्यो

विश्वव्यचाः । यदा ह्येवैष उदेत्यथेदᳬ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्त-माह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति (८, ६, १, १८) श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू । वार्षिकी तावृतू इति (१८) श्रुतेः ॥ प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मनं दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती ॥ अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि ॥ उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

अयमुत्तरात् । अयं यज्ञः उत्तरतः । संयद्वसुः । संयन्ति वसुनो धनस्य लिप्सवो यं प्रति स संयद्वसुर्यज्ञः । दीयते हि तत्र प्रसृप्तेभ्यः । ताक्ष्यः तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितायुधः । विश्वाची च सर्वं प्रति अचलशीला । साधारणा हि सा । घृताची घृताञ्चना । घृतं हि अप्सरसामन्नम् । तथा चोर्वशीवाक्यम् । घृतस्य स्तोकं सकृदह्नः प्राश्नामीति । आपः वातः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना (पा० ५, ३, ३४) आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयद्वसुः यज्ञे गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् तथा च श्रुतिः (८, ६, १, १९) । यज्ञो वा उत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञᳬ हि संयन्तीतीदं वस्विति ॥ तीक्ष्णोऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः अरिष्टानुपसाहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शार-

दावृतू । शारदी तावृतू । इति (१९) श्रुतेः ॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् । घृतमश्नाति भुङ्क्ते घृताची घृतं ह्यप्सरसामन्नम् । घृतस्य स्तोकं सकृदह्न अश्नामीत्युर्वशीवचनात् ॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यग्रा् वातः वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्या युक्तम् ॥ १८ ॥

अ॒यमु॒पर्य॒र्वाग्व॑सुस्त॒स्य॑ सेन॒जिच्च॑ सु॒षेण॑श्च सेनानी॒ग्राम॒ण्यौ॑ ॥ उ॒र्व॒शी च॑ पू॒र्वचि॑त्तिश्चाप्स॒र॒सा॑वव॒स्फूर्ज॑न् हे॒तिर्वि॒द्युत्प्रहे॑ति॒स्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १९ ॥

मध्ये । अयमुपरि । अयं पर्जन्यं उपरि । अर्वाग्वसुः । अर्वागचनं वसुधनमुदकलक्षणं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्वाग्वसुः पर्जन्यः । तस्य सेनजिच्च । सेनां जयतीति सेनजित् । सुषेणश्च शोभनसेनश्च । उर्वशी च उरः पृथुः वशः । कामो यस्या इति । उर्वशी । पूर्वचित्तिश्च । पूर्वं प्रथमं पुंसां चेतस्तामभ्युपैति सौभाग्यातिशयात् । अवस्फूर्जन् पर्जन्यः । हेतिः । स्फूर्जतिर्वज्रनिर्घोषार्थः । विद्युत्प्रहेतिः ॥ १९ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशोऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्टादिति निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः (८, ६, १, २०) पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयत इति ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति षत्वम् ततो णत्वम् तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू हैमन्तिकौ तावृतू इति (२०) श्रुतेः ॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां

चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषं अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विद्युच्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ॥ अपाᳬं रेताᳬंसि जिन्वति ॥ २० ॥

छन्दस्या उपधाति । अग्निर्मूर्धा । आग्नेयं प्राक् तपश्च तपस्यश्चेत्यतः । प्रथमः त्र्यचो गायत्रः । प्रथमा व्याख्याता ॥२०॥

का० (१७, १२, ५) छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद् गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्छन्दस्या एककास्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां मध्यमा पश्चानूके तामभितो द्वे अर्द्धपद्ये अत्र पूर्वादिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्र्यः । आद्या व्याख्याता (३ अध्या० १२ ॥ क०) ॥ २० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयमग्निः । ऋषिरभिनयेन दर्शयति । अयमग्निः सहस्रिणः । सहस्राणि बहूनि यस्य विद्यन्ते तस्य । वाजस्यान्नस्य शतिनश्च पतिरधिपतिः । मूर्द्धा च रयीणाम् । प्रधानभूतश्च धनानाम् । अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं दृष्टादृष्टसाधनं हि । कविः क्रान्तदर्शनश्च अतः स्तुमः ॥ २१ ॥

अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसंख्यावतो वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः । तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

त्वामग्ने पुष्करात्। व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ रज॑सश्च ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्भिः॒ सच॑से शि॒वाभिः॑। दि॒वि मू॒र्धानं॑ दधिषे स्व॒र्षां जि॒ह्वाम॑ग्ने चकृषे हव्य॒वाह॑म् ॥ २३ ॥

भुवो यज्ञस्य। त्रैष्टुभस्त्र्यृचः। प्रथमा व्याख्याता ॥२३॥

का० (१७, १२, ७) पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति। पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्काभिर्ऋग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि तिस्रास्त्रिष्टुभ आग्नेय्यः। प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये (१३, १५) ॥ २३ ॥

अबो॑ध्य॒ग्निः स॒मिधा॒ जना॑नां॒ प्रति॑ धे॒नुमि॑वाय॒तीमु॒षास॑म्। य॒ह्वा इ॑व॒ प्र व॒यामु॒ज्जिहा॑नाः॒ प्र भा॒नवः॑ सिस्रते॒ नाक॒मच्छ॑ ॥ २४ ॥

अबोध्यग्निः। योऽयमग्निः। अबोधि प्रतिबुध्यते कर्माणि स्वमधिकारम्। समिधा समिन्धनेन। जनानामग्निहोत्रीणां सत्यातिथिज्ञानश्रद्धासंपन्नानाम्। कथमिव प्रतिबुध्यते। धेनुमिवायतीम् यथा धेनुमागच्छन्ती वत्सः प्रतिबुध्यते। यथा च उषसमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते। तस्याहुतिभिर्दीप्तस्य यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः यह्व इति महतो नामधेयम्। यथा महान्तो जातपक्षाः पक्षिणः वयां वृक्षशाखामुज्जिहानाः परित्यजन्तः ऊर्ध्वङ्गच्छेयुः। एवम्। प्रभानवः सिस्रते। प्रसिस्रते प्रसर्पन्ति भानवः अर्चींषि महान्ति। नाकमच्छ। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः। स्वर्ग्गलोकमभि ॥ २४ ॥

जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणशत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समि-

धा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्माणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना (पा० ३, १, ६१) लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोषसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्ने र्भानवो रश्मयो नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रासिस्रते प्रसरन्ति-अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु० ५, २८)। दृष्टान्तमाह । यह्व इति महन्नाम (निघ० ३, ३, १३) । यह्वाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वालितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रासिस्रते । दृष्टान्तः । वयां पक्षिणां मध्ये यह्वाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः लट् । ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवो॑चाम क॒वये॒ मेध्या॑य॒ वचो॑ व॒न्दारु॑ वृष॒भाय॒ वृष्णे॑ । गवि॑ष्ठिरो॒ नम॑सा॒ स्तोम॑म॒ग्नौ दि॒वीव॑ रु॒क्मम्-उ॑रु॒व्यञ्च॑मश्रेत् ॥ २५ ॥

अवोचाम । उद्गातारो ब्रुवन्ति । अवोचाम उक्तवन्तो वयम् । कवये क्रान्तदर्शनाय । मेध्याय यज्ञियाय । वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यम् । वन्दारु वन्दनशीलम् । वृषभाय वर्षित्रे । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय । इदानीम् । गविष्ठिरः होता गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यः । तस्य हि अग्निरधिष्ठात्री देवता । नमसान्नेन संयुक्तं स्तोमं स्तुतिः । अग्नौ आहवनीयाख्ये । अश्रेत् आसञ्जयिष्यति अग्निसम्बद्धं करिष्यते । कथमिव । दिवीव रुक्मम् । यथा द्यु-

लोके रुक्मं रोचनमादित्यम् । उरुव्यञ्चम् । बहुभिः स्तुतिभक्तिभिर्युक्तम् । स्वरसौष्ठवादि युक्तम् । स्तोम आदित्येनोपमीयते ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये । मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे । वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । शृवन्द्योरारुः (पा० ३, २, १७३] इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अश्रेत् । अन्तर्भूतण्यर्थः श्रयतिः लङ् लडर्थे छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वचनात् बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममापयिष्यति आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यम् । सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बहवो व्यञ्चाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्येणोपमीयते । गवियुधिभ्यां स्थिर इति षत्वम् ॥ २५ ॥

अ॒यमि॒ह प्र॑थ॒मो धा॑यि धा॒तृभि॒र्होता॒ यजि॑ष्ठो अध्व॒रेष्वीड्यः॑ । यमप्न॑वानो॒ भृग॑वो विरु॒रुचु॒र्वने॑षु चि॒त्रं वि॒भ्वं॑ वि॒शे-वि॑शे ॥ २६ ॥

अयमिह । जागतस्त्र्यृचः । प्रथमा व्याख्याता ॥ २६ ॥

का० (१७, १२, ८) जगतीश्च पश्चादयमिहेति । तिसृभिः पश्चाद्रेतः सिग्वेलायां तिस्रो जगतीसञ्ज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्य आग्नेय्यः । आद्या व्याख्याता (३ अध्या० १५ क०) ॥ २६ ॥

जन॑स्य गो॒पा अ॑जनिष्ट॒ जागृ॑विर॒ग्निः सु॒दक्षः॑ सुवि॒ताय॒ नव्य॑से । घृतप्र॑तीको बृह॒ता दि॑वि॒स्पृशा॑ द्यु॒मद्वि भा॑ति भर॒तेभ्यः॒ शुचिः॑ ॥ २७ ॥

जनस्य गोपाः । योऽयं जनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायिता अजनिष्ट जातः जागृविः जागरणशीलः अम्लिष्टज्ञानः अग्निः । सुदक्षः शोभनोत्साहः । सुविताय नव्यसे । सुप्रभूताय । कर्मणे नवतराय । सः घृतप्रतीकः घृतमुखः । बृहता महता भानुना । दिविस्पृशा । दिविस्पृशतीति ‘ दिविस्पृक् तेन दिविस्पृशा । द्युमद्विभाति । द्युतिमद्विविधं दीप्यते । भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्योऽर्थाय । शुचिः । बहून्यपि हवींषि भक्षन्नुच्छिष्टो न भवति । शोधको वा । यद्वा । योऽसौ यजमानस्य गोपायिता अजनिष्ट भरतेभ्यः ऋषिभ्यः सकाशात् । ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा । जागृविः अग्निः सुदक्षः सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सोऽयं घृतमुखो महता भानुना दिविस्पृशा । द्युतिमद्विभाति । शुचिः शोचते ज्वलति कर्मणः । यद्वा । मनुष्येभ्यो विजायमानो मनुष्यसम्बद्धैर्दोषैर्न लिप्यते ॥ २७ ॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् (निघ० ३, १८, १) । किमर्थं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सूतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप आर्षः । सोऽग्निर्दिविस्पृशा द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत् कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । जनस्य यजमानस्य गोपाः । गोपायति रक्षतीति गोपाः क्विप् लोपो व्योर्वलि यलोपः । जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य । शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वाम॑ग्ने अङ्गि॑रसो गुहा॑ हि॒तमन्व॑विन्दञ्छिश्रिया॒णं वने॑वने । स जा॑यसे म॒थ्यमा॑नः सहो॑ म॒हत्त्वा॒माहुः सह॑सस्पु॒त्रम॑ङ्गिरः ॥ २८ ॥

त्वामग्ने। यं त्वाम्। हे अग्ने अङ्गिरसः ऋषयः। गुहाहितं निगूढे प्रदेशेऽवस्थितम्। अप्सु अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽपः प्राविशादित्येवमादि अभिधानमस्य मन्त्रस्य। अन्वविन्दन् लब्धवन्तः। पुनरपि नष्टं सन्तम्। शिश्रियाणं वने वने अवस्थितम्। ओषधिवनस्पतिषु। अन्वविन्दन्नङ्गिरस इति वर्तते स त्वमिदानीमपि जायसे अरणिकाष्ठेभ्यो मथ्यमानः। सहो महत्। सहसा बलेन महता इति विभक्तिव्यत्ययः। अतश्च कारणात् त्वाम् आहुः ऋषयः सहसः पुत्रम्। बलस्य पुत्रम्। अङ्गिरः। अङ्गिर इत्यग्नेः सम्बोधनम्। हे अङ्गिरः॥ २८॥

हे अग्ने! आङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः। किम्भूतं त्वां गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशादित्यादि श्रुतेः। सुपां सुलुगिति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः। हे अग्ने! पुनर्नष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमाङ्गिरसोऽन्वविन्दन्। नित्यवीप्सयोरिति वनेपदस्य द्वित्वम्। श्रयतेः शानचि बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) शपः श्लुः द्वित्वं च। यं त्वामाङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे। कीदृशः। महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः। महत्सहः शब्दाभ्यां तृतीयालोपः। मथ्यमानो जायस इत्यर्थः। हे अङ्गिरः! अग्ने! अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्थनाज्जायमानत्वाद् बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः॥२८॥

सखा॑यः॒ सं वः॑ स॒म्यञ्च॒मिष॒ꣳस्तोमं॑ चा॒ग्नये॑।
वर्षि॑ष्ठाय क्षिती॒नामू॒र्जो नप्त्रे॒ सह॑स्वते॥ २९॥

सखायः सम्। आनुष्टुभः तृचः। यजमान ऋत्विजः सम्बोधयति। हे सखायः सङ्गत्य शृणुत वः युष्मान् ब्रवीमि। सम्यञ्चम्। सङ्गतम्। एकीभूतम्। इषम्। हविर्लक्षणमन्नम्। स्तोमं च त्रिवृत्पञ्चदशादि। अग्नये भरत। कथं भूतायाग्नये।

वर्षिष्ठाय क्षितीनाम् । पृथुतमाय मनुष्याणाम् । उर्ज्जो नप्त्रे । अपां पौत्राय । अद्भ्य ओषधि वनस्पतयो जायन्ते ताभ्यः अग्निः । सहस्वते बलवते ॥ २९ ॥

का० (१७, १२, ९ अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः सामिति । जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ! ऋत्विजः सम्यञ्चं समीचीनमिषं हविर्लक्षणमन्नं समीचीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पादयत अग्न्यर्थं हविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादेशे व इति । सामित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशेषोऽध्याहर्तव्यः । कीदृशायाग्नये क्षितीनां मनुष्यणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेश इष्ठनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा ऊर्जो जलस्य नप्त्रे पौत्राय । अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

सꣳसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इ॒डस्प॒दे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ३० ॥

सꣳसमित् । समुपोदः पादपूरण इत्युपसर्गाभ्यासः । इदिति पादपूरणः । युवस इति विकरणव्यत्ययः । यस्त्वम् । संयोषि सङ्गमयासि हे वृषन् वर्षितः अग्ने । विश्वानि वसूनि । अर्य्य ईश्वरः सन् आलोच्यालोच्य । यजमानानाम् इडायाश्च पदे कर्मार्थं समिध्यसे । यद्वा । इडायाः पृथिव्याः पदे उत्तरवेदौ संदीप्यसे । स नः अस्मभ्यम् वसूनि धनानि आभर आभर आहर देहि ॥ ३० ॥

हे वृषन् ! वर्षितः सेक्तः ! हे अग्ने ! अर्य्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्सं युवसे संयौषि यजमानेन स-

क्रमयसि । यौत्रेर्विकरणपदव्यत्ययः । अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स ईड्यस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम् हवन्ते विक्षु जन्तवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम । हे अग्ने चित्रश्रवस्तम । चित्रं नानारूपं श्रवो धनमतिशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तमः तस्य सम्बोधनम् । हे चित्रश्रवस्तम । त्वां हवन्ते त्वामाह्वयन्ति । विक्षु मनुष्येषु मध्ये व्यवस्थितम् जन्तवो मनुष्याः । कथम्भूतम् शोचिष्केशम् शोचन्ति दीप्यन्ते ज्वालाः केशसंस्थानीयाः अस्येति शोचिष्केशः । हे पुरुप्रिय । बहवो यजमानाः प्रिया अस्य । बहूनां यजमानानां वा प्रियः । बहु वा हविः प्रियमस्येति समासविशेषाः । तस्य सम्बोधनं हे पुरुप्रिय । किमर्थमाह्वयन्ति । हव्याय वोढवे । हवींषि वोढुम् परिणामः ॥ ३१ ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । हे पुरुप्रिय ! पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय ! हे अग्ने ! विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । ह्वेञ् आह्वाने ह्वः सम्प्रसारणमिति शपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् । हव्याय वोढवे । विभक्तिव्यत्ययः । हव्यं वोढुं प्राप्तुम् । तुमर्थे सेसेनिति तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिꣳस्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत् स्वाहुतः स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवꣳ राधो जनानाम् ॥३४॥

एना वः । प्रगाथोऽयम् । तत्र बृहती पूर्वा सती बृहत्युत्तरा । तत्र प्रगथनधर्मेण तिस्रो बृहत्यः सम्पादिताः द्वयोस्तु व्याख्यानम् नहि शास्त्रे व्यूढानां मन्त्राणामर्थान्तरं विद्यत इति तथा च आ त्वा जिघर्मीति श्रुतिव्यतिषिक्ताभ्यां होममुक्त्वा प्रगुणाभ्यामेव व्याख्यानं करोति अतः प्रगुणो व्याख्यायते । एना अनेन नमसा अन्नेन । व इति पादपूरणार्थः सम्भवात् । अग्निम् ऊर्जो नपातम् अपाम्पौत्रम् आहुवे आह्वयामि । सर्वजनप्रियम् । चेतिष्ठम् । आहुतिशयेन चेतनायुक्तम् । अरतिम् अलंमतिं पर्य्याप्तमतिम् । स्वध्वरम् शोभना यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः । विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य दूतम् । अमृतम् अमरणधर्माणम् ॥ ३२ ॥

स योजते । स एवाग्निः योजते युनक्ति । अरुषा अक्रोधनावश्वौ रथो । विश्वभोजसा सर्वस्य भोक्तारौ । द्वितीया द्विवचनस्य स्थाने द्वयोः प्रातिपदिकयोराकारः । स एव च दुद्रवत् द्रवति गच्छति । स्वाहुतः शोभनप्रकारेण हुतः सन् ॥३३॥

क्व गच्छतीत्यत आह । यत्र सुब्रह्मा यज्ञः । सुब्रह्मग्रहणं सर्वर्त्विगुपलक्षणार्थम् । शोभनार्त्विग्यज्ञः । सुशमी च । शमीति कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यस्मिन्यज्ञे स सुशमी । वसूनां देवम् । वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानां यस्मिन्यज्ञे क्लृप्तानि सवनानि । एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्ययेन च वाक्यसामञ्जस्यम् । राधो जनानाम् राधो धनञ्च यत्र जनानामुपक्लृप्तम् तत्र स योजत इति संबन्धः ॥ ३४ ॥

का० (१७, १२, १०) आष हवेलायाः पुरस्ताद् बृहतीरेना व

इति । आषाढवेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति ति-सृभिरुपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्वयग्रन्थनेन ऋक्त्रयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सा बृहती एना वोऽग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिᳬ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशार्णौ तृतीय-तुर्यावष्टार्णौ सा सतोबृहती स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवᳬ राधो जना-नामिति ॥ तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते ॥ एना वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! वो युष्माकं सम्ब-न्धिना एना एनेन नमसान्नेन हविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुव इति वा । कीदृशमग्निमूर्जो न-पातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशये-न चेतयितारम् तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदो-द्यमयुतमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतव-त्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अ-मृतं मरणरहितम् ॥ अथ सतोबृहती व्याख्यायते । स योजते । य-मग्निमाह्वयामि सोऽग्निः अरुषा अरुषौ रोषरहितौ साधू विश्व-भोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्विती-याद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन् एवं विधावश्वौ रथे यो-जते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्य-म् । स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहु-तः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति द्रु गतौ णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति लुङि चङ् द्वित्वम् अडभावगुणाभावावार्षौ । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः व-सूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां

यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्लक्षणं चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीति । सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वर्त्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभर्त्विग्युक्तः । सुशर्मा शर्मेति कर्मनाम (निघ० २, १, २३) । शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशर्मा शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽश्वान्नियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमश्वा गच्छन्तीति सर्वार्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अग्ने॒ वाज॑स्य॒ गोम॑त॒ ईशा॑नः सहसो यहो । अ॒स्मे धे॑हि जातवेदो॒ महि॒ श्रवः॑ ॥ ३५ ॥

अग्ने वाजस्य । औष्णिहः त्र्यृचः । हे अग्ने यस्त्वं वाजस्यान्नस्य गोमतः । गोभिः संयुक्तस्य ईशानः ईश्वरः । हे सहसो यहो बलस्य पुत्र । सह इति बलनाम । यहुरिति पुत्रस्य नाम । मथ्यमानो जायते तस्मादेवमाह सहसस्पुत्रमित्यादि । स त्वम् अस्मे धेहि । अस्मभ्यं देहि । हे जातवेदः । महि महत् श्रवोऽन्नलक्षणम् धनं गोभिः संयुक्तम् ॥ ३५ ॥

का० (१७, १२, १३) अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र उष्णिहः हे अग्ने ! हे सहसो ! यहो बलस्य पुत्र ! सह इति बलनाम (निघ० २, ९, १७) । यहुरिति पुत्रनाम (निघ० २, २, ११) मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलस्य पुत्रत्वम् सहस्पुत्रमित्युक्तं च । हे जातवदः उत्पन्नज्ञान ! अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशस्त्वं गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स इ॑धा॒नो वसु॑ष्क॒विर॒ग्निरी॒डेन्यो॒ गि॒रा । रे॒वद॒स्मभ्यं॑ पुर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

स इधानः । स उक्तगुणः इधानो दीप्यमानः । वसुः । उपकारभूतः वासयिता वा । कविः । मेधावी । अग्निः । इडेन्यः स्तुत्यः । गिरा वाचा त्रयीलक्षणया । तत्रार्थवादः मत्स्य-

क्षकृतः ततो भिन्नं वाक्यं नेयम् । रेवत् धनवत् । अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । हे पुर्वनीक । बहुमुख । अनीकं मुखम् पुरु बहुनाम । यतो ह्येव कुतश्चाग्रावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतिः । दीदिहि दीप्यस्व । एकं वाक्यं कृत्वा व्याख्यायते । यत्तदोर्व्यत्ययेन । वसुः धनं तापपाकप्रकाशैरुपकारकः । कविः क्रान्तदर्शनः । अग्निः । ईडेन्यः स्तुत्यः ऋषिभिः । गिरा वाचा । तं त्वां ब्रवीमि । रेवत् धनवत् अस्मदर्थे पुर्वणीक दीप्यस्व ॥ ३६ ॥

हे पुर्वणीक ! पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् । यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बहुमुखाग्ने ! अस्मभ्यमस्मदर्थे रेवत् रयिमत् धनवद् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । दिवेः शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मतावितिं (पा० ६, १, ३७ वा० ४ । सम्प्रसारणम् । तथा त्वया हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनानिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः । कीदृशस्त्वमित्यानः दीप्यमानः : वसुः निवासहेतुः । कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्त्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

क्षपो॑ राजन्नुत त्मनाग्ने॒ वस्तो॑रु॒तोषसः॑ । स ति॑ग्मजम्भ र॒क्षसो॑ दह॒ प्रति॑ ॥ ३७ ॥

क्षपो राजन् । यस्त्वं क्षपः क्षपयिता । हे राजन् । रक्षसाम् । उत त्मना । अप्यात्मनैव स्वभावत एव । हे अग्ने वस्तोः सहसम्बन्धिनां रक्षसाम् उत उषसः अपि उषसः सम्बन्धिनाम् सः । हे तिग्मजम्भ । वज्रदंष्ट्र । तिग्ममिति वज्रनाम । जम्भेति दंष्ट्रानाम । रक्षसो दह । प्रतीत्य ॥ ३७ ॥

हे राजन् दीप्यमान ! हे तिग्मजम्भ ! तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दं-

ष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्ममिति वज्रनाम (निघ० २, २०, १३) हे वज्रदंष्ट्र अग्ने ! वस्तोः अयः सम्बान्धिन उतापि उषसः कालसम्बान्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् । छन्दसि परेऽपीति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात् परत्वम् । कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रसक्षां क्षपयिता । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिःसुभग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्यें । येना समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

येना समत्सु सासहोऽवं स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

भद्रो नः । द्वे ऋचौ । पूर्वा ककुप्सतो बृहत्युत्तरा । तिस्रः ककुभः सम्पादिताः । सुभग इति चित्यमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयति । भद्रः भन्दनीयः नोऽस्माकम् अग्निः आहुतः अभिहुतः। भवत्विति शेषः । भद्रा रातिः । रा दाने । रातिः दानं भवतु । हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना । भद्रश्चाध्वरो यज्ञो भवतु । किञ्च । भद्रा उत अपि प्रशस्तयः । प्रशंसनानि भवन्तु अस्माकम् ॥ ३८ ॥

भद्रं मनः । भद्रं स्तुत्यं मनः । कुरुष्व वृत्रतूर्ये । शत्रुवधाय तूर्यतिर्वधकर्मा । येन मनसा समत्सु संग्रामेषु । साहस । षह मर्षणे । छन्दस्यभिभवे । अभिभवसि ॥ ३९ ॥

किञ्च । अवास्थिरा तनुहि । अवतारय स्थिराणि कठि-

नानि धनूंषि। भूरि शर्द्धताम्। बहुप्रकारं बलमात्मनि कुर्वताम्। शर्द्ध इति बलनाम। अभिबलायमानानाम्। ततो वयं शत्रुभिरप्रतिबध्यमानाः। वनेम सम्भवेमहि तानेव शत्रून् ते तव अभिष्टिभिः अभीष्टयागैः॥ ४०॥

का० (१७, १२, ११) भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः। बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः॥ प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम्। भद्रो नोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम्। भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽत्र स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तल्लक्षणम्॥ तत्र ककुब् व्याख्यायते। यजमानश्चित्यमाग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते। हे सुभग! शोभनभग! शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः। हे षड्विधैश्वर्ययुक्त! आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नो ऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो भवत्विति शेषः। किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणो भवत्विति शेषः। किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु। अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्य्यस्तु। उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु॥ अथ द्वितीया। हे अग्ने! येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् षह मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् द्वित्वाडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः। तन्मनः वृत्रतूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्बधकर्मा। वृत्रः पापम् पाप्मा वै वृत्र इति श्रुतेः। किञ्च भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु। शर्ध इति बलनाम (निघ० २, ९, ७) शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः क्विप् ततः शतृप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम्। किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्मार्गैर्वयं धनेम सम्भजेम भोग्यानि वसूनि सेवेमहि। वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥

अ॒ग्निं तं म॑न्ये॒ यो वसु॒रस्तं॒ यं यन्ति॑ धे॒नवः॑ । अस्त॒मर्व॑न्त आ॒शवोऽस्तं॒ नित्या॑सो वा॒जिन॒ इष॑ᳪ स्तो॒तृभ्य॒ आभ॑र ॥ ४१ ॥

अग्निं तं मन्ये । पाङ्क्तः त्र्यृचः तमहमाग्निं मन्ये जाने । यो वसुः धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते । यद्वा । वसुर्वासयिता । अस्तं यं यन्ति धेनवः । यश्चाग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा प्राप्तोऽस्माकं दोहनकाल इति अस्तं गृहं यन्ति धेनवः । अस्तं गृहमर्वन्तः अश्वाः । आशवः शीघ्राः यन्ति । स्वामी हि पशूनामग्निः । यत्तज्जातः पशूनविन्दतेत्युपक्रम्य तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभि सर्पन्तीति श्रुतिः । अस्तं च नित्यासः शाश्वतिकाः वाजिनः सुहयाः । सैन्धवाभिप्रायमेतत् । य उपास्यमान एतत्सर्वं यजमानस्योत्पादयति तमाग्निं मन्ये । अधस्तनाश्चत्वारः पादाः परोक्षकृताः अयन्तु प्रत्यक्षकृतः । अध्याहारेण परिपूर्त्तिः । यदि सत्त्वमग्निः इषमन्नं स्तोतृभ्य आभर देहि ॥४१॥

का० (१७, १२, १४) अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति । दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पाङ्क्तिसंज्ञा इष्टका अग्निन्तामिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ सा पाङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धेनुरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमान गृहं यन्ति गच्छन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तोऽश्वाः सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यते इत्यर्थः तादृश हे अग्ने ! स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नवः॑ । स-

मर्वन्तो रघुद्रुवः सꣳ सुजातासः सूरय इषꣳ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

सोऽग्निः। स एवाग्निः यो वसुरिति गीयते स्तोतृभिः। संयमायन्ति धेनवः। समायन्ति च यं धेनवः। समर्वन्तो रघुद्रुवः। समायन्ति च अर्वन्तोऽश्वाः। लघुद्रवणाः। समागच्छन्ति च। सुजातासः। कल्याणजन्मानः। सूरयः पण्डिताः। एतदुक्तम्भवति। किन्तेनाग्निना य एतत्सर्वमात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति। स चेत्त्वम्। इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं गृणे स्तौमि गृ शब्दे क्र्यादिः लटि तङ्युत्तमैकवचनम् क्र्यादित्वाद्ध्रस्वः (पा० ७, ३, ८०)। यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम्। धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति। अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्तः रघुद्रुवः रलयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुणन्ति गच्छन्ति लघुद्रुवः द्रू बधगत्योः स्वादिः क्र्यादिश्च क्विप्। सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वे भजन्ते इत्यर्थः। कीदृशाः सूरयः सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्जसेरिति असुक् तादृश हे अग्ने! त्वं स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि। उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

उभे सुश्चन्द्र। हे अग्ने सुचन्द्र। शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक। शोभने हि चन्द्रमसि धनान्युत्पद्यन्त इति ज्योतिःशास्त्रविदः प्रतिजानन्ति। यद्वा। कल्याणह्लादज। उभे दर्वी। उभौ हस्तौ दर्व्याकारौ कृत्वा श्रीणीषे श्रयसि। आश्लेषसि आसनि आस्ये मुखे। सर्पिषः पानाय। उतो न उत्पुपूर्या अपि च त्वं ब्रूषे

यदि नाम उत्क्षिप सर्पिषो भाण्डमत्यर्थमञ्जालिम्पूरयेरस्माकं साधु कृतं स्यात् । उक्थेषु हे शवसस्पते बलस्य पते यद्येवम् । इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः हे सुचन्द्र ! चन्द्रमिति हिरण्यनाम (निघ० १, २, २) शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यद्वा शोभनश्चन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिः शास्त्रे उक्तम । यद्वा शोभनं चन्दत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र ! आसनि आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ हस्तौ श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाके क्र्यादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपि च हे शवसः पते ! बलस्याधिपते ! उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत् पुपूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः । स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ४४ ॥

अग्ने तमद्य । पदपाङ्क्तः त्र्यृचः । हे अग्ने तं तावकं यज्ञम् । अद्य ऋद्ध्याम समर्द्धयेमहि । कथमिव । अश्वं न स्तोमैः । यथा अश्वमाश्वमेधिकं स्तुतिभिः समर्द्धयेयुः एवं समर्धयेमहि । क्रतुन्न भद्रम् । क्रतुं सङ्कल्पमिव च । भद्रं हृदिस्पृशम् । हृदि आत्मना स्पृश्यते । बहुकालाभिध्यातं यथा समर्द्धयेयुः एवं समर्द्धयेमहि । ते तव सम्बन्धिभिः ओहैः । वहेरेतद्रूपम् प्रापणैः । त्वं नामबन्धुकर्मरूपसंयुक्ताभिः स्तुतिभिर्दक्षिणाभिश्च यज्ञं समर्द्धयेमहीति समस्तार्थः ॥ ४४ ॥

का० (१७, १२ १५) उत्तरे पदपङ्क्ती रग्ने तमिति । उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपङ्क्तीष्टका अग्ने तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चाक्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपङ्क्तिः । यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुरर्णः पञ्चमः षडर्ण इति ।

पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिरित्युक्तेः । तत्राद्यायाश्चतुर्थश्चतुष्कः । हे अग्ने ! ते तव तं क्रतुं तावकम्प्रसिद्धं यज्ञमद्यास्मिन् दिने वयमृध्याम समर्धयाम । समृद्धङ्करवामेत्यर्थः । आशिषि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः । कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः । वहे रूपं वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्मरूपनामानीति वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अश्वं न स्तोमैः । न इवार्थे । यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्द्धयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः । क्रतुं न हृदिस्पृशम् हृदि स्पृशति हृदिस्पृक् । हलदन्तादित्यलुक् अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा समर्द्धयन्ति । क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरस्य सम्बन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४५ ॥

अधा ह्यग्ने । अधा समनन्तरमेव । हिः पादपूरणः । हे अग्ने क्रतोः भद्रस्य सङ्कल्पस्य भन्दनीयस्य । दक्षस्य । तस्यैव समृद्धोऽसङ्कल्पो दक्ष उच्यते । साधोरतिशययुक्तस्य । रथीः रथीः इव बभूवथ । भव । ऋतस्य यज्ञस्य च । बृहतो महतः बभूवथ भव । अथवा यज्ञ एवोच्यते । अथ अग्नेः क्रतोः यज्ञस्य भन्दनीयस्य । दक्षस्य ऊत्साहयुक्तस्य दक्षिणाभिः समृद्धस्य । साधोरथीरिव ऋतस्य यज्ञस्य बृहतो भव ॥ ४५ ॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम् । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अग्ने ! अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव बभूथ भव बभूथाततन्थेत्यादिना इडभावः । रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथीरथादीरश्चीरच्चावित्यस्त्यर्थे ईरच्प्रत्ययः । सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः । कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यत इति साधुस्त-

स्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमोघफलस्य । बृहतो महतः प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

ए॒भिर्नो॑ अ॒र्कैर्भवा॑ नो अ॒र्वाङ् स्व॒र्ण ज्योतिः॑ । अग्ने॒ विश्वे॑भिः सु॒मना॒ अनी॑कैः ॥ ४६ ॥

एभिर्नः । एभिः अर्कैः मन्त्रैः नः अस्माकं सम्बन्धिभिः स्तूयमान इति शेषः भव नः अस्मान् अर्वाङ् अभिमुखाञ्चनः । कथमिव स्वर्णज्योतिः यथा स्वराख्यं ज्योतिरुदयादारभ्यार्वागञ्चनं सर्वप्राणिनोऽनुगृह्णाति । एवम्भवार्वागञ्चनोऽनुग्रहपरतया । हे अग्ने विश्वेभिः अनीकैः सर्वैर्मुखैः । अनीकम् मुखम् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन् ॥ ४६ ॥

हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव । अवरं समीपदेशमञ्चतीत्यर्वाङ् । अनुगृहाणेत्यर्थः । कीदृशः एभिरस्मत्पठितैरर्कैरर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः । प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति । द्व्यचोऽतस्तिङ इति भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

अ॒ग्निꣳ होता॑रं मन्ये॒ दास्व॑न्तं॒ वसु॒ꣳ सू॒नुꣳ सह॑सो जा॒तवे॑दसं॒ विप्रं॒ न जा॒तवे॑दसम् ॥ य ऊ॒र्ध्वया॑ स्व॒ध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा ॥ घृ॒तस्य॒ विभ्रा॑ष्टि॒मनु॑वष्टि शो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्य स॒र्पिषः॑ ॥ ४७ ॥

अग्निं होतारम् । अतिच्छन्दाः । अष्टिरत्यष्टिर्वा । तमहमग्निं होतारम्मन्ये जानामि । दास्वन्तं दानवन्तं वसुं वासयितारं सूनुं सहसः बलस्य पुत्रम् । जातवेदं सञ्जातप्रज्ञानम् । विप्रम जातवेदसम् । विप्रमिव जातप्रज्ञानम् । यः देवो दानादिगुणयुक्तः ऊर्ध्वया ज्वालया स्वध्वरः साधुयज्ञः । देवाच्याकृपा ।

देवान् प्रत्याचया देवान्प्रतिगतया । कृपाकल्पितया । घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा । घृतस्य विभ्राष्टिं सपातम् । अनुकामयते दीप्त्या आजुह्वानस्य । आहूयमानस्य । सर्पिषो घृतस्य । तमहमग्निं होतारं मन्य इति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

का० (१७, १२, १६) पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रातिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निँ होतारमिति । अग्नेः ! पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती (१५, ३) तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टकामुपदधाति भद्रा रात्रिः वृत्रतूर्यं अवस्थिरेति ककुभां (१५, ३८—४०) चतुश्चतुरक्षरसहितयाग्निँ होतारमित्यृचा । पुरीषवत्यतिच्छन्द इष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः । ककुभामक्षरैः सहातिधृतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तो ऽग्निरूर्ध्वयोन्नतया देवाच्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची तया देवान् प्रति गतया कृपा कृप्यत इति कृप् तया कल्पया समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपातमनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किम्भूतस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद् धूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एतादृशः तमग्निं मन्ये जानामि । कीदृशं होतारं देवानामाह्वातारम् दास्वन्तं दासृ दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदस मुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्रह्माणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ॥ वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमँ रयिं दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

अग्ने त्वम् । द्विपदः त्र्यचो व्याख्याताः ॥ ४८ ॥

का० (१७, १२, १७) अग्ने त्वामित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः । अग्ने ! त्वम् वसुरग्निः तं त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा आग्नेय्यः ॥ व्याख्याताः (३, २५—२६) ॥ ४८ ॥

येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निᳫं स्वराभरन्तः । तस्मिन्नहं निदधे नाके अग्निं यमाहुर्मनव स्तीर्णबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

येन ऋषयः । अष्टाभि ऋग्भिः पुनश्चितिश्चीयते । तत्र षट्त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । येन तपसा ऋषयो वसिष्ठप्रभृतयः सत्रम् । आयन् आगतवन्तः । इन्धानाः अग्निम् । आदीपयन्तः अग्निम् । उरुयं स्वराभरन्तः । स्वर्लोकमाभरन्तः स्वीकुर्वाणाः । तेनैवाहन्तपसा सत्रमागत्याग्निं सन्दीप्य स्वर्लोकञ्च स्वीकृत्य । तस्मिन्नहं निदधे स्थापयामि । नाके अग्निम् । न विद्यते अकं यत्र गतानां स नाकः स्वर्गो लोकः । यमाहुर्मनवः मननप्रधानाः । तीर्णबर्हिषम् । सर्वैर्यज्ञसाधनैः सम्पादि सुखमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

का० (१७, १२, १९) पुनश्चितिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्यृचम् । मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ आग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वीकुर्वाणा । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् यज्ञसाधन-

सहितामित्यर्थः । ये विद्वाꣳसस्ते मनव इति (८, ६, ३, १८) श्रुतेः ॥ ४९ ॥

तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः । नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

तं पत्नीभिः । तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः । द्वितीयादर्धर्चाद्व्याख्यायते । नाकङ्गृह्णानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः । सुकृतस्य लोके साधुकृतस्य स्थाने । तृतीये पृष्ठे अधिरोचनेऽवस्थितादिंव एकदेशीभूते यत्रादित्यस्तपतीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेम । हे देवाः पुत्रैः भ्रातृभिः अपि च हिरण्यैः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ! पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेमेत्यर्थः । कीदृशा वयम् तृतीये भूमिमारस्य त्रिसंख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिगृभ्णाना अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । एतद्ध तृतीयं पृष्ठꣳ रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति (८, ६, ३, १९) श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

आवाचो मध्यमरुहत् । अरुहत् वाचो मध्यम् । एतत् वाचो मध्यम् । यत्रैष एतच्चीयते । भुरण्युः भर्त्ता । अयमग्निः सत्पतिः । शोभनानाम्पतिः । चेकितानः चेतयमानः । किञ्च । पृष्ठे पृथिव्याः निहितः स्थापितः । दविद्युतत् देदीप्यमानः । अधस्पदम् । पादयोरधः कृणुतां करोतु । ये पृतन्यवः । ये पा-

प्मानस्तान्सर्वान् ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारूढः । एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयत इति (८, ६, ३, २०) श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेप्सवः पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु पादयोरधोऽधस्पदम् । कस्कादित्वात्सः (पा० ८, ३, ४८) । पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरेत्यादिना पृतनायाष्टिलोपः ततः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः । अधस्पदं कुरुताᳬ सर्वान् पाप्मन इति (२०) श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः भुरण्युः जगद्भर्ता । भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति (२०) श्रुतेः । सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानः । चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः । दाविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दधर्तीत्यादिना यङ्लुकि शत्रन्तो निपातः ॥ ५१ ॥

अ॒यम॒ग्निर्वी॒रत॑मो वयो॒धाः स॑ह॒स्रियो॑ द्योतता॒मप्र॑युच्छन् । वि॒भ्राज॑मानः सरि॒रस्य॒ मध्य॒ उप॒ प्र या॑हि दि॒व्यानि॒ धाम॑ ॥ ५२ ॥

अयमग्निः । वीरतमः अतिशयेन वीरः । वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणमस्मिन्धीयते । सहस्रियः सहस्रार्हः । द्योततान्दीप्यताम् । अप्रयुच्छन् अप्रमत्तः । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्ये । इमे वै लोकाः सरिरम् । दीप्यमान एषु लोकेषु । उप प्रयाहि । यातु इति पुरुषव्यत्ययः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दिव्यानि धामानीति बहुवचनेन सन्नतिः । स्थानानीति पर्यायः ॥ ५२ ॥

अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः । उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गलोकमित्येतदिति (८, ६, २१) श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधा वयोऽन्नं हविर्लक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण संमितः

सहस्रेण संमितौ घ इति घप्रत्ययः । अप्रयुच्छन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः । इमे वै लोकाः सरिरमिति (२१) श्रुतेः ॥ ५२ ॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम् । पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वताᳬसीत्त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

सम्प्रच्यवध्वम् । ऋषीनाह मन्त्रदृक् सम्प्रच्यवध्वमेनमग्निम् । उपसम्प्रयात च त्वम् । हे अग्ने पथः देवयानानृषीणां कुरु इति वचनव्यत्ययः । किञ्च पुनरपि कृण्वानाः कुर्वाणा ऋषयः । पितरो युवाना । वाक् च मनश्च पितरो युवानेति श्रुतिः । वाङ्मनसे युवानातरुणे अयातयामे अन्योन्यं सक्ते वा । सक्ते हि वाक् च मनश्च यज्ञं साधयतः । अन्वाताᳬसि त्वयि तन्तुमेतम् । अन्वातनोतु त्वयि तन्तुं यज्ञम् । एतम् । हे अग्ने ॥ ५३ ॥

मन्त्रदृगृषीनाह । हे ऋषयः । एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत । सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह । समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनᳬ सम्प्रयातेति (८, ६, ३, २२) श्रुतेः । एवमृषीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने । देवयानान् पथः कृणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् देवलोकप्राप्तिहेतून्मार्गान् कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने ! यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसक्तौ कृण्वानाः कुर्वाणाः । स्वादेः कृञः शानच् । विभक्तेराकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाक् चैव मनश्च पितरा युवानेति (२२) श्रुतेः ॥ ५३ ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सᳬसृजेथामयञ्च । अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

उद्बुध्यस्व । प्रतिबुद्धो भव । हे अग्ने प्रतिजागृहि च त्वम् । ततः इष्टापूर्ते च संसृजेथाम् । त्वत्प्रसादाद्यजमानेन सह । अयं च । यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टो भवतु । ततः संसृष्टेष्टापूर्तो व्यपगतकल्मषः सन् । अस्मिन्सधस्थे सहस्थाने देवैः पुनरपि विशिनष्टि । अध्युत्तरस्मिन् । सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके । विश्वेदेवा यजमानश्च सीदतु । विश्वैर्देवैर्यजमानस्य समानलोकता प्रार्थ्यते ॥ ५४ ॥

हे अग्ने ! त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् । पुरुषव्यत्ययः । किञ्च हे विश्वे देवाः ! यूयम् । कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । द्यौर्वा उत्तरᳬ सधस्थमिति (८, ६, ३, २३) श्रुतेः । विश्वैर्देवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

येन वहसि । येन हेतुना सामर्थ्येन वा वहसि प्रापयसि सहस्रम् । येन हे अग्ने सर्ववेदसं सर्वधनम् । तेन इमं यज्ञं । नः अस्मत्सम्बन्धिनम् । नय प्रापय । स्वर्देवेषु गन्तवे । स्वर्लोकं देवेषु देवान्प्रति । गन्तवे गमनाय । यज्ञे हि स्वर्लोकं गते अस्माकमपि गमनं भवति । तदुक्तम् । सोऽस्य यज्ञो देवलोकमे-

याभिप्रैति तदनूचीदक्षिणायां ददाति सेति दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति ॥ ५५ ॥

हे अग्ने ! येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणायां ददाति प्रैति (१२) दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

अयन्त इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता (३, १४, १२, ५२) ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शैशिरावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

ऋतव्ये । तपश्च तपस्यश्चेति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० (१७, १२, २२) ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति । ऋतव्ये द्वे पद्येष्टके उपदधाति ऋतुदेवत्यं यजुः उत्कृतिच्छन्दः । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शिशिरर्तोरवयवौ । शिष्टं व्याख्यातम् (१३, २५) ॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्य्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

विश्वज्योतिषम् । परमेष्ठी त्वा इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

का० (१७, १२, २३) विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति । यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यं यजुः शक्वरीच्छन्दः । परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यद्व्याख्यातम (१४ अध्या० १४ क०) ॥ ५८ ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

लोकं पृण ॥ ५९ ॥

ता अस्य ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वाः ॥ ६१ ॥

का० (१७, १२, २४) दक्षिणाꣳसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधि पद्यालोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि द्वादशे (१२, ५४–५६) व्याख्याताः ॥ ५९—६१ ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्

व्यस्थात् । आदस्य वातो अनुवाति शोचिरधस्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

व्याख्याताः । विश्वकर्णीमुपदधाति । प्रोथदश्वः । आग्नेयी त्रिष्टुप् । मध्यमानोऽग्निरत्रोच्यते । प्रोथतिः शब्दार्थः । शब्दायते अग्निः । अश्वो न यवसेऽविष्यन् । अश्व इव यवसे घासे विषयभूते अविष्यन् ग्रसिष्यन् । यदा यस्मिन्काले । महतः संवरणात् । संव्रियते अस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठमुच्यते । अरणिकाष्ठात् । व्यस्थात् व्युत्तिष्ठते प्रकाशीभवति । आत् अथानन्तरमेव । अस्याग्नेः । वातः अनुवाति । शोचिः सन्दीपनः । अध अथ समानार्थौ छन्दसि । स्म निपातोऽनर्थकः । ते । अथैतस्येत्यर्थः । नह्यत्र युष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । श्रुतिरप्यमुमर्थं दर्शयति । अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति । व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति ॥६२॥

का० (१७, १२, २५) प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृण्णे शर्करे सꣳस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम् पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामय्यौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्वयमातृण्णासंज्ञे इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यनूकरेखामध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णीष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । मध्यमानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन् काले महः महतः संवरणात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्वो न । न इवार्थे अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोथति । आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुलक्ष्य प्रसरति वाय्वग्न्योः सख्यादिति भावः । कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः । अग्नेः सन्दीपनः शोचिरिति

ज्वलन्नामसु (निघ० १, १७, ६) पठितम् । यत्रास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति । अधेति निपातोऽथार्थः । अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्त्मा हुताशन इत्युक्तेः । स्मेति निपातः पादपूरणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य । अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति (८, ७, ३, १२) श्रुतेः । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु (निघ० २, ८, ६) पठितम् ॥ ६२ ॥

आयोष्ट्वा सदने सादयाम्यवतश्छायायासमुद्रस्य हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

स्वयमातृण्णामुपदधाति । अयोष्ट्वा । आ या द्याम्भासीत्याद्यारम्भः यच्छब्दप्रयोगात् । अयाद्याम्भासि । द्युलोकसंस्तवोऽस्याः स्वयमातृण्णायाः । आभासि प्रकाशयसि या त्वं द्यां द्युलोकम् । आपृथिवीम् । आभासि च पृथिवीम् । आभासि च उरू विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । तां त्वां रश्मीवतीं रश्मिसंयुक्ताम् । आयोः अयनस्य आदित्यस्य त्वां सदने अवस्थाने सादयामि । अवतः अवनस्य पालयितुः दीप्यतो वा । छायायाम् । आश्रये । समुद्रस्य समुन्दनस्यादित्यस्य । हृदये प्रधानप्रदेशे । आदित्यो हि सर्वं समुन्दतीति समुद्र उच्यते ॥ ६३ ॥

का० (१७, १२, २५) आयोष्ट्वेति स्वयमातृण्णाम् । आयोरिति कण्डिकाद्वयेन त्रिकर्णां दक्षिणां स्वयमातृण्णामुपदधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृण्णादेवत्ये आद्यं ब्राह्म्युष्णिक् द्वितीयमाकृतिश्छन्दः हे स्वयमातृण्णे ! आयोः आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृष्ट्या जगदार्द्रीकुर्वन् समुद्र उच्यते । किम्भूते सदने छायायामाश्रयभूते

हृदये प्रधानभूते। कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामत एव भास्वतीं शोभमानाम्। तां काम। या त्वं द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि। रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं दिवं यच्छ दिवं दृꣳह दिवं मा हिꣳसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्त्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयत्वेति व्याख्यातम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् (१४, १२, १५, ५८) ॥ ६४ ॥

सहस्रस्य प्रमासि। सहस्रस्य प्रतिमासि। सहस्रस्योन्मासि। साहस्रोऽसि। सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अग्निम्प्रोक्षति। हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्। सहस्रस्य प्रमा प्रमाणं भवसि। सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिमानम्भवसि। सहस्रस्योन्मा उन्मानं तुलामानं भवसि। साहस्रोऽसि सहस्रार्होऽसि। यतः अतः। सहस्राय त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

का० (१७, १२, २७) तिष्ठन्तमग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि । हे अग्ने ! सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योन्मानं तुलासि । साहस्रः सहस्रार्होऽसि । सहस्रायानन्तफलाप्त्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।
अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

नम॑स्ते रुद्र म॒न्यव॑ उ॒तो त॒ इष॑वे॒ नम॑ः । बा॒हुभ्या॑मु॒त ते॒ नम॑ः ॥ १ ॥

शतरुद्रियहोमः । अथातः शतरुद्रियं जुहोति इत्युपक्रम्य स एषोऽत्राग्निश्चितो बुभुक्षमाणो रुद्ररूपेणावतिष्ठते । तस्य तर्पणं देवैः कृतम् । द्वितीयन्दर्शनम् । यद्वै शतरुद्रियं जुहोतीत्युपक्रम्य प्रजापतेर्विस्रस्तादित्यभिधाय मन्त्रार्थानुगुण्येन श्रुतिर्भवति । स एव शतशीर्षो रुद्रः समभवदिति नमस्ते रुद्रमन्यवे रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षन्देवानां वा प्रजापतेर्वा आद्योऽनुवाकः षोडशभिर्ऋग्भिः । तत्र एको रुद्रो देवता एका गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्यौ । नमोऽस्तुते । हे रुद्र तव सम्बन्धिने मन्यवे क्रोधाय । उत अपि च । ते वत सम्बन्धिने इषवे काण्डाय नमोऽस्तु बाहुभ्याम् । उत । अपि ते तव सम्बन्धिभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्य-

होममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० (१८, १, १—२) शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याᳬ स्रक्त्यां परिश्रित् स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ्नमस्त इत्यध्यायेन त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारी जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसंज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामाव्यादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन सन्ततं क्षारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षिणकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । वक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्तेऽर्भकेभ्यश्च वो नमः इत्यत्र (२६ क०) जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र (३६ क०) नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति (६३ क०) प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रापरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये दिवीति (६४ क०) मुखमात्रे । येऽन्तरिक्षमिति (६५ क०) नाभिमात्रे । ये पृथिव्यामिति (६६ क०) जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ । अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [१५—१६ क०) कुत्सोऽपि ऋषिः ॥ हे रुद्र ! रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नराम् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे बाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधबाणहस्ता अस्मद्वरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते॑ रुद्र शि॒वा त॒नूरघो॒राऽपा॑पकाशिनी । तया॑ नस्त॒न्वा॒ शन्त॑मया॒ गिरि॑शन्ता॒भि चा॑कशीहि ॥ २ ॥

या ते या तव हे रुद्र शिवा शान्ता तनूः शरीरम् । अघोरा अविषमा । अपापकाशिनी । न पापकाशिनी अपापकाशिनी । पापमसुखं या प्रकाशयति सा पापप्रकाशिनी न पापप्रकाशिनी । तया नः अस्मान् तन्वा शन्तमया । सुखतमया सुखयितृतमया । अतिशयेन सुखयित्र्या । गिरिशन्त । गिरौ पर्वते कैलाशाख्ये अवस्थितः शं सुखन्तनोतीति गिरिशन्तः । यद्वा गिरिवाच्यवस्थितः सुखन्तनोतीति । यद्वा गिरौ मेघेऽवस्थितो वृष्टिद्वारेण सुखन्तनोतीति । तस्य सम्बोधनं हे गिरिशन्त । अभिचाकशीहि । अभिपश्य । सुखयितुमिति शेषः । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ २ ॥

हे रुद्र ! या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त ! तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अधिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा (निघ० ३, ११, ८) । कीदृशी तनूः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अत एवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरिशश्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्सम्बुद्धिः शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । (पा० ६, १, ९४ वा० २) । कीदृश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

यामिषुम् । याम् । इषुं काण्डम् । हे गिरिशन्त । गिरौ पर्वते ऽवस्थितः कैलाशाख्ये सुखन्तनोतीति गिरिशन्तः तस्य सम्बोधनम् । हे गिरिशन्त । हस्ते बिभर्षि धारयसि । अस्तवे

असितुं क्षेप्तुमित्यर्थः । शिवाङ्गिरित्र । गिरौ कैलाशे ऽवस्थितः त्रायते भक्तानिति गिरित्रः तस्य सम्बोधनं हे गिरित्र । तां कुरु । किञ्च । मा हिंसीः मा वधीः पुरुषम् । जगत् जङ्गमञ्च गवादि ॥ ३ ॥

हे गिरिशन्त ! त्वं यामिषुं बाणं हस्ते बिभर्षि धारयसि किं कर्तुम् । अस्तवे असु क्षेपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः। हे गिरित्र ! गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छावदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत् ॥ ४ ॥

शिवेन वचसा । शिवेन वचनेन त्वा त्वां । गिरिश । गिरौ पर्वते कैलाशाख्ये शेते इति गिरिशः तस्य सम्बोधनम् हे गिरिश । अच्छावदामसि । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । इदन्तो मसि । तथा अभिवदाम । यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं सर्वम् इत् । इच्छब्द एवार्थे । सर्वमेव जगत् जङ्गमादि । अयक्ष्मम् । यक्ष्मा व्याधिः । व्याधिरहितम् । सुमनाश्च शोभनमनस्कश्च असत् भूयात् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः हे गिरिश ! शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु० ५, २८) संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । इदन्तो मसि । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः । सुमनः । सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् इलोपः ॥ ४ ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहीꣳश्च

सर्वाञ् जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परा सुव ॥ ५ ॥

अध्यवोचत् । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । अधिवदतु कश्चित्स्वकीयं पुरुषम् भगवान् रुद्रः । अधिवक्ता । ऐश्वर्येणैव यो वदितुं जानाति । प्रथमो दैव्योऽभिषक् । मुख्यो देवसम्बन्धी भिषक् वैद्यः । किमधिवदत्वित्यत आह । अहींश्च सर्वान् जम्भयन् । जभ जृभी गात्रविनामे सर्वान् सर्वप्रकारान् नाशयन् । सर्वाश्च यातुधान्यः । यातनाः दुःखं कष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः राक्षसीः जम्भयन् अधराचीः अतोऽञ्चनाः कृत्वा । परासुव पराक्षिप । यद्वा । रुद्र एवोच्यते । अध्यवोचदधिवक्ता अधिवदतु ईश्वरो वक्ता । प्रथमो देवसम्बन्धी भिषक् वैद्यः । अहींश्च सर्वान् । जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्यः अधराचीः कृत्वा परासुव क्षिपतु ॥ ५ ॥

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता आधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्भिषक्त्वम् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र ! सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् । कीदृशीर्यातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः । चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषाꣳ हेड ईमहे ॥ ६ ॥

असौ यः आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभिनयेन द-

र्शयन्नाह। असौ यस्ताम्रः ताम्रवर्णः। उदयकाले अस्तमनकाले च। अरुणः अरुणवर्णः रक्तवर्णः। उत बभ्रुः। अपि च बभ्रुवर्णः कपिलवर्णः। सुमङ्गलः। शोभनानि मङ्गलान्यस्येति सुमङ्गलः। अवास्य हेड ईमह इत्यनुषङ्गः। ये च एनं भगवन्तमादित्यं रुद्राः रश्मयः। अभितः इतश्चेतश्च। दिक्षु सर्वासु च श्रिताः स्थिताः सहस्रशः असंख्याताः। अव एषां हेड ईमहे। अव ईमहे अवनयामः। एषां सम्बन्धी हेडः क्रोधः। हेड इति क्रोधनामसु पठितम्। यद्वा रुद्र एवोच्यते। असौ यस्ताम्रवर्णः अरुणवर्णः अपि च बभ्रुवर्णः सुमङ्गलः। अनेकानि हि रूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात्। समञ्जसमन्यत्॥ ६॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते। योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः। हेड इति क्रोधनाम (निघ० २, १३, १)। अभिसर्वतसोरिति [पा० २, ३, २ वा० १, २) द्वितीया। कीदृशोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः। अरुणः रक्तोऽस्तकाले। उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा। सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात्॥ ६॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः। उतैनं गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः स दृष्टो मृडयाति नः॥ ७॥

असौ यः आदित्यः। अवसर्पति अवाचिनं सर्पति गच्छति अस्तमयकाले। नीलग्रीवः नीलग्रीव इवास्तङ्गच्छन् लक्ष्यते। विलोहितः धारणा धनुर्मात्रेणप्राप्तविलोहितमण्डलाभिप्रायम्। उतैनङ्गोपा अदृश्रन्। अथैनं गोपालाः अभिपश्यन्ति गवां प्रवेशनं कालं मन्यमानाः। अदृश्रन्नुदहार्य्यः दृशेरुडागमश्छा-

न्दसः । पश्यन्ति च उदकहार्यः कुम्भदास्यः । आगोपालाङ्ग-नादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । स दृष्टो दृष्टमात्रो मृडयाति । मृड सुखने । सुखयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं मृदुहृदयतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोच्यते । ऋषिराह । असौ यः अवासीनं सर्पति अभिमुखं गच्छति । नीलग्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगत-कलुषभावः । उतैनं गोपा अदृश्रन्नुदहार्य इति गोपालाङ्गना-दिप्रसिद्धिं दर्शयति । समञ्जसमन्यत् ॥ ७ ॥

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं ग-च्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृश्रन् पश्यन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः मन्थौदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृश्रन् पश्यन्ति । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशो लुङि इरितो वेति च्लेरङ् रु-गागमश्छान्दसः । कीदृशः नीलग्रीवः विषधारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ मण्डल-वर्ती रुद्र एव तपतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमो॑ऽस्तु नील॑ग्रीवाय सहस्राक्षाय॑ मी॒ढुषे । अथो॒ ये अ॑स्य॒ सत्वा॑नो॒ऽहं तेभ्यो॑ऽकर॒ं नमः॑ ॥ ८ ॥ —

नमोऽस्तु । नमस्कारोऽस्तु नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय स-हस्राक्षाय बह्वक्षाय । मीढुषे मिह सेचने । सेक्त्रे तरुणाय । अ-विपरिणामीति स्तूयते । अथो अपि च सत्वानः सत्त्वभूता रुद्राः अहन्तेभ्यः अकरम् अकरवं करोति । नमस्कारम् ॥ ८ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरूपिणे । मीढुषे मिमेहेति मीढ्वान् तस्मै मिहि सेचने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसन्तो निपातः सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः तरुणाय वा । अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो

नमस्कारमकरं करोमि कृञ् कृतौ शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुंञ्च धन्वंनस्त्वमुभयोरात्न्योर्ज्याम् । याश्चं ते हस्तं इषंवः परा ता भंगवो वप ॥ ९ ॥

प्रमुञ्च । धन्वनः धनुषः त्वमुभयोः आत्न्योर्धनुरन्तयोः ज्यां गुणम् । याश्च ते तव हस्ते इषवः । परा ता भगवो वप । परावप । पराक्षिप । ताः हे भगवन् महदैश्वर्ययुक्त ॥ ९ ॥

हे भगवः ! भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् । मतुवसो रुः सबुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः । हे भगवन् ! धन्वनः धनुष उभयोरात्न्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशंल्यो बाणंवाँ २॥ उत । अनेशन्नस्य या इषंव आभुरंस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

विज्यं धनुः । विगतगुणं धनुः । कपर्दोऽस्यास्तीति कपर्दी । कपर्दोऽस्य जटाबन्धः । विशल्यः शल्यरहितः । बाणवान् इषुधिः । उत अपि च । अनेशन् णश अदर्शने । नष्टा । अस्य । या इषवः आभुः रिक्तः । अस्य निषङ्गधिः खड्गनिक्षेपः । निषज्यत इति निषङ्गः खड्ग उच्यते तद्यस्मिन् धीयते सनिषङ्गधिः । न्यस्तसर्वशस्त्र इत्याभिप्रायः ॥ १० ॥

कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत् । उतापि बाणवान् बाणा अस्मिन् सन्तीति बाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु बाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रबाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वम् अभि वेत्येत्वम् पुषादित्वात् च्लेरङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः नि-

षज्यत इति निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खड्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

या ते॑ हे॒तिर्मी॑ढुष्टम॒ हस्ते॑ ब॒भूव॑ ते॒ धनुः॑ । तया॒स्मान् वि॒श्वत॒स्त्वम॑य॒क्ष्मया॒ परि॑ भुज ॥ ११ ॥

या ते या तव हेतिरायुधम् हे मीढुष्टम मिह सेचने । सेक्तृतम युवतम परिणामानिषेधद्वारेण स्तुतिः । अस्मात्सर्वम्भवति । हस्ते बभूव । भूता । ते इति निरर्थकः । धनुरिति हेतिविशेषणम् । तया हेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वम् अयक्ष्मया यक्ष्मा व्याधिः व्याधिरहितया परिभुज परिपालय ॥ ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् षत्वष्टुत्वे हे मीढुष्टम सेक्तृतम वर्षुक । ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय । तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः । कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रव कारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि॑ ते॒ धन्व॑नो हे॒तिर॒स्मान् वृ॑णक्तु वि॒श्वतः॑ अथो॒ य इ॑षु॒धिस्तवा॒रे अ॒स्मन्नि धे॑हि॒ तम् ॥ १२ ॥

परि ते । परिवृणक्तु परिवर्जयतु । ते तव धन्वनः धनुषः सन्धिना हेतिः । आयुधं काण्डलक्षणम् अस्मान् विश्वतः सर्वतः । अथो अपिच । य इषुधिर्बाणवान् तव आरे दूरे अस्मत् अस्मत्तः निधेहि स्थापय तम् इषुधिम् ॥ १२ ॥

हे रुद्र ! ते तव धन्वनो हेतिः धनुः सम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्स्त्वित्यर्थः । वृजी वर्जने रुधादित्वात् । अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे

दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्ट्वꣳ सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

अवतत्य । अवतार्यधनुः त्वं हे सहस्राक्ष । शतेषुधे । शतशब्दो बहुपर्यायः । निशीर्य्यशल्यानां मुखा । शातयित्वा फलानां मुखानि । शिवः शान्तः नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव ॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष ! हे शतेषुधे ! त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनुगृहाणेत्यर्थः । किं कृत्वा धनुरवतत्य अपज्यांकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शॄ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ऋत इद्धातोः ॥ १३ ॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

नमस्ते । नमोऽस्तु ते तव आयुधाय अनातताय अवतारिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय प्रगल्भाय । उभाभ्याम् । उत अपिच । ते तव नमोऽस्तु । बाहुभ्यां तव धन्वने । धनुषे नम इत्यनुवर्त्तते ॥ १४ ॥

हे रुद्र ! ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु । कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय ! धृष्णवे धर्षणशीलाय । धृषेः क्नुप्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ १५ ॥

मा नः मा बधीः नः अस्माकम्महान्तं वृद्धः वयःप्रभृतिभिः । उत मानो अर्भकम् । अपिच मा बधीः नः अस्माकमर्भकमल्पम् । मा न उक्षन्तम् । मा बधीः नः अस्माकमुक्षन्तम् । उक्ष सेचने । सिञ्चन्तं तरुणमिति यावत् । उत मा न उक्षितम् । अपि च मा बधीः न अस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः । मा नो बधीः पितरम् । मा बधीः नः अस्माकं पितरम् । आदरार्थं पुनर्वचनं महान्तमिति सिद्धत्वात् । मोत मातरम् । मा बधीः अपिच मातरम् । मा नः प्रियास्तन्वः रुद्र रीरिषः । रिषतिर्हिंसार्थः । मा रीरिषः मा हिंसीः नः अस्माकं प्रियास्तन्वः प्रियाणि शरीराणि पुत्रपौत्रलक्षणानि । हे रुद्र ॥ १५ ॥

हे रुद्र ! नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा बधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा बधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा बधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा बधीः नः पितरं जनकं मा बधीः उतापि नो मातरं जननीं मा बधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदामित्त्वा हवामहे ॥ १६ ॥

मा नः । मा रीरिषः । रिषतिर्हिंसाकर्मा । मा हिंसीः नः अस्माकम् तोके पुत्रविषये । मा हिंसीः तनये पौत्रविषये । मा हिंसीः नः अस्माकम् आयुषि विषयभूते । मा नो गोषु । मा हिंसीः नः अस्माकं गोषु विषयभूतासु । मा नो अश्वेषु । मा हिंसीः नः अस्माकमश्वेषु विषयभूतेषु । यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यानम् । मा रीरिषः अस्माकं तोकं तनय-

मायुर्गा अश्वानिति । मा नो वीरान् रुद्रभामिनो वधीः । मा वधीः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्रभामिनः । भामः क्रोधः । क्रोधसंयुक्तान् कः मत्युपकार इति चेत् । हविष्मन्तः । हविषा संयुक्ताः सदं सदाकालम् इच्छब्द एवार्थे । त्वामेवाह्वयाहे । आह्वयामो यागार्थम् । अनन्यशरणा वयमित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

हे रुद्र ! नोऽस्माकं तोकं पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः विभक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः । भाम क्रोधे । भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवा महे यागायाह्वयामः त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाहवे । इत उत्तरं यजूंषि द्रापे अन्धसस्पते इति यावत् द्वयोर्द्वयोरुद्रयोश्च स्तुतिः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणाम् कण्डिकायां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । तेषां चोभयतो नमस्कारः अन्ये अन्यतरतो नमस्कारा अन्ये रुद्रास्ते वीरतरा अशान्ततरा यत उभयतो नमस्कारा इति । नमोऽस्तु हिरण्यालङ्कारभूषितबाहवे सेनान्ये च । सेनां नयतीति सेनानीः दिशां च पतये नमः । नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कार इति । हरितानि पर्णानि केशा इव येषां लक्ष्यन्ते । पशूनाम्पतये नमः । नमः । शष्पिञ्जराय । नवप्ररू-

दानि तृणानि शष्पम् तद्वर्णाय । त्विषीमते । त्विषिर्दीप्तिः । पथीनां पतये नमः पथामिति प्राप्ते छान्दसम् । नमो हरिकेशाय लोहितकेशाय । उपवीतिने । यज्ञोपवीतिने पुष्टानां समृद्धानां पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति (४७क०) ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यजूंषि । तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां (४६क०) चत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णा) ४६ क०) अग्निवायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥ छन्दांसि तु । चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवा पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्षरं यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुः पङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवात्र छन्दांसि ॥ तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतो नमस्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमः पदं येषां ते उभयतोनमस्काराः हिरण्यबाहवे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः । (२८ क०) ततोऽन्यतरतो नमस्काराः अन्यतरत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि (२८ क०) प्रखिदते चेत्यन्ताः (४६ क०) । इषुमद्भ्य इत्यादि (२२ क०) श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः (२८ क०) प्रत्यक्षाः व इति युष्मच्छब्दयोगात् । इषुकृद्भ्य इति (४६ क०) उभयतो नमस्काराः सभाभ्य इति (२४ क०) जातसंज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा घोरतराः ॥ तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्छान्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्यास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गाणां पा-

लकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणतृतीया मार्गाः भुक्ताबुक्ताः ॥ हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जराहितायोपवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो॑ बभ्लुशाय॑ व्याधिनेऽन्ना॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भवस्य॑ हेत्यै जग॑तां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ रुद्राया॑तता॒यिने॒ क्षेत्रा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सूतायाह॑न्त्यै॒ वना॑नां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १८ ॥

नमो वभ्लुशाय बभ्रुवर्णाय । बभ्रुः कपिलः । व्याधिने व्यध्यतीति व्याधी । अन्नानां पतये नमः । नमो भवस्य हेत्यै । भवः संसारः हेतिरायुधम् । संसारस्य छेत्रे । जगतां पतये नमः जगतां जङ्गमानाम् । नमो रुद्राय आततायिने । आततेन धनुषा एतीत्याततायी । उद्यतायुधाय । क्षेत्राणां पतये नमः सूताय सूतोऽश्वसारथिः । अहन्त्यै अहन्त्रे नहि सूतः किञ्चिदपि हन्ति । वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

बभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्त्ति रुद्रमिति बभ्लुर्वृषभस्तस्मिन् शेते स बभ्लुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य हेत्यै आयुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः ॥ न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्रे सुताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्नहन्ति ॥ वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो॒ रोहि॑ताय स्थ॒पत॑ये वृ॒क्षाणां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भुव॒न्तये॑ वारिवस्कृ॒तायौष॑धीनां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ म॒न्त्रिणे॑ वाणि॒जाय॒ कक्षा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नम॑ उ॒च्चैर्घो॑षायाक्र॒न्दय॑ते पत्ती॒नां पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १९ ॥

नमो रोहिताय । वर्णतो निर्देशः । स्थपतये । स्थपतिर्गृहादीनां चेता । चयनं करोति विश्वकर्मरूपेण वृक्षाणां पतये नमः । नमो भुवन्तये भुवं पृथिवीं तनोति विस्तारयतीति भुवन्तिः । वारिवस्कृताय । वरिवो धनं तत्कृतं येन स वारिवस्कृतः दीर्घत्वं छान्दसम् । ओषधीनां पतये नमः । नमो मन्त्रिणे । प्रसिद्ध एव मन्त्री वाणिजः । वाणिगेव वाणिजः कक्षाणां पतये नमः । नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा नम उच्चैर्घोषाय महाशब्दाय । आक्रन्दयते आक्रन्दः प्रसिद्धः । पत्तीनां पतये नमः । हस्त्यश्वरथपदातिसंख्या पत्तिः ॥ १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः ॥ वृक्षाणां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥ ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः ॥ वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः ॥ उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार० १, २८९) ॥ १९ ॥

नमः॑ कृत्स्नाय॒तया॒ धाव॑ते॒ सत्व॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॒ सह॑मानाय नि॒व्याधिन॑ आ॒व्याधिनी॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिणे॑ ककु॒भाय॑ स्ते॒नानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निचे॒रवे॑ परिच॒रायार॑ण्यानां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ २० ॥

नमः कृत्स्नायतया । कृत्स्नायततयेति प्राप्ते तकारलोपश्छान्दसः । कृत्स्नश्चासावायतश्च कृत्स्नायतं पूरितधनुः

तस्य भावः कृत्स्नायतता तया हेतुभूतया धावते । आकर्णपूरितधनुषेत्यर्थः । सत्वनां सत्वानां पतये नमः । सहमानाय अभिभवनशीलाय निव्याधिने । नितरां विध्यतीति निव्याधी आव्याधिनीनां पतये नमः आविध्यन्ति याः सेनारता आव्याधिन्यः । नमो निषङ्गिणे निषङ्गः खड्गम् । ककुभाय ककुभ इति महन्नामसु पठितम् । स्तेनानां पतये नमः स्तेनश्चौरः । नमो निचेरवे नितरां चेरतीति निचेरुः । परिचराय सर्वतो गन्त्रे । अरण्यानां पतये नमः ॥ २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्ट्वेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतो सरतेर्धावादेशः तलोपश्छान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य कृत्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्वन् शब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ककुभा महान् तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति महन्नामसु (निघ० ३, ३, १९) पठितम् ॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः ॥ अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां वनानां पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो॒ वञ्च॑ते परि॒वञ्च॑ते स्तायू॒नां पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑

निषङ्गिणं इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांꣳसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो नमोऽसिमद्भ्योनक्तं चरद्भ्यो विकृन्तानां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमो वञ्चते वञ्चतिर्गत्यर्थः । गन्त्रे परिवञ्चते सर्वतो गन्त्रे स्तायूनां पतये नमः । स्तायुश्चौर एव । नमो निषङ्गिने षड्गिने । इषुधिमते इषुधिरस्यास्तीति इषुधिमान् । तस्कराणां पतये नमः । तस्करश्चौर एव । नमः सृकायिभ्यः । सृक इति वज्रनामसु पठितम् । सृकेण गृहीतेन एतुं शीलमेषामिति सृकायिणः । जिघांसद्भ्यः हन्तुमिच्छद्भ्यः मुष्णतां पतये नमः । मुष स्तेये नमोऽसिमद्भ्यः । असिः खड्गं तत्संयुक्तेभ्यः नक्तं चरद्भ्यः रात्रौ गच्छद्भ्यः विकृन्तानां पतये नमः । विकर्तनशीला विकृन्ताः ॥२१॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापह्नवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः । स्वीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः॥ निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिर्बाणाधारो ऽस्यास्तीतीषुधिमान् तदुभयरूपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृक इति वज्रनाम (निघ० २, २० , ६) सृकेन वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः अत एव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तं चरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमं उष्णीषिणे गिरिचरायं कुलुञ्चानां पतये नमो

नमं इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यंश्च वो नमो नमं आतन्वानेभ्यंः प्रतिदधांनेभ्यश्च वो नमो नमं आयच्छद्भ्योऽस्यंद्भ्यश्च वो नमंः ॥ २२ ॥

नमः उष्णीषिणे उष्णीषोऽस्यास्तीत्युष्णीषी । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय । गिरौ पर्वते चरतीति गिरिचरः । कुलुञ्चानां पतये नमः कुत्सितं लुञ्चति कुलानि वा लुञ्चतीति कुलुञ्चाः । नम इषुमद्भ्यः धन्वायिभ्यश्च वो नमः । व्याख्याबहुवचनधर्मः प्रदृश्यते । नमोऽस्तु ये यूयमिषुमन्तस्तेभ्य इषुमद्भ्यः । धनुषा गृहीतेन एतुं शीलमेषामिति धन्वायिनः । वासंज्ञायामिति धनुषो धन्वन् धन्वायिभ्यः । चकारः समुच्चयार्थीयः । वः युष्मभ्यं नमः । नमः आतन्वानेभ्यः । उत्क्षिप्तज्याकानि धनूंषि कुर्वाणेभ्यः । प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः प्रतिदधानाः सन्धानं कुर्वाणाः नमः आयच्छद्भ्यः । आकर्षद्भ्यो धनूंषि । अस्यद्भ्यश्च वो नमः । असु क्षेपणे काण्डानि क्षिपद्भ्यः ॥ २२ ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिक्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान् भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः धन्वना धनुषा सह यान्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः ! धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि ॥ आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ प्रतिदधते सन्दधते बाणं धनुषीति सन्दधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो॑ विसृजद्भ्यो॒ विध्य॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॑: स्व॒पद्भ्यो॒ जाग्र॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॑: शया॑नेभ्य॒ आसी॑नेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॒स्तिष्ठ॑द्भ्यो॒ धाव॑द्भ्यश्च वो॒ नम॑: ॥ २३ ॥

नमो विसृजद्भ्यः । काण्डानि क्षिपद्भ्यः योद्धारं प्रति । विध्यद्भ्यश्च वो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति ये शरैस्तेभ्यो विध्यद्भ्यः । नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः । नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमः । नमः तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमः । शतृशानजन्तान्येतानि पदानि ऋजून्येव ॥२३॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः मुक्तस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः ॥ स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥ शेरते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥ आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यश्च वो नमः ॥ २३ ॥

नम॑: स॒भाभ्य॑: स॒भाप॑तिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमोऽश्वे॒भ्योऽश्व॑पतिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॑ आव्या॒धिनी॑भ्यो वि॒विध्य॑न्तीभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नम॒ उग॑णाभ्यस्तृꣳह॒तीभ्य॑श्च वो॒ नम॑: ॥ २४ ॥

इत उत्तरं जातेभ्यो जुहोति । जाता जातिविशेषाः त इहोच्यन्ते रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय । रुद्रलोके किलेत्थम्भूता रुद्राः सन्ति । तदुक्तम् । अथो एवꣳ हैतानि रुद्राणां जातानि । नमः सभाभ्यः सभादिभ्यः रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येति तात्पर्यार्थः । सभापतिभ्यश्च वो नमः । नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्यश्च वो नमः ।

नमः आव्याधिनीभ्यः आविध्यन्तीत्याव्याधिन्यः सेनाः विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः। विविधं विध्यन्तीति विग्रहे सेना एवाभिधेया। नम उगणाभ्यः। उदुपसर्गस्यान्त्यलोपः। उद्गूर्णगणा समूहा यासु सेनासु ता एवमुच्यन्ते। तृꣳहतीभ्यश्च वो नमः। तृंहतिर्हिंसाकर्मा। हिंसन्तीभ्यः॥ २४॥

अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय। अथो एवꣳहैतानि रुद्राणां जातानीति (९, १, १, १९,) श्रुतेः। सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येति तात्पर्य्यम्॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः॥ अश्वानां पतिभ्यो वो नमः॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिभ्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः॥ उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् (पा० ६, ३, १०९) ब्राह्मयाद्या मातरस्ताभ्यो नमः॥ तृंहन्ति घ्नन्ति तृंहत्यः तृहि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः॥ २४॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः॥ २५॥

नमो गणेभ्यः। गणः समूहः। गणपतिभ्यश्च वो नमः। नमो व्रातेभ्यः। व्रातमर्हन्ति व्राता गणविशेषाः। व्रातपतिभ्यश्च वो नमः नमो गृत्सेभ्यः। गृत्सो मेधावी। गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः। नमो विरूपेभ्यः निकृष्टरूपेभ्यः नानारूपेभ्यो वा। विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः। विश्वरूपाः सर्वरूपाः॥ २५॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः॥ व्राता नानाजातीयानां सङ्घास्तेभ्यो नमः॥ व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः॥ गृध्यन्ति वाञ्छन्ति

गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः ॥ गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः । विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नमः॥२६॥

नमः सेनाभ्यः । सेना चमूः सेनानिभ्यश्च वो नमः । सेनां नयतीति सेनानीः नमो रथिभ्यः । रथा येषां सन्ति ते रथिनः । अरथेभ्यश्च वो नमः अरथा रथवर्जिता योद्धारः । नमः क्षत्तृभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षत्तारः । संग्रहीतृभ्यश्च वो नमः संग्रहीतारः सारथयः । नमो महद्भ्यः महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टाः । अर्भकेभ्यश्च वो नमः अर्भका अल्पकाः प्रमाणादिभिः ॥ २६ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः । ह्रस्वश्छान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः । क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षत्तारः यद्वा क्षिप प्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृमातृजामातृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृच्प्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः ॥ संगृह्णन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः ण्वुल्तृचाविति तृच् । तेभ्यो नमः ॥ महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निषादेभ्यः पु-

ञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

नमः तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः। रथकारो रथं करोतीति तक्ष्णो विशेष एव। नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमः कुलालाः कुम्भकाराः कर्मारा लोहकाराः। नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमः। निषादा मात्सिकाः पुञ्जिष्ठा जात्यन्तरसम्बद्धाः पुल्कसादयः नमः श्वनिभ्यः। शुनो नयन्तीति श्वन्यः तेभ्यः श्वनिभ्यः। नयतेर्ह्रस्वत्वं छान्दसम् श्वगाणिका उच्यन्ते। मृगयुभ्यश्च वो नमः इदंयुरिदङ्कामयमान इति यास्कः। मृगान् कामयन्तीति मृगयवः पापर्द्धिकाः तेभ्यो मृगयुभ्यः ॥ २७ ॥

तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः॥ कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु॥ निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः॥ पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुक्कसादयस्तेभ्यो वो नमः॥ शुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्ह्रस्व आर्षः तेभ्यो नमः॥ मृगान् कामयन्ते ते मृगयवः। इदंयुरिदंकामयमान इति यास्कोक्तेः (निरु० ६, ३१) सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् क्याच्चि चेति प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधः। मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः॥२७॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः इत्युभयतो नमस्काराः समाप्ताः। नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नम इत्यारभ्य ये वः शब्दा अतिक्रान्ताः ते पूजावचना वा न युष्मदादेशाः।

इत उत्तरं रुद्रनामानि नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च । नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठायच नीलग्रीवः कृष्णग्रीवः । शितिकण्ठः श्वेतकण्ठः ॥ २८ ॥

श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ शुनां पतयः श्वपतयः श्वपाकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचराः ॥ नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य (२२ क०) ये वः शब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदादेशाः ॥ इत्युभयतो नमस्कारमन्त्राः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते ॥ भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ रुत् दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ सृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः ॥ पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥ विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य स शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शितौ धवलमेचकौ ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥ २९ ॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च । कपर्दी जटामुकुटधारी व्युप्ता मुण्डिताः केशा यस्य व्युप्तकेशः नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च बह्वक्षाय बहुधनुष्काय च । नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च गिरौ शेत इति गिरिशयः । शिपिविष्टः शिप इव निर्वेष्टितः खलतिरित्यभिधेयः प्रजननवत् वेष्टनरहितः । यद्वा उदितमात्र आदित्य उच्यते शिपिशब्देन च बालरश्मय उच्यन्ते । नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च । मीढुष्टमः सेक्तृतमः युवा परिणामरहित इत्यर्थः । इषुमान् इषुसंयुक्तः ॥ २९ ॥

कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः ॥ पाशुपतादिवेषेण ॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युप्ताः मुण्डिताः केशा

यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै नमः । यत्यादिरूपेण मुण्डितत्वम् ॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः ॥ शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः ॥ गिरौ कैलाशे शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः तस्मै नमः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः (निरु० ५, ८) ॥ अतिशयेन मीढ्वान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥ इषवो बाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो॑ ह्र॒स्वाय॑ च वाम॒नाय॑ च॒ नमो॑ बृह॒ते च॒ वर्षी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒द्धाय॑ च॒ स॒वृधे॑ च॒ नमोऽग्र्या॑य च॒ प्रथ॒माय॑ च ॥ ३० ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च । रूपतो नमस्काराः । ह्रस्वो लघुप्रमाणः वामनः सङ्कुचितावयवः । नमो बृहते च वर्षीयसे च । बृहते महते वर्षीयसे वृद्धतराय च । नमो वृद्धाय च सवृधे च वृद्धः प्रसिद्धः सवृधः तेन समानवयाः नमोऽग्र्याय च प्रथमाय च अग्र्ये भवोऽग्र्यः प्रथमो मुख्यः ॥ ३० ॥

रूपतो नमस्काराः ॥ ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्मै नमः ॥ बृहन् प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः ॥ वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थस्फेत्यादिना वर्षादेशः तस्मै नमः ॥ वृद्धो वयसाधिकस्तस्मै नमः ॥ वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्विप् तैः सह वर्तत इति सवृत् तस्मै नमः ॥ जगतामग्रे भवोऽग्र्यस्तस्मै नमः ॥ अग्राद्यत् ॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

नम॑ आ॒शवे॑ चाजि॒राय॑ च॒ नमः॒ शीघ्र्या॑य च॒ शीभ्या॑य च॒ नम॑ ऊर्म्या॑य चावस्व॒न्याय॑ च॒ नमो॑ नादेया॒य॑ च॒ द्वीप्या॑य च ॥ ३१ ॥

नम आशवे चाजिराय च शीघ्रनामनी । आशुरध्वनो व्यापारः । अजिरः । अज गतिक्षेपणयोः । अजतीत्याजिरः । नमः शीघ्र्याय च शीभ्याय च । शीघ्रशीभशब्दौ क्षिप्रनामनी एवं तत्र भव इति छान्दसो यत्प्रत्ययः अधिष्ठातृदेवतावचनः । उपरितनेष्वेवमेव योज्यम् । नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च । ऊर्मिर्जलकल्लोलः । अवाचीनमुदकस्य गच्छतः । स्वनो ध्वनिः अवस्वनः नमो नादेयाय च द्वीप्याय च । नद्यां भवः द्वीपे भवः द्वीपो नद्या मध्ये उदकरहितः प्रदेशः ॥ ३१ ॥

अश्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः । अजति गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रं वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्र्यः । तत्र भव इति यत्सर्वत्र ॥ शीभृ कत्थने शीभते कथ्यते इति शीभ आत्मश्लाघी पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ॥ ऊर्मिषु कल्लोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः ॥ अवगतः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम् यद्वा अव नीचैर्गर्तादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः । स्त्रीभ्यो ढक् ॥ द्वीपे जलान्तर्वर्त्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमो॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ च कनि॒ष्ठाय॑ च॒ नमः॑ पूर्व॒जाय॑ चापर॒जाय॑ च॒ नमो॑ मध्य॒माय॑ चापग॒ल्भाय॑ च॒ नमो॑ जघ॒न्या᳖य च बु॒ध्न्या᳖य च ॥ ३२ ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च वयोऽवस्थाभिप्रायाः षट् नमस्काराः । नमः पूर्वजाय चापरजाय च । पूर्वो जातः पूर्वजः अपरो जातः अपरजः । नमो मध्यमाय चापगल्भाय च मध्ये भवो मध्यमः अपगतगर्भः अपगल्भः । एकगर्भान्तारितः । नमो जघन्याय च बुध्न्याय च । जघनः पश्चाद् भागः बुध्नमादिः तत्र भवः । इति द्वादश यत्प्रत्ययान्ता रुद्राः ॥ ३२ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः ॥ अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः । ज्य चेति प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः ॥ अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः ॥ पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन् काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवातिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः ॥ गल्भ धार्ष्ट्ये गल्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् अपगतो गल्भो यस्यासौऽपगल्भोऽप्रगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा ॥ जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः ॥ बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च । सोभ इति गन्धर्वनगरं सुभमिति वा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरः प्रत्याभिचारः । नमो याम्याय च क्षेम्याय च । नमः श्लोक्याय चावसान्याय च श्लोकःशब्दः । अवसानं समाप्तिः नम उर्वर्याय खल्याय च । उर्वरःसीतयोरन्तरं सर्वसस्याढ्याय । सीतयोर्लाङ्गलमार्गद्वयोरन्तरम् । खलो धान्यखलः ॥ ३३ ॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोभो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्याथर्वणश्रुतेः (प्रश्नोपनिष० ३, ७) । तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः ॥ आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे नियोज्यारक्षके कर्णे । मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः ॥ यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्तिदाता तस्मै नमः ॥ क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः ॥

श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः ॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः ॥ उर्वरा सर्वशस्याढ्या भूः तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः ॥ खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के भुवि धाने क्रूरे कर्णे जयेऽधमे इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो॒ वन्या॑य च॒ कक्ष्या॑य च॒ नमः॑ श्र॒वाय॑ च॒ प्र॒ति॒श्र॒वाय॑ च॒ नम॑ आ॒शुषे॑णाय चाशु॒र॑थाय च॒ नमः॒ शूरा॑य चावभे॒दिने॑ च॒ ॥ ३४ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च । वनं वृक्षसमूहः उदकं वा कक्षो नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा । नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च । श्रवःशब्दः प्रतिश्रवः प्रतिशब्दः । नमः आशुषेणाय चाशुरथाय च । आशुसेनः शीघ्रसेनः आशुरथः शीघ्ररथः । नमः शूराय चावभेदिने च । शूरः शवतेः । अवाचीनं भेत्तुं शीलमस्येत्यवभेदी ॥ ३४ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा । वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने ॥ कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे ॥ श्रूयत इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ आशुः शीघ्रा सेना यस्य स आशुषेणः तस्मै नमः ॥ आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः ॥ शूराय युद्धवीराय नमः ॥ अवभिनत्ति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

नमो॑ बि॒ल्मिने॑ च कव॒चिने॑ च॒ नमो॑ व॒र्मिणे॑ च॒ व॒रू॒थिने॑ च॒ नमः॑ श्रु॒ताय॑ च श्रुतसे॒नाय॑ च॒ नमो॑ दुन्दु॒भ्या॑य चाहन॒न्या॑य च॒ ॥ ३५ ॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च । बिल्ममस्यास्तीति बिल्मी । बिल्मं भासनम् उत्तराङ्गमुच्यते । कवचं पट्टस्यूतं कर्पा-

सगर्भम् । नमो वर्मिणे च वरूथिने च वर्म लौहं वरूथं हस्तिन उपरि गृहाकारः । कोष्ठकः नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च । श्रुताय सर्वलोकविदिताय । श्रुतसेना प्रसिद्धा च सूर्यस्य । नमो दुन्दुभ्याय च हनन्याय च । दुन्दभौ भवः दुन्दुभ्यः आहनने भव आहनन्यः ॥ ३५ ॥

बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः ॥ पटस्यूतं कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः ॥ लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥ श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः तस्मै ॥ दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे ॥ आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥३५॥

नमो॑ धृ॒ष्णवे॑ च प्रमृ॒शाय॑ च॒ नमो॑ निष॒ङ्गिणे॑ चेषु॒धि॒मते॑ च॒ नम॑ स्तीक्ष्णेष॑वे चायु॒धिने॑ च॒ नमः॑ स्वायुधा॒य॑ च॒ सु॒धन्व॑ने च॒ ॥ ३६ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च । धृष्णुः प्रगल्भः प्रमृशः सर्वं परिमृशति पण्डित इत्यर्थः । नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च । निषङ्ग खड्गं तदस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिमान् इषवः धीयन्ते अस्मिन्निति इषुधिः । नमः तीक्ष्णेषवे चायुधिने च । तीक्ष्णा इषवोऽस्य विद्यन्त इति तीक्ष्णेषुः आयुधमस्यास्तीत्यायुधी । नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च । शोभनायुधः स्वायुधः शोभनधनुः सुधन्वा ॥ ३६ ॥

धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः त० ॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः त० । इषुपधोति कः निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः ॥ इषुधिमते तूणयुताय नमः ॥ तीक्ष्णा असह्या इषवो वाणा यस्य स तीक्ष्णेषुः त० ॥ आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी त० ॥ शोभन-

मायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधः त० ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा त० ॥ ३६ ॥

नम॒: श्रुत्या॑य च॒ पथ्या॑य च॒ नम॒: काट्या॑य च॒ नीप्या॑य च॒ नम॒: कुल्या॑य च॒ सर॒स्या॑य च॒ नमो॑ नादे॒याय॑ च वैश॒न्ताय॑ च॒ ॥ ३७ ॥

नमः श्रुत्याय च पथ्याय च । नद्या एकदिशोदकवाहिनी श्रुतिस्तत्र भवः श्रुत्यः । पथिभवः पथ्यः नमः काट्याय च नीप्याय च । काटेभवः काट्यः । काटः कूपः । नीचैर्यन्ति यत्रापः स नीपः तत्र भवो नीप्यः । नमः कुल्याय च । सरस्याय च । कुल्यायां भवः कुल्यः सरसि भवः सरस्यः नमो नादेयाय च वैशन्ताय च । नद्यां भवो नादेयः । स्त्रीभ्यो ढक् । वेशन्तः तडागः तत्र भवो वैशन्तः ॥ ३७ ॥

स्रुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः स्रुत्यः त० ॥ पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः त० ॥ कुत्सितमटति जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काट्यः त० । काटः कुल्याप्रदेशो वा ॥ नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः । ऋक्पूरब्धूःपथामिति अप्रत्ययः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति अप्शब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यः त० ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः त० । कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः सरस्यः त० ॥ नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वेशन्तोऽल्पसरः तत्र भवो वेशन्तः त० ॥ ३७ ॥

नम॒: कूप्या॑य चावट्या॑य च॒ नमो॒ वीध्र्या॑य चात॒प्या॑य च॒ नमो॒ मेघ्या॑य च विद्यु॒त्या॑य च॒ नमो॒ वर्ष्या॑य चाव॒र्ष्याय॑ च॒ ॥ ३८ ॥

नमः कूप्याय चावट्याय च । कूपे भवः कूप्यः अवटे भवः अवट्यः । अवटो गर्त्तः । नमो वीध्र्याय चातप्याय च । इन्ध्री

दीप्तौ विगतदीप्तिर्वीध्रः घनागमः तत्र भवो वीध्र्यः । आतपे भव आतप्यः । नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च । निगदव्याख्यानम् नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च । वर्षे भवः वर्ष्यः अवर्षे भवोऽवर्ष्यः ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यः त० ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः त० ॥ इन्धी दीप्तौ विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो वीध्र्यः यद्वा विगत इध्रो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमः तत्र भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यः त० ॥ मेघे भवो मेघ्यः त० ॥ विद्युति भवो विद्युत्यः त० ॥ वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यः त० ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यः त० ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

नमो वात्याय च रेष्मयाय च । वाते भवो वात्यः । रिषति- हिंसार्थः । अन्येभ्योऽपि च दृश्यन्त इति मनिन् । रेष्म । तत्र भवो रेष्मयः नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च वास्तु गृहं तत्र भवो वास्तव्यः वास्तुपतिर्वास्तुपः । नमः सोमाय च रुद्राय च । नामतो नमस्काराः । नमस्ताम्राय च । वर्णतो नमस्काराः ॥ ३९ ॥

वाते भवो वात्यः त० ॥ रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः । त० । वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपः त० ॥ उमया सहितः सोमः त० । रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः त० ॥ ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण त० ॥ अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३९ ॥

नमः शङ्गवे च पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय

च नमो॑ऽग्रेव॒धाय॑ च दूरेव॒धाय॑ च॒ नमो॑ ह॒न्त्रे च॒ हनी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑केशेभ्यो॒ नम॑स्ता॒राय॑ ॥ ४० ॥

नमः शङ्गवे च पशुपतये च । शं सुखं गवां करोतीति शंगुः । पशूनाम् पतिः । नमः उग्राय च भीमाय च उग्र उद्गूर्णः भीमो भीषणः । नमोऽग्रेवधाय च दूरेवधाय च अग्रे स्थितो हन्ति अग्रेवधः । दूरेस्थितो हन्ति दूरेवधः । नमो हन्त्रे च हनीयसे च । हन्तीति हन्ता हनीयान्हन्तृतमः । नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । हरितवर्णानि येषां वृक्षाणां पत्राणि त एवमुच्यन्ते । नमस्ताराय । तारयन्ति उत्तारयन्ति संसारात् तारः ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्गुः शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा त० ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः त० ॥ उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रुन् हन्तुं त० ॥ भीम शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्त्तमानो हन्तीत्यग्रेवधः : त० ॥ दूरे वर्त्तमानो हन्तीति दूरेवधः त० ॥ हन्तीति हन्ता त० । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः ॥ अतिशयेन हन्ता हनीयान् त० । तुरिष्ठेमेयः स्विति तृचो लोपः प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः ॥ हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः ॥ तारयति संसारमिति तारः त० ॥ ४० ॥

नमः॑ शम्भ॒वाय॑ च मयोभ॒वाय॑ च॒ नमः॑ शङ्क॒राय॑ च मयस्क॒राय॑ च॒ नमः॑ शि॒वाय॑ च॒ शि॒वत॑राय च ॥ ४१ ॥

नमः शंभवाय च मयोभवाय च । शम उपशमे । अस्य शं सुखनाम । शमाद्भवतीति शंभवः । शमा सुखेन वा भावयतीति शम्भवः । यद्वा । शं च आनन्दरूपश्च । कालदेशानवच्छिन्नं भवनं तच्छक्तिश्च । आनन्दविज्ञान इत्यर्थः । इयमेव व्याख्या मयोभुवशब्दस्य । नमः शङ्कराय च । मयस्कराय च ।

शङ्करोतीति शंकरः । मयः करोतीतिमयस्करः । नमः शिवाय च शिवः शान्तो निर्विकारः । शिवतरस्ततोऽप्यधिको निरतिशयसर्वज्ञबीजः ॥ ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च त० ॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः त० ॥ शं लौकिकसुखं करोति शङ्करः त० ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः त० । स्रक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापः त० ॥ शिवतरो ऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान् करोति त० ॥ अस्यां कण्डिकायां षड् यजूंषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नमः॒ पार्या॑य चावा॒र्या॑य च॒ नमः॑ प्र॒तर॑णाय॒ चो॒त्तर॑णाय च॒ नम॒स्तीर्थ्या॑य च॒ कूल्या॑य च॒ नमः॒ शष्प्या॑य च॒ फेन्या॑य च॒ ॥ ४२ ॥

नमः पार्याय चावार्याय च । पारे भवः पार्य्यः । अवारे भवः अवार्यः । नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च । प्रतरन्ति येन तत्प्रतरणम् । उदकमुच्यते । उत्तरन्ति येन तदुत्तरणम् नौरुच्यते । नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च । तीर्थे भवस्तीर्थ्यः कूले भवः कूल्यः । नमः शष्प्याय च फेन्याय च । प्ररूढानि तृणानि शष्पमुच्यन्ते तत्र भवः शष्प्यः फेने भवः फेन्यः ॥४२॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यः त० ॥ अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यः त० । पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरामिति कोषः ॥ प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः त० ॥ उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः त० ॥ तीर्थे प्रयागादौ भवः तीर्थ्यः त० ॥ कूले तटे भवः कूल्यः त० ॥ शष्पं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र

भवः शष्प्यः त० ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यः त० ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किᳬशिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

नमः शिकत्याय च प्रवाह्याय च । सिकतासु भवः सिकत्यः प्रवाहे भवः प्रवाह्यः किᳬशिलाय च क्षयणाय च । किमेतदुदकं हिमीभूतमुत शिलेति यत्र वितर्कः स किंशिलः । यद्वा किंशिला उत कर्करः । क्षयन्त्यस्मिन्नाप इति क्षयणः । नमः कपर्दिने च पुलस्तये च । कपर्दी जटामुकुटधारी । पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः । शुभाशुभदिदृक्षया । नम इरण्याय च प्रपथ्याय च । इरणे भव इरण्यः । निरुदकप्रदेश इरणम् । प्रपथे भवः प्रपथ्यः ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यः त० ॥ प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्यः त० ॥ कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः ॥ क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः त० ॥ कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी त० ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः । थस्य तत्वं छान्दसं रस्य लत्वं च । यद्वा पूर्षु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी त० ॥ इरिणमूषरं वितृणदेशस्तत्र भव इरिण्यः त० ॥ प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः त० ॥ ४३ ॥

नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्प्याय च नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च । व्रजे भवो व्रज्यः । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः तत्र भवो गोष्ठ्यः । नमस्तल्प्याय च गेह्याय च । तल्पः शयनम् गेहं गर्भगृहम् तत्र भव इति तद्धि-

तः । नमो हृदय्याय च निवेष्प्याय च । हृदये भवो हृदय्यः निवेष्पे भवो निवेष्प्यः । निवेष्प आवर्तः । भ्रमः । नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च । काटे भवः काट्यः । काटः कूपः । गह्वरे तिष्ठति गह्वरेष्ठः गह्वरं महदुदकम् ॥ ४४ ॥

व्रजे गोसमूहे भवो व्रज्यः तस्मै । गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद् गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै ॥ तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै । गेहे गृहे भवो गेह्यस्तस्मै ॥ हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै । निवेष्य आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेष्यः त० ॥ कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यः त० ॥ गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः त० । गह्वरं विलदम्भयोः ॥ ४४ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोलप्याय च नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च ॥ ४५ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च । शुष्के भवः शुष्क्यः । हरिते भवो हरित्यः । हरितमार्द्रम् । नमः पांसव्याय च रजस्याय च । पांसुषु भवः पांसव्यः रजसि भवो रजस्यः । नमो लोप्याय चोलप्याय च । लोपे भवो लोप्यः लुपयत इति लोपः । उलपे भव उलप्यः । उर्ध्वं लप्यते उच्चार्यते नतु लोप इवाश्रवणमुपैति उलप्यः । नम ऊर्व्याय च । ऊर्वे भव ऊर्व्यः । ऊर्वो वडवाग्निः । स एव शोभनः सूर्वः तत्र भवः सूर्व्यः ॥ ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यः त० ॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यः त० ॥ पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः त० । ओर्गुणः ॥ रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः त० । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुष्पे गु-

णभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः त० । लोपः संहारो वा ॥ उलपा वल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः त० । उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः ॥ उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यः त० । दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा ॥ शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदते च नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानाᳬ हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च । पर्णं प्रसिद्धम् पर्णशब्दः पतितपर्णावस्थानवान् । नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च । उद्गुरमाण उद्यमनशीलः । अभिघ्नते अभिहननं कुर्वते । नम आखिदते च खिद दैन्ये दैन्यभावङ्कुरुते । अभक्तानाम्प्रकर्षेण दैन्यभावं कुर्वते निषिद्धसेविनाम् नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमः । इषून्येव कुर्वन्ति ते इषुकृतः तेभ्यो नमः । ये यूयं धनुष्कृतः तेभ्यो युष्मभ्यो नमः । युष्मदादेशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । समाप्तास्तिस्रोऽशीतयः इदानीं रुद्राणां हृदयभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि यजूंषि उच्यन्ते । नमो वः किरिकेभ्यः नमो वः युष्मभ्यं ये यूयं किरिकाः कुर्वन्तीदं जगत् वृष्ट्याद्युपकारेण किरिकाः अग्निवायुसूर्याः देवानां हृदयेभ्यः रुद्राणां हृदयभूताः । नमो विचिन्वत्केभ्यः विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मकारिणं पापकारिणश्च ते विचिन्वत्काः । नमो विक्षिणत्केभ्यः । विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति ये ते विक्षिणत्काः । नम आनिर्हतेभ्यः हन्तिर्गत्यर्थः । एतेह्यग्निवायुसूर्याः सर्गादावाभिमुख्येनैतेभ्यो लोकेभ्यो निर्गताः ॥४६॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः ॥ शद्लृ शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥ गुरी उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाण उद्यमी तस्मै ॥ अभिहन्ति शत्रूनित्यभिघ्नन् तस्मै ॥ आ समन्तात् खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै ॥ प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषून् बाणान् कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेशयोगात् प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमन्त्रैः रुद्रस्य सर्वात्मत्वमुक्तम् ॥ अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्य्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमः शब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्य्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानाᳪं हृदयानीति (९, १, १, २३) श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथाङ्गानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यः । वृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते हीदᳪं सर्वं कुर्वन्तीति (९, १, १, २३) श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः ॥ विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिणत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्य्येभ्यो नमः । हन्तिर्गत्यर्थः । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीᳪंष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य्य इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

द्रापे॒ अन्ध॑सस्पते॒ दरि॑द्र॒ नील॑लोहित । आ॒सां प्र॒जाना॑मे॒षां प॑शू॒नां मा भे॒र्मा रो॒ङ्मो च॑ नः॒ किञ्च॒नाम॑मत् ॥ ४७ ॥

द्रापे अन्धसस्पते । सप्तकण्डिका एकरुद्रस्तुतिः । उपरिष्टाद् बृहती । द्र कुत्सागतौ । द्रापयतीदि द्रापिः । अयथोक्तका-

रिणं कुत्सितां गतिं नयति । हे अन्धसस्पते । सोमस्य पते । हे दरिद्र हे निष्परिग्रह । हे नीललोहित । नाना विधास्यैतानि रूपाणि चेति श्रुतिः । एवं सम्बोध्य रुद्रम् । अथेदानीमभयं याचते । आसां प्रजानाम् । अस्मदीयानाम् एषां पशूनां मा त्वं भैषीः । मा रोक् अविभ्यच्च मा त्वं रुजः मा त्वं भाङ्क्षीः मोचनः किञ्च नाममत् । मा च नः अस्माकं किञ्चन अपत्यादिकम् । आममत् । अम रोगे । मा चास्माकमपत्यादिकं रोगसंयुक्तं कृथा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः । आद्योपरिष्टाद् बृहती सप्ताष्टदशाष्टादशार्णपादा । हे द्रापे ! द्रा कुत्सायां द्रापयति कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः ॥ हे अन्धसः सोमस्य पते ! पालक ! अन्धसस्पत इति सोमस्य पत इत्येतदिति (९, १, १, २४) श्रुतेः । हे दरिद्र ? निष्परिग्रह ! अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित ! कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव ! नोऽस्माककमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुक् । मा रोक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षष्ठ्यौ । च पुनर्नोऽस्माकं किञ्चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुग्णं मास्तु । अम् रोगे लङि धातोरमागम आर्षः ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः । यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥ ४८ ॥

इमा रुद्राय । जगती । इमाः मतीः याभिः स्तूयते ता रुद्राय । तवसे । महते बलवते वा । उभयत्र हि तवःशब्दः पठ्यते । कपर्दिने । जटामुकुटधारिणे । क्षयद्वीरा । क्षयन्ति वस त्यस्मिन्वीरा इति क्षयद्वीरस्तस्मै क्षयद्वीराय । प्रभरामहे प्रेरयामः

तथा वयं प्रेरयामः यथा येन प्रकारेण । शमसत् द्विपदे चतुष्पदे । शं सुखम् । असत् भवति द्विपदां चतुष्पदां च । यथा विश्वं सर्वं पुष्टं समृद्धं ग्रामे अस्मिन् अनातुरम् । आपद्रहितं स्वस्थं भवति ॥ ४८ ॥

कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । हृग्रहोर्भः । कीदृशाय तवसे महते बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः (निघ० २, ९, ३, ३) । कपर्दिने जटिलाय । क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै शूरायेत्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन् वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।
शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥

याते रुद्र । अनुष्टुप् । हे रुद्र या तव शिवा शान्ता तनूः शरीरम् । शिवा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । विश्वाहा भेषजी । सर्वदाभिषक्त्वेन वर्तते । शिवारुतस्य व्याधेः भेषजी । रुतशब्दो व्याधिवचनः । यद्वा । शिवारुतस्य शिवाफेत्कृतस्य शब्दस्य भेषजी । अपशकुनहन्त्रीत्यर्थः । तया तन्वानः अस्मान् मृड सुखय । जीवसे जीवनाय ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप् । हे रुद्र ! या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय । कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्त्ति-

का । रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः ॥ ४९ ॥

परि॑ नो रु॒द्रस्य॑ हे॒तिर्वृ॑णक्तु॒ परि॑ त्वे॒षस्य॑ दुर्म॒तिर॑घा॒योः । अव॑ स्थि॒रा म॒घव॑द्भ्यस्तनुष्व॒ मीढ्व॑स्तो॒काय॒ तन॑याय मृड ॥ ५० ॥

परि नः । अनुष्टुप् । परिवृणक्तु परिवर्जयतु । नः अस्माम् । रुद्रस्य हेतिः आयुधम् । परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः । परिवृणक्तु त्वेषस्य क्रोधिनो ज्वलितस्य दुर्मतिः दुष्टा मतिः । अघायोः । अघं पापं यः कामयते परस्मै कर्तुं स अघायुः तस्य अघायोः । उत्तरोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षकृतो द्वितीयं वाक्यम् । अवस्थिरामघवद्भ्यस्तनुष्व । अवतनुष्व अवतारय शिथिलीकुरु । स्थिरा स्थिराणि धनूंषि । केभ्योऽर्थाय अवतनुष्व । मघवद्भ्यः । मघं धनं हविर्लक्षणं येषामस्ति ते मघवन्तः तेभ्यो मघवद्भ्यो यजमानेभ्योऽर्थाय । नतु अयागशीलेभ्यः प्रतिषिद्धसेविभ्यः । किञ्च । हे मीढ्वः मिह सेचने । सेक्तः । मध्यस्थानो वा वृष्टिकर्मणा स्तूयते । युवा वाकृत्वा । अपरिणामित्वेन स्तूयते । तोकाय तनयाय मृड । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय मृड सुखय ॥५०॥

त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिवृणक्तु परितो वर्जयतु अस्मान् मा हन्त्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रोहबुद्धिश्चास्मान् परिवृणक्तु । त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच् । अघं पापं परस्येच्छति अघायुः सुप आत्मनः क्यजित्यत्र परेच्छायामपि वाच्यमिति क्यच् क्यचि चेतीत्वे प्राप्ते अश्वाघस्यादिति आकारः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः । मेहति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे मीढ्वः कामाभिवर्षुक ! स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि कुरु । किमर्थं मघवद्भ्यः । मघमिति धननाम । मघं हविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थं य-

जमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किञ्च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रञ्च सुखय । कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥ ५० ॥

मीढुंष्टम् शिवंतम शिवो नः सुमना भव । पर॒मे वृक्ष आयुंधं नि॒धाय॒ कृत्तिं वसा॑न॒ आच॑र॒ पिना॑कं॒ बिभ्र॒दाग॑हि ॥ ५१ ॥

मीढुष्टम । यवमध्या त्रिष्टुप् हे मीढुष्टम सेक्तृतम । हे शिवतम शिवो नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव । किञ्च । परमे वृक्षे दूरदेशावस्थायिनि आयुधं निधाय स्थापयित्वा । कृत्तिं चर्म वसानः । आचर । आचरणमनुष्ठानम् । पिनाकं बिभ्रत् । पिनाकं कोदण्डः तं धारयन् आगहि आगच्छ ॥ ५१ ॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढ्वान् मीढुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः हे मीढुष्टम ! अतिशयेन कामसेक्तः । हे शिवतम ! नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः हृष्टचित्तश्च भव । किञ्च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा । आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्बिभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ । ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकिंरिद्र॒ विलो॑हित॒ नम॑स्ते अस्तु भगवः । यास्ते॑ स॒हस्र॑ᳪं हे॒तयो॒ऽन्यम॒स्मन्नि॑वप॑न्तु॒ ताः ॥ ५२ ॥

विकिरिद्र । द्वे अनुष्टुभौ । हे विकिरिद्र । विकिरन्निषून्द्रावयतीति विकिरिद्रः । विलोहित विगतकल्मषभाव । नमस्ते अस्तु हे भगवन् । एवमभिष्टुत्य अथ याचते । यास्तव सहस्रं हेतयः । हेतिरायुधं सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । अन्यस्मिन्निवपन्तु ताः । अस्मत्तोऽन्यं पुरुषं निवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥

द्वे अनुष्टुभौ । विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति

विकिरिद्रः हे विकिरिद्र ! हे विलोहित ! विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात् स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप ! भगवः ! भगवन् ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ! ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ५२ ॥

स॒हस्रा॑णि सहस्र॒शो बा॒ह्वोस्तव॑ हे॒तयः॑ । तासा॒मी-शा॑नो भगवः परा॒चीना॒ मुखा॑ कृधि ॥ ५३ ॥

सहस्राणि बहूनि सहस्रशः । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । असंख्यातानि सहस्राणि । अनन्तत्वप्रतिपादनार्थम् । बाह्वोस्तव हेतयः । आयुधानि तासां हेतीनाम् ईशानः सन् हे भगवः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति विसर्जनीयः । भगवन् पराचीनानि पराश्चितानि । पराङ्मुखानि मुखाकृधि कुरु ॥ ५३ ॥

हे भगवः ! भगवन् ! षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न ! तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः पराङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति (पा० ६, ४, १०२ हेर्धिः । कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्टे इतीशानः जगन्नाथः । सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अ॒सं॒ख्या॒ता स॒हस्रा॑णि॒ ये रु॒द्रा अधि॒ भूम्या॑म् । ते-षाᳫँ सहस्रयोज॒नेऽव॒ धन्वा॑नि तन्मसि ॥ ५४ ॥

असंख्याता । बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभः । पृथिवीस्थानां नमस्कारः । असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् । भूम्यामुपरि स्थिताः । तेषां सहस्रयोजने अध्वनि अवस्थितानामनेन हविषा अवधन्वानि तन्मसि । अवतन्मसि अवतनुमः अ-

वतारयामः । धन्वानि धनूंषि ॥ ५४ ॥

बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्याम् अधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषाᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अस्मिन्महति मध्यस्थानाः । अस्मिन्महति अर्णवे अर्णः उदकनामसु पठितम् । वो मत्वर्थीयः । अर्णवति अन्तरिक्षे भवा रुद्राः । अधि उपरिस्थिताः ये तेषामिति कृतं व्याख्यानम् ॥ ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे आधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशेऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति (पा० ५, २, १० ९, २) वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवᳬं रुद्रा उपश्रिताः । तेषाᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवा । द्युस्थाना उच्यन्ते । नीलग्रीवाः । कृष्णवचनो नीलशब्दः । शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः । दिवं द्युलोकं रुद्रा उपाश्रिताः आधिष्ठिताः अध्याश्रिताः ये तेषामित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां

ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषग्रासात्कियान् कण्ठभागः कृष्णः कियान् श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषाᳪं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

नीलग्रीवाः । पृथिव्या अधो ये रुद्रास्त उच्यन्ते । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः सर्वाः रुद्राः अधःक्षमाचरः अधःपृथिव्यां सञ्चरन्ति ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्त्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषाᳪं सहस्रयोजनेऽव धन्वानितन्मसि ॥ ५८ ॥

ये वृक्षेषु । आसते शष्पिञ्जराः शष्पिञ्जरवर्णाः । नव प्ररूढानि तृणानि शष्पशब्देनोच्यन्ते । नीलग्रीवाः विलोहिताः विगतकलुषभावाः । विविधं वा लोहिता लोहितशब्देन वा धातवो लक्ष्यन्ते । त्वग्लोहितमज्जादिविमुक्तेत्यर्थः । तेषामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पिञ्जराः शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषाᳪं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

ये भूतानां । प्राणिनामधिपतयः ईश्वराः विशिखासः ।

विशिखा एव विशिखासः। सर्वमुण्डा इत्यर्थः। कपर्दिनः जटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत्। कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः। तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः। अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये प॒थां प॑थि॒रक्ष॑स ऐलबृ॒दा आ॑यु॒र्युध॑ः। तेषा॑ᳬँ स॒हस्रयोज॒नेऽव॒ धन्वा॑नि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये पथाम् ये रुद्राः पथां मार्गाणाम् अधिपतय इति शेषः। ये च पथिरक्षसः। पन्थानं ये रक्षन्ति। ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलम् तत् ये बिभ्रति ते ऐलभृतः सन्तोऽपि परोक्षवृत्तिना शब्देन ऐलबृदा इत्युच्यन्ते। आयुर्युधः आयुर्जीवनं पणीकृत्य ये युध्यन्ते ते आयुर्य्युधः चौरादयो वा रुद्रा वा। तेषामित्युक्तम् ॥ ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम्। कीदृशाः पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वऽर्चोऽनुषङ्गः। तथा पथि रक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः। ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्बिभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोक्षवृत्त्या ऐलबृदा उच्यन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः। आयुर्युधः आयुषा जीवनने युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये ती॒र्थानि॑ प्र॒चर॑न्ति सृ॒काह॑स्ता नि॒ष॒ङ्गिण॑ः। तेषा॑ᳬँ स॒हस्रयोज॒नेऽव॒ धन्वा॑नि तन्मसि ॥ ६१ ॥

ये तीर्थानि। ये रुद्राः तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि। प्रचरन्ति सृकाहस्ताः सृका इत्यायुधनाम। आयुधहस्ताः निषङ्गिनः

खङ्गिनः । तेषामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः सृकाहस्ताः सृकेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते । सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

येऽन्नेषु । ये अन्नेषु अन्नस्थिताः विविध्यन्ति अतिशयेन विध्यन्ति ताडयन्ति । येषामयमधिकारः अन्नस्य भक्षयितारो व्याधिभिर्ग्रहीतव्या इति । पात्रेषु । व्यवस्थिताः पिबतो जनान् ये विविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति विशेषेण ताड़यन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान् विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीड़नीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

य एतावन्तश्च भूयाꣳसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

य एतावन्तश्च । ये रुद्रा एतावन्तश्च भूयांसश्च बहुतरा श्चोक्तेभ्यः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे विष्टभ्य स्थिताः तेषामित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूंषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृड-

यन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः॥६४॥

इत उत्तरन्त्रीणि यजूंषि त्रिस्थानाश्च रुद्राः स्तूयन्ते । नमोऽस्तु । नमः अस्तु रुद्रेभ्यः ये दिवि द्युलोके स्थिताः येषां रुद्राणां वर्षं वृष्टिः इषवः आयुधस्थानीयं तेभ्यो रुद्रेभ्यः दश प्राचीः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम् इति सर्वत्र संबध्यते दश दक्षिणा दश प्रतीचीः दश उदीचीः दश ऊर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽस्तु ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ते नः अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । ते च संतर्पिताः सन्तः यं पुरुषं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि । तन्तेषां रुद्राणां जम्भे मुखे दध्मः । यद्वा । ते रुद्रा वयं च यं द्विष्मः यश्च नः द्वेष्टि । तमेषां रुद्राणां जम्भे दध्मः । समञ्जसमेव ॥ ६४ ॥

कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजूंषि प्रत्यवरोहसंज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते । दिवि द्युलोके ये रुद्रा वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः वाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बध्वा सर्वदिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु । दश वा अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति (९, १, १ ३९) श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयञ्च यं द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः अस्मद्द्विषमस्मद्द्वेष्यञ्च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये॑ऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः ॥ तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

द्वे कण्डिके उक्तार्थे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्त्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्त्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् ॥ एते प्रत्यवरोहमन्त्राः । अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति (९, १, १, ३२) व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥६६॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय ईरितः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणामुद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽअधि सम्भृतं पयः । तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सꣳरराणाः ॥ अश्मँस्ते क्षुत् । मयि त ऊर्क् । यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥

अग्निं परिषिञ्चति । अश्मन्नूर्जम् । यजुर्मारुतम् । तान्न इषमूर्जं धत्तेति तदः श्रवणाद्यदोऽत्राध्याहारः कर्तव्यः या अश्मन् अशनवति मेघे ऊर्जम् उदकलक्षणम् शिश्रियाणाम् आश्रिताम् या च पर्वते पर्ववति मेघे । शिश्रियाणामाश्रिता उदकलक्षणो वा या च अद्भ्यः अधिसकाशात् ओषधीभ्यः अधिसकाशात् वनस्पतिभ्यो ऽधिसकाशात् । संभृतं पयः । संभृता पयोलक्षणा गोद्वारेण । गौर्हि अपः पिबति ओषधिवनस्पत्यादीन् खादति अथ पयो जायते । तान्न इषमूर्जं धत्त । तामेतामुभयरूपाम् मेघसम्भवामुदकलक्षणां गोप्रभवां च पयोलक्षणां नः अस्मभ्यम् इषमूर्ज्जं धत्त दत्त हे मरुतः । मरुतो ह वै वर्षस्येशते । संरराणाः संरममाणाः । अश्मनि कुम्भं स्थापयति अश्मंस्ते क्षुत् । अश्मन् ते तव क्षुत् अशनाया अस्तु । आदत्ते कुम्भम् मयि त ऊर्क् । तव सम्बन्धिनी ऊर्क् मयि अस्त्विति शेषः । कुम्भं प्रक्षिपति । यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु यं पुरुषं द्विष्मः तन्तव सम्बन्धिनी शुक् शोकः ऋच्छतु गच्छतु ॥ १ ॥

षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० (१८, २, १) चित्यं परिषिञ्चत्यग्न दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रेराधि । पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधा-

रया समन्तादग्नीन् सिञ्चतीत्यर्थः ॥ यजुर्मरुद्देवत्यम् आर्षी त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! तां प्रसिद्धामिषमन्नमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः । रा दाने बहुलं छन्दसीति (पा० २. ४, ७६) जुहोत्यादिभ्यः श्लु द्वित्वं च शानचि परे । कीदृशीमिषमूर्जम् अश्मन् अश्मनि पाषाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणा ताम् श्रयतेः शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम । यद्वा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुद्भ्या तन् प्रत्ययः अश्नातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति अश्नतेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थः । तथा अद्भ्यो जलेभ्यः ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशादधिसम्भृतमाधिक्यं सम्पादितं गोद्वारेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गोरपः पीत्वौषधिवनस्पतीन् भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोसमुत्थां पयोरूपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थः । मरुतो वै वर्षस्येशत इति (९, १, २, ५) श्रुतेः ॥ का० (१८, २, २) अश्मँस्ते क्षुदित्यद्भिः कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विरपरम् । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मँस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा देवता दैवी बृहती । अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने ! ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् ॥ का० (१८, २, ३) कुम्भमादत्ते । आशीर्देवता दैवी बृहती हे अश्मन् ते तव ऊर्क् सारभागो मयि अस्त्विति शेषः ॥ का० (१८, २, ४) कुम्भेऽद्भिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति । तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वामुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्बृहती शुक् देवता । हे अग्ने । ते तव शुक् शोकस्तं नरमृच्छतु गच्छतु तं कं वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्द्वेषविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

इ॒मा मे॑ अग्न॒ इष्ट॑का धे॒नवः॑ स॒न्त्वेका॑ च॒ दश॑ च॒ दश॑ च॒ श॒तञ्च॑ श॒तञ्च॑ स॒हस्र॑ञ्च स॒हस्र॑ञ्चा॒युत॑ञ्च॒ चायु॒तं-

श्च नियुतंश्च नियुतश्च प्रयुतश्चार्बुदश्च न्यर्बुदश्च समुद्रश्च मध्यं चान्तंश्च परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिंल्लोके ॥ २ ॥

इमा मे । द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यामग्निमभिमृश्येष्टकाः धेनूः कुरुते । तत्र प्रथमं यजुः । द्वितीया बृहती वा पङ्क्तिर्वा । अग्निस्त्वासां धेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निरुच्यते इमाः मे मम हे अग्ने इष्टका धेनवः । धेनुरिवोपजीवनीयाः । सन्तु अस्मिंलोक इति शेषः किं संख्यकाः । एका च दश च । शतश्च सहस्रश्च सहस्रं चायुतश्च अयुतश्च नियुतश्च नियुतश्च प्रयुतश्च । अर्बुदश्च न्यर्बुदं च । समुद्रश्च । मध्यश्च । अन्तश्च । परार्धश्च । एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितं परार्द्धं परार्द्धपर्यन्तं पूर्वोत्तरसंख्याविशेष समुच्चितं वर्द्धमानसंख्येयनिष्ठं संख्याजातमभिधाय । अग्निमाह । एता मे मम हे अग्ने इष्टकाः धेनवः सन्तु । अमुत्र अमुष्मिन् लोके अमुत्रेति जन्मान्तरनिर्देशः । अमुष्मिन् लोक इतीष्टलोकनिर्देशः ॥ २ ॥

का० (१८ , २, ९) अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति । कुम्भानिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्प्रष्टुं शक्नोति तावत् स्पृष्ट्वेमा म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः । विकृतिराग्निदेवत्या । हे अग्ने ! या इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्र्यः सन्तु त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता संख्योच्यते । एका एकत्वसंख्याविशिष्टा सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसंख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं ल-

क्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटेरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः कोटिर्दशगुणमर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदशब्देनाब्जसंख्या ज्ञेया एतेषां ग्रहणमब्जसमुद्रान्तर्वर्त्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकं तेनाब्जं दशगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं दशगुणं शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः । चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः । एवमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञासम्मिता इष्टका एता हे अग्ने ! मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्धेनुभवनं कुत्राथ्यर्ते तदाह अमुत्र अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्ययेष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एकादिपरार्धान्तसंख्या भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

ऋ॒तव॑ स्थ ऋता॒वृध॑ ऋतु॒ष्ठा स्थ॑ ऋता॒वृधः॑ । घृ॒त॒श्च्युतो॑ मधु॒श्च्युतो॑ वि॒राजो॒ नाम॑ का॒म॒दुघा॒ अक्षी॑यमाणाः ॥ ३ ॥

ऋतवस्स्थ । या यूयम् ऋतवः स्थ ऋतावृधः । ऋतवो भवथ सत्यश्च वर्द्धयित्र्यश्च । ऋतुष्ठा स्थ च । ऋतुषु तिष्ठन्तीति ऋतुष्ठाः स्थ भवथ । ऋतावृधः आतिशयार्थे पुनर्वचनम् । ता घृतश्च्युतः मधुश्च्युतः सत्यः । घृतं याश्च्योतन्ति ता घृतश्च्युतः मधुश्च्युतश्च सत्यः । विराजो नाम नाम्ना च विराज इति ख्याताः सत्यः दशलोकं पृणा उपधीयन्ते तदभिप्रायमेतन्नामकरणम् । कमदुघाः । कामानां दोग्ध्र्यो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्य्यमाणाः ॥ ३ ॥

बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । अग्निदेवत्या इष्टकादेवत्या वा । हे इष्टकाः ! या यूयमेवंविधाः स्थ भवथ ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः । कीदृश्यः ऋतवः वसन्तादिरूपाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायां पूर्वपद-

दीर्घः । ऋतुष्ठाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थशब्दस्य पुनरुक्तिः पादपूरणा । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्च्युतः श्च्युतिर् क्षरणे घृतं श्च्योतन्ति ता घृतश्च्युतः घृतस्राविण्यः । मधुश्च्युतः मधु श्च्योतन्ति ता मधुस्राविण्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः दशलोकम्पृणाभिप्रायमेतत् । कामदुघाः यत्काम्यं तस्य दोग्ध्र्यः पूरयित्र्यः दुहः कब् घश्चेति कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

स॒मु॒द्रस्य॑ त्वाव॑क॒याग्ने॒ परि॑व्ययामसि । पा॒व॒को अ॒स्मभ्य॑ᳪं शि॒वो भ॑व ॥ ४ ॥

अग्निक्षेत्रं सप्तभिर्ऋग्भिर्विकर्षति आग्नेयीभिः । तत्राद्ये गायत्र्यौ समुद्रस्य त्वा । हे अग्ने यं त्वां समुद्रस्य समुन्दनस्य उदकस्य । अवकया परिव्ययामसि अवकया अवकाशेन परिव्ययामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः पावयिता अस्मभ्यं शिवः शान्तो भव ॥ ४ ॥

का० (१८, २, १०) मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बाद्ध्वाचकर्षेति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् । मण्डूकशैवलवेतशतरुशाखा वंशे बध्वा तं हस्तेनादायाग्निक्षेत्रं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आद्याया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसंयावत् कर्षति ॥ द्वे गायत्र्यावग्निदेवत्ये अन्त्या दशकः । हे अग्ने ! समुद्रस्य समुन्दाति क्लिन्नं करोति समुद्रो जलं तस्यावकया शैवालेन त्वा त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्टयामः इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

हि॒मस्य॑ त्वा ज॒रायु॒णाग्ने॒ परि॑व्ययामसि । पा॒व॒को अ॒स्मभ्य॑ᳪं शि॒वो भ॑व ॥ ५ ॥

हिमस्य त्वा । त्वां हिमस्य जरायुणा । शीतस्य प्रशीतेन हे अग्ने । परिव्ययामसि परिवेष्टयामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन हे अग्ने ! त्वा त्वां परिव्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा । अग्ने पित्तमपामसि । मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णꣳ शिवं कृधि ॥ ६ ॥

उपज्मन् । जगती वा त्रिष्टुब्वा । उपज्मन् उपावतर ज्मन् उपज्मा पृथिवी पृथिव्याम् उपावतर च वेतसे वेतसशाखायाम् मण्डूका च वेतसशाखास्तत्र बद्धा भवन्ति वंशे तदयं मन्त्रोऽभिवदति नदीष्वा । आ उपसर्गोऽध्यर्थे । अवतर च नदीषु । अधिशब्देनात्र लक्षणया अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । कस्मात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । हे अग्ने पित्तम् अपाम् असि । यो यस्यावयवभूतो भवति न स तद्धिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं संबोध्य अथेदानीं मण्डूकीमाह । हे मण्डूकि ताभिरद्भिः सहिता आयाहि । यासामग्निः पित्तम् । याभिर्वा सह त्वमुत्पन्ना । या च त्वमग्निः शान्त्यर्थमितश्चेतश्च नीयसे । सा इमं नः अस्माकम् यज्ञं चयनलक्षणम् पावकवर्णम् अग्निवर्णम् शिवं शान्तं कृधि कुरु ॥ ६ ॥

उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुब् वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात् त्रिष्टुबेव नदीषु आ सा इमामिति व्यूहद्वयेन घूना जगती भवति । हे अग्ने ! ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ । तथा वेतसे वञ्जुलशाखायामुपावतर नदीषु आ आ उपसर्ग अध्यर्थे नदीष्वधि अवकासु उपावतर नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । मण्डूक्यवका वेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणौ बद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्मात्त्वेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह हे अग्ने ! त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एव-

मग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि ! मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि ! ताभिः पूर्वोक्ताभिरद्भिः सह आगहि आगच्छ शपि लोपे मलोपः । यासामग्निः पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वामिमं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनꣳ समुद्रस्य निवेशनम् । अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥७॥

अपामिदम् । बृहती । अपाम् इदम् । न्ययनम् नितरामयनम् । यत्रहैतन्मण्डूका वेतसशाखाक्षणम् समुद्रस्य उदकनिधेः निवेशनम् निविशन्ते ऽस्मिन्निति निवेशनम् । यत एवम् अतो ब्रवीमि अन्यान्पुरुषान् ते तवअस्मत्तः तपन्तु दहन्तु । हेतयः अस्त्राणि अर्चींषि । त्वं च पावकः पावयिता स नः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

उत्तरांसाद्दक्षिणांसं कर्षति । आग्नेयी बृहती । इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूकयवकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्राप्तिसाधनं यागद्वारा ह्यापः प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनं निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने ! ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भवः ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

अग्ने पावक । द्वे गायत्र्यौ हे अग्ने पावक पावयितः । रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मना स्थिता इति शेषः । मन्द्रया च । मदनीयया च हे देव जिह्वया होतृत्वेनावस्थित इति शेषः । आदेवान्वक्षि यक्षि च देवान् यक्षि च आ-

ह्व देवान् यज चेति । द्वौ ह्यग्नेरकारौ हौत्रश्च आहवनीयरूपेण हविर्ग्रहणश्च अत एवं स्तूयते ॥ ८ ॥

का० (१८, २, ११) पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावकरोचिषेति । पक्षपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री वसूयुदृष्टा । हे अग्ने ! हे पावक शोधक ! हे देव ! रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः । देवानावक्षि आवह यक्षि यज च द्वावग्नेरधिकारौ-हौत्रमाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहणं चात एव स्तूयते । वहतेर्यजेश्च लोण्मध्यमैकवचने शपि लुप्ते ढत्वगत्वादिके कृते वक्षि यक्षीति रूपम् ॥ ८ ॥

स नः पावक दी॒दि॒वोऽग्ने॑ दे॒वाँ २॥ इ॒हा व॑ह । उप॑ य॒ज्ञꣳ ह॒विश्च॑ नः ॥ ९ ॥

स नः पावक । यस्त्वमुक्ताधिकारः स नः अस्माकं हे पावक पावयितः । दीदिवः दीप्तिमन् हे अग्ने देवान् इह आवह । उपयज्ञं यज्ञस्य समीपम् । ततोऽनन्तरं हविश्च नः सम्बन्धि । देवान्प्रापयेति शेषः ॥ ९ ॥

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक ! पावयितः ! हे दीदिवः ! दिदेवेति दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः । दीप्तिमन् । दिवु क्रीडादिषु क्वसुप्रत्ययः द्वित्वं तुजादीनामिति अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति वलोपः । हे अग्ने ! देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवह आनय यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविश्च देवानावह प्रापय ॥ ९ ॥

पा॒व॒कया॒ यश्चि॒तय॑न्त्या कृ॒पा क्षाम॑न्रुरु॒च उ॒षसो॒ न भा॒नुना॑ । तूर्व॒न्न याम॒न्नेत॑शस्य॒ नू रण॒ आ यो घृ॒णे न त॑तृषा॒णो अ॒जरः॑ ॥ १० ॥

पावकया । जगती । पावकया पावयित्र्या योऽग्निः चित-

यन्त्या परिदृढकारिण्या कृपा समर्थया। कृपू सामर्थ्ये अस्य क्विपि तृतीया। क्षामन् पृथिव्याम्। क्षामेति पृथिवीनाम। रुरुचे दीप्यते। उषसो न भानुना। उषस इव ज्योतिषा। यश्च। तूर्वन्नयामन्। त्वरमाण इव आधानकर्मणि। यामशब्दः कर्मवचनः। एतशस्य आज्यस्य। नू अनर्थकः। रणे रमणीये पदे। आधीयते। अध्वर्युणा आहितश्च यः घृणेन। घृणिरिति दीप्तिनाम न इत्यनर्थकः। ततृषाणः तृष्यम् पिपासुः पूर्णाहुतिं पूर्णाहुत्या हितं तत्र समयन्ति। पीत्वा च अजरः सम्पाद्यते। तमवकादिभिः शमयाम इति शेषः॥ १०॥

जगती भरद्वाजदृष्टा। योऽग्निः क्षामन् क्षाम्णि पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते। कया कृपा कृपू सामर्थ्ये कल्पनं कृप् क्विप् तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा। क्षामेति पृथिवीनाम (निघ० १, १, ६)। किम्भूतया कृपा पावकया पावयतीति पावका तया पावयित्र्या चितयन्त्या चेतयन्त्या यद्वा चित्तं करोति चितयन्ती तया दृढचयकारिण्या। रोचने दृष्टान्तः उषसो न भानुना न इवार्थे यथा उषसः कालाः भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत्। किञ्च यश्चाग्निः घृणिः। घृणिरिति दीप्तिनाम (निघ० १, १७, ११)। सुपां सुलुगिति विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीप्त्या आ समन्तात् नु निश्चितं रुरुचे इत्यनुषङ्गः नकारश्चार्थः। किं कुर्वन् एतशस्य एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्वस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् तूर्व हिंसायां परबलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रून् हिंसन्निव रोचते यद्वा यामन्शब्दः कर्मवाचकः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन् त्वरमाण इव एतशस्याश्वस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा। यथा ततृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः ञितृषा पिपासायाम् बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) ह्वादित्वाच्छानचि श्लु द्वित्वे पूर्णाहुतिं पिपासुः। अजरः जरारहितः। य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः॥ १०॥

नम॑स्ते॒ हर॑से शो॒चिषे॒ नम॑स्ते अस्त्व॒र्चिषे॑। अ-

न्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यंꣳ शिवो भव ॥ ११ ॥

नमस्ते । चित्यारोहिणी । बृहत्याग्नेयी । नमः तव हरसे च । शोचिषे च । नमः ते अस्तु आर्चिषे च । हरतेर्हरः । शोचतेः शोचिः । अन्याँस्त इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

का० (१८, ३, ५) उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति । हिरण्यशकलसहितं स्रुक्स्थमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्द्वयमादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति ब्रह्मयजमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः । आग्नेयी बृहती लोपमुद्राद्दृष्टा । हे अग्ने ! ते तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन्प्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम्॥११॥

नृषदे वेट् । अप्सुषदे वेट् । बर्हिषदे वेट् । वनसदे वेट् । स्वर्विदे वेट् ॥ १२ ॥

स्वयमातृण्णायां जुहोति पञ्चभिर्यजुर्भिराग्नेयैः । नृषदे वेट् । नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् तस्मै नृषदे । वेडिति परोक्षं वषट्कारः । अप्सु उदके सीदति अप्सुषत् तस्मै अप्सुषदे । बर्हिषदे । ओषधयो वै बर्हिः । वनसदे । वनं वृक्षसमूहः । स्वर्विदे । स्वःशब्दोऽव्ययम् इहादित्यवचनः । विद्यतेरत्र ग्रहणं सीदतिनार्थसंनिकर्षात् । स्वरादित्ये विद्यते योऽग्निः तस्मै स्वर्विदे ॥ १२ ॥

का० (१८, ३, ६) स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवाद्धिरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् । आरुह्य स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवादिति दक्षिणांसश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यस्ति तदत्र नेत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि दैवी बृहती दैव्यः पङ्क्तयः अन्त्या दैवी बृहती । नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण तिष्ठतीति नृषत् प्राणस्तस्मै वेट् हविर्द-

सम् वेट्शब्दः स्वाहाकारार्थः । प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षꣳसोत्तरवेदिर्वेट्कारेणेमां परोक्षं वै तद्यद्वेट्कार इति (९, २, १, ७) श्रुतेः । तथा नृषदे वेडिति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत् प्रीणातीति (९, २, १, ८)॥ अप्सु उदकेषु और्वरूपेण सीदतीत्यप्सुषत् । योऽप्स्वग्निस्तमेतत् प्रीणातीति (८) श्रुतेः ॥ बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादिरूपेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वडस्तु । बर्हिषदे वेडिति य ओषधिष्वग्निस्तमेतत् प्रीणातीति (८) श्रुतेः ॥ वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्निरूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट् । वनसदे वेडिति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमे० ॥ स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित्तस्मै वषडस्तु॥१२॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाꣳ संवत्सरीणमुप भागमासते । अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३ ॥

दधिमधुघृतेनाग्निं प्रोक्षति । द्वाभ्यां दैवीभ्यां जगतीभ्याम् । ये देवाः प्राणाः । देवानामुत्कृष्टाः । यज्ञिया यज्ञियानाम् यज्ञार्हाः यज्ञियानाम् अतिशयार्थम्पुनर्वचनम् । संवत्सरीणम् संवत्सरेण प्राप्यत इति संवत्सरीणो भागः । संवत्सरं हि भूत्वाग्निश्चीयते । उपभागमासते । उपासते भागम् । अहुतादः अन्ये देवा अग्निप्राप्तामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति । हविषः स्वमंशं यज्ञे अस्मिन्स्वयं पिबन्तु । मधुनो घृतस्य दध्नश्चेति शेषः ॥ १३ ॥

का० (१८, ३, ७) समासिक्तान् कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं वाह्येन च ये देवा इति । पात्र्यां सिक्तान् दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रित्सहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये बहिश्च प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेत्यर्थः ॥ जगत्यौ प्राणदेवत्ये । ते प्राणरूपा देवा अस्मिन् यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्थाद्दध्नश्च हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु स्वाहाकारसमर्पणे-

न विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशास्ते आहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः अन्ये देवा अग्निहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुतादः । ते के संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरीणः संपरिपूर्वात् ख चेति संपूर्वाद्वत्सरान्नि वृत्तार्थे खप्रत्ययः संवत्सरं हि भूत्वाग्निश्चीयते इत्यभिप्रायः । कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद् यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद् यज्ञियाः ॥ १३ ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य । येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु ॥ १४ ॥

ये देवा देवेषु अधि उपरि अधिष्ठातृत्वेन । देवत्वं देवभावम् उपायन् उपगताः । ये ब्रह्मणः पुर एतारो अस्य ये च ब्रह्मणः अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुर एतार इति श्रुतिः । प्राणा हि प्राणिनः पुर एतार एव । येभ्यश्च न ऋते वियोगे । पवते । वर्तते । धाम स्थानं जन्म वा । किञ्च न । न किञ्चिदपीत्यभिप्रायः य इत्थम्भूताः प्राणा देवाः क पुनस्त आसते । न ते दिवः । द्युलोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु । नच पृथिव्याः आश्रयणीयेषु प्रदेशेषूपलभ्यन्ते अधिस्नुषु स्नु प्रस्रवणे । प्रस्नावीणि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषूपलभ्यन्ते । स हि तेषां विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः इण् गतावित्यस्मात् ण्वुल्तृचाविति तृच्प्रत्ययः । प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्मै ते

पुरएतार इति (९, २, १, १५) श्रुतेः । प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निर्वोढुं न शक्यते। किन्तु येभ्य ऋते यान् प्राणान् विना किञ्चन धाम किमपि शरीरं न पवते पुङ् गतौ न चेष्टते । इत्थम्भूता ये प्राणा देवास्ते पुनः क्वासते तत्राह न त इति ते प्राणरूपा देवा न दिवः षष्ठ्यौ सप्तम्यर्थे दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव। ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिँस्ते इति (९, २, १, १५) श्रुतेः। यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न। किं तर्हि स्नुषु अधि स्नु प्रक्षरणे स्नुवन्ति क्षरन्ति स्नूनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्त्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्च्चोदा वरिवोदाः । अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥ १५ ॥

अवरोहति । प्राणदाः आग्नेयी बृहती पङ्क्तिर्वा । यस्त्वं प्राणदाः अपानदाः व्यानदा । वर्चोदाः अन्नस्य दातासि वरिवोदाः । वरिवो धनन्तस्य दातासि । तं त्वां ब्रवीमि अन्यांस्ते अस्मदिति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

का० (१८, ३, ८) प्राणदा इत्यवरोहति । प्रोक्षणानन्तरमग्नेरवतरतीत्यर्थः। अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टात्रिंशदक्षरत्वाद् विकल्पः । हे अग्ने । ते तव हेतयो ज्वाला अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरसञ्चारिवायुं ददातीति व्यानदाः वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः वरिवो धनं ददातीति वरिवोदा ॥ १५ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

पञ्चगृहीतं जुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयी गायत्री अग्निः तिग्मेन तिग्मन्तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवता शोचिषा

दीप्त्या यासत् । यस उपक्षये । उपक्षयति । विश्वं सर्वमत्त्रिणं नितरामात्रिणमत्तारं खादकम् उपद्रवकारिणम् । अग्निश्च नः अस्मभ्यं वनते वनतिर्दानार्थः । ददाति रयिं धनम् ॥१६॥

का० (१८, ३, १२) पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निरिति तिग्मेनेत्यृचा । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्वमत्त्रिणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यस उपक्षये लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः अत्रमदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति (निरु० १०, ६) यास्कः । किञ्च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत् पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ २॥ आविवेश ॥ १७ ॥

षोडशगृहीतञ्जुहोति । य इमा विश्वा । पञ्चदशाभिर्वैश्वकर्मणीभिस्त्रिष्टुब्भिः । कल्पान्तरीणं यजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेनैवापक्षपितकल्मषं कल्पादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तं सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः प्रजाः सृजमाणमृषिः पश्यन्नाचष्टे य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । य इमानि विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । आत्मनि जुह्वत् आत्मत्वेन पश्यन् । ऋषिः साक्षात्कृतधर्मा होता आह्वाता देवानां कल्पादौ न्यसीदत् निषण्णः । पिता पाता नः अस्मत्प्रभृतीनाम् । स एव ऋषिर्मनुष्यादिभावमुपगतः सन् । यज्ञसंबन्धिन्या आशिषा द्रविणं यज्ञफलम् इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छादकः प्रथमो मूर्तशरीरग्राही अवरान् द्विपदचतुष्पदस्थावरादीन् । आविवेश

आविष्टो विपरिणामतः ॥ १७ ॥

का० (१८, ३, १२) षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति ।। अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विहव्यो यथासदित्यन्तोऽष्टऽर्च इत्यर्थः । भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा कर्मदेवत्याः षोडश त्रिष्टुभः । प्रजाः संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्नृषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहरन् सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थितवान् । कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहाररूपस्य होमस्य कर्त्ता । नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान् संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः । तथा चोपनिषदः । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्याद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बहुः स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपेण पुनः सिसृक्षारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः(अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवरूपेण प्रविष्टः)। कीदृशः प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं छादयतीति प्रथमच्छत् छादयतेः क्विपि ह्रस्वः उत्कृष्टं रूपमावृण्वन् सन् प्रविष्टः । इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्षम सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तप स्तप्त्वा इदꣳसर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशादित्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

किꣳ स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत् । यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

एवं विश्वकर्मा द्वैतमुक्त्वा अथेदानीं यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नप्रतिप्रश्नाभ्यामाह । किꣳस्वित् । स्वित् वितर्के किं पुनरासीदधिष्ठानम् । आधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठानमधिकरणं विश्वकर्मणो द्यावापृथिव्यौ सृजतः अधिष्ठानरहिता इदानीन्त-

नाः कर्तारो न किञ्चिदपि कुर्वाणा दृश्यन्ते । आरम्भणं कत-मत्स्वित् आरम्भते अस्मात् । इत्यारम्भणं प्रकृतिद्रव्यम् मृद्-द्रव्यमिव घटादीनां कथमासीत् । कथासीत् कथंभूता च तत्र क्रिया आसीत् । चक्रसूत्रसलिलादिभिर्हि घटादयो निष्पद्यन्ते । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा यतो यदेत्यर्थः । यथा भूमिं द्यां च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोत् और्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छाद-ने । आच्छादितवान् । द्यां पृथिवींचेत्यध्याहारः । महिना महा-भाग्येन ऐश्वर्येण । विश्वचक्षाः सर्वतोदर्शनः अतीतानागतवर्त-मानकालानां युगपज्ज्ञाता ॥ १८ ॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणार-म्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदा-क्षिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्मणोऽधि-ष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् अ-द्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आर-म्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम् । कथा क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारण-मपि किमासीदित्यर्थः । था हेतौ च छन्दसीति किमः थाप्रत्ययः द-ण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासी-त् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन् सन् महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णोत् सृष्टे द्यावापृथिवी आ-च्छादितवान् ऊर्णुञ् आच्छादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्षम् व्यव-हिताश्चेति वचनात् । कीदृशः विश्वं चक्षाः विश्वं चष्टे स वि-श्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्द्रष्टा अन-न्यशक्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ १९ ॥

अत्रोत्तरं ददाति। विश्वतश्चक्षुः सर्वतःचक्षुः उत विश्वतोमुखः। अपिच सर्वतोमुखः विश्वतोबाहुः। उत विश्वतस्पात् अपिच सर्वतस्पादः। सन्धमति बाहुभ्याम् धमतिर्गत्यर्थः। संगमयति बाहुभ्यां संगच्छते वा। संपतत्रैः संगच्छते पद्भिः। ऐश्वर्ययोगाद्बहवोऽपि पादाः सम्भवन्ति। द्यावाभूमी जनयन्देवः एकः। अद्वितीयः॥ १९॥

उत्तरमाह। एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन् सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां सन्धमति धमतिर्गत्यर्थः सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान् णिजन्तत्वं ज्ञेयम्। कीदृशः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षूंषि यस्य सः। विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य। विश्वतोबाहुः विश्वतो बाहवो भुजा यस्य॥ उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति (पा० ५, ४, १३८) पादस्यान्त्यलोपः। परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वाद्यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः॥ १९॥

कि꣡ꣳ स्विद्व꣡नं क उ स वृ꣡क्ष आ꣡स य꣡तो द्यावा꣡पृथिवी꣡ निष्टत꣡क्षुः। मनीषिणो मन꣡सापृच्छतेदु तद्य꣡दध्यति꣡ष्ठद्भुव꣡नानि धार꣡यन्॥ २०॥

किꣳस्वित्। अयमपि मन्त्रः प्रश्नरूपेण किं पुनस्तद्वनं कश्च स वृक्षः आस अभूत्। यतो द्यावा पृथिवी निस्ततक्षुः तक्षतिः करोतिकर्मा बहुवचनम्पूजार्थम् यस्माद् वृक्षाद् द्यां च पृथिवीञ्च निष्कृष्य चकार। यदि हि वनं वृक्षो वा भवेत् तदा एवमप्याशङ्केत। तक्षाणो हि वृक्षाच्चमसादीन् निष्कर्षयन्ति अयन्त्वात्मारम्भण ऊर्णनाभिवदित्यभिप्रायः। विस्मित इव द्वि-

तीयं प्रश्नङ्करोति । हे मनीषिणो मेधाविनः मनसा पर्यालोच्य पृच्छत । इत् उ तत् एतदपीति पदत्रयस्यार्थः । यदत्र यद्यर्थः । यदि अध्यतिष्ठत् यत् भुवनानि भूतजातानि सह द्यावापृथिवीभ्यां धारयन् उपरिष्टादास्ते ॥ २० ॥

पुनरपि प्रश्नः । स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ अपि च स वृक्षः कः आस यतो वनाद् वृक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततक्ष निस्तक्ष्यालङ्कृतवान् वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति । लोके हि गृहादिनिर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वने कश्चिद् वृक्षं छित्वा तक्षणादिना स्तम्भादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः । किञ्च हे मनीषिणः । विद्वांसः । मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृच्छत तत्किम् भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत् स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत । कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत ऊर्णनाभिवदयमात्मारम्भण इति भावः ॥ २० ॥

या ते धामा॑नि पर॒मा॒णि॒ याव॒मा या म॑ध्य॒मा वि॑श्वकर्मन्नु॒तेमा । शि॒क्षा सखि॑भ्यो ह॒विषि॑ स्वधावः स्व॒यं य॑जस्व त॒न्वं॑ वृधा॒नः ॥ २१ ॥

या ते यानि ते तव धामानि । स्थानानि परमाणि उत्कृष्टानि । यावमा यानि चावमानि कनीयांसि । या मध्यमा । यानि च मध्यमानि । हे विश्वकर्मन् । उतेमा । अपि च इमानि यानि प्रत्यक्ष उपलभ्यन्ते । तेभ्यो द्रव्यमुपादाय शिक्षा सखिभ्यो देहि । समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः । हविषि अभ्युद्यति हे स्वधावः अब्रवन् क उपकार इति चेत् । नोत्सहे वक्तुमहं त्वां यज इति । को हि नाम मनुष्यस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि । स्वयं यज स्वतन्वं शरीरं वा वृधानः वर्द्धयमानः ॥ २१॥

हे विश्वकर्मन् ! हे स्वधावः ! स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान्

तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः ! मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति (८.३,१) रुः हे हविर्लक्षणान्नवन् । ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि उतापि च यानि मध्यमा धामानि इमानि इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यजमानेभ्यः शिक्ष देहि द्व्यचोऽतस्तङ इति संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत् हविषि यजमानसम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व । वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यं मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यजस्व । वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः । तन्वामित्यत्र वा छन्दसीति पूर्वरूपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

विश्वकर्मन् हे विश्वकर्मन् मदीयेन हविषा वावृधानः वर्द्धमानः उपसंजातहर्षः सन् मदीये यज्ञे । स्वयमेव यजस्व मदनुग्रहाय पृथिवीम् । पृथिव्याश्रयाणि भूतानि । उत द्याम् । अपि च द्युलोकाश्रयाणि भूतानि किञ्च । त्वत्प्रसादादिनास्माकं मुह्यन्तु । मोहमुपगच्छन्तु । अन्ये अभिताः अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपान्थिनः किञ्च त्वत्प्रसादादेव इह अस्माकं मघवा मघवानिन्द्रः सूरिः पण्डितः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥

हे विश्वकर्मन् ! हविषा मद्दत्तेन वावृधानः वर्धमानो जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनुग्रहाय । किञ्च त्वत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुह्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु किञ्च इह यज्ञे मघवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥२२॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या

हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंम्भूर-
वसे साधुकर्मा ॥ २३ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोर-
वध्यम् । तस्मै विशः समनमन्तपूर्वीरयमुग्रो विहव्यो
यथासत् ॥ २४ ॥

वाचस्पतिं व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

विश्वकर्मन्हविषेत्यपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

द्वे ऋचौ व्याख्याते (८ अध्या० ४५, ४६ क०) ॥ २३ ॥ २४ ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्न-
माने । यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद् द्यावापृथिवी
अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

चक्षुषः पिता । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । यच्छब्दयोगात् । यदा इत् । इच्छब्द एवार्थे । यदैव अन्ता अन्तानिति द्वितीया । द्यावापृथिव्योः । अददृहन्त । दृंहतेरेतद्रूपम् । दृढीकृतन्वतः । के । ये पूर्वे ऋषयः वसिष्ठप्रभृतयः । आत् । अथेत्यर्थः । अथानन्तरम् द्यावापृथिव्यौ अप्रथेताम् । द्यावापृथिव्यौ अभूताम् ततोऽनन्तरम् । चक्षुषः पिता । चक्षु र्नाम ऋषिः । तस्य पिता प्राणः प्रजया स्तूयते । मनसा हि धीरः । मनसा च धीमान् घृतमेने अजनत् । घृतमुदकम् एने द्यावा पृथिव्यौ प्रति । अजनत् जगदनुग्रहाय । नम्नमाने नममाने च । विष्कम्भयन्निति शेषः ॥ २५ ॥

का० (१८, ४, १३) चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन । अष्टर्चेन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्तिव्यत्ययः अन्तान् द्यावाभूम्योरन्तप्रदेशानददृहन्त दृढीकृतवन्तः दृंहते रूपम् । इत् आत् अनन्तरवाची

इदेवार्थे अनन्तरमेव द्यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम् । तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चक्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनद् जनयत् छन्दस्युभयथेति आर्धधातुकत्वाच्छपि णिचो लोपः रोदस्योर्दार्ढ्ये वृष्टिं कुरुत इत्यर्थः । किं कुर्वन् नम्नमाने नममाने द्यावापृथिव्यौ स्तम्भयान्निति शेषः जगदनुग्रहाय रोदसी स्तम्भयान्नित्यर्थः । नमतेः शानचि नुमागमश्छान्दसः ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् । तेषामिष्टानि समिषामदन्ति यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २६ ॥

विश्वकर्मा विमनाः । विश्वभूतमनाः आत् विहाय । अपि च महान् व्यापकः । धाता धारयिता । विधाता विदधाति कर्माणि परमोतसंदृक् । परमश्च सन्द्रष्टा भूतानाम् तेषामिष्टानि इविषामदन्ति । येषां भूतानां विश्वकर्मा द्रष्टा तेषां भूतानां मध्ये यानि इष्टानि अभिमतानि दमदानदयादिभिर्युक्तानि । तानि इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन संमोदन्ते । सर्वद्वन्द्ववियुक्तानि भूतानि संमोदन्ते । यत्र यस्मिन्प्रदेशे सप्तऋषीन् विश्वकर्मणः प्राणभूतान् वसिष्ठप्रभृतीन् । परः परेण विश्वकर्मणा एकमाहुः एकं भवति स हि साध्यानां लोकः तेऽपि विश्वकर्मत्वं प्रार्थयन्ति ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऋषयः ऋत्यक इति सन्ध्यभावः । तान् परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन सह सम्मदन्ति सम्मोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्मलोके

इष्टभोगान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषां विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् पश्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मदृष्टाः सुखिनो भवन्तित्यर्थः । कीदृशो विश्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः । आत् अपि च विहायाः नभोवद्व्यापकः यद्वा विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः संहर्त्ता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्त्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥२६॥

यो नः॑ पि॒ता ज॑नि॒ता यो वि॑धा॒ता धामा॑नि॒ वेद॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । यो दे॒वानां॑ नाम॒धा एक॑ ए॒व तꣳ स॑म्प्र॒श्नं भुव॑ना यन्त्य॒न्या ॥ २७ ॥

यो नः । योऽस्माकं पिता पाता जनिता जनयिता । यश्च विधाता विधारणसेतुः । यश्च धामानि स्थानानि वेद जातानि भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि यश्च देवानां नामधा नामानि दधाति करोति । नाम च पितैव करोति यश्च एक एव अद्वितीयः । तं विश्वकर्माणं सम्प्रश्नयितुम् भुवना भूतजातानि । आयन्ति आगच्छन्ति अन्या अन्यानि च स एव-स्वाधिधिकारेषु नियुङ्क्तेत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्र इति निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहूनां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सम्प्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा सम्प्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्त्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्ते इति भावः ॥ २७ ॥

त आयंजन्त द्रविंणꣳ समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना । असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

त आयजन्त । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छद्वयोगात् । असूर्ते असुसमीरिते । असुः सप्तदशकलिङ्गयुक्तावात्मानः सूर्ते सुष्ठु समीरिते । रजस्यन्तरिक्षलोके । निषत्ते निर्गतसत्ताके निरालम्बने । निषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तेत्यादिना निपातनम् । यत्र स्थिताः सन्तः ये भूतानि समकृण्वन् कृतवन्तः इमानि ते आयजन्त यजतिर्दानार्थः । आभिमुख्येन दत्तवन्तो द्रविणं धनमुदकलक्षणं जीवनाय । समस्मै । संगत्य अस्मै भूतग्रामाय । ऋषयः पूर्वे वसिष्ठप्रभृतयः जरितारः । स्तोतारः । न भूना नात्यन्तं बहुयुक्त्या कामवर्षित्वेनेत्यर्थः ये वसिष्ठादयो भूतानि सृजन्ति त एवोदकदानेन जीवन्तीति समस्तार्थः ॥ २८ ॥

ते पूर्वे ऋषयो विश्व कर्मस्रष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिमुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न भूना न भूम्ना न बाहुल्येन मलोपश्छान्दसः किन्तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः जरितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समकृण्वन् स्वादेः करोतेर्लङ् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः असूर्ते असुभिः सप्तदश वयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्त्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्यस्य छान्दस इडभावो निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषण्णाः स्थिताः जस एकारः । लोका रजांस्युच्यन्त इति (निरु० ४, १९) यास्कः । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नसत्तनिषत्तेत्यादिना (पा० ८, २, ६१) निपातः ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्याः परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति । कᳬ स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २९ ॥

परो दिवा । प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपा मन्त्राः । परब्रह्मविषयोऽत्र प्रश्नः विभक्तिव्यत्ययबहुलो मन्त्रः । परः सूक्ष्मः दिवा दिवः परश्च एना अस्या पृथिव्याः । परश्च देवेभ्य परश्च असुरेभ्यः यदस्ति । यच्च सदाकालमस्ति तत्परं ब्रह्मेति शेषः । कᳬस्वित् स्विच्छब्दो वितर्के । कं पुनर्गर्भं दध्रे धारितवत्य आपः । यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त दृष्टवन्तो जगदिदम् पूर्वे प्रथमजाः । तदुक्तम् आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासेत्यादिना ॥ २९ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्रमन्त्रे । यत् अस्ति हृदीति शेषः यदीश्वरतत्त्वं हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः द्युलोकादपि दूरे तिष्ठति दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्शब्दः सान्तो दूरवाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्याः अपि दूरे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे दूरत्वं विलक्षणत्वम् सर्वजगद्विलक्षणत्वाद् गुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च स्विदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दध्रे दधिरे अधारयन् धाञो लिटि तङि प्रथमबहुवचनस्य लिटस्तझयोरेशिरेजिति इरेचि कृते तस्य इरयो रे इति (पा० ६, ४, ७६) रे आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्यालोपे दध्र इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त ददृशुः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ३० ॥

तमित् । प्रतिप्रश्नः तमिद्गर्भम् इच्छब्दो निपात आश्चर्यवचनः । तमाश्चर्यभूतं प्रथमं गर्भं दध्रे आपः । यत्र देवाः । समगच्छन्त संगताः विश्वे सर्वे । नन्वस्याण्डस्याद्भिः सहितस्य क आधार इत्याशङ्क्याह । अजस्य न जायत इत्यजः । नाभौ मध्ये अधि उपरि । एकमविभक्तमनन्यभूतम् । अर्पितं समार्पितम् । यस्मिन्नजे ब्रह्माणि । विश्वानि भुवनानि । सर्वाणि भूतजातानि । तस्थुः स्थितवन्ति । ब्रह्माण्डाश्रितानि । नतु तस्याप्यन्य आधार इति स्वप्रतिष्ठं हि परब्रह्म ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्रे दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त सङ्गताः सम्भूय वर्त्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तत्राह । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्बीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं तस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्थुः स्थितानि तद्बीजमर्पितम् । तथा च स्मृतिः (मनु० १, ८, ९) अप एव ससर्जादौ तासु बीजमथाक्षिपत् । तदण्डमभवद्धैमं सूर्य्यकोटिसमप्रभामिति । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रया इति भावः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीं विश्वकर्मा मनुष्याणामुपदेशं ददाति । न तं विदाथ । न विदाथ न जानीथ तं परं पुरुषम् । य इमानि भूतजातानि जजान जनयति । उपसंहरति च अतः कारणात् युष्माकं च तस्य च पुरुषस्य । अन्यत् महत् अन्तरं बभूव पुरुषो जनको यूयं जन्याः पुरुषो भ्रामको यूयं भ्राम्याः । यदि तु ज्ञात्वात्मत्वेनोपास्यध्वं न संसृतिः स्यादित्यभि-

प्रायः । एवं प्रत्यक्षानुक्त्वा अथेदानीं परोक्षानभिनयेन दर्शयन्नाह । ये चैते । नीहारेण अविद्यया प्रावृता अवगुण्ठिताः । ये जल्प्या प्रावृताः । पक्षहेतुदृष्टान्तैरात्मज्ञानं-जल्पिः । कुतार्किकाभिप्रायमेतत् । ये च असुतृपः । असून्प्राणान्तर्पयन्ति असुतृपः अलंकरिष्णवः । तैरपि सह महदेवान्तरं बभूव । ये तु उक्थशासः उक्थानां शंसितारः । उक्थानि च यज्ञे शस्यन्ते अतो यज्वानो गृह्यन्ते । ये यज्ञशीलास्ते पुरुषं प्रति विचरन्ति । ये तु पुरुषविदः ते पुरुष एव भवन्ति । नीहारप्रावृतास्तु नरकयायिनः ॥ ३१ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः ! यूयं न विदाथ न जानीथ लेटोऽडाटाविति (पा० ३, ४, ९४) आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति चेत् न न ह्यहम्प्रत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम् किन्तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्वविदानं वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेद् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ । कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृता न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पितस्य देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किञ्च असुतृपः असुषु असून् वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान् भृत्वा तावतैव तृप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः किन्तु उक्थशासः परलोकभोगान् सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः शंसेः

क्विप्यनिदितामिति नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ३१॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः तृतीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात् पुरुत्रा ॥ ३२ ॥

विश्वकर्मा हि । विश्वकर्मा आदित्यान्तरः पुरुषः । अजनिष्ट जातः । देवः दानादिगुणयुक्तः । आत् इत् निपातौ अथानन्तरम् । गन्धर्वः गोर्वाचो धारयिता पृथिव्या वा धारयिता गन्धर्वोऽग्निः । गानाद्वा गन्धर्वोऽग्निः । अथो आहुः । गन्धर्वो अग्निरेवास्यै पृष्ठे सर्वकृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादि श्रुतिः अभवत् द्वितीयः । ससहायः तृतीयः पिता । पालयिता जनयिता च ओषधीनाम् । पर्जन्यः अभवत् । सचोत्पन्नः सन् अपामाहुतिपरिणामभूतानाम् गर्भं वि अदधात् धारयति पुरुत्रा बहूनां त्राता । यद्वा अपां गर्भं विदधाति पृथिव्यां बहुप्रकारम् ॥ ३२॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्भेदकर्त्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देव अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वः अथो एवाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः । पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं पुरुत्रा पुरून् बहून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः बहूनां रक्षकम् विभक्तेराकारः बहुप्रकारं वा ॥ वैश्वकर्मणो होमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभ-

णश्चर्षणीनाम् । सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतꣳसे- ना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

आशुः शिशानः । अनुवाकः । अप्रतिरथ ऋषिः । ऐन्द्रोऽप्रतिरथोऽपश्यत् । मर्माणि त इत्यन्तः । आदितो द्वादशैन्द्र्यस्त्रिष्टुभो ब्रह्मा दक्षिणतो जपति । आशुः शीघ्रः शिशानः । शो तनूकरणे । शिशानो वज्रम् । वृषभो न भीमः । वृषभ इव भीमः । भीमो बिभ्यत्यस्मादिति । घनाघनः । हनहनेत्येव वक्ता । यद्वा घनशरीरः । क्षोभश्चर्षणीनाम् । संचालकः चर्षणीनां मनुष्याणाम् । संक्रन्दनः । समाह्वाता संग्रामकारिणाम् । आहूय च । अनिमिषः । अप्रमादी । यद्वा अनिमिषो देवा । एकवीरः एक एवासहायो । विक्रान्तः य ईदृग्गुणविशिष्टः सः सतं बह्वयः सेनाः अजयत् जयति । साकं सहैव । इन्द्रः ॥३३॥

का० (११, १, ९—१०) आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश ब्रुवन्नग्नौ सर्वत्रैके । अग्नौ चयने इध्ममादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य द्वादश ऋचो जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः ॥ अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभः । इन्द्रः शतं सेनाः शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेनैवाजयत् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अश्नुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी उणप्रत्ययः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) जुहोत्यादित्वाच्छानचि द्वित्वम् । श्यति वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः । वृषभो न वृषभ इव भीमः भयङ्करः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा कर्षुकाब्दो घनाघन इत्यभिधानात् चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः । संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनं परभयहेतुर्ध्वनिर्यस्य यद्वा समाह्वाता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीर एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षं शत्रूनेक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना। तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ ३४ ॥

संक्रदनेन शब्दकारिणा आनिमिषेण एकाचित्तेन। अप्रमाद्यता वा। जिष्णुना जयनशीलेन। युत्कारेण। युध संप्रहारे अस्य क्विपि युत्। संप्रहारकारिणा। दुश्च्यवनेन अप्रच्याव्येन अप्रच्युतस्वभावेन वा। धृष्णुना। प्रसहनशीलेन। तदिन्द्रेण जयत। ईदृग्गुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत। दुर्जयमिति शेषः तच्च सहध्वम् तच्चाभिभवत हे युधः युध संप्रहार इत्यस्यैतत् क्विपि बहुवचनम्। हे योद्धारः। पादादावभिमन्त्रितस्य चेत्यादिरुदात्तः। हे नरः मनुष्याः इषुहस्तेनेन्द्रेण। वृष्णा सेक्त्रा वर्षणशीलेन वा ॥ ३४ ॥

युध्यन्ते ते युधः क्विप् पादादावामन्त्रितस्येति आद्युदात्तः हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः! इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत् परबलं जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च तत् सहध्वम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः। कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा। आनिमिषेण एकचित्तेन। जिष्णुना जयनशीलेन। युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा। दुश्च्यवनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यः दुश्च्यवनस्तेन अजय्येन। धृष्णुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन बाणाद्यायुधोपेतेन। वृष्णा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥ ३४ ॥

स इषुहस्तैः सनिषङ्गिभिर्वशी सꣳस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन। सꣳसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥

स इषुहस्तैः। स इन्द्रः इषुहस्तैः योद्धृभिः संसृजाति स इषुहस्तानेव योद्धृन्। सनिषङ्गिभिः। स एवेन्द्रो निषङ्गिभिः ख-

ङ्गिभिः संसृजति निषङ्गिन एव योद्धॄन् स्वान् । किञ्च । वशी । कान्तः सर्वजनप्रियो वा स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा । स एवेन्द्रो युधः योद्धॄन्स्वान् शत्रुगणेन संसृष्टा । किञ्च संसृष्टजित् संसृष्टाञ्जयति शत्रून् । सोमपाश्च बाहुशर्द्धी च बाहुबलः संयोगिबलानिरपेक्षः । शर्द्ध इति बल- नाम उग्रधन्वा उद्यतधनुः । प्रतिहिताभिरस्ता । शत्रुशरीरेषु प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्ता क्षेप्तेत्यनुमीयते लघुसंधानो लक्षपाती वा इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

स इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः । संस्रष्टा ण्वुल्तृचाविति तृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्त्ता । वशी वशयति रिपूनिति वशी यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्त्ता इगुपधज्ञेति कप्रत्ययः । संसृष्टजित् संसृष्टान् युद्धाय सङ्गतान् रिपून् जयति संसृष्टजित् । सोमपाः सोमं पिबतीति य- जमानानां यागेषु सोमपानकर्त्ता । बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धो बलम- स्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितानिरपेक्ष इत्यर्थः । शर्ध इति बलनाम (निघ० २, ९, ७) उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः धनुषश्चेत्यनङादेशः प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभि- रिषुभिरस्ता क्षेप्ता असु क्षेपणे तृन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशी- लः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३५ ॥

बृह॑स्पते॒ परि॑दीया॒ रथे॑न रक्षो॒हामित्राँ॑ऽअप॒बाध॑मानः। प्र॒भ॒ञ्जन्त्सेनाः॑ प्रमृ॒णो यु॒धा जय॑न्न॒स्माक॑मेध्यवि॒ता र- थ॑नाम् ॥ ३६ ॥

बृहस्पते । हे बृहस्पते । परिदीया दीयतिर्गतिकर्मा । परि- याहि रथेन । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून् । अप- बाधमानः । किञ्च प्रभञ्जन्प्रमर्दयन् सेनाः । प्रमृणो युधा जयन् मृणातिर्हिंसार्थः । तस्य क्विपि द्वितीया बहुवचनम् प्रमृणः

हिंसकान् युधा युद्धेन जयन् अस्माकम् एधि भव अविता गो-प्ता । रथानाम् बृहस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहित इतीन्द्रसम्बन्धेनैव स्तूयते ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्त्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तूयते । हे बृहस्पते ! त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वं रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा क्विप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रूनपबाधमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिहिंसाकर्मा तस्य क्विपि द्वितीयाबहुवचनम् प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

बलविज्ञायः । यस्त्वं बलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे अयमिन्द्र इति । स्थविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा चिरन्तनो वा । प्रवीरश्च अभिवीरः वीरं वीरमभि अभिवीरः । अभिसत्त्वा च सत्वं सत्त्वमभि आभिसत्त्वा । सहोजाश्च सह इति बलनाम । बलात् जातः । नह्यन्यस्माज्जात इत्थं बलः स्यात् । स त्वं जैत्रं जेतारं हे इन्द्र । रथम् आतिष्ठ । गोवित् सन् । स्तुतिवित्सन् । गोशब्दो वाग्वचनः ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र ! त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् आतो युक् चिण्कृतोः यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् । वाजोऽस्यास्तीति

वाजी अन्नवान् । सहमानः शत्रूनभिभवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः । अभिवीरः अभितो वीराः सूराः यस्य सः । अभिसत्वा अभितः सत्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा । सहसो बला ज्जातः सहोजाः न ह्यन्यस्माज्जात ईदृग्बलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा । इमᳪ सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रᳪ सखायो अनु सᳪरभध्वम् ॥ ३८ ॥

गोत्रभिदम् । असुरगोत्रम्भिनत्तीति गोत्रभित् । यद्वा गोत्र इति मेघनामसु पठितम् । स हि गाः अपः त्रायते । तस्य गोत्रस्य मेघस्य भेत्तारं वृष्ट्यर्थम् । गोविदम् उपलब्धारम् । यद्वा । वाग्विदं स्तुतिविदं पण्डितं वा । वज्रबाहुं वज्रपाणिम् जयन्तम् जयतेर्गत्यर्थस्य । अज्म अज्मेति संग्रामनाम । संग्रामं गच्छन्तम् । प्रमृणन्तम् ओजसा । मृणातिर्हिंसाकर्मा । प्रमर्दयन्तं बलेन । इममिन्द्रम् हे सजाताः समानजन्मानो देवाः । अनुवीरयध्वम् । वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणैव प्रोत्साहयत हे सखायः समानख्यानाः देवाः अनुसंरभध्वम् अनुसंगम्य रभसं कुरुत ॥ ३८ ॥

हे सजाताः ! समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवाः ! इमामिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूर वीर विक्रान्तौ अदन्तश्चुरादिः लोट् वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत । अनु संरभध्वम् संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कुरुत । कीदृशमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम् यद्वा गा अपः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तं पण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् अज्म संग्रामं जयन्तम् । अज्मेति युद्धनाम (निघ० २, १७, ४३) अजतेर्गत्यर्थस्य । ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून् हिंसन्तम् मृणातिर्हिंसाकर्मा ॥ ३८ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्योऽस्माकꣳ सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

अभिगोत्राणि । अभिगाहमानो गोत्राणि असुरकुलानि । मेघवृन्दानि वा । सहसा बलेन । अदयो निस्त्रिंशः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः । दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः । पृतनाषाट् । पृतनां संग्रामं सहते अभिभवति । अयुध्यः अविद्यमानप्रतियोधा । य इत्थंभूत इन्द्रः सोऽस्माकं सेनाम् अवतु पालयतु । प्रयुत्सु युद्धेषु ॥ ३९ ॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु छन्दसि परेऽपीति उपसर्गस्य क्रियापदात् परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः । पृतनां संग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनाषाट् । अयुध्यः योद्धुमशक्यः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्र आसाम् । देवसेनानां व्यूहरचनात् इन्द्र आसां नेता भवतु । बृहस्पतिश्च । मन्त्री प्रधानानि हि कार्याणि करोति । दक्षिणायज्ञः । दक्षिणतो यज्ञः एतु । पुर एतु सोमः । पुरस्तादागच्छतु सोमः । यद्वा । दक्षिणा पुरस्तात् एतु यज्ञश्च सोमश्च । केषामित्यत आह । देवसेनानाम् अभिभञ्जन्तीनाम् । भञ्जो आमर्दने जयन्तीनाम् । मरुतः गणभूताः यन्तु अग्रम् निरुध्य ॥ ४० ॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु दक्षिणादाच्प्रत्ययः सोमः पुरोऽग्रे एतु । मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभञ्जन्तीनां भञ्जो आमर्दने शत्रून् मर्दयन्तीनाम् । तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्र॑स्य॒ वृष्णो॒ वरु॑णस्य॒ राज्ञ॑ आदि॒त्यानां॑ म॒रुता॒ᳫं॑ शर्ध॑ उ॒ग्रम् । म॒हाम॑नसां भुवनच्य॒वानां॒ घोषो॑ दे॒वानां॒ जय॑ता॒मुद॑स्थात् ॥ ४१ ॥

इन्द्रस्य वृष्णः । इन्द्रस्य वर्षितुः । वरुणस्य च राज्ञः । आदित्यानां मरुतां च शर्द्धः बलं हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणम् । उग्रम् उद्गूर्णायुधम् । उदस्थादित्यनुषङ्गः । यदा चैतदुदस्थात् अथानन्तरमेव । महामनसाम् अक्लिष्टमनसाम् । भुवनच्यवानाम् भुवनच्यावनसमर्थानाम् घोषः शब्दः देवानां जयताम् उदस्थात् उत्थितः । जतं जितमिति ॥ ४१ ॥

वृषणः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धो बलं गजतुरगरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । कीदृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तेषां युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्ध॑र्षय मघव॒न्नायु॑धा॒न्युत्सत्व॑नां माम॒कानां॒ मनां॒ᳫं॑सि । उद्वृ॑त्रहन् वा॒जिनां॒ वाजि॑ना॒न्युद्रथा॑नां॒ जय॑तां यन्तु॒ घोषाः॑ ॥ ४२ ॥

उद्धर्षय । उद्गतहर्षान् कुरु हे मघवन् आयुधानि । उत्सत्वनाम् । उद्धर्षय च सत्वनाम् । सत्त्वानां मनुष्याणाम् माम-

कानां मदीयानां। मनांसि उद्धर्षय हे वृत्रहन् वाजिनामश्वानाम् वाजिनानि वेजनवन्त्वानि। चञ्चलत्वं ह्यश्वस्य गुणः। उद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः। उद्यन्तु च त्वत्प्रसादात् रथानां च जयतां मे घोषाः शब्दाः ॥ ४२ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र! आयुधानि उद्धर्षय उद्भूतहर्षाणि कुरु मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तान् कुरु। हे वृत्रहन्! वैरिघातिन्! वाजिनामश्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु। किञ्च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गच्छन्तु रथाः सशब्दाः प्रसरन्तु ॥४२॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु। अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ २॥ उ देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

अस्माकमिन्द्रः। अस्माकं तावत् समृतेषु संगतेषु ध्वजेषु शत्रुबलध्वजलोलीभूतेषु। इन्द्रो रक्षिता भवतु इन्द्रप्रसादादेव अस्माकं या इषवः ताः जयन्तु। अस्माकं च वीरा उत्तरे विजयिनो भवन्तु। अस्मान् उ विनिग्रहार्थीय उकारः। अस्मानेव हे देवाः अवत रक्षत। हवेषु आह्वानेषु ॥ ४३ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि घ्नन्तु। अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु उ अपि च हे देवाः! हवेषु अस्मान् यूयमवत रक्षत अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि। अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अमीषाञ्चित्तम् अप्वा देवता सा च क्षुन्नर्याधिर्वा भयं वा।

यस्मादेतया विद्धो व्याप्तः अपचीयते ऽनया भक्ष्यमाणः तस्मादप्वा अपशब्दान्त्याकारलोपः ततष्टाप् ऐन्द्र्योऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति श्रुतिः । इयमपीन्द्रसेनासंबन्धिनी । अमीषाम् संबन्धिनां मनुष्याणाम् चित्तम् चित्तानीति वचनव्यत्ययः प्रतिलोभयन्ती । लुभ विमोहने विमोहयमाना । गृहाणामङ्गानि हे अप्वे ततः परेहि । परागच्छ पुनरन्यान् शत्रून् ग्रहीतुम् अतो भूयो भूयोग्रहणेनैतानेव शत्रूनभिप्रेहि । निर्दह चैषां हृदयानि शोकैः। हृत्स्विति सप्तमी बहुवचनं द्वितीयाबहुवचनस्थाने । हृदयानि निर्दह शोकैः । यथा अन्धेन ध्यानलक्षणेन अमित्राः तमसा सचन्ताम् तमसा संसेव्यन्ताम् तमसा संश्लिष्यन्ताम् । द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अप्वा देवता सा व्याधिर्भयं वा तस्मादेतया विद्धोऽपचीयते तस्मादप्वा अपपूर्वाद्धातेरन्तर्भूतण्यर्थात् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डप्रत्ययः अपशब्दान्त्याकारलोपश्छान्दसः ततष्टाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यप्वा । ऐन्द्र्योऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति (९, २, ३, ६) श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे अप्वे ! अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृहाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागच्छ पुनरन्यान् रिपून् ग्रहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्रगच्छ तेषां हृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभक्तिव्यत्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां षच् सम्बन्धे लोट् ॥ द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसꣳशिते । गच्छामित्रान् प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ ४५ ॥

पृथग्विनियोगमन्त्राः । अवसृष्टा इषुदेवत्यानुष्टुप् । परावसृष्टा निक्षिप्ता परापत परागच्छ । हे शरव्ये शरमयी इषुः शरव्या । हे ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणाभिमन्त्रिते अभिमन्त्र्य अतितरां

तीक्ष्णीकृते गच्छ परापत गच्छेत्यतिशयार्थम् एकार्थयोराख्यातयोर्द्विवचनम् अमित्रान्प्रपद्यस्व। मा च अमीषाममित्राणां कञ्चन उच्छिष उच्छेषय। उद्धृतमूलान् कुर्वित्यभिप्रायः ॥४५॥

इत ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यायने नोक्तः। इयमिषुदेवत्यानुष्टुप्। हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि! हे शरव्ये! त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता भव। पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये कञ्चन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जहीत्यर्थः शिष्लृ विशेषणे पुषादीत्यादिना (पा० ३, १, ५५) च्लेरङ् ॥ ४५ ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु। उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ ४६ ॥

प्रेत। योद्धॄन्स्तौति। अनुष्टुप् हे नरः मनुष्याः प्रेत गच्छत। जयत च इन्द्रश्च वः शर्म। शरणं परित्राणम् यच्छतु ददातु। उग्राः उद्गूर्णायुधाः वः युष्माकम् सन्तु बाहवः। अनाधृष्याः अप्रधृष्याः यथा यूयम् असथ भवथ। तथा उग्रा वः सन्तु बाहव इत्यनुषङ्गः ॥ ४६ ॥

योद्धृदेवत्यानुष्टुप् योद्धॄन् स्तौति। हे नरोऽस्मदीया योद्धारः! यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत द्व्यचोऽतस्तिङ इति प्रेतेत्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति जयतेत्यत्र दीर्घः। इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु दाण दाने पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। किञ्च यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ। तथा वो युष्माकं बाहवो भुजदण्डा उग्रा उद्गूर्णायुधाः सन्तु। असथेत्यत्र लेटोऽडाटावित्ति अडागमः ॥ ४६ ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा

स्पर्धमाना । तां गूहत तमसापव्रतेन यथामी अन्यो अन्यं न जानन् ॥ ४७ ॥

असौ या । मारुती त्रिष्टुप् । असौ या सेना हे मरुतः परेषां शत्रूणाम् अभि ऐति अभ्यागच्छति नः अस्मान्प्रति ओजसा बलेन स्पर्द्धमाना । तां सेनां गूहत व्याप्नुत । तमसा अपव्रतेन व्रतमिति कर्मनाम । अपगतकर्मणा येन तमसा व्याप्तानां नश्यन्ति कर्माणि तदपव्रतं तमः तेनापव्रतेन तमसा वागूहत यथामी अन्योऽन्यं न जानन् । यथा अमी सैनिकाः अन्योऽन्यं परस्परं न जानीयुः ॥ ४७ ॥

मरुद्देवत्या त्रिष्टुप् हे मरुतः ! या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ पति अभ्यागच्छति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणा तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहत संवृतां कुरुत । तथा गूहत यथा अमी सैनिका अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत । कीदृशेन तमसा अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात् तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव । तत्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

यत्र बाणाः । लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिः । यत्र बाणा इषवः संपतन्ति अनिर्मर्यादम् । कथमिव कुमारा विशिखा इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाः सर्वमुण्डाः तन्तमर्थं संनिपतेयुरेवं संपतन्ति तत्रेत्यर्थः । नः अस्माकम् इन्द्रः शर्म शरणं यच्छतु ददातु । बृहस्पतिः शर्म यच्छतु । अदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा सदाकालं च शर्म यच्छतु । इन्द्रः बृहस्पतिः अदितिः ॥ ४८ ॥

इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् । तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु । कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अखण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान् सर्वान् शत्रून् आसमन्ताद्धन्तीति विश्वाहा स शर्म यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ ४९ ॥

मर्माणि ते । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । कवचं प्रयच्छति मर्माणि ते तव वर्मणा कवचेन छादयामि । सोमश्च राजा त्वाम् अमृतेन अनुवस्ताम् आच्छादयतु । किञ्च उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु । पृथोरपि पृथीयः वरुणः तव कवचं करोतु । किञ्च जयन्तं त्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तु देवाः ॥ ४९ ॥

का० (१३, ३, १०) मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति । महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ सोमवरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । हे यजमान ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि आवृणोमि राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाच्छादयतु वस आच्छादनेऽदादि- लोट् । तथा वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरः प्रथी-

यः कृणोतु अत्यन्तमुरु वरीयः ईयसुनि प्रस्थस्फेत्यादिना उरोर्वरादेशः । किञ्च देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उत्साहयन्तु वा ॥ ४९ ॥

उदेनमुत्तरां नयाग्ने घृतेनाहुत । रायस्पोषेण सᳬसृज प्रजया च बहुं कृधि ॥ ५० ॥

उदेनम् । समिधमादधाति । तिसृभिरनुष्टुब्भिः तत्र प्रथमाग्नेयी द्वितीयैन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । उदेनमुत्तरान्नय । एनं यजमानम् उद्गततराम् हे अग्ने । घृतेन आहुतिसंबन्धेन आहुत अभिहुत । जुहोतेरेतद्रूपं नतु ह्वयतेः रायस्पोषेण च धनस्य पुष्ट्या संसृज । प्रजया च बहुं पुत्रपौत्रसंकुलं कृधि कुरु ॥ ५० ॥

का० (१८, ३ १४) आर्द्रौदुम्बरीर्घृतोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् । अशुष्का उदुम्बरतरूत्था रात्रौ घृते स्थिताः प्रादेशमात्रीस्तिस्रः समिध ऋक्त्रयेण शालाद्वार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्निदेवत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे घृतेनाहुत ! आज्येन सर्वतो हूयमान ! हे अग्ने ! एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरबन्तादाम्प्रत्ययः ॥ उत्कृष्टत्वमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या संसृज संयोजय प्रजया सन्तत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि भूयांसं कुरु बहुकुटुम्बं कुर्वित्यर्थः॥५०॥

इन्द्रेमं प्रतरां नय सजातानामसद्वशी । समेनं वर्चसा सृज देवानां भागदा असत् ॥ ५१ ॥

इन्द्रेमम् हे इन्द्र एनं यजमानम् प्रतरान्नय । सजातानां च समानजन्मनां च । असत् भवतु वशी कान्तः ईश्वरो वा । किञ्च समेन वर्चसा सृज संसृज च एनं यजमानम् । वर्चसा स्वेन स्वेन कर्मणा वर्णानामुत्कर्षो वर्चः । देवानां च भागदाः

असङ्गवतु । यज्ञसमाप्तिं त्वत्प्रसादात्प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त ! इमं यजमानं प्रतरां नय अतिप्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सजातानां समानजातीयानां वशी असत् वशयति वशी नियमनसमर्थो भवतु । किञ्च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं कुरु । अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य॒ कुर्मो॑ गृ॒हे ह॒विस्तम॑ग्ने व॒र्धया॒ त्वम् । तस्मै॑ दे॒वा अधि॑ब्रुवन्न॒यं च॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ५२ ॥

यस्य कुर्मः । यस्य यजमानस्य कुर्मः गृहे हविः तं हि अग्ने वर्द्धय त्वं प्रजया पशुभिश्च । तस्मै देवा अधिब्रुवन् । उपरिभावेन यत्प्रशस्तं कल्याणन्तत् ब्रुवन्तु । अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निः ॥ ५२ ॥

वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः हे अग्ने ! तं यजमानं त्वं वर्धय ! देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधिकोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भवतु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रवन् । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी॥५२॥

उदु॑ त्वा॒ विश्वे॑ दे॒वा अग्ने॒ भर॑न्तु॒ चित्ति॑भिः । स नो॑ भव शि॒वस्त्वꣳ सु॒प्रती॑को वि॒भाव॑सुः ॥ ५३ ॥

अग्निमुद्यच्छति । उदुत्वेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

का० (१८, ३, १८) त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति । होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (१२, ३१)॥५३॥

पञ्च॒ दिशो॒ दैवी॑र्य॒ज्ञम॑वन्तु दे॒वीरपाम॑तिं दु॒र्म॒तिं बाध॑मानाः । रा॒यस्पोषे॑ य॒ज्ञप॑तिमा॒भज॑न्ती रा॒यस्पोषे॒ अधि॑ य॒ज्ञो अ॑स्थात् ॥ ५४ ॥

चित्यं गच्छन्ति । पञ्चभिर्ऋग्भिर्यज्ञाङ्गसाधनवादिनीभिः । पञ्चदिशः । द्वे त्रिष्टुभौ । पञ्च दिशः दैवीः देवानां सम्बन्धिन्यः यज्ञमवन्तु पालयन्तु । स्वयं च देव्यः । किंकुर्वाणा यज्ञमवन्तु । अपामतिन्दुर्मतिं बाधमानाः । अमतिम् अमननम् अज्ञानम् अमतिः । दुर्मतिं च किञ्च रायस्पोषे धनस्य पुष्टौ । यज्ञपतिं । यजमानम् आभजन्तीः भागिनं कुर्वन्त्यः । रायस्पोषे च अधि उपरि । अस्थात् तिष्ठतु । दिग्भिरेव स्थापितः अभिहुतः ॥ ५४ ॥

का० (१८, ३, १८) चित्यं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिश इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातृयजमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन चित्यं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः अध्वर्योरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञाग्निसाधनवादिन्यः पञ्च ऋचः आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवत्या । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रचीच्युदीचीमध्यारूपा देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवन्तु । कीदृश्यो दिशः दैवीः दैव्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां सम्बन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमतिमस्मदीयप्रज्ञामान्द्यं दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपबाधमानाः विनाशयन्त्यः । तथा रायस्पोषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः किञ्च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अधि अस्थात् अधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समि॑द्धे अ॒ग्नावधि॑ मामहा॒न उ॒क्थप॑त्र॒ ईड्यो॑ गृभी॒तः । त॒प्तं घ॒र्मं प॑रि॒गृह्या॑यजन्तो॒र्जा यद्य॒ज्ञमय॑जन्त दे॒वाः ॥ ५५ ॥

समिद्धे अग्नौ । असंबद्धानि वाक्यानि यद्योगात्तद्योगाच्च संबद्धानि भवन्ति । यः समिद्धे सम्यग्दीप्ते अग्नौ प्रणीयमाने अधिमामहानः यजमानो वै मामहान इति श्रुतिः । मह पूजायाम् । उपरिभावेन देवानामत्यर्थं पूजकः । आत्मानं वा कृत-

कृत्यं मन्यमानोऽग्निमनुगच्छति । यस्य च उक्थपत्रोऽग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमे उक्थानि भवन्ति तदङ्गभूत एवायमग्निः । इड्यः यज्ञियः गृहीतो धारितोऽध्वर्युणा यस्य च मामहानस्य तप्तं रुचितं घर्मं परिगृह्य परीशासाभ्याम् अयजन्त ऋत्विजः यस्य च ऊर्जेन अन्नेन हविर्लक्षणेन । यज्ञमयजन्त संगतं वा कृतवन्तः देवा ऋत्विजः । सोऽयं कृतकृत्य इति शेषः ॥ ५५ ॥

आग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मत्वहौत्राध्वर्यवादिकर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् यदा तप्तं घर्मं ज्वलितं प्रवर्ग्यं परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविर्लक्षणेनान्नेनायजन्त यजन्ते । यदो ग्रहणात्तच्छब्दाध्याहारः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः । गृभीत इति धारित इत्येतदिति (९, २, ३, ९) श्रुतेः । उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कीदृश उक्थपत्रः ईड्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमामहानः महति पूजयति देवानिति मामहानः महतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादिभ्यः श्लुः श्लाविति द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यत्र यज्ञे । यजमानो वै मामहान इति (९, २, ३, ९) श्रुतेः ॥ ५५ ॥

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः । परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुः ॥ ५६ ॥

दैव्याय धर्त्रे बृहती वा पङ्क्तिर्वा । यस्मै अग्नये दैव्याय देवानां संबन्धिने । धर्त्रे धारयित्रे जगतः । जोष्ट्रे योषयितृतमाय । पयोदानार्थं नीयत इति वाक्यशेषः यश्च देवश्रीः देवा अस्य शेषः । श्रीमनाः भक्तेभ्य श्रियं दातुकामः । श्रीर्वा यस्य मनसि वसति । शतपयाः । बहूनि पयांस्यन्नानि यस्यासौ बहुपयाः । यश्च परिगृह्य गृहीत्वा । देवाः ऋत्विग्यजमानाः यज्ञं

कर्त्तुमागच्छन्ति । तं देवा ऋत्विग्यजमानाः देवेभ्यः यज्ञं कर्तुकामाः । देवेभ्यो अध्वर्यन्तः अध्वरं कामयमानाः अस्थुः परिवार्य्य स्थिताः ॥ ५६ ॥

बृहती पङ्क्तिर्वाष्टात्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या । एवंविधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाय दैव्याय देवानां हितो दैव्यस्तस्मै । धरतीति धर्ता तस्मै यागद्वारा जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मद्दत्तहविषः सेवित्रे । कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः श्रयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्यजमानस्तास्मिन्मनोऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीर्मनसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपयाः शतसंख्याकानि पयः प्रभृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा ऋत्विज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति । किञ्च देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्वर्यन्तः सन्तः अस्थुः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यऽर्चि लोप इति अध्वरान्तलोपः ॥ ५६ ॥

वीतꣳ हविः शमितꣳ शमिता यजध्यै तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति । ततो वाका आशिषो नो जुषन्ताम् ॥ ५७ ॥

वीतं हविः । बृहती । वीतं कामितमिष्टमभिमेतम् । शमितम् सुसंस्कृतं मन्त्रैः । शमिता । शमित्रेति व्यत्ययो वाक्यशेषात् । यजध्यै यागाय । तुरीयश्चात्र यज्ञो भवति । यत्र इत्थम्भूतं हव्यं हविरेति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयश्चतुर्थो यज्ञः । ततः तस्मात्तत्त्वज्ञादुत्थिताः वाकाः वचनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि । आशिषश्च नोऽस्मान् जुषन्तां सेवन्ताम् यज्ञफलमस्मानालिङ्गयन्त्वित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हविर्यज्ञदेवत्या बृहती। यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका वाक्यानि ऋग्यजुः सामलक्षणानि आशिषोऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान् जुषन्ताम् सेवन्तां यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गन्त्वित्यर्थः। कीदृशं हविः वीतं देवानामिष्टम्। इष्ट॑ᳬस्विष्टमित्येतादिति (९, २, ३, ११) श्रुतेः। तथा शमिता सुपां सु इति तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः शमित्रा यजध्यै यष्टुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थेसे इत्यादिना (पा० ३, ४, ९) यजेस्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः। कीदृशो यज्ञः तुरीयः चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवञ्च तुरीयो होमः। तथा च श्रुतिः (९ २, ३, ११) अध्वर्युः पुरस्ताद्यजू॑ᳬषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ इति। यद्वा आदावध्वर्युणाश्रावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्याश्रावणम्। यजेति ततोऽध्वर्योः प्रैषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते॥ ५७॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाँ २॥ अजस्रम्। तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान् संपश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः॥ ५८॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः। त्रिष्टुप्। असौ वा आदित्य एवोऽग्निरिति श्रुतिः। यः सूर्यरश्मिः सूर्यसदृशरश्मिः हरिकेशः हरितवर्णकेशः। स पुरस्तात् सवितृरूपेण ज्योतिः उदयान् उद्गच्छति। अजस्रमनुपक्षीणम् तस्य चाग्नेः पूषाप्रसवे याति विद्वान्। स्वमाधिकारं जानानः पशवो वै पूषेति श्रुतिः। लक्षणया स चाग्निर्याति। प्रणीयमानः। सम्पश्यन् विश्वा विश्वानि भुवनानि। भूतजातानि। गोपाः गोपायिता समस्य जगतः॥ ५८॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण होमार्थमुदयान् उद्गच्छति उत्पूर्वस्य यातेर्लिङि प्रथमबहुवचने नो रु

आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् । कीदृशोऽग्निः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य सः यद्वा सूर्यश्चासौ रश्मिश्च सूर्य्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः । हरति दारिद्र्यमिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्व्यापारेषु प्रेरकः । तस्येदृशस्याग्नेः प्रसवे आज्ञायां पूषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमनद्वारेणाटति । कीदृशः पूषा विद्वान् स्वाधिकारमहोरात्रिप्रवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि सम्पश्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगवलोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

वि॒मान॑ ए॒ष दि॒वो मध्य॑ आस्त आप॒प्रिवान् रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् । स वि॒श्वाची॑र॒भि च॑ष्टे घृ॒ताची॑रन्त॒रा पूर्व॒मप॑रं च के॒तुम् ॥ ५९ ॥

आग्नीध्रे अश्मानं पृश्निमुपदधाति विमान एष इति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामादित्यदेवत्याभ्याम् । य एष आदित्यो विमानो निर्माता भूतग्रामस्य । दिवो मध्ये आस्ते । द्युलोकस्य मध्ये आस्ते । अपप्रिवान् । प्रा पूरणे । आपूरयन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च । स्वकीयेन प्रकाशेनापहृत्य शार्वरन्तमः । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीराभिचष्टे घृताचीः । विश्वं हविराश्रितमस्यामिति विश्वाची वेदिः । घृतमस्यामञ्चनमिति घृताची स्रुक् । वेदीश्च स्रुचश्चाभिपश्यति । यज्ञं कर्तुं नेतुं ग्रहीतुं पश्यतीत्यर्थः । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् । अन्तरा अन्तरेण । पूर्वमिमं लोकम् अपरश्चामुं लोकम् । किञ्च । केतुम् चित्तं जनानाम् । तच्च सर्वमभिचष्टेऽभिपश्यति । अथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयते ॥ ५९ ॥

का० (१८, ३, १९) आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठ्या सहितं पृश्निमश्मानमुपदधाति विमान इति । अध्वर्युराग्नीध्रस्य दक्षिणवि-

शि पृष्टया संलग्ने पृश्नि तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्द्वयेनोपदध्यादित्यर्थः ॥ विश्वावसुदृष्टा आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते । एषोऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति । असौ वा आदित्योऽश्मा पृश्निरमुमेवैतदादित्यमुपदधातीति (९, २, ३, १४) श्रुतेः । आहवनीयो द्युलोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वाद्दिवो मध्ये आस्ते । तथा च श्रुतिः (९, २, ३, १४, १५) अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयं एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष इमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वा आग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति ॥ कीदृश एषः विमानः विविधं मिमीत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे क्वसुप्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽश्मा विश्वाचीः वेदीः घृताचीः स्रुचश्चाभिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तॄननुगृहीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविराश्रितं स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृतमाश्रितं यस्यामिति घृताची स्रुक् । तथाच श्रुतिः (९, २ ३, १७) स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाहेति । तथा पूर्वमिमं लोकमपरममुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । यथा घृताचीर्घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्त्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५९ ॥

उ॒क्षा स॑मु॒द्रो अ॑रु॒णः सु॑प॒र्णः पूर्व॑स्य॒ योनिं॑ पि॒तुरा वि॑वेश । मध्ये॑ दि॒वो निहि॑तः॒ पृश्नि॒रश्मा॒ वि च॑क्रमे॒ रज॑सस्पा॒त्यन्तौ॑ ॥ ६० ॥

उक्षा समुद्रः । य उदयकाले उक्षा सेचनः समुद्रः समुन्दनो भवति तस्मिन्काले अवश्याया अतितरां पतन्ति तदभिप्रायमेतत् अरुणः । वर्णतो निर्देशः । सुपर्णः सुपतनः । यश्च पूर्व-

स्य द्युलोकस्य योनिं स्थानम् पितुः पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यत आदित्य इति पिता द्युलोकः आविवेश आविशति । उदितमात्रः । यश्च मध्ये द्युलोकस्य निहितः अवस्थितः । पृश्निः समस्तरश्मिसंकुलो विचित्रः । अश्मा अश्नो व्यापकः स्यात् स विचक्रमे चङ्क्रममाणः । रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य । पाति । गोपायति । अन्तौ अन्तान् यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येव ॥ ६० ॥

अप्रतिरथदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितुर्द्युलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति द्यौः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्य्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्य्यस्य पितृभूत उच्यते । किम्भूतो यः उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समुनत्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्त्ता । अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्च दिवो मध्ये निहितोऽवस्थितः । पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसङ्कुलः । अश्मा अश्नुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे विक्रमते नभः । यश्च विक्रममाणो रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति । यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्त्तिन आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्धरेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्याम्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा उक्षा सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सूर्य्यसाम्यात् सूर्य्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं॒ विश्वा॑ अवीवृधन् समु॒द्रव्य॑चस॒ङ्गिरः॑ । र॒थी॑-

तमम्ँ रथीनां वाजानाम्ँ सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

निधायैनामति क्रामन्ति चतसृभिः । इन्द्रं विश्वा इति व्याख्यातम् ॥ ६१ ॥

का० (१८, ३, २१) निधायैनामतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति । एनं पृश्न्यश्मानं क्वचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता (१२, ५६) ॥६१॥

देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत् सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् । यक्षदग्निर्देवो देवाँ २॥ आ च वक्षत् ॥ ६२ ॥

देवहूर्यज्ञः । तिस्रोऽनुष्टुभः । आद्ये द्वे उष्णिहौ वा यो देवहूः देवान् आह्वयति यज्ञः । स आ च वक्षत् । आवहतु च देवान् यजतु चेति चकारः समुच्चयार्थीयाः । यश्च सुम्नहूः । सुम्नमिति सुखनाम । सुखमाह्वयति यज्ञः स आवहतु च देवान् यजतु । किञ्च यक्षत् यजत् यजतु च अग्निः देवः देवान् आ च वक्षत् आवहतु ॥ ६२ ॥

विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप् । देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु चकारः समुच्चये यजतु च । सुम्नं सुखं धनपुत्रकलत्राद्युत्थमाह्वयति सुम्नहूः सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु । अग्निर्देवश्च देवानावक्षत् आवहतु यक्षत् यजतु च । वक्षत् यक्षत् वहतेर्यजेश्च सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्ययो लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्चलोप इति तिप इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अधा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ २॥ अकः ॥ ६३ ॥

वाजस्य मा । वाजस्यान्नस्य । मा मां प्रसवः प्रसूतिरुत्पत्तिः अभ्यनुज्ञा वा । उद्ग्राभेण उद्ग्रहणेन । ऊर्ध्वं हि गृह्य दीयत इति उद्ग्रहणं दानं तेनेत्यर्थः । उदग्रहीत् उद्गृह्णीयात् । हृग्र-

होर्भश्छन्दसि हस्येति हकारस्य भकारः । अथ अथ समनन्तरमेव सपत्नान् इन्द्रः मे मम निग्राभेण निचैर्ग्रहणेन नीचैर्हि हस्तं कृत्वा भिक्षादिर्गृह्यते याचिष्णुतया । अनन्नतया च । अधरान् अधोगमनान् अकः करोतु ॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्ग्राभेण हृग्रहोर्भश्छन्दसि उद्ग्राभेण उद्ग्रहणेन ऊर्ध्वं विगृह्य दीयत इत्युद्ग्रहणं दानं तेन मा मामुदग्रभीत् उदग्रहीत् उद्गृह्णातु । अध अथ निग्राभेण निग्राहेण नीचैर्ग्रहणेन नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थ्यते याचिष्णुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रूनधरानधमान् तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिक्षून् करोत्वित्यर्थः । करोतेर्लोङि बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति रूपम ॥ ६३ ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।
अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

उद्ग्राभं च । उद्ग्राभं च अस्मद्विषयं निग्राभं च शत्रुविषयम् । ब्रह्म च त्रयीलक्षणं यज्ञविषयम् देवाः अवीवृधन् वर्द्धयन्तु । अथ सपत्नान् इन्द्राग्नी मे मम । विषूचीनान् विष्वगञ्चनान् नानागतीन्कृत्वा । व्यस्यतां विक्षिपन्ताम् अपुनरागमनाय ॥ ६४ ॥

इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप् । देवा उद्ग्राभमुद्ग्राहमस्मद्विषयमुत्कर्षं निग्राभं निग्राहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमवीवृधन् वर्धयन्तु । अध अथानन्तरं मे मम सपत्नान् शत्रून् विषुचीनान् विष्वगञ्चनान्नानागतीन् कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्यतां विनाशयेतामपुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यᳬ हस्तेषु बिभ्रतः । दिवस्पृष्ठᳬ स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

चित्यमारोहन्ति पञ्चभिः । क्रमध्वमग्निना । अनुष्टुप् ।

हे ऋत्विग्यजमानाः । क्रमध्वम् आक्रमध्वम् । अग्निना चित्येन लोककालाग्न्यादिवपुषा । नाकन्दिवम् । उख्यम् ॥ उखायां धृतम् अग्निम् उख्याम् । हस्तेषु बिभ्रतः धारयमाणाः । ततो दिवः पृष्ठमारुह्य स्वर्गलोकं गत्वा मिश्राः समानलोकस्थानायुषः देवेभिः देवैः सह आध्वम् आसनं कुरुत देवीभूताः । आसेरेतद्रूपं ध्वसमि सकारलोपेन ॥ ६५ ॥

का० (१८, ४, १) क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति । ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति पञ्चर्ग्भिस्तीर्थेन चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयमग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमध्वमाक्रमत स्वर्गो वै लोको नाक इति (९, २, ३, २४) श्रुतेः । किम्भूता यूयम् उखाया संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः । यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः सन्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना सह क्रमध्वम् चित्युपरि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः । ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुता सन्तः आध्वं तिष्ठत आस उपवेशने लोट् मध्यमबहुवचनं शपो लोपः धि चेति (पा० ८, ३, २५) सलोपः ॥ ६५ ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्नेपुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो विभाह्यूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

प्राचीमनु । त्रिष्टुप् । प्राचीं दिशम् अनुप्रेहि प्रगच्छ । विद्वान् स्वमधिकारं जानानः । अग्नेः इष्टकास्थसरूपस्य । हे अग्ने उख्यरूपप्रणीयमान । पुरोऽग्निः । पुरोगामी अग्निर्भव इह यज्ञे । ततो विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः दीद्यानः । आभासयन् विभाहि । विविधं दीप्यस्व । ऊर्जश्चनः धेहि । द्विपदे चतुष्पदे । द्विपाद्भ्यः । चतुष्पाद्भ्यश्च ॥ ६६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने ! इदानीमानीत उक्थ्य वह्ने ! प्राचीं दिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्षीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वम विद्वान् स्वाधिकारं जानानः । गत्वा च हे अग्ने ! इहास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्रे अञ्चति गच्छतीति पुरोऽग्निः पुरोगन्ता मुख्यो भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति सन्ध्यभावः । किञ्च विश्वाः सर्वाः आशा दिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् त्वं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादिकाय ऊर्जमन्नं धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगामहम् ॥६७॥

पृथिव्या अहम् । पिपीलिकमध्या बृहती । यजमान आह । पृथिव्याः सकाशात् अहम् उदन्तरिक्षमारुहम् ऊर्ध्वक्रमेण अन्तरिक्षमारूढः । अन्तरिक्षाद्द्यादिवमारुहम् । द्युलोकमारूढः । दिवः नाकस्य पृष्ठमारूढः । नाकस्य पृष्ठाच्च स्वरादित्याख्यं ज्योतिः अगाम् आगतः प्राप्तोऽहं क्षिप्रीभूतः । गार्हपत्यादाग्नीध्रीयमागच्छन्त्याग्नीध्रीयादाहवनीयामित्यादि श्रुतिः अग्नीनां लोकसंस्तवं दर्शयति ॥ ६७ ॥

आग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयोदशार्णौ द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद् बृहती त्रिपादनिष्ठमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या उत् उद्गतः सन् अन्तरिक्षमारुहमारूढोऽस्मि । तस्मादन्तरिक्षादुद्गतो दिवमारुहं द्युलोकमारूढोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको दुःखरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात् स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्थं ज्योतिरादित्यमण्डलमहमगां गतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः इणो गा लुङीति गादेशः ॥ ६७ ॥

स्व॒र्यन्तो॒ नापे॑क्षन्त॒ आ द्याᳪं रो॑हन्ति॒ रोद॑सी।
य॒ज्ञं ये वि॒श्वतो॑धार॒ᳪं सुवि॑द्वाᳪंसो वितेनि॒रे ॥ ६८ ॥

स्वर्यन्तः। अनुष्टुप्। अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। यज्ञं ये यजमानाः। विश्वतो धारं सर्वतोधारम्। आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः। ताभिर्ह्येष वर्षति। यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम्। वैश्वानरमारुतवसोर्द्धारा वाजस्य प्रसवीयानि धारा वा यज्ञस्य। सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः। वितेनिरे वितन्वन्ति। स्वर्यन्तः स्वर्लोकं गच्छन्तः नापेक्षन्ते पुत्रपश्वादिकृतकृत्यत्वात्। आरोहन्ति हि द्यां रोदसी दिव एतद्विशेषणम् नतु द्यावापृथिव्योरभिधानम् दिव इति स्वःशब्दोपादानसामर्थ्यात् कथं भूतां द्यामारोहन्ति। रोदसी रोध्री जरामृत्युशोकादीनाम् ॥ ६८ ॥

आग्नेयी अनुष्टुप् सुष्ठु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति। कीदृशं यज्ञं विश्वतोधारं विश्वतो धारा यस्य तम् आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरमारुतपूर्णाहुतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम्। ते यज्ञकर्त्तारः स्वः स्वर्गं यन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपश्वाद्यपेक्षां न कुर्वते कृतकृत्यत्वात्। द्यां स्वर्गं चारोहन्ति कीदृशीं द्यां रोदसी रुणद्धि जरामृत्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् ध्रस्य दादेशश्छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु द्यावापृथिव्योरभिधानं दिव इत्युपादानात्। यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति ततः स्वर्यन्तः स्वर्गस्थमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

अग्ने॒ प्रेहि॑ प्रथ॒मो दे॑वय॒तां चक्षु॑र्दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑-

नाम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

अग्ने प्रेहि प्रयाहि । प्रथमः देवयताम् देवान्यष्टुमिच्छताम् । यस्त्वं चक्षुः देवानामपि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् । ततस्त्वयि प्रथमं प्राप्ते सति । इयक्षमाणाः भृगुभिः । यागं कुर्वाणाः । भृगुग्रहणमार्षेयानूचानब्राह्मणोपलक्षणार्थम् । सजोषाः समानजोषणाश्च देवैः सन्तः । स्वर्लोकम् यन्तु यजमानाः स्वस्ति अविनाशेन ॥ ६९ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने ! त्वं देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ देवानिच्छन्ति देवयन्ति तेषाम् सुप आत्मनः क्यजिति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचि चेतीत्वे प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति तदभावः । कथं मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः । लोकेऽपि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किञ्च यष्टुमिच्छन्ति इयक्षमाणाः अभ्यासे यलोपश्छान्दसः इयक्षमाणा यष्टुमिच्छन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम् उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ ७० ॥

पयसाभिजुहोति । नक्तोषासा । व्याख्यातम् ॥ ७० ॥

का० (१८, ४, २) स्वयमातृण्णामध्यग्निं धारयंश्छुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृण्णामवसिञ्च नक्तोषासेति अध्वर्युः स्वयमातृण्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्रा तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्सायाः गोर्दुग्धेन दोहनेन मृण्मयदोहनपात्रेण

जुहूस्थानीयेन स्वयमातृण्णां सिञ्चन्निष्मस्थेऽग्नौ जुहोति नक्तोषसे-त्यृग्द्वयेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता द्वादशे (१२, २) ॥ ७० ॥

अग्ने॑ सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छ॒तं ते॑ प्रा॒णाः स॒हस्रं॑ व्या॒नाः । त्वꣳ सा॑ह॒स्रस्य॑ रा॒य ई॑शिषे॒ तस्मै॑ ते विधेम॒ वाजा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ७१ ॥

अग्ने सहस्राक्ष । आग्नेयी विराट् । हे अग्ने सहस्राक्ष । । हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः । शतमूर्द्धन् । यददः शतशीर्षा रुद्रो ऽसृज्यत । यस्य च तव । शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः । यश्च त्वं साहस्रस्य रायोर्धनस्य हविर्लक्षणस्य ईशिषे । तस्मै ते तुभ्यम् । विधेम । विदधातिर्दानकर्मा । दद्मः । वाजाय वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । वाजमन्नं हविर्लक्षणम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

आग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा । हे अग्ने सहस्राक्ष ! सहस्रमक्षीणि यस्य तत्सम्बुद्धिः हिरण्यशकलान्येव नेत्राणि । तथाच श्रुतिः (९, २, ३, ३२) हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्ष इति । हे शतमूर्धन् ! शतं मूर्धानो यस्य । यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति (९, २, ३, ३२) श्रुतेः । यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रशब्दावपरिमितवचनौ । यश्च त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवसि सहस्रादण्प्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीरूपं दद्मः वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । विदधातिर्दानकर्मा । स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

सु॒प॒र्णो॑ऽसि ग॒रुत्मा॑न् पृ॒ष्ठे पृ॑थि॒व्याः सी॑द । भा॒सा॒न्तरि॑क्ष॒मा पृ॑ण॒ ज्योति॑षा॒ दिव॒मुत्त॑भान॒ तेज॑सा॒ दिश॒ उद्दृꣳह ॥ ७२ ॥

स्वयमातृण्णायामग्निं निदधाति । सुपर्णोऽसीति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पङ्क्तित्रिष्टुब्भ्याम् । यस्त्वं सुपर्णवदासि । गरुत्मान् गरणवा अशनायाशरीरः । स पृष्ठे पृथिव्याः सीद अवस्था-

नङ्कुरु । भासा च दीप्त्यान्तरिक्षम् आपृण आपूरय । ज्योतिषा च दिवम् उत्तभान उत्स्तभान उत्तम्भय । तेजसा दिशः उद्दृंह । तेजसा च दिशः दृढीकुरु । आदीपनार्थो वा दृंहतिः ॥ ७२ ॥

का० (१८ ४, ४) तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण । स्वयमातृण्णायां सुपर्णोऽसीति ऋगृद्वयेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुडसमानोऽसि । गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः । अतः पृष्ठे उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तभान ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेर्हलः श्नः शानज्झाविति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उद्दृंह उत्कर्षेण दृढी कुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

आ॒जुह्वा॑नः सु॒प्रती॑कः पु॒रस्ता॒दग्ने॒ स्वं योनि॒मासी॑द साधु॒या । अ॒स्मिन्त्स॒धस्थे॒ अध्युत्त॑रस्मि॒न् विश्वे॑ देवा॒ यज॑मानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

आजुह्वानः । अभिहूयमानः । सुप्रतीकः सुमुखः सन् । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । हे अग्ने । स्वं योनिं स्थानम् आसीद

अधितिष्ठ साधुया साधुक्रियाविशेषणत्वेन श्रुत्या व्याख्यातम् । यूयमपि च हे विश्वेदेवाः यजमानश्च सीदत । अवस्थानं कुरुत । अस्मिन् सधस्थे सह स्थाने । अधियज्ञे स्वर्गाख्ये । स्वर्गो वै लोकः सधस्थ इति श्रुतिः। अध्युत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे । अत्र तृतीयःपादःपश्चाद् व्याख्यायते अर्थसम्बन्धात् ॥ ७३ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वमाजुह्वानः आहूयमानः सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य सुमुखः सन् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं विभक्तेर्यादेशः स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वे देवाः ! यूयं यजमानश्च अस्मिन् पुरोवर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्य-

स्थाने सीदत यज्ञाख्ये स्वर्गे उपविशत । द्यौर्वा उत्तरं सधस्थमिति (९, २, ३, ३५) श्रुतेः ॥ ७३ ॥

ताᳬं सवि॒तुर्वरे॑ण्यस्य चि॒त्रामाहं वृ॑णे सुम॒तिं वि॒श्वज॑न्याम् । याम॑स्य॒ कण्वो॒ अदु॑ह॒त् प्रपी॑नाᳬं स॒हस्र॑धारां॒ पय॑सा म॒हीं गाम् ॥ ७४ ॥

तिस्रः समिध आदधाति तिसृभिः ऋग्भिः । अत्र कण्वः सावित्र्या त्रिष्टुभा पुरस्ताज्ज्योतिषा धेनुं कामदोहनीं पयो ययाचे । ताᳬंसवितुः । तां सवितुः सम्बन्धिनीम् । वरेण्यस्य वरणीयस्य । चित्रां चायनीयाम् आवृणे आवृणोमि स्वीकरोमि । सुमतिम् कल्याणमतिम् विश्वजन्याम् सर्वजनेभ्यो हिताम् यां सुमतिं प्राप्य । अस्य सवितुः सम्बन्धिनीम् कण्वः अदुहत् । दुग्धवान् प्रपीनां पूरितां पयसा । सहस्रधारां बहुधारां बहवो वा कुटुम्बस्य धारयित्रीम् । महीं महतीं गाम् ॥ ७४ ॥

का० (१८, ४, ६) समिदाधानᳬं शामिलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यैस्तᳬं सवितुरिति प्रत्यृचम् । अग्निनिधानानन्तरमध्वर्युस्तत्राग्नौ समित्त्रयमादधाति तां सवितुरिति शमीमयीं विधेमेति वैकङ्कतीं प्रेद्धो अग्न इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः । कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः सम्बन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमावृणे आभिमुख्येन वृणोमि स्वीकरोमि । कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां स्वापेक्षितबहुविधफलदानसमर्थाम् विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्वजन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसमर्थाम् । तां कां कण्वो मुनिरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां धेनुमदुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् कीदृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम् सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् यद्वा बहुनः कुटुम्बस्य धारयित्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं महतीं बहुदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्रीम् । एवंमतिर्या कण्वेन दुग्धा तामहं वृणे इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे । यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

विधेम ते । त्रिस्थानोऽग्निर्देवता त्रिष्टुप् । विधेमः । विदधातिर्दानकर्मा । दद्मः । ते तुभ्यम् । परमे जन्मन् हे अग्ने परमे जन्मनि जाताय आदित्यात्मना स्थिताय । द्यौर्वा अस्य परमञ्जन्म । विधेमस्तोमैः स्तुतिभिः । अवरे सधस्थे स्थिताय विद्युदात्मना । अन्तरिक्षं वा अवरं सधस्थम् । यस्मात् योनेः उत् आरिथा ऋ गतौ । अस्यैतद्रूपम् । यस्माच्च स्थानादुद्गतोऽसि । यजे तत्स्थानमहम् एष वा अस्य स्वो योनिः । एष इति चित्योऽग्निरुच्यते । किञ्च मत्त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे । जुहोमि त्वयि हवींषि समिद्धे सम्यग्दीप्ते ॥ ७५ ॥

गृत्समददृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं विधेम हविर्दद्मः । द्यौर्वा अस्य परमं जन्मेति (९. २, ३, ३९) श्रुतेः । अवरे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्थानेऽन्तरिक्षे स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम परिचरेम । अन्तरिक्षं वा अवरꣳ सधस्थमिति (९, २, ३, ३९) श्रुतेः । हे अग्ने ! यस्माद्योनेः इष्टकाचितिरूपात् स्थानात् त्वमुदारिथ उद्गतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां दीर्घः तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वयि हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे प्रजुह्वति ऋत्विजः इरयो रे इति इरेप्रत्ययस्य रे आदेशः । एष वा अस्य स्वो योनिरिति (९, २, ३, ३९) श्रुतेः । एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ । त्वाꣳ शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

प्रेद्धोऽग्ने । आग्नेयी विराट् । प्रकर्षेण इद्धः दीप्तः सन्

हे अग्ने भूयोऽपि दीदिहि दीप्यस्व । पुरः अग्रतः नोऽस्माकं व्यवस्थितः । एतया अजस्रया अनुपक्षीणया । सूर्म्या समित्काष्ठिकया । सूर्मीशब्दः काष्ठवचनः । सूर्मी ज्वलन्तीं वाश्लिष्यादिति च स्मृतिः । हे यविष्ठ युवतम । यतश्च त्वामेव शश्वन्तः शाश्वतिकाः उपयन्ति उपगच्छन्ति वाजाः अन्नानि अतो दीदिहीति सम्बन्धः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ ! अतियुवा यविष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ स्थूलदूरयुवेत्यादिना (पा० ६, ४, १५६) वलोपे पूर्वगुणः हे युवतम ! हे अग्ने ! त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्रे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लौ द्वित्वम् तुजादीनामिति पूर्वदीर्घः । किम्भूतस्त्वम् अजस्रयानुपक्षीणया सूर्म्या समित्काष्ठेन प्रेद्धः प्रकर्षेण दीप्तः सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी अजस्रया सूर्म्या सूर्मीसमानया ज्वालया दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने ! यतः शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अग्ने॒ तम॒द्याश्वं॒ न स्तोमैः॒ क्रतुं॒ न भ॒द्रꣳ हृ॑दि॒स्पृश॑म् । ऋ॒ध्यामा॑ त॒ ओहैः॑ ॥ ७७ ॥

तिस्र आहुतीर्जुहोति । अग्ने तमद्येति व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

का० (१९, ४, ८) स्रुवाहुतौ जुहोत्यग्ने तमद्येति प्रत्यृचम् । समिध आधायाग्ने तमिति ऋग्द्वयेन स्रुवेण द्वे घृताहुती तत्राग्नौ जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (१५, ४४) ॥ ७७ ॥

चित्तिं॑ जुहोमि॒ मन॑सा घृ॒तेन॒ यथा॑ दे॒वा इ॒हाग॑मन् वी॒तिहो॑त्रा ऋता॒वृधः॑ । पत्ये॒ विश्व॑स्य भूम॑नो जु॒होमि॑ वि॒श्वक॑र्मणे वि॒श्वाहादा॑भ्यꣳ ह॒विः ॥ ७८ ॥

चित्तिञ्जुहोमि । वैश्वकर्मणी जगत्यतिजगती वा । चित्ति-

मचित्तमेषामृत्विग्यजमानानाम् जुहोमि अग्निसम्बन्धं करोमि । अग्नितत्त्वपरिज्ञानं चिन्तनसन्तानं करोमीत्यर्थः । मनसा च घृतेन च सह । तथा जुहोमि । यथा देवा इहागमन् इह आगच्छेयुः । कथंभूताः वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । होत्रा इति यज्ञनामसु पठितम् । ऋतावृधः सत्यवृधः किञ्च । पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे । अधिपतिभूताय विश्वस्य भूतग्रामस्य जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहा सर्वदा अदाभ्यम् अनुपक्षीणम् हविः ॥ ७८ ॥

विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह चित्तिमृत्विग्यजमानां चित्तिं जुहोमि अग्निसम्बद्धं करोमि अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः पुषादीत्यादिना गमेर्लुङि च्लेरङ् । कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः । होत्रा इति यज्ञनाम (निघ० ३, १७, ८) वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः संहितायां दीर्घः । किञ्च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु आदब्धमनुपहतं स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि । कीदृशाय विश्वकर्मणे भूमनो भूम्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये स्वामिने भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

सप्त ते॑ अग्ने स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः स॒प्त ऋष॑यः स॒प्त धाम॑ प्रि॒याणि॑ । स॒प्त होत्राः॑ सप्त॒धा त्वा॑ यजन्ति स॒प्त योनी॒रापृ॑णस्व घृ॒तेन॒ स्वाहा॑ ॥ ७९ ॥

सप्त वाग्नेयी । सप्त ते तव हे अग्ने समिधः समिन्धनाः प्राणाः यतः सन्ति । यतश्च सप्त जिह्वाः तव सप्तपुरुषान्संहृत्यैकीकृतोऽयमग्निस्तदभिप्रायमेतत् । यतश्च सप्त ऋषयः तव यष्टारः सन्ति । यतश्च सप्त धामानि प्रियाणि । सप्तच्छन्दांसि प्रियाणि तव सन्ति । यतश्च सप्त होत्राः आग्नी-

भ्रपर्यन्ताः। सप्तधा त्वा त्वां यजन्ति। अतो ब्रवीमि सप्त योनीः सप्त चितीः आपृणस्व आपूरयस्व घृतेन स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भवतु ॥ ७९ ॥

का० (१८, ४, ९,) पूर्णाहुतिश्च सप्त त इति। स्रुचा पूर्णाहुतिश्च जुहोति घृतपूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः॥ सप्तर्षिदृष्टा अग्नेयो द्व्यधिका त्रिष्टुप्। हे अग्ने। ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति। प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतᳪ समिन्धत इति (९, २, ३, ४४) श्रुतेः किञ्च तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्त जिह्वाः हिरण्याङ्गाद्याः आगमोक्ताः यद्वा आथर्वणिकोक्ताः (मुण्डक० १, २)।

काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि सधूमवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति।

तथा सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति। तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति। छन्दाᳪसि वा अस्यसप्त धाम प्रियाणीति (९, २, ३, ४४) श्रुतेः। यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वह्निधारकाणि सन्ति। किञ्च हे अग्ने! सप्त होत्राः होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाग्नीध्रो ऽच्छावाकश्चेति सप्त होत्राः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र आप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तसंस्थाः प्रकाराः। हे अग्ने! स त्वं सप्त योनीः चितीः घृतेनापृणस्व सप्त योनीरिति चितीरेतदाह (९, २, ३, ४४) सप्तचितिकोऽग्निरिति च श्रुतेः। स्वाहा सुहुतमस्तु यद्वा यज्ञो वै स्वाहाकार इति (९, २, ३, ४४) श्रुतेः। स्वाहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनीर्घृतेनापृणस्व पृण तृप्तौ तुदादिः ॥७९॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्च। शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यᳪहाः ॥ ८० ॥

मारुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरीति षड्भिर्ऋग्भिर्मारुतीभिः। तत्र चैकैकस्यामृचि सप्तमरुतः। प्रथमा उष्णिक् चतुर्थी च।

द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ । पञ्चमी जगती षष्ठी गायत्र्युष्णिग्वा । शुक्रज्योतिः पुरोडाशश्च स्वमंशं भक्षयतु । चित्रज्योतिश्च सत्यज्योश्चि ज्योतिष्मांश्च । शुक्रश्च ऋतपाश्च अत्यंहाश्च । अथैकपदनिरुक्तम् । शुक्रं ज्योतिर्यस्य शुक्रस्येव वा ज्योतिर्यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं ज्योतिः सत्यं ज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिषा तद्वान् । शुक्रः शुक्रः ऋतपाः सत्यं यज्ञं वा पाति । अत्यंहाः अतीत्य अंहः पापं वर्तत इत्यत्यंहाः ॥ ८० ॥

का० (१८, ४, २३, २४) वैश्वानरेण प्रचर्य्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनूच्यम । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति किं कृत्वा प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा । आरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोग्रश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ॥ षट् मरुद्देवत्याः आद्या उष्णिक् एकैकस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमद्यास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन एत आगच्छत इति पञ्चमर्चि अन्वयः तप्तनवित्यादिना (पा० ७, १, ४५) तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचते दीप्यते इति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतपाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्यंहाः ॥ चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

ई॒दृङ् चा॑न्या॒दृङ् च॑ स॒दृङ् च॒ प्रति॑सदृङ् च । मि॒तश्च॒ सम्मि॑तश्च॒ सभ॑राः ॥ ८१ ॥

ईदृङ् च । अनेनानेन च समानदर्शनः ईदृङ् । ईदृङ् च । पुरोडाशस्य स्वमंशं प्रति गृह्णातु । अन्यादृङ् च । अन्येनान्येन

च समानदर्शनः अन्यादृङ् । सदृङ् च प्रतिसदृङ् च । तेन तेन समानदर्शनः सदृङ् । तं तं प्रति सदृशः प्रतिसदृङ् । मितश्च उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यः मितः संमितश्च एकीभावेन मितः संमितः । सभराश्च सह बिभर्ति सभराः ॥ ८१ ॥

द्वे गायत्र्यौ इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ् । अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति सदृङ् । तं तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसदृङ् । मितो मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक् एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः सम्मितः । सह बिभर्तीति सभाराः ॥ ८१ ॥

ऋतश्च॑ स॒त्यश्च॑ ध्रु॒वश्च॑ ध॒रुण॑श्च । ध॒र्त्ता च॑ विध॒र्त्ता च॑ विधा॒र॒यः ॥ ८२ ॥

ऋतश्च । ऋतश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य प्राश्नातु । सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च विधारयः विविधं धारयतीति विधारयः । ऋजुः ॥ ८२ ॥

ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । ध्रुवः स्थिरः । धरुणः धारकः । धारयतीति धर्ता । विशेषेण धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋ॒त॒जिच्च॑ सत्य॒जिच्च॑ सेन॒जिच्च॑ सु॒षेण॑श्च । अन्ति॑मित्रश्च दू॒रे अ॑मित्रश्च ग॒णः ॥ ८३ ॥

ऋतजिच्च । सत्यजिच्च । सेनाजिच्च । सुषेणश्च शोभनसेनश्च । अन्तिमित्र आसन्नमित्रः । दूरे अमित्रश्च गणः ऋजुः ॥ ८३ ॥

उष्णिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं याथातथ्यं जयतीति सत्यजित् । सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् ह्रस्व आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । आन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य स दूरे अमित्रः प्रकृत्यान्तः पादमिति सन्ध्यभावः हलन्तात्सप्तम्या इति विभक्त्यलोपः । गणयति सर्वमिति गणः ॥ ८३ ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊषुणः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन । मितासश्च सम्मितासो नो अद्य सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् ॥ ८४ ॥

ईदृक्षासः । व्यवहितपदप्रायोऽयं मन्त्रः सादृश्येनात्र मरुतः स्तूयन्ते । ये यूयम् ईदृक्षासः । इदं दर्शनाः सर्व एव । ये च एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः सर्व एव । ऊषुणः त्रीणि पदानि । छन्दः परिपूर्त्तिं कुर्वन्ति । ये च यूयं स दृक्षासः समानदर्शनाः सर्व एव । ये च यूयं प्रतिसदृक्षासः प्रतिसमानदर्शनाः सर्व एव । ये च यूयं मितासः मितः प्रमाणतः सर्व एव ये च यूयं सम्मितासः सङ्गत्यमिताः सर्व एव । ये च यूयं सभरसः समानमलङ्कारादिबिभृतः । तान् ब्रवीमि । एतन्नो अद्य मरुतो यज्ञे अस्मिन् । एत न आगच्छन्ति नः अस्माकम् अद्य अस्मिन्यवि । हे मरुतः यज्ञे अस्मिन् । एवं व्यवहितानि पदानि पश्चात्सर्वैरेव संबन्धनीयानि ॥ ८४ ॥

हे मरुतः ! यूयमेते कीदृशाः ईदृक्षासः इदं दर्शनाः । एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः । उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये । सदृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिसदृक्षासः प्रत्येकं समानदर्शनाः । मितासः मिताः प्रमाणतः । सम्मितासः सङ्गत्य मिताः । सभरसः समानमलङ्कारादिकं बिभ्रति ते सभरसः भरसा आदरेण सह वर्त्तमाना इति वा ॥ बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४ ॥

स्वतवाँश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च । क्रीडी च शाकी चोज्जेषी ॥ ८५ ॥

स्वतवांश्च । स्वकीयं तवो बलं यस्य सस्वतवान् स्वतवांश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य भक्षयतु । प्रघासी च । घस्लृ अदने । प्रकर्षेण अदनशीलः । सान्तपनश्च गृहमेधीच क्रीडी च ।

पञ्च चातुर्मास्यदेवताः। शाकी च शक्तः उज्जेषी च उज्जयनशीलः ॥ ८५ ॥

गायत्री उष्णिग्वा षड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः। आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः। स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः। प्रकर्षेण घसति अत्ति प्रघासी पुरोडाशभक्षणशीलः। सन्तपनः सूर्य्यस्तत्सम्बन्धी सान्तपनः। गृहमेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान्। क्रीडतीत्येवंशीलः क्रीडी सदा क्रीडनशीलः। शक्नोतीति शाकी शक्तः। उज्जयतीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः। एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

[उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च। सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥]

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्। एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

इन्द्रं दैवीरिति मारुतं यजुर्जपति। इन्द्रं राजानं दैवीः विशः मरुतो मरुल्लक्षणाः। अनुवर्त्मानः अनुपश्चात् वर्त्म वर्तनं यासां ता अनुवर्त्मानः अनुगामिन्य इत्यर्थः। अभवन्। स्वरूपाख्यानमेतत्। यथा इन्द्रं दैवीः विशः अनुवर्त्मानः अभवन् उपमानम्। एवम् इमं यजमानम् दैवीश्च विशः मरुतः मानुषीश्च विशः मनुष्याः अनुवर्त्मान अनुगामिन्यः भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

खिमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद् व्याख्यायते। उग्र उत्कृष्टः। बिभेत्यस्मादसौ भीमः भीमादयोऽपादाने इति निपातः। ध्वान्तयति शत्रूनन्धीकरोति ध्वान्तः ध्वान्तशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात्पचाद्यच्। धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः। सहतेऽभिभवते शत्रूनिति सासह्वान् सहेः क्वसुः अभ्यासदीर्घः। अभियुनक्ति अभियुग्वा

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति अभिपूर्वाद्युजेः क्विप् भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति शत्रूनिति विक्षिपः शत्रुक्षेप्ता । चकाराः समुच्चयार्थाः । स्वाहा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु ॥ का० (१८, ४, २५) इन्द्रं दैवीरिति जपति । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः । मरुद्दैवत्यं यजुः शाकरी षट्पञ्चाशदक्षरत्वात् । दैवीः दैव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धिन्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पश्चाद्वर्त्म वर्त्तनं यासां ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति स्वरूपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्त्तमाना अभवन् उपपमानमेतत् दैवीर्मानुषीश्च देवसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य वर्त्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

इमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन् समुद्रियꣳ सदनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

इमꣳस्तनम् । त्रयोदशाग्नेयीस्त्रिष्टुभो यजमानं वाचयति । घृतस्तुतिश्च दृश्यते वसोर्धारानन्तरम्भविष्यति तदभिवादिन्यो वा । वसोर्द्धारा स्रुचा हूयते सामरूपकल्पनयास्तन उक्तः । इमं स्रुग्लक्षणं स्तनम् ऊर्जस्वन्तं बलवन्तम् धय । धेट् पाने । पिब अपां प्रपीनम् अपशब्देनात्र घृतमुक्तं सादृश्यात् । यद्वा अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति कृत्स्नवन्निगमाः । घृतप्रपूरितम् हे अग्ने सरिरस्य मध्ये वर्तमान । इमे वै लोकाः सरिरमिति श्रुतिः । एषु लोकेषु मध्ये वर्तमानः । किञ्च उत्सं जुषस्व उत्स्यन्दनं स्रुग्लक्षणं कूपञ्जुषस्व सेवस्व । मधुमन्तं मधुस्वादेन रसेन युक्तम् । हे अर्वन् । ऋ गतौ अस्यैतद्रूपम् हे अरण सर्वतोगत । किञ्च । समुद्रियम् समुद्रसबन्धिनम् सदनं गृहम् । आविशस्व सेवस्व त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महा-

व्रतं साम्नां महदुक्थमृचामित्येतदभिप्रायम् । अन्तरिक्षं वा समुद्रः ॥ ८७ ॥

का० (१८, ४, २६) इमᳪं स्तनमिति वाचयति वा । इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः ॥ त्रयोदशर्चं आग्नेयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृतस्तुतिर्वा । हे अग्ने ! सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्त्तमानः त्वमिमं स्रुग्लक्षणं स्तनं स्रुचः पतन्तीं घृतधारां वा त्वं धय पिब धेट् पाने लोट् । इमे वै लोकाः सरिरमिति (७, ५, २, ३४) श्रुतेः सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा स्रुचा होष्यते सा स्रुगत्र रूपककल्पनया स्तन उच्यते कीदृशं स्तनम् ऊर्जस्वन्तमूर्जो रसोऽस्यास्ति ऊर्जस्वान् तम् विशिष्टरसवन्तम् । तथा अपां प्रपीनम् अप्शब्देन लक्षणया घृतमुच्यते अद्भिः घृतैः प्रपीनः पूर्णो तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठीति तृतीयार्थे अपामिति षष्ठी । प्राप्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् ओप्यायी वृद्धौ प्यायः पीति च । हे अर्वन् ईयर्तीति । अर्वा सर्वतो गन्तः ! उत्समुत्स्यन्दनं स्रुग्लक्षणं कूपं जुषस्व सेवस्व । कीदृशमुत्सम् मधुमन्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तं किञ्च समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन् यज्ञगृहं सेवस्व त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतᳪं साम्नां महदुक्थमृचामित्यभिप्रायः । समुद्रशब्दः समुद्राभ्राद् घ इति घप्रत्ययः तस्येयादेशः ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम॑ । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

घृतम्मिमिक्षे । योऽयमग्निर्घृतम्मिमिक्षे । घृतमुदकमाहुतिपरिणामभूतम् । मिमिक्षे सिञ्चामि । अथवा । यस्यास्याग्नेर्मुखे घृतं मिमिक्षे सिञ्चामि । घृतञ्चास्य योनिरुत्पत्तिस्थानम् । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीदित्येतदभिप्रायम् । यश्चायं घृते श्रितः अवस्थितः । यस्य चास्य घृतमेव धाम ते-

जः । दीप्तिर्नाम वा । तमग्निम् अनुष्वधमावह । हे अध्वर्यो अ-
नुस्वधम् अन्वन्नम् पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चादाहय । आहूय च
मादयस्व तर्पय । तर्पयित्वा चैवं ब्रूहि । स्वाहाकृतम् । स्वाहा-
कारेणाभिहुतम् । हे वृषभ वर्षितः । वक्षि हव्यम् हवि। देवानां
वहनं च हविषामावाहनं च देवतानामित्यग्नेः कर्मणी ॥ ८८ ॥

गृत्समदद्दृष्टा । अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिच्छामि अग्निमुखे मे-
ढु मिच्छति मिमिक्षते मिह सेचने सनन्ताल्लट् उत्तमैकवचनम् ।
अग्निर्यस्यै यानेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्वमासीदिति श्रुतेः । गर्भाधा-
रोदकमुल्वम् । योऽग्निर्घृते श्रितः घृतमाश्रितः । अस्याग्नेर्घृतमेव
धाम स्थानं तेजस्करम् । वा उ अवधारणे । अतो हे अध्वर्यो ! अ-
नुष्वधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चा-
दाहूय आहूय च मादयस्व तर्पय तर्पयित्वा चैवं ब्रूहि हे वृषभ
कामानामभिवर्षुक ! स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतं हव्यं त्वं वक्षि
वह देवान् प्रापय वहतेः शपि लुप्ते ढत्वकत्वादौ कृते वक्षीति रूपम् ।
यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं
धाम स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्याग्निं प्रत्ये-
वोक्तिः यतो वह्नेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनञ्च ॥ ८८ ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ२॥ उदार॒दुपा॒ᳬशुना॒ सम॑मृत॒-
त्वमा॑नट् । घृ॒तस्य॒ नाम॒ गुह्यं॒ यदस्ति॒ जि॒ह्वा दे॒वाना॑म॒-
मृत॑स्य॒ नाभिः॑ ॥ ८९ ॥

समुद्रादूर्मिः अन्नाध्यासेन घृतमन्त्रस्तूयते प्राणाध्यासेन
वाग्निः । तस्मात्समुद्रात् घृतमयात् अक्षीणत्वात् घृतस्य समुद्रे-
नोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा साह्यनुपक्षीणैव । ऊर्मिः महा-
राशिः घृतकल्लोलः । मधुमान् रसवान् उदारत् उद्गच्छत् । उ-
द्गत्य च उपांशुना सममृतत्वमानट् उपसव्याप्नोत् । अंशुना ।
प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना एकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्वम्
प्राणश्चान्नं चैकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य नाम

गुह्यमविज्ञातमविद्वद्भिः श्रुतिमन्त्रपादि पठितं यदस्ति तद् अहं वेद्मि। जिह्वा देवानाम् अत्यभिल..ग्जिह्वास्थाननिमितं देवानाम्। अग्नेर्जिह्वासीति यदा वा एतदग्नौ जुह्वत्यथाग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्तीति यच्च सर्वप्रकाशन्तदप्यहं वेद्मि। अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मित्वस्य नहनम्बन्धनम् यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति। यद्वा अर्द्धेन सत्रं स्तूयेत अर्द्धेन घृतं मन्त्रस्य समुद्रात् आग्निकात् यजुः समुद्रात् यः ऊर्मिः शब्दसंघातः। नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकारोपेतः। मधुमान् रसवान् वाक्यगुणैर्युक्तः। उदारत् उदगान्मुखतः। स एव उपांशुना सवनेन क्रियमाणः। तदेतत् यजुरुपाꣳ स्वनिरुक्तमिति वचनात् संप्राप्नोदमृतत्वम् अतोऽग्निविद्भिः प्रकाशनीयः। घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति तदपि जिह्वास्थाननिमित्तं देवानां किमुत साक्षाद्धोमः। अथास्य घृतकीर्त्तावेवाग्निर्वैश्वानरो जज्वालेत्येतदभिप्रायं वचनम् अमृतत्वस्य च नाभिः नहनं यजमानानाम् अतोऽग्निचिद्भिर्हूयते स्तूयते च॥ ८९॥

वामदेवदृष्टा। अत्रान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चाग्निः। समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल उदारत् उदगच्छत् ऋ गतौ च्लेरङ् ऋदृशोऽङि गुणः (पा० ७, ४, १६) अक्षीणत्वाद् घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा सा ह्यक्षीणैव। उद्गत्य च ऊर्मिः अंशुना प्राणेन जगत् प्राणभूतेनाग्निना सं सङ्गत्यैकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्वमुपानट् उपव्याप्नोतु नश अदर्शने लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् हल्ङ्याबिति तिपो लोपः विआङुपसर्गाभ्यां व्याप्त्यर्थः। प्राणश्चान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः। तस्य घृतस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिरज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत इति शेषः। किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां जिह्वास्थाननिमित्तम् अग्नेर्जिह्वासीत्युक्तः। यदा वा एत दग्नौ जुह्वत्यथाग्निर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः।

यत्र सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं बन्धनम् यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ॥ यद्वा ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आग्निकाद्यजुः समुद्राद्दस्नायज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसङ्घातो नामाख्यातोपसर्गनिपातरूप उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलङ्काररूपमधुमान् रसवान् वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् मुखादुदगात् स एव उपांशुना सवनेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् तदेतद्यजुरुपाꣳश्वनिरुक्तमिति श्रुतेः । अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृतकीर्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वालेति (१, ४, १, १३) श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः नहनं यजमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्भिर्हूयते स्तूयते च घृतमिति भावः ॥ ८९ ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद् गौर एतत् ॥ ९० ॥

वयं नाम । यतो नामोच्चारणमपि प्रियन्देवानामतो वयं नाम प्रब्रवाम घृतस्य अस्मिन्यज्ञे । धारयाम च यज्ञं नमोभिः हविर्भिः । किञ्च उपशृणोत्वेतत् स्तोत्रं ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानम् । यथा चतुःशृङ्गः यज्ञः । ऋत्विजोऽस्य शृङ्गाणि । अवमीत् उद्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् गौरः गौरवर्णः एतत् घृतम् ॥ ९० ॥

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभिरन्नैः धारयाम यज्ञमिति शेषः । किञ्च ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानं स्तूयमानमेतद् घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लेटोऽडाटाविति अडागमः । यथा गौरः गौरवर्णः शुद्धो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलरूपमवमीदुद्गिरति यज्ञपरिणामाभिप्रायम । कीदृशो गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गभूता यस्य सः ॥ ९० ॥

ऋग्वेद मं.-- ४- सू. ५८

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ२॥ आविवेश ॥ ९१ ॥

चत्वारि शृङ्गाः । चतुःशृङ्गोऽवमीदित्युक्त्वा अधुना चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषशब्दं वृषभं प्रतिपादयितुमाह । यस्यास्य चत्वारि शृङ्गाणि । ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्वाख्यानि यस्य चास्य त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । यस्य चास्य द्वे शीर्षे हविर्द्धानप्रवर्ग्याख्ये । यस्य चास्य सप्त हस्ताः सप्त होतारो हस्ता इव व्याप्रियन्ते । यद्वा सप्त छन्दांसि हस्ता इव । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारं संबद्धः प्रातः सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनैः । वृषभो वर्षिता । रोरवीति रु शब्दे अत्यर्थं शब्दं करोति । सोऽयं महो देवः महो देवो महान्देवः हिरण्यगर्भस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां शरीरभूतः । मर्त्यान्मनुष्यान् आविशति । शब्दग्रामो वाभिधेयः । चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयोऽस्य पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः । द्वे शीर्षे नामाख्याते । सप्त हस्ताः सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः एकवचनाद्विवचनबहुवचनैः । वृषभ इवामर्षादन्यानि शास्त्राण्यधस्पदीकृत्य रोरवीति । य उक्तगुणः सोऽयम्महान्देवो मर्त्यान् आविशति प्रतिपादयति ॥ ९१ ॥

यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः । चतुः शृङ्गोऽवमीदित्युक्त्वा चतुः शृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति रु शब्दे [illegible] अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति मह्यते वा जनैरिति महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गा-

णि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि त्रयः पादाः ऋग्यजुः सामरूपाः द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर एवास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते सप्त च्छन्दांसि वा हस्ताः । यज्ञ त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः ॥ यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः छन्दांसि त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः ॥ शब्दग्रामो वा व्याख्येयः चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः 'प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे शीर्षे कार्यताव्यङ्ग्यते सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति मनुष्येष्विति मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति न्यायात् ॥ ९१ ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकꣳ सूर्य एकं जजान वेनादेकꣳ स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ९२ ॥

त्रिधा हितम् । यज्ञपरिणामभूतं यथा घृतं तथा त्रिधा निहितं स्थापितमेषु लोकेषु । पणिभिरसुरैः । गुह्यमानं गुप्यमानम् । गवि देवाः घृतम् अन्वविन्दन् आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः । यत् तस्य घृतस्य इन्द्रः एकं भागं जजान जनयति । ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जनयति । ते तत उत्क्रामतः ते दिवमाविशन्त इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य जनकत्वं दर्शयति । वेनात् अग्नेर्यज्ञसाधनभूतात् एकं भागं स्वधयाऽनेनाहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तः द्विजातयः । यस्ततः पुत्रो जायते सलोकः प्रत्युत्थापीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं घृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयाति ते वा एत आहुतो हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य्य एकं भागं जजान जनी प्रादुर्भावे लिट् परस्मैपदमार्षम् ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशत इत्यादिश्रुतिः सूर्य्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अन्नेन त्रेताहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

ए॒ता अ॑र्षन्ति॒ हृद्या॑त्समु॒द्राच्छ॒तव्र॑जा रि॒पुणा॒ नाव॒चक्षे॑। घृ॒तस्य॒ धारा॑ अ॒भिचा॑कशीमि हिर॒ण्ययो॑ वेत॒सो मध्ये॑ आसाम् ॥ ९३ ॥

एता अर्षन्ति । ऊर्मयः या एता वाचः अर्षन्ति उद्गच्छन्ति । हृद्यात् समुद्रात् श्रद्धोदकप्लुतादेव । ता याथात्म्यचिन्तनसन्तानगर्भाभिगमानिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः परिपूरिताः शब्दव्रजाः । बहुगतयो बह्वर्थाः । याश्चैता अर्षन्त्या रिपुणा कुतार्किकवृन्दशत्रुसंघातेन । नावचक्षे नापवादितुं शक्याः । ताः घृतस्येव धारा देवानां तृप्तिकराः । अभिचाकशीमि । अहमभिगच्छामि । हिरण्मयश्च वेतसोऽग्निः मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि । अहमभियास्यामि । हिरण्मयो वेतसोऽग्निराहवनीयाख्यः । मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि । अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता । यद्वा घृतस्य धारा एवोच्यन्ते । या एता अर्षन्ति गच्छन्ति हृद्यात्समुद्रात् । हृदयेन हि संकल्प्य पश्चात् यजन्ते ता एवमुच्यन्ते । शतव्रजा बहुगतयः । याश्चैता रिपुणा शत्रुणा यज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावद्रष्टुं शक्यन्ते ताः घृतस्य धारा अ-

हमभिचाकशीमि पश्यामि । यश्चायं हिरण्मयो वेतसोऽग्निरा-हवनीयाख्यो मध्ये आसां व्यवतिष्ठति तमप्यहं पश्यामि । याथात्म्यतो ऽहन्द्रव्यं देवताश्च पश्यामीत्युक्तं भवति ॥ ९३ ॥

एता वाच अर्षन्ति उद्गच्छन्ति कस्मात् हृद्यात् समुद्रात् श्रद्धोदकप्लुतात् देवतायाथात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्समुद्रात् निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् । कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहुगतयः बह्वर्था इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुतार्किकवृन्दशत्रुणा न अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाभिचाकशीमि लुप्तोपमानम् अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो हिरण्ययो हिरण्मयो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता ॥ यद्वा घृतधारा एवोच्यन्ते या एता हृद्यात्समुद्रात् घृतधारा अर्षन्ति गच्छन्ति हृदयेन सङ्कल्प्य यजनाद्धृदयादुद्गतिरुच्यते । शतव्रजा नानागतयः याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि । यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराहवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तञ्च पश्यामि द्रव्यदेवतांश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ ९४ ॥

सम्यक् । या एताः साधु स्रवन्ति सरितो न धेनाः नद्य इवानवच्छिन्नोदकसन्तानप्रवृद्धाः धेना वाचः धेना इति वाङ्नामसु पठितम् । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः अन्तर्व्यवस्थितेन हृदयेन परिपयस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः विविच्यमानाः शब्ददोषेभ्यः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये चैते अर्षन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाता घृतस्य स्रुक्परिभ्रष्टा मृगा इव क्षि-

पणोः व्याधात् ईषमाणाः प्रपलायमानाः । तेऽप्यग्निम्प्रायन्तीति शेषः । एतदुक्तम्भवति । श्रुतिश्च द्रव्यं चाग्न्यर्थमेव ॥ ९४ ॥

या धेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानवच्छिन्नप्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति प्रसरन्ति । धेना इति वाङ्नामसु (निघ० १, ११, ३९) पठितम् । कीदृश्यो धेनाः अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति स्रुक्परिभ्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः हिनास्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षपणोरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव । व्याधाद्भीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुतिर्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ ९४ ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः । घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

सिन्धोरिव । या एताः सिन्धोरिव नद्याः प्राध्वने प्रगतोऽध्वा प्राध्वा महोदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते शूघनासः शूघ इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनः क्षिप्रगमनाः वातप्रमियः तरङ्गवीयः पतयन्ति । स्वार्थे णच् प्रपतन्ति । यह्वाः महत्यः । स्रुङ्मुखात्परिभ्रष्टाः घृतस्य धाराः ताश्च पतन्तीरश्नात्यग्निः । क इवेत्यत आह । अरुषो न वाजी । नकार उपमार्थीयः । यथा अरोचनो जात्यादिभिरुत्कृष्टो वाजी वेजनवान् अश्वः । पुनरप्यश्वं विशिनष्टि । काष्ठा भिन्दन् । आज्यन्तान् विदारयन् । ऊर्मिभिः पिन्वमानः । आज्यन्तविभेदनश्रमयोगाच्च स्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः प्रसिञ्चनभूमिम् । यथैतद्गुणविचिष्टोऽश्वोऽश्नाति एवमाग्निरप्यश्नातीति वाक्यार्थः नतु

हीनोपमानमश्वैरश्वः ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः इति परिहृतं यास्केन ॥ ९५ ॥

घृतस्य धाराः पतयन्ति झुङ्मु खात्पतन्ति पत ऐश्वर्ये गतौ च चुरादिरदन्तः । कीदृश्यो धाराः यह्वाः महत्यः । यह्व इति महन्नामसु (निघ० ३, ३, १३) पठितम् । तत्र दृष्टान्तद्वयम् प्राध्वने सिन्धोर्वातप्रमिय इव प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीङ् हिंसायां दिवादिः अस्मात् क्विप् यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृशा वातप्रमियः शूघनासः । शु इति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५, १५) । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनमिति रूपं शु क्षिप्रं गमनं येषां ते शुघनाः शीघ्रगमनाः आज्जसेरसुक् । अन्यो दृष्टान्तः वाजी न न इवार्थे वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कीदृशो वाजी अरुषः रुष क्रोधे रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति (पा० ३, १, १३५) कप्रत्ययः न रुषः अरोषणः जात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा काष्ठाः आज्यन्तान् संग्रामप्रदेशान् भिन्दन् विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठाभेदनोत्थश्रमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदित्वान्नुम् स वाजी यथा प्रतित्वाशान्यश्नाति एवं पतन्तीघृतधारा अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ९६ ॥

अभिप्रवन्त । अभिनमन्त्यो यन्ति प्रह्वीभवन्ति । का पुनस्ताः । घृतस्य धाराः । कमभिप्रह्वीभवन्ति । अग्निं कथमिव । समानमनस्का इव योषाः । एकभर्तारं प्रति संगतमनसः । कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः । स्मयमानाः । स्मिङ् ईषद्धसने । ईषद्धसमानाः । समिधः समिन्धनाः । इत्थम्भूता धारा अग्निमभिप्रह्वीभूय । ततस्तमेवाग्निं नसन्त । नसतिराप्नोतिकर्मा वा । नमतिकर्मा वा व्याप्नुवन्ति । ताश्च धाराः जुषाणः हर्यति

जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । प्रेप्सति प्रतिकामयते । नास्य ग्रहणशक्तिपरिहाणमस्तीत्यभिप्रायः । जातप्रज्ञानोऽग्निः ॥ ९६ ॥

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ् गतौ अग्निं प्रतिगच्छन्ति लङ् अडभाव आर्षः । तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं प्रतिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः समना समान मना यासां ताः समनसः विभक्तेर्डादेशः कल्याण्यः रूपयौवनसम्पन्नाः स्मयमानाः ईषद्धसन्त्यः स्मिङ् ईषद्धसने । ता धारा अग्निं नसन्त हरन्ति नस हरणे लङ् अडभाव आर्षः नसतिराप्नोतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृश्यो धाराः समिधः समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः । किञ्च जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा हर्यति प्राप्नोति हर्य क्रमे गतौ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा ता धारा प्रेप्सति कामयते नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति भावः॥९६

कुन्या इव वहतुमेतवा उं अञ्ज्यञ्जाना अभिचाकशीमि । यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत् पवन्ते ॥ ९७ ॥

कन्या इव । या एताः कन्या इव नवपरिणीता इव । वहतुम् वोढारं भर्त्तारम् । एतवै । एतु गमनाय । अञ्जिप्रजननम् । अञ्जनाऽव्यक्तं कुर्वाणाः । अभिचाकशीमि अभिपश्यामि । ताः घृतस्य धाराः यत्र सोमाभिष्टूयते यत्र च सौत्रामण्याख्यो यज्ञस्तायते अभितत् पवन्ते । तत् तत्रेत्यर्थः । अभितत्पवन्ते अभिगच्छन्ति यज्ञसहचारिता घृतस्य धारा इत्यभिप्रायः ॥ ९७ ॥

घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति पव गतौ । तत्र कुत्र यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः । सूयते अभिषूयते यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र गच्छन्तीर्घृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या वहतुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते इण् गतौ तुमर्थे तवेप्रत्ययः । कीदृश्यः कन्याः अञ्जि भगमञ्जाना व्यक्तं योग्यं कुर्वाणाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदञ्जानाः

कन्या यथा पतिं गच्छन्ति तथा यज्ञं घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसहिता घृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ते ॥ ९८ ॥

अभ्यर्षत । हे देवा अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । एतां सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् । एतं च गव्यमाजिम् गोविकारैर्घृतैर्जनितं गव्यम् आजिमानमनमभ्यागच्छत । अभ्यागत्य च अस्मासु भद्रा भद्राणि द्रविणानि धनानि । धत्त स्थापयत दत्त वा किञ्च इमं यज्ञं नयत तत्र देवा देवत्वं नः अस्माकम् अस्माभिर्यो देवलोको जित इत्यर्थः । याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ते मधुसंयुक्तं पवन्ते ताश्चास्माज्जितं लोकम् नयतेत्यनुवर्तते ॥ ९८ ॥

हे देवाः ! यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञञ्च अभ्यर्षत अभ्यागच्छत अज्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः । कीदृशमाजिं गव्यं गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम् अर्शआद्यत्वादच्प्रत्ययः । आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा डुधाञ् धारणपोषणयोः दाने चेति वचनात् । किञ्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत देवताशब्दात् सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः । किञ्च याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत् रसवत् यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्य्न्तरायुषि । अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ९९ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

धामन्ते । तव आहुतिपरिणामभूतमिदं जगत् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् मन्यमान आह । धामन् धामानि विभूत्यां ते तव विश्वं भुवनम्भूतजातमधिश्रितम् अध्याश्रितम् यच्चान्तःसमुद्रे समुद्रस्य मध्ये किञ्चित् यच्च आयुषि किञ्चिदपि धामानि तव अधिश्रितमित्यनुवर्तते । यत एवम् । अतस्त्वां ब्रवीमि । अपामनीके मुखे वर्तमाना य ऊर्मिराहृतः । समिथे संग्रामे च पणिभिः सह वर्तमानो य ऊर्मिराहृतः । तदुक्तम् पणिभिर्गुह्यमानमिति तम् अश्याम: भक्षयामः । व्याप्नुयामो वा मधुमन्तम् रसवन्तम् ते तव सम्बन्धिनम् हे घृतहविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेम । देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ ९९ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने ! विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितम् आश्रितं स्थितं त्वन्महिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यद्भूतजातं तदपि ते धामानि श्रितं धाम्नीति विभक्तिलोपः । अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं घृतकल्लोलं ते त्वदीयं वयमश्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा तं कम् अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिः समिथे पणिभिः सह युद्धे आभृतः आहृत आनीतः त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानमिति (९२, क०) उक्तत्वात् । अश्यामेति अश्नातेरश्नुतेर्वा विकरणप्यत्ययेन श्यनि प्रत्यये लोटि रूपम् । हविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । हे अग्ने ! इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अन्तःसमुद्रे अन्तरि-

क्षमध्ये सूर्यरूपेण । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ७५) हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदय जठराग्निरूपेण आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उदकानां सङ्घाते वैद्युताग्निरूपेण समिथे सङ्ग्रामे शौर्याग्निरूपेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामरूप ऊर्मिः घृतरूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमश्याम प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः स्यामेति भावः ॥९९॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तञ्च मे आधीतञ्च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रञ्च मे दक्षश्च मे बलञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च मे सहश्च मे आत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूꣳषि च मे शरीराणि च मे आयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

इत उत्तरं वसोर्धारिकाणि यजूंषि सप्तविंशतिकाण्डिकाः । वाजश्च मे वाजः अन्नञ्च मे । प्रसवः अन्नदानविषयाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे प्रयतनं प्रयतिः आज्ञा प्रसयनं प्रसितिः । तन्तुर्वा जालं वा तेन चात्र बन्धनं स्नेह उपलक्ष्यते । धीतिश्च मे क्रतुश्च मे । ध्यै चिन्ताया-

म् । तस्य धीतिः संप्रसारणं छान्दसम् । क्रतुः संकल्पः संस्कारो वा स्वरश्च मे श्लोकश्च मे । साधुशब्दः स्वरः श्लोकः गद्यपद्यबन्धः । श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे श्रवो वेदमन्त्राः । श्रुतिर्ब्राह्मणम् । ज्योतिश्च मे स्वश्च मे । ज्योतिरादित्यादिः स्वर्द्युलोकादि । द्वौद्वौ कामौ संयुनक्ति अव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुज्यादेवमिति श्रुतिः । द्वौद्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्ति । चकारेण समुच्चिनोति अव्यवच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्द्विजीतिर्व्योकसौ संयुज्यात् । ओक इति निवासनाम । विगत ओको गृहं ययोः कुमारीकुमारयोः तौ व्योकसौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात् तयोर्विवाहं कुर्यात् । एवं चकारेण समुच्चिनोति । यज्ञेन कल्पन्ताम् वाजप्रभृतीनि चकारसमुच्चितानि मम यज्ञेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा । अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च अभिषिञ्चाम्यनेन चेत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यातम् । अथो इदञ्च मे देहीदं च म इत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यास्यामः । वाजप्रभृतीनि च शब्दसमुच्चितानि मम यज्ञेनानेन क्लृप्तानि भवन्तु यज्ञोऽस्मभ्यमेतेषां दाता भवत्वित्यर्थः । एवमस्माभिर्दिङ्मात्रप्रदर्शनं कृतं मन्त्रव्याख्यायाः ॥ १ । २ । ३ ॥

सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टादशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० (१८, ५, १) वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतꣳ सन्ततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्च म इत्यष्टानुवाकेन । अस्यार्थः । ततो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या स्रुचा महता स्रुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधिकरणे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोर्धारासंज्ञामाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादिहोममन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवा-

कैर्वाजश्चेत्यादिवेट्स्वाहान्तैकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः वाजश्च मे । चकाराः समुच्चयार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां क्लृप्ताः सम्पन्ना भवन्तु न यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भवत्वित्यर्थः । अथो इदश्च मे देहीदश्च म इति (९, ३, २, ५, श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्तिव्यत्ययः यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादिश्रुतिः (९, ३, ३, ५)। द्वौ द्वौ कामावनुपक्षयाय संयुञ्ज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव । तथाच श्रुतिः (९, ३, २, ६) द्वौ द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्यादिति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्चेत्यादियजुषां देवा ऋषयः । अग्निर्देवता । छन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्षरसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान् याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि ॥ तत्रैकाधिकानि चतुः शतं यजूंषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् । तद्यथा । वाजश्चेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यञ्च मे (४) वसु च मे (१५) इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजूंषि सन्ति ज्यैष्ठ्यञ्च म इत्यस्यां (४) पञ्चदश वसु च म इत्यस्यां (१५) नव । अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्यस्यां (२२) द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः शक्करयो दिशश्च म इत्येकं यजुः कामास्त्वत्र त्रयः । व्रतञ्च म इत्यस्यां (२३) षट् कामास्तु दश अहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च म इत्येकं यजुः षट्कामाः । एका च म इत्यस्यां (२४) त्रयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे (२५) अत्र त्रयोविंशतिः । त्र्यविश्च मे (२६) अत्रैकादश । पष्ठवाट् च मे (२७) इत्यत्र नव । वाजाय स्वाहेति (२८) अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति (२९) अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि (१२) स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः २० वेट्स्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुः शती ॥ अथ यजुषामर्थाः । वाजोऽन्नम् चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां छान्दसं सम्प्रसारणम् । क्रतुः सङ्कल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं

वा । ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्तामिति कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मेपदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान् वायुः । चित्तं मानसः सङ्कल्पः । आधीतं बाह्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः सहं शारीरं बलं सपत्नाभिभवितृत्वं वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । परूंषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धकान्तमायुः । एते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सुगमं व्याख्यानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिक्षेपादिलिङ्गको बाह्यः कोपः । न मीयत इत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो

द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् । वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम् । श्रद्धा परलोकाविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षद्यूतादिः । मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः । जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तमृक्समूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

✓ ऋतञ्च मेऽमृतञ्च मेऽयक्ष्मञ्च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मेऽनमित्रञ्च मेऽभयञ्च मे सुखञ्च मे शयनञ्च मे सूषाश्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रञ्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरञ्च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

सुगमं व्याख्यानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् । दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्सलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराराहित्यम् । सुखमानन्दः । शयनं संस्कृता शय्या । सूषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातः कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ताश्वादेर्नियन्ता । धर्त्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्य्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् वेदशास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्प-

स्यादिसामर्थ्यम् । सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धानिवृत्तिः ॥ ७ ॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मे औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

सुगमं व्याख्यानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । आनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनः स्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तृ अतिशयेन वस्तृ वसीयः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः निवासयोग्यो वसुमान् गृहादिः कीर्त्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः । घृतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि घस्लादेशः घसिभसोर्हलीति घस उपधालोपे कृते झलो झलीति सलोपे कृते झषस्तथोर्धोऽधः जश्त्वं सग्धिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो जैत्रम् जयसामर्थ्यम् उद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोरुत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पान्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुयवं च मेऽक्षितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वि॒त्तञ्च॑ मे॒ वेद्य॑ञ्च मे॒ भू॒तञ्च॑ मे॒ भवि॒ष्यच्च॑ मे॒ सु॒गञ्च॑ मे॒ सु॒प॒थ्य॑ञ्च मे॒ ऋ॒द्धञ्च॑ मे॒ ऋद्धि॑श्च मे॒ क्लृ॒प्तञ्च॑ मे॒ क्लृ॒प्तिश्च॑ मे म॒तिश्च॑ मे॒ सु॒म॒तिश्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

व्री॒हय॑श्च मे॒ यवा॑श्च मे॒ माषा॑श्च मे॒ तिला॑श्च मे॒ मु॒द्गाश्च॑ मे॒ खल्वा॑श्च मे॒ प्रि॒य॒ङ्गव॑श्च॒ मेऽणव॑श्च मे॒ श्या॒मा॒का॑श्च मे॒ नी॒वारा॑श्च मे॒ गो॒धू॒मा॑श्च मे॒ म॒सूरा॑श्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा॑ च मे॒ मृत्ति॑का च मे॒ गि॒रय॑श्च मे॒ पर्व॑ताश्च मे॒ सिक॑ताश्च मे॒ वन॒स्पत॑यश्च मे॒ हिर॑ण्यञ्च॒ मेऽय॑श्च मे॒ श्या॒मञ्च॑ मे॒ लो॒हञ्च॑ मे॒ सीस॑ञ्च मे॒ त्रपु॑ च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

सुगमं व्याख्यानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः । विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुत्सितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि । अन्नमोदनादि । क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

विद्लृ लाभे पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् सम्पत्स्यमानं क्षेत्रादि । सुखेन गम्यते यत्र तत् सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति (पा० ३, २, ४८ वा० ३) गमेर्डः सुखगम्या देशः । सुपथ्यं शोभनं हितम् । ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । क्लृप्तं कार्यक्षमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

व्रीहियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः भङ्गाश्च । प्रियङ्गवः प्रसिद्धा । अणवश्चीनकाः । श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्या-

ण्यारण्यानि । एते धान्याविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् । गिरयः क्षुद्रपर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्करा । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः। हिरण्यं सुवर्णं द्रविणं वा द्रविणाकुप्ययश्चेत्यभिधानात्। अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे जाङ्गवेऽपि चेत्यभिधानत् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अ॒ग्निश्च॑ म॒ आप॑श्च मे वी॒रुध॑श्च मे॒ ओष॑धयश्च मे कृ॒ष्टप॒च्याश्च॑ मे॒ऽकृष्टप॒च्याश्च॑ मे ग्रा॒म्याश्च॑ मे प॒शव॑ आर॒ण्याश्च॑ मे वि॒त्तश्च॑ मे॒ वित्ति॑श्च मे भू॒तं च॑ मे॒ भूति॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु॑ च मे वस॒तिश्च॑ मे॒ कर्म॑ च मे॒ शक्ति॑श्च मे॒ऽर्थ॑श्च म॒ एम॑श्च मे इ॒त्या च॑ मे॒ गति॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

सुगमं व्याख्यानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः। आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना क्यबन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मनिष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । एमः इयत इत्येमः एतेर्मप्रत्ययः मासभ्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अ॒ग्निश्च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ सोम॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ स॒वि॒ता च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ सर॑स्वती च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ पू॒षा च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ बृह॒स्पति॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मि॒त्रश्च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ वरु॑णश्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ धा॒ता च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ त्वष्टा॑ च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ म॒रुत॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ विश्वे॑ च मे॒ दे॒वा इन्द्र॑श्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

अथार्द्धेन्द्राणि जुहोति । अर्द्धे इन्द्रः अर्द्धे अन्ये देवाः । अग्निश्च म इन्द्रश्च म इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति (९, ३, २, ९,) अर्धस्येन्द्रदेवत्यत्वादर्धस्य नानादेवत्यत्वात् । अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रवरुणधातृत्वष्टृमरुद्विश्वे देवाः प्रसिद्धाः। प्रत्येकमिन्द्रः। एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृ॒थि॒वी च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ऽन्तरि॑क्षं च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ द्यौश्च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ समा॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ नक्ष॑त्राणि च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ दिश॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अ॒ꣳशुश्च॑ मे र॒श्मिश्च॒ मेऽदा॑भ्यश्च॒ मेऽधि॑पतिश्च म उपा॒ꣳशुश्च॑ मेऽन्तर्या॒मश्च॑ म ऐन्द्रवाय॒वश्च॑ मे मैत्रावरु॒णश्च॑ म आश्वि॒नश्च॑ मे प्रति॒प्रस्था॑नश्च मे शु॒क्रश्च॑ मे म॒न्थी च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति। अꣳशुश्च म इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम्। समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः। नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि। दिशः प्रागाद्याः। एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति (९, ३, २, १०) काण्डिकात्रये ग्रहहोममन्त्राः। अश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः। अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अह्ना रूपे सूर्य्यस्य रश्मिषु इति (८, ४८) मन्त्रलिङ्गात्। अधिपतिशब्देन निग्राह्या विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुतेः। प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात्। अन्य प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

आ॒ग्र॒य॒णश्च॑ मे वैश्वदे॒वश्च॑ मे ध्रु॒वश्च॑ मे वैश्वा॒न॒रश्च॑ म॒ ऐन्द्रा॒ग्नश्च॑ मे म॒हावैश्वदे॒वश्च॑ मे मरु॒त्व॒तीया॒श्च॑ मे॒ निष्के॑वल्यश्च मे॒ सावि॒त्रश्च॑ मे॒ सार॑स्व॒तश्च॑ मे॒ पात्नीव॒तश्च॑ मे॒ हारियो॒ज॒नश्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

सुगमं व्याख्यानम् ॥ २० ॥

आद्यो वैश्वदेवः प्रातः सवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः। ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तद्दशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते। मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कण्ठमरुत्वतीयश्चेति। अभिषेचनीये सारस्वतानामपां ग्रहणमेव सारस्वती ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २० ॥

स्रुच॑श्च मे चम॒साश्च॑ मे वाय॒व्या॒नि च मे॒ द्रोणक॒ल॒शश्च॑ मे॒ ग्रावा॑णश्च मे॒ऽधि॒षव॑णे च मे॒ पू॒त॒भृच्च॑ मे आ॒ध॒व॒नीय॑श्च मे॒ वेदि॑श्च मे ब॒र्हिश्च॑ मे॒ऽव॒भृ॒थश्च॑ मे स्व॒गा॒का॒रश्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्वरयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

व्रतश्च मे ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च मेऽहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

सुगमं व्याख्यानम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्रुचो जुह्वादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

कण्डिकाद्वयेन यत्रक्रतुहोमः । अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोत्यग्निश्च म इति (९, ३, ३, १) अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा । घर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः । प्राणो गवामयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यदितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः विराट्पुरुषावयवाः । शक्वरयः शक्तयः । दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥२२॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृच्छ्रं चान्द्रायणादि । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिननिशे । ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवविशेषौ अचतुरेति निपातः । बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च म एकादश च म एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्त-

दश च मे नवदश च मे नवदश च म एकविंꣳशतिश्च म एकविंꣳशतिश्च मे त्रयोविंꣳशतिश्च मे त्रयोविंꣳशतिश्च मे पञ्चविंꣳशतिश्च मे पञ्चविंꣳशतिश्च मे सप्तविंꣳशतिश्च मे सप्तविंꣳशतिश्च मे नवविंꣳशतिश्च मे नवविंꣳशतिश्च म एकत्रिंꣳशच्च म एकत्रिंꣳशच्च मे त्रयस्त्रिंꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोति । एका च मे तिस्रश्च म इति॥२४॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः । अथायुजस्तोमान् जुहोतीति (९, ३, ३, २ श्रुतेः । एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तविषमसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमान् जुहुयादित्यर्थः । आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः (९, ३, ३, २) एतद्वै देवाः सर्वान् कामनाप्त्वायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्त्वायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २४ ॥

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विंꣳशतिश्च मे विंꣳशतिश्च मे चतुर्विंꣳशतिश्च मे चतुर्विंꣳशतिश्च मेऽष्टाविंꣳशतिश्च मेऽष्टाविंꣳशतिश्च मे द्वात्रिंꣳशच्च मे द्वात्रिंꣳशच्च मे षट्त्रिंꣳशच्च मे षट्त्रिंꣳशच्च मे चत्वारिंꣳशच्च मे चत्वारिंꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिंꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिंꣳशच्च मेऽष्टाचत्वारिंꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

अथ युग्मतो जुहोति । चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इति । पूर्वंपूर्वमुत्तरेण सम्बध्नाति । यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तरां शाखां स-

मालम्भ्यं रोहेत्ताद्दक् । द्विरुक्त्याः प्रयोजनमाह श्रुतिः ॥ २५ ॥

एककण्डिकया युग्मस्तोमान् जुहोति । अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च म इति (९, ३, ३, ४) प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान् जुहुयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै छन्दाᳪंस्यब्रुवन्यातयामा वा अयुज स्तोमा युग्मभिर्वयᳪंस्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्माभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीति (९, ३, ३, ५) श्रुतेः । पूर्वं पूर्वमुत्तरेण सम्बध्नाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुतिः (९, ३, ३, ६) पूर्वंपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तराᳪं शाखाᳪं समालम्भ्यᳪं रोहेत्ताद्दक्तदिति । अत्रोक्ता संख्या संख्येयानिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पष्ठवाट् च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वाँश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

अथ वयांसि जुहोति । त्र्यविश्च म इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथा च श्रुतिः (९, ३, ३७) अथ वयाᳪंसि जुहोति त्र्यविश्च म इति पशवो वै वयाᳪंसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चतीति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स त्र्यविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौस्त्र्यवी । द्विसंवत्सरो वृषा दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्द्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा । तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६

पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशी गौः पष्ठौही। उक्षा सेचनक्षमो वृषः। वशा बन्ध्या गौः। अतियुवा वृषः ऋषभः। वेहद्गर्भघातिनी गौः। अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटवहनक्षमो वृषः। वहेः क्विपि सम्प्रसारणमनसो डकारः चतुरनडुहोरामुदात्त इति आमागमः। धेनुर्नवप्रसूता गौः। एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु यद्वा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां मह्यमुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः। एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

वाजा॑य॒ स्वाहा॑ प्रस॒वाय॒ स्वाहा॑पि॒जाय॒ स्वाहा॒ क्रत॑वे॒ स्वाहा॒ वस॑वे॒ स्वाहा॑ह॒र्पत॑ये॒ स्वाहाह्ने॑ मु॒ग्धाय॒ स्वाहा॑ मु॒ग्धाय॑ वैनᳪशि॒नाय॒ स्वाहा॑ वि॒नᳪशिन॑ आन्त्याय॒नाय॒ स्वाहान्त्या॑य भौव॒नाय॒ स्वाहा॒ भुव॑नस्य॒ पत॑ये॒ स्वाहाधि॑पतये॒ स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑। इ॒यं ते॒ राण्मि॒त्राय॑ य॒न्तासि॒ यम॑न ऊ॒र्जे त्वा॒ वृष्ट्यै॑ त्वा प्र॒जानां॒ त्वाधि॑पत्याय ॥ २८ ॥

अथ नामग्रहं जुहोति। वाजाय स्वाहा इति ॥ २८ ॥

अथ नामग्राहहोमः। तथा च श्रुतिः (९, ३, ३, ८) अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान् कामनाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति। वाजोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः। अन्नप्राचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः। प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो वैशाखः। अपिजाय अप्सु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्येष्ठः। क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात् क्रतुराषाढः। वसवे वासयति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्वसुः श्रावणः। अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय तापकरत्वाद्भाद्रपदस्याहर्पतित्वम्। मुग्धायाह्ने तुषारादिना मोहरूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः। अमुग्धाय वैनंशिनाय विनश्यतीति विनंशी मस्जिनशोर्झलीति

बाहुलकाद्भवत्यपि नशेर्नुमागमः विनंश्येव वैनंशिनः स्वार्थे अण् अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्त्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोहनिवर्त्तकाय कार्त्तिकाय । अविनंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय अन्ते सर्वेषां नाशे भवमन्त्यं तदयनं चेत्यन्त्यायनं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विष्णुरूपाय मार्गशीर्षाय । मासानां मार्गशीर्षोऽस्मीति स्मृतः (भगवद्गीता० १०, ३५) आन्त्याय भौवनाय भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे भव आन्त्यस्तस्मै लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वम् जाठराग्नेर्दीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय माघाय स्नानादिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापतिनामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने ! इयं ते तव राट् इदं राज्यं यत्र यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किञ्च हे अग्ने ! त्वं मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति । कीदृशस्त्वं यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन् । अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामभिषिञ्चामीति शेषः । तथा वृष्ट्यै वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः ।

ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वाप्त्यै त्वाभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथा च श्रुतिः (९, ३, ३, १० —११) प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वा ऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमेतत् प्रीणाति यद्वेवमाहेयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताᳬं श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग् यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताᳬं स्वर्यज्ञेन कल्पतां

पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरञ्च । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम वेट् स्वाहा ॥ २९ ॥

अथ कल्पान् जुहोति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति आयुरादीनि मम यज्ञक्लृप्तानि भवन्तु । यज्ञश्च मम यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ समर्थः । स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरञ्च यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्त्वित्यनुषङ्गः । स्वर्देवा अगन्म हे देवाः स्वर्गलोकं वयमगन्म । अमृताश्च भूताः प्रजापतेश्च प्रजा अभूमेति फलवचनम् । वेट् स्वाहेति होममन्त्रः ॥२९॥

कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात् । अथ कल्पान् जुहोतीति (९, ३, ३, १२) श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीवनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुःश्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु । आत्मा देहः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृतेः । ब्रह्मा वेदो यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः स्वयं प्रकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यतां पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने कारणम् । ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानशनेनेति श्रुतेः (१४,७,२,२४) कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतेश्च (भगवद्गीता० ३, २०) स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ समर्थः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति (१३ अ० १६ क०) श्रुतेः । किञ्च स्तोमयजुर्ऋक्सामबृहद्रथन्तराणि च यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्त्वित्यनुसङ्गः । स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीतिप्रधानम् बृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ ॥ वसोर्धारयैवमग्निमाभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगन्म गतवन्तः गमेर्लङि शब्लोपे मस्य नत्वे रूपम् । गत्वा चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि रूपम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वका-

मप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । वेट् स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थौ मन्त्र वेडिति वषट्कारः । वषट्कारो हैष परोऽक्षं यद्वेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति (९,३,३,१४) श्रुतेः ॥२९॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषत् ॥ ३० ॥

वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तभिर्ऋग्भिः । वाजस्य नु व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

का० (१८, ५, ४, ५) वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति । क्षेत्रवपनवत्सर्वौषधमौदुम्बरे चमसे सम्भृत्य तस्मात्सर्वौषधाद्वाजप्रसवत्स्रुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः (९, २३—२०) सप्त वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य नु प्रसवे इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि तस्मादेव सर्वौषधात्तेनैव स्रुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता (९, ५) ॥ ३० ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ३१ ॥

विश्वे अद्य । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् व्यवहितपदप्रायः । विश्वे अद्य मरुतः अद्य अस्मिन्द्यवि आगमन्त्वित्यनुषङ्गः । विश्व ऊती । विश्व इति सर्वनाम सामान्यदेवता गणप्रतिपत्तिजनकमतस्तन्निराकाङ्क्षीकरणाय विशिष्टो देवतागण इहाध्याह्रियते । विश्वे च देवगणा वसवो रुद्रा आदित्या अद्य ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च विश्वे भवन्तु अग्नयः गार्हपत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग् दी-

प्ताः । विश्वेदेवाश्च नोऽस्माकम् अवसान्नेन हविर्लक्षणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु तेषां च तुष्ट्या विश्वं सर्वं वसुद्रविणम्भूमिहिरण्यादि धनं वाजश्चान्नञ्च अस्मे अस्माकमस्तु । यद्वान्यथा सम्बन्धः । विश्वे मरुतः अद्य आगच्छन्तु । विश्वे च देवगणाः ऊत्या निमित्तभूतया आगमन्तु । विश्वे च देवा अवसा निमित्तभूतेन आगमन्तु तदागमनेन च विश्वे भवन्तु अग्नयः समिद्धाः । होमार्थं हि अग्नयः प्रज्वाल्यन्ते । ततो यागोत्तरकालम् । विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ३१ ॥

लुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अद्यास्मिन् दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु छत्वाभावे रूपम् । विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदित्याश्च ऊती ऊत्या पूर्वसवर्णः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तृप्त्यर्थमागच्छन्त्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसान्नेन हविषा निमित्तेन हविर्ग्रहणायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्नयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रविणं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मेऽस्माकमस्तु विभक्तेः शे आदेशः ॥ ३१ ॥

वाजो॑ नः स॒प्त प्र॒दिश॒श्चत॑स्रो वा परा॒वतः॑ । वाजो॑ नो॒ विश्वै॑र्दे॒वैर्धन॑साताबि॒हाव॑तु ॥ ३२ ॥

वाजो नः । अनुष्टुप् वाजो देवता । वाजोऽन्नं नोऽस्माकं सप्त प्रदिशः चतस्रो दिशः प्रकृष्टाश्च त्रयो लोकाः सप्त प्रदिशः उक्ताः । चतस्रो वा परावतः । वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । चतस्रश्च परावतः । परावच्छब्दो दूरवचनः । महः जनः तपः सत्यमित्येते लोका उच्यन्ते । ते हि तान् लोकानतीत्य वर्तन्ते । आपूरयत्विति शेषः । किञ्च । वाजः नः अस्मान् विश्वैर्देवैः सह धनसातौ धनसम्भजनकाले प्राप्ते इह यज्ञे इह वा लोके अव पालयतु ॥ ३२ ॥

त्रिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्चतुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च महर्जनतपःसत्याख्याश्चापूरयत्विति शेषः वाशब्दश्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चतस्रो महराद्याश्चावतु प्रीणातु प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं दिशः प्राच्याद्याः परावच्छब्दो दूरार्थः महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते अस्मद्दत्तान्नेन सप्त लोका दिक्चतुष्कञ्च तृप्यन्त्वित्यर्थः । किञ्च धनसातौ षन् सम्भक्तौ क्तिनन्तो निपातः धनस्य सातौ सम्भजनकाले प्राप्ते वाजोऽन्नं नोऽस्मान् विश्वैर्देवैः सहावतु पालयतु इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदास्माकं देवतर्पणक्षमं बह्वन्नमस्त्विति वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥

वाजो॑ नो॒ अ॒द्य प्रसु॑वाति॒ दान॒ं वाजो॑ दे॒वाँ२॥ ऋ॒तुभिः॑ कल्पयाति । वा॒जो हि॒ मा॒ सर्व॑वीरं ज॒जान॒ विश्वा॒ आशा॒ वाज॑पति॒र्जयेयम् ॥ ३३ ॥

वाजो नः । द्वे अनुष्टुभौ वाजदेवत्ये । वाजः नः अस्माकम् अद्य प्रसुवाति अभ्यनुजानातु दानं वाजश्च देवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु यथास्थानम् वाजो हि मा सर्ववीरञ्जजान । हि शब्दः समुच्चयार्थीयः । वाजश्च मां सर्ववीरं जनयतु । ततो विश्वाः आशाः वाजपतिः सन् जयेयमित्याशीः ॥ ३३ ॥

अद्यास्मिन् दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु अनुजानातु दानार्थमिति शेषः अन्नदानेच्छास्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयामि यथास्थानं कल्पयतु लेटोऽडाटौ यस्मिन् काले यो देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारार्थो वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं जजान जनयतु छन्दसि लुङ्लङ्लिटः पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा आशा सर्वा दिशो जयेयमन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान् हविषा वर्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजः पुरस्तात् । वाजः अन्नं पुरस्तात् अस्त्विति वाक्यशेषः । उत मध्यतो नः अस्माकमस्तु वाजः । वाजश्च देवान्हविषा वर्द्धयतु अस्माकम् वाजश्च मां सर्ववीरश्च करोतु । ततः सर्वा आशा दिशः वाजपतिः सन् भवेयं दिग्रूपता प्रार्थ्यते ॥ ३४ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो हविषा कृत्वा देवान् वर्धयाति वर्धयतु पुष्णातु । हि चार्थे । वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् दिग्रूपता व्यापकता प्रार्थ्यते यद्वा विश्वा आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्तौ ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा सृजाम्यद्भिरोषधीभिः । सोऽहं वाजꣳ सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

सम्मा । विराजौ आग्नेय्यौ वासोऽहं वाजमिति तच्छब्दयोगात् यदोऽध्याहारः । सं मा सृजामि । मा माम् आत्मानं पयसा रसेन पृथिव्याः सम्बन्धिना संसृजामि । संसृजामि च मा माम् । आत्मानम् । अद्भिः ओषधीभिश्च । सो ऽहं संसृष्टपयःप्रभृतिशरीरः । वाजं सनेयम् संभजेयम् । हे अग्ने त्वत्प्रसादात् । यद्वा अग्निरेवोच्यते । अस्मदादेशस्य माशब्दस्य त्वाशब्दं कृत्वा युक्ततरमेतद् व्याख्यानम् । योऽहं हे अग्ने संसृजामि त्वां पयसा पृथिव्याः संसृजामि च त्वामद्भिरोषधीभिश्च । होमाभिप्रायः संसर्गः । सोऽहं वाजं सनेयमिति ॥ ३४ ॥

द्वे विराजौ । दशकाक्षयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरेकादशाक्ष-

रत्रिपदा विराट् तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना सोऽहमिति त च्छब्दश्रवणाद्यदोऽध्याहारः हे अग्ने ! योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि संयोजयामि। अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृजामि। सोऽहं संसृष्टपयोऽबोषधिशरीरः सन् वाजमन्नं सनेयं सम्भजेयम्। यद्वा व्यत्ययेनास्मच्छब्दस्य युष्मदादेशः। हे अग्ने ! योऽहं त्वं पृथिव्याः पयसाद्भिरोयधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं वाजं सनेयम ॥ ३५ ॥

पयः॑ पृथि॒व्यां पय॒ ओष॑धीषु॒ पयो॑ दि॒व्यन्त॒रि॑क्षे॒ पयो॑ धाः। पय॑स्वतीः प्र॒दिशः॑ सन्तु॒ मह्य॑म् ॥ ३६ ॥

पयःपृथिव्याम्। विराट् अग्निरुच्यते। हविर्वा पयः पृथिव्यां धाः निधेहि। पयश्च ओषधीषु धाः पयो दिवि धाः। अन्तरिक्षे पयोधाः आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत्। किञ्च पयस्वतीः पयः संयुक्ताः प्रदिशः दिशो विदिशश्च सन्तु भवन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

हे अग्ने ! त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने रूपम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अडभावः। ओषधीषु च पयो धाः। दिवि स्वर्गे च पयो धाः। अन्तरिक्षे च पयो धाः। किञ्च मह्यं मदर्थं प्रदिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। सर॑स्वत्यै वा॒चो य॒न्तुर्य॒न्त्रेणा॒ग्नेः साम्रा॑ज्येना॒भिषि॑ञ्चामि ॥ ३७ ॥

अभिषिञ्चति यजमानम्। देवस्य त्वेति व्याख्यातम् सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेण यमनेन अग्नेश्च साम्राज्येन अभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

का० (१८, ५ ६—९) स्रुवं प्रास्य परिश्रित् स्पृक् कृष्णाजिन-

मास्तीर्य पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामाश्रित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति। अस्यार्थः। कर्मापवर्गे औदुम्बरं चतुष्कोणं स्रुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्निपुच्छादुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वारम्भोऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते। किं कृत्वा सर्वौषधशेषेऽपो जलानि कृत्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं पूर्वपक्षः सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेति वा पूर्वपक्षनिरासे शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्येते वाजपेयिकानीति (९, ३, ४, ७) श्रुतेः। अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते तत्रोदकक्षीरे स्त एव औदुम्बरे पात्रे ऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः (कात्या० १४, ५, १६) अतस्तस्मिन् मिश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः॥ देवस्य त्वा। व्याख्यातम्॥ सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः। सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वतीसम्बन्धिन्या वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्त्तित्वेन हे यजमान! त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः॥ ३७॥

ऋ॒ता॒षाडृ॒तधा॑मा॒ग्निर्ग॑न्ध॒र्वस्तस्यौष॑धयोऽप्स॒रसो॒ मुदो॒ नाम॑। स न॑ इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट् ताभ्यः॒ स्वाहा॑॥ ३८॥

राष्ट्रभृतो जुहोति। द्वादश यजूंषि सनो भुवनस्य पत इत्येतस्याः प्राक् ऋताषाडित्यादीनि। अग्निरुच्यते ऋताषाट्। ऋतं सत्यं सहतीति ऋताषाड्। ऋतं सत्यं धाम स्थानं यस्य स तथोक्तः। अग्निर्गन्धर्वः तस्य चाग्नेर्गन्धर्वस्य ओषधयोऽप्सरसः तासां च मुदः नाम। ओषधीभिर्हीदं सर्वं मोदत इति मुदः। सोऽग्निर्गन्धर्वः नः अस्माकम् इदं ब्रह्म इदं च क्षेत्रं पातु। तस्मै स्वाहा वाट्। ताभ्यश्च ओषधीभ्यः स्वाहा॥ ३८॥

का (१८, ५. १६) द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारꣳ राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । आज्याद् द्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृत्संज्ञा आहुतीर्जुहोति व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः स्वाहा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्यपकृष्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्य इत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाड्तधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर उत्तरो मन्त्रः पूर्वो गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः । एवं पञ्चकण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथा च श्रुतिः (९, ४, १, ६) पुꣳसे पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमाꣳसं तद्वीर्येणाद्धात्येकस्मा इव पुꣳसे जुहोति बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्माद्प्येकस्य पुꣳसो बह्वयो जाया भवन्त्युभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुꣳसे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाꣳसमेव तद्वीर्येणादधातीति ॥ तथा चैवमृताषाट् संहितः सुषुम्णः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षण्णां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्सामानीति षण्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः ॥ अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतषाट् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साडः स इति षत्वम् पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः ॥ यस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीह्याद्या नाम नाम्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः मुदः मोदन्ते जना याभिस्ता मुदः ओषधयो वै मुदः

ओषधीभिर्हीदꣳ सर्वं मोदत इति (९, ४, १, ७) श्रुतेः । ओषधयोऽग्नेर्भोग्याः । तथा च श्रुतिः (९, ४, १, ७) अग्निर्ह गन्धर्व ओषधीभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति । ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सꣳहितो विश्वसामा । यः सूर्यः संहितः एष ह्यहोरात्रे संदधातीति संहितः सूर्यः । विश्वसामा एष ह्येव सर्वं साम तस्य मरीचयोऽप्सरसः । मरीचयस्त्रसरेणवः । आयुवो नाम आयुव इव हि मरीचयः प्लवन्त इत्यायुवः मिश्रयन्त इत्यर्थः । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३९ ॥

यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः संहितः सन्दधात्यहोरात्रे इति संहितः असौ वा आदित्यः सꣳहित एष ह्यहोरात्रे सन्दधातीति (९, ४, १, ८) श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स विश्वसामा सर्वसामरूपो वा । विश्वसामेत्येष ह्येव सर्वꣳ सामेति (९, ४, १, ८) श्रुतेः । यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च । तस्मै सूर्याय स्वाहा वाट् ॥ तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्त्रसरेणवः सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति (९,४, १, ८) श्रुतेः । कीदृश्यो मरीचयः आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिश्रीभवन्त्यायुवः । आयुवाना इव हि मरीचयः प्लवन्त इति (९, ४, १, ८) श्रुतेः । ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिः । यः सुषुम्णः सुयज्ञियः । सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः । चन्द्रमा गन्धर्वः तस्य नक्षत्राणि अप्सरसः । भेकुरयो नाम भाः हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति भेकुरयो नक्षत्राणि । तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः सुषुम्णः शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकासेरुक्तत्वात् । तथा च सूर्य्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतत् सूर्य्यरश्मिरिति सूर्य्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति (९, ४, १, ९) श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट् ॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्ति कुर्वन्तीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात् साधुः । चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भाᳬ हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति (९, ४, १, ९) श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाह ॥ ४० ॥

इ॒षि॒रो वि॒श्वव्य॑चा॒ वातो॑ गन्ध॒र्वस्तस्यापो॑ अप्स॒रस॒ ऊर्जो॒ ना॒म॑ । स न इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट्ताभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ४१ ॥

इषिरो विश्वव्यचाः । य इषिरः क्षिप्रः । इषु गतौ तस्य इषिरः विश्वव्यचाः सर्वतो गमनः । वातो गन्धर्वः तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम । आपो वा ऊर्ज्जः अद्भ्यो ह्यग्निर्जायते । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुहुतमस्तु । कीदृशो वातः इषिरः इष गतौ दिवादिः इष्यति गच्छतीति इषिरः औणादिक इरप्रत्ययः शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदᳬ सर्वं व्यचः करोतीति (९, ४, १, १०) श्रुतेः ॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह

गन्धर्वोऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति (९, ४, १, १०) श्रुतेः । कीदृश्यः ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः । आपो वा ऊर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्ग् जायत इति (९, ४, १, १०) श्रुतेः । ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा) ॥ ४१ ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसं स्तावा नाम । स नं इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

भुज्युः सुपर्णः । यज्ञो वै भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति पालयति । सुपर्णः शोभनपतनः यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसस्तावा नाम दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते । यथा यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । कीदृशो यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः । यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति (९, ४, १, ११) श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गं गते यजमानो गच्छति ॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति (९, ४, १, ११) श्रुतेः । कीदृश्यः स्तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयते एव स इति (९, ४, १, ११, श्रुतेः । ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्यं ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम । स नं इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा । प्रजापतिर्विश्वकर्मा स हीदं सर्वमकरोत् स नो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरसः एष्टयो ना-

म । ऋक्सामानि वा एष्टयः । ऋक्सामैर्ह्याशासते इति नः अस्तु इत्थं नः अस्त्विति । तुल्यमन्यत् ॥ ४३ ॥

योो मनोरूपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाट् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति करोतेर्मनिन् । स हीदꣳ सर्वमकरोदिति (९, ४, १, १२) श्रुतेः ॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः एष्टयः इष्यते काङ्क्ष्यतेऽभीष्टं याभिस्ता एष्टयः । मनो ह गन्धर्वं ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्याशासत इति नोऽस्त्वित्थं नोऽस्त्विति (९, ४, १, १२) श्रुतेः । ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो॑ भुवनस्य पते प्रजापते॒ यस्यं त उ॒परि॑ गृ॒हा यस्यं वे॒ह । अ॒स्मै ब्रह्मणे॒ऽस्मै क्ष॒त्राय॒ महि॒ शर्मं यच्छ॒ स्वाहा॑ ॥ ४४ ॥

रथशिरसि जुहोति । स नो भुवनस्य प्राजापत्या प्रस्तारपङ्क्तिः । हे भुवनस्य पते प्रजापते यस्य ते तव उपरि अमुष्मिल्लोके गृहा यस्य वा इह अस्मिन् लोके । स त्वं नः अस्माकम् व्यवहितोऽयं संबन्धः । अस्मै ब्रह्मणे अस्मै क्षत्राय महि महत् शर्म शरणं यच्छ देहि स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० (१८, ५, १७) पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति । राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रति प्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्चकृत्वो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः ॥ प्रजापतिदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तापराङ्क्ति तृतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पालक ! हे प्रजापते ! यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वाथवा यस्य त इह भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै

ब्रह्मणे ब्राह्मणायास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मां वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां गणः शम्भूर्मयोभूरभि मां वाहि स्वाहा । अवस्यूरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूरभि मां वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

वातहोमाञ्जुहोति । समुद्रोऽसीति त्रीणि यजूंषि त्रिलोकस्थानं वायुं लोकद्वारेण स्तुवन्ति । यस्त्वं हे वायो समुद्रोऽसि समुन्दनोऽसि । नभस्वांश्च नभम् इति नक्षत्राण्युच्यन्ते तानि हि नितरां भान्ति तैः संयुक्तो नभस्वान् । आर्द्रदानुश्च एष ह्यार्द्रं ददाति वृष्ट्यवश्यायादि । तं त्वां प्रार्थये शंभूः मयोभूश्च शं भावयती शंभूः मयः सुखं भावयति मयोभूः । अभिमां वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि यस्त्वं मारुतोऽसि मरुतां पुरोवातप्रभृतीनां वातानां प्रकृतिभूतोऽसि । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणोऽसि तं त्वां ब्रवीमि शंभूश्च मयोभूश्च भूत्वा अभिमां वाहि स्वाहा । अवस्यूरसि । यस्त्वमवस्यूरसि । अवनन्तर्पणं रक्षणं वा तत्सीव्यतीत्यवस्यूः । षिवु तन्तुसंताने इत्यस्य । च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति क्विपि कृते संप्रसारणे च अवस्यूः । दुवस्वांश्च दुवश्च हविर्लक्षणमन्नमुच्यते हविर्लक्षणेनान्नेन युक्तश्च आर्द्रदानुश्च । तं त्वां याचे । शंभूर्मयोभूरित्यादि ॥ ४५ ॥

का० (१८, ६, १,) वातहोमान् जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य बहिर्वेदेरधो दक्षिणतो धुर्युत्तरत उत्तरस्यं दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम । रथहोमानन्तरं तं रथमग्नेरुत्तरतो वेदौ प्राङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन् वायुहोमान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति

सूत्रार्थः । वायव्यानि त्रीणि यजूंषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते हे वायो ! यस्त्वमीदृशोऽसि स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुखमागच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु । वा गतिगन्धनयोः लोट् मध्यमैकवचनम् । कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति समुद्रः उन्दी क्लेदे रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः । आर्द्रदानुः आर्द्रं वृष्ट्यवश्यायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमैहिकं सुखं भावयति प्रापयतीति शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः स्वर्लोकरूपोऽसि । असौ वै लोकः समुद्र इति (९, ४, २, ५) श्रुतेः । स मामभिवाहि । मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात् । अन्तरिक्षलोको वै मारुत इति (९, ४, २, ६,) श्रुतेः ॥ शम्भूः मयोभूः त्वं मामभिवाहि पूर्ववत् ॥ अथ अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्यूः षिवु तन्तुसन्ताने क्विप् च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठि कृते यणादेशः । अयं वै लोकोऽवस्यूरिति । (९, ४, २, ७) श्रुतेः । भूलोकरूपोऽसि । दुवस्वान् दुवोऽन्नं हविर्लक्षणं विद्यते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

यास्ते॑ अग्ने॒ सूर्ये॒ रुचो॒ दिव॑मात॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑।
ताभि॑र्नो अ॒द्य सर्वा॑भी रु॒चे जना॑य नस्कृधि ॥ ४६ ॥
या वो॑ दे॒वाः सूर्ये॒ रुचो॒ गोष्वश्वे॑षु॒ या रुचः॑ ।
इन्द्रा॑ग्नी॒ ताभि॒ः सर्वा॑भी॒ रुचं॑ नो धत्त बृहस्पते॥४७॥

रुक्मतीर्जुहोति । यास्ते । द्वे व्याख्याते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

का० (१८, ६, ६) नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम् । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एनाश्चतस्रः स्वर्णाते कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव ॥ द्वे व्याख्याते (१३,२२–२३) ॥४६॥४७॥

रुचं॑ नो धेहि ब्राह्म॒णेषु॒ रुच॒ꣳ राज॑सु नस्कृधि ।
रुचं॒ विश्ये॑षु शू॒द्रेषु॒ मयि॑ धेहि रु॒चा रुच॑म् ॥ ४८ ॥

रुचं नः । अनुष्टुबाग्नेयी । रुचिं दीप्तिं नः अस्माकं ये

ब्राह्मणाः तेषु धेहि। रुचं च राजसु नः संबन्धेषु कृधि कुरु। रुचं विश्येषु वैश्येषु शूद्रेषु च नः संबन्धिषु कृधि कुरु। मयि च धेहि रुचा दीप्त्या सह दीप्तिम्। अनुत्सन्नधर्माणो यथावयं दीप्त्या भवेम तथा कुर्वित्याशयः। यद्वा ब्रह्मप्रभृतिषु या रुक् तामस्माकं धेहि सर्वथा किं बहुनोक्तेन मय्येव धेहि रुचा सन्ततं रुचम्॥ ४८॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने! नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्सम्बन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय। नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि कुरु श्रुशृणिवत्यादिना हेर्धित्वम् शपो लुक्। विश्येषु वैश्येषु शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु। किञ्च मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः। यद्वा ब्राह्मणराजविट्शूद्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि। शिष्टं पूर्ववत्॥ ४८॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्रमोषीः॥ ४९॥

वारुण्या त्रिष्टुभा जुहोति। तत्त्वा। तदाशास्त इति तदः श्रवणादिह यदः प्रयोगः। यत्प्रयोजनं त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन्। तदयं यजमान आशास्ते हविर्भिरभ्युद्यतैः। अतः अहेडमानः अक्रुध्यन् हे वरुण इह कर्मणि वर्तमान। अस्माकं प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिलक्षणम् बोधि बुध्यस्व। बुद्ध्वा च हे उरुशंस बहुसंस्तव्यमान। आयुः मा प्रमोषी मा अस्माकमायुः खण्डय॥ ४९॥

वरुणदेत्या त्रिष्टुप् शुनः शेपदृष्टा। अत्र द्वौ तच्छब्दौ वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः। हे वरुण! यजामानः हविर्भिः दत्तैः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि याचामि तत् त्वया यजमानाय दी-

यतामित्यर्थः । यामीति याच्ञाकर्मसु (निघ० (३, १९, २,) पठितः । अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति यास्कोक्तेराकारलोपः । कीदृशोऽहम् ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किञ्च हे उरुशंस । शंसनं शंसः स्तुतिः शंसु स्तुतौ उरुर्महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते । इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः । हुझल्भ्यो हेर्धिः वा छन्दसीति (पा० ३, ४, ८८) हेरपित्त्वादृगुणः धलोपश्छान्दसः । किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय मुष स्तेये लुङ् न माङ्योग इति अडभावः पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥४९॥

स्वर्ण घर्मः स्वाहा । स्वर्णार्कः स्वाहा । स्वर्ण शुक्रः स्वाहा । स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा । स्वर्ण सूर्यः स्वाहा ॥५०॥

अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोति । पञ्चभिर्यजुर्भिः । स्वर्णयजुः सूर्याहर्देववचनः स्वःशब्दः । स्वरिव यो घर्मः आदित्य स्तमग्नौ जुहोमि स्थापयामि स्वहाकारेण स्वरिव योऽर्कस्तमादित्ये स्थापयामि । स्वर्ण स्वरिव यः शुक्रस्तमादित्य एवञ्जुहोमि । स्वरिव ज्योतिरग्निस्तमग्नावेव जुहोमि । स्वर्ण । स्वरिव यः सूर्यस्तमुत्तमं करोमि ॥ ५० ॥

पञ्च यजूंष्यग्निदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वः शब्दः । न इवार्थे । अर्काश्वमेधसन्ततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः । तथा च श्रुतिः (९, ४, ३, ८) अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोतीति । अस्यार्थः । अर्कोऽग्निः अश्वमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्तन्वन्तीति संयोजयन्तीति सन्ततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः (९, ४, ३, १८) अग्निरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन् समदधुरिति । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे स्वः न स्वरिव अहरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणीयः आदित्यमग्नौ स्थापयामि असौ वा आदित्यो घर्मो-

ऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति (९, ४, १९) श्रुतेः ॥ स्वरिव सूर्य इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि । अयमग्निरर्क इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति (९, ४, ३, २०) श्रुतेः ॥ स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः स्वर्न देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि । असौ वा आदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति (९, ४, ३, २१) श्रुतेः । स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्वादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमाग्निमग्नावेव जुहोमि स्थापयामि । अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह ददातीति (९, ४, ३, २२) श्रुतेः ॥ एवमग्निं सूर्ये सूर्यमग्नौ सूर्ये च सूर्यमग्नावग्निं च सन्धाय किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्न सूर्य्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा उत्तमं करोमि अव्ययानामनेकार्थत्वात् स्वाहाशब्द उत्तमार्थः सर्वे देवा भिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानारूपोऽस्तीतिवशब्दार्थः । असौ वा आदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तम इति (९, ४, ३, २३) श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

अ॒ग्निं यु॑नज्मि॒ शव॑सा घृ॒तेन॑ दि॒व्यꣳ सु॑प॒र्णं व॒य॑सा बृ॒हन्त॑म् । तेन॑ व॒यं ग॑मेम ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टप॒ꣳ स्वो॒ रुहा॑णा॒ अधि॒ नाक॑मुत्त॒मम् ॥ ५१ ॥

अग्निं युनज्मि तिसृभिराग्नेयीभिः द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तृतीयया पङ्क्त्या । यमग्निं युनज्मि शवसा बलेन घृतेन च । दिव्यं दिवि भवम् सुपर्णं सुपतनम् वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । धूमेन हि महानग्निर्भवति अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरिति श्रुतिः । तेनाग्निना युक्तेन वयङ्गमेम गच्छेम । ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं विगतसन्तापम् सर्वद्वन्द्वोपलक्षणस्तापः । ततोऽप्यधिस्वर्गलोकं रुहाणाः । आरोहन्तः

नाकमुत्तमं च गमेमेत्यनुवर्तते । यत्र गता न अकमसुखं प्राप्नु-
वन्ति स नाको लोकः ॥ ५१ ॥

का० (१८, ६, १६) अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम् । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात् प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः । शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि युजिर्योगे रुधादिभ्यः श्नम् । कीदृशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहन्तं वह्निर्धूमेन महान् भवति । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरिति (५, ३, ५, १७) श्रुतेः । किञ्च तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गच्छेम । गमेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङिति अङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने रूपम् । विगतस्तापो दुःखं यस्य स विष्टपो स्तोकः ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरिष्टात् स्वो रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेमेत्यनुवर्त्तते । रोहतेर्बहुलं छन्दसीति शपि लुप्ते शानचि रूपम् रुहाणा इति । नास्त्यकं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्याᳬं रक्षाᳬंस्यपहᳬंस्यग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृतामुलोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

इमौ ते । याविमौ ते तव पक्षौ अजरौ जरारहितौ पतत्रिणावुत्पतनशीलौ । ताभ्यां च रक्षांसि अपहंसि हे अग्ने । ताभ्यां पक्षाभ्यां पतेम उत्पतेम । सुकृतां लोके सुकृतिनामेव स्थानम् यत्रान्येऽपि ऋषयः जग्मुः गताः प्रथमजाः पुराणाः ॥५२॥

हे अग्ने ! यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशौ अजरौ नास्ति जरा ययोस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीलौ । याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि राक्षसान् त्वमपहंसि ।

उ एवेत्यर्थः। ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम। यत्र सुकृल्लोकं प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः॥ ५२॥

इन्दु॒र्दक्षः॑ श्ये॒न ऋ॒तावा॒ हिर॑ण्यपक्षः शकु॒नो भु॑र॒ण्युः। म॒हान्त्स॒धस्थे॑ ध्रु॒व आ निष॑त्तो॒ नम॑स्ते अस्तु॒ मा मा॑ हिꣳसीः॥ ५३॥

इन्दुर्दक्षः यस्त्वमिन्दुः। इदि परमैश्वर्ये। परमेश्वरः इन्दनो वा। दक्षः उत्साहवान् श्येनः शंसनीयगतिः ऋतावा यज्ञवान्। उदकवान्वा हिरण्यपक्षः शकुनः। आकृत्या भुरण्युः भर्ता महान् प्रभावतः। सधस्थे ब्रह्मणा सह अविभक्तस्थाने। ध्रुव आनिषत्तः स्थिर आनिषण्णः। तस्मै नमः ते तुभ्यमस्तु मां मा हिंसीः॥ ५३॥

हे अग्ने! यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मा हिंसीः हिंसां मा कुरु। कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः इदि परमैश्वर्ये चन्द्रवदाह्लादको वा। दक्षः उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छ्येनः यद्वा शंसनीयगतिः। ऋतावा संहितायां दीर्घः। हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्यरूपौ पक्षौ यस्य। शकुनः पक्ष्याकारः। भुरण्युः, बिभर्तीति भुरण्युः भृञ औणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः। महान् प्रभावेण। ध्रुवः स्थिरः। सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आनिषत्तः समन्तान्निषण्णः। सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधमादस्थयोश्छन्दसीति सधादेशः। नसत्तेत्यादिना निष्ठायां निपातः॥ ५३॥

दि॒वो मू॒र्धासि॑ पृथि॒व्या नाभि॒रूर्ग॒पामोष॑धीनाम्। वि॒श्वायुः॒ शर्म॑ स॒प्रथा॒ नम॑स्प॒थे॥ ५४॥

अश्वनामादियुक्तानं विमुञ्चति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पुरोष्णिग्जगतीभ्याम्। दिवो मूर्द्धासि। द्युलोकोत्तमाङ्गमसि। पृथिव्याः नाभिर्नहनम् ऊर्क् रसः सारः अपाम् ओषधीनां च।

विश्वायुश्च सर्वप्राणिनामायुर्जीवनम् सप्रथाश्च सर्वतः पृथुः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नविभवः । तस्मै ते नमः । पथेः अग्निप्रमुखो हि देवयानः पन्थाः ॥ ५४ ॥

का० [१८, ६, १७] आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्योर्दिवा मूर्धेति प्रत्यृचम । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात् प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्द्वयेन दाक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयी परोष्णिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोष्णिक् अत्राद्यो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्तेनैकाधिका । हे अग्ने ! यस्त्व मीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमो नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखा हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः । कीदृशस्त्वम् दिवा मूर्धा स्वर्लोकस्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः नह्यतेऽनया सा नाभिः नहति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः नहोभश्चेति (उणा० ४, २२७) इन्प्रत्ययो णिश्च भान्तादेशः नित्वादाद्युदात्तः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्युक्तेः पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निनिबन्धनमिति भावः । अपां जलानामोषधीनां व्रीह्यादीनाञ्च ऊर्क् रसः सारः । विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् तदधिजीवनत्वात्तेषामिति भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्त्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नप्रभावः । ईदृशायाग्नये नमः ॥ ५४ ॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भिनत्त । दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याव ॥ ५५ ॥

विश्वस्य मूर्द्धन् यस्त्वं विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य मूर्द्धन् मूर्द्धे अधि उपरि तिष्ठसि । श्रितः आश्रितः बुद्धीन्द्रियाणि सुषुम्नां वा नाडीन् । यस्य च समुद्रे समुन्दने अन्तरिक्षे ते तव हृदयम् अप्सु च आयुर्जीवनम् । तं त्वां याचे । अपो दत्त अ-

पो देहीति वचनव्यत्ययः । एकोऽग्निरिह देवता कथमिति चेत् । उदधिं भिन्त । उदकं धत्त इत्युदधिः । उदकस्य उदादेशः । मेघ उच्यते अत्रापि भिन्धीति प्राप्ते भिन्दतेर्विदरणार्थस्य बहुवचनञ्छान्दसम् । एवं दिवस्पर्जन्यात् अन्तरिक्षात् पृथिव्याः अन्यत्रापि यतो यतो वृष्टिरुपलभ्यते ततस्तत उपादाय नोऽस्मान् वृष्ट्या अवपालय हे अग्ने ॥ ५५ ॥

आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आद्यो व्यूहेन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्णा महापङ्क्तिः । हे अग्ने ! स त्वं नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्वा अव रक्ष वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः । किं कृत्वा दिवो द्युलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्वान्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाज्जलमादायेति शेषः । यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि मूर्धन्शब्दात् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविरूपेण दीप्यसे इत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनत्त्यार्द्रीभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र हृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापीत्यर्थः ॥ यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलाद् वृक्षा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने ! अपो जलानि दत्त देहि उदधिं भिनत्त भिन्द्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते वात्रेत्युदधिर्मेघः तं विदारय मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः । पेषंवासवाहनाधिषु चेति उदकस्योदादेशः । दत्त भिनत्तेत्युभयत्र व्यत्ययो बहुलमिति (पा० ३, १, ८५) वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः । तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणेहागमेः ॥ ५६ ॥

(१) इष्टो यज्ञः । द्वे सामिष्टयजुषी यज्ञाग्निदेवत्ये उष्णिग्गायत्र्यौ । अध्वर्युर्यजमानविषयामाशिषं करोति यस्यास्य सुवर्णदा-

नस्य यजमानस्य इष्टः सम्पादितयज्ञः । भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः आशीर्दा आशिषां च दाता । वरुणप्रभृतिभिर्देवताविशेषैः कृतः । तस्यास्य यजमानस्य नः इष्टस्य अस्माकमभिप्रेतस्य । प्रीतस्य च अस्मान् प्रति । प्रीतः स्निग्ध उच्यते याज्ययाजकयोः स्नेहख्यापनपरं वाक्यमिदमुक्त्वा अथेदानीं द्रविणमाह । त्वमपि हे द्रविण इह यजमाने आगमेः आगमनं कुथाः । स्थानमिदं धनानामित्यभिप्रायः । यद्वा । इष्टो यज्ञो भृगुभिः आर्षेयैर्ब्राह्मणैः। आशीर्दा वसुभिश्च विभक्तिव्यत्ययप्रायः परोऽर्द्धर्चः । सोऽस्माकमिष्टः प्रीतश्च द्रविणमिह आगमयत्विति ॥ ५६ ॥

का० (१८, ६, १९) अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे । समिन्द्रेण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषा (८, १५) होमान्ते इष्टो यज्ञः इष्टो अग्निरिति द्वाभ्यामपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदेवत्या उष्णिग्गालवदृष्टा अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रव्यं प्रत्याह । हे द्रविण ! द्रव्य ! तस्य यजमानस्य इह सदने त्वमागमेः आगच्छ आङ्पूर्वाद्गमेश्च्छत्वाभावे लिङि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्य यजमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य यस्य यजमानस्य यज्ञो भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादिदेवैश्च इष्टः सम्पादितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान् ददातीत्याशीर्दाः क्विप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं धन सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इष्टो अ॒ग्निराहु॑तः पिपर्तु न इ॒ष्टꣳ ह॒विः । स्व॒गेदं दे॒वेभ्यो॒ नमः॑ ॥ ५७ ॥

इष्टो अग्निः । इष्टः कृतयागः अग्निः आहुतः अभिहुतः । पिपर्तु पूरयतु नः अस्मान् । इष्टं हविः कृतयागश्च हविः अस्मान् । इष्टं हविः कृतयागश्च हविः अस्मान् पूरयतु । स्वगेदं

देवेभ्यो नमः। स्वयं गामि च । इदं समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्यो नमः हविर्भवतु ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपर्त्तु पूरयतु ददात्वित्यर्थः नोऽस्मान् पालयत्विति वा ॥ पॄ पालनपूरणयोः लोट् ह्लादित्वाद् द्वित्वम् अर्तिपिपर्त्योश्चेति अभ्यासस्येत्वम्। कीदृशोऽग्निः इष्टः कृतयागः । हविः विभक्तिव्यत्ययः। हविषा आहुतः समन्तात्तर्पितः । किञ्च इदं नमः हविः समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीदृशं स्वगा स्वयं गमनशीलं विभक्तेराकारः ॥ ५७ ॥

यदाकू॑तात् स॒मसु॑स्रोद्धृ॒दो वा॒ मन॑सो वा॒ सम्भृ॑तं॒ चक्षु॑षो वा॒। तद॑नु प्रेत॑ सु॒कृता॑मु लो॒कं यत्र॒ ऋष॑यो ज॒ग्मुः प्र॑थम॒जाः पु॑रा॒णाः ॥ ५८ ॥

यदाकूतात्। अष्टौ वैश्वकर्माणि जुहोति। विश्वकर्माग्निदेवता तृतीया दैवी वा । आद्या जगती तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतस्रोऽनुष्टुभः । यदाकूतात्। यत्कर्म आकूतात् आकूतो नाम प्राक्मनसः प्रवृत्तेरात्मनो धर्मो मनःप्रवृत्तिहेतुः । समसुस्रोत् समस्रवत्। हृदो वा बुद्धेश्च मनसो वा मनसश्च। समसुस्रोदित्यनुवर्तते संभृतं चक्षुषो वा संभारैः संभृतं सत् यच्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः समसुस्रोत्प्रजायते। तदनुप्रेत। तत्प्रजापतिना कृतं कर्म अनुगच्छत सुकृतामुलोकं सुकृतामेव लोकं स्थानम् यत्र ऋषयो जग्मुः यत्रान्येऽपि ऋषयो गताः प्रथमजाः पुराणाः॥५८॥

का० (१८, ६, २२) हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ। साग्निचित्ये मैत्रावरुण्यनूबन्ध्यात्र्यम्बका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्रुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अष्टावृच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टा; आद्या जगती त्रयः पादा एकादशार्णाः चतुर्थश्चतु-

ईशार्णेः । हे ऋत्विजः ! यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगच्छतानुसरत प्रजापतिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत् कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेतेत्यनुषङ्गः स्वर्गं गच्छत । प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः । तत्किं कर्म यत्प्रजापतेराकूतादभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः सङ्कल्पात्मकात् चक्षुषः चक्षुरुपलक्षणम् चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत् संस्रुतं प्रस्रुतम् ब्रह्मणा यत् सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत् कृत्वा स्वर्लोकं गच्छतेत्यर्थः । कीदृशं कर्म सम्भृतं सम्भारैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम् ॥ मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकूतम् । समसुस्रोदिति स्रु गतावित्यस्माल्लङ् बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) जुहोत्यादित्वात् श्लौ द्वित्वम् ॥ ५८ ॥

एतँ संधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तँ स्म जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥

एतँ सधस्थ एतं यजमानं सधस्थं समानस्थानं । देवानां स्वर्गं परिते ददामि परिददामि तव । दानं च रक्षणार्थम् । यं च आवहात् आनयेत् शेवधिं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतम् । शेव इति सुखनाम । जातवेदा अग्निः तञ्च परिददामि । एवं च स्वर्गाख्यं स्थानमुक्त्वा अथेदानीं स्थानिनो देवानाह । अन्वागन्ता कर्मसमाप्त्यनुपदमेव आगन्ता । यज्ञपतिः वः युष्माकमत्र स्थितानाम् तं स्म जानीत । परमे व्योम्नि स्थाने अवस्थितं सन्तम् ॥ ५९ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्थः स्वर्गः तं प्रार्थयते । हे सधस्थ ! एतं यजमानं ते तव परिददामि । जातवेदा अग्निर्यं शेवधिं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतमावहात् आवहति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव परिददामि । उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः ॥ एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गे समर्प्य तत्स्थान् देवा-

मर्थयते अन्विति हे देवाः ! यज्ञपतिर्यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट् । अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं आमीत । स्मेति पादपूरणः । स्वर्गागतः स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः ॥ आवहात् वहतेर्लेट् इतश्च लोपः परस्मै पदेष्विति तिप इलोपः लेटोऽडाटाविति अडागमः । शेव इति सुखनाम (निघ० ३, ६, १७) शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः ॥ ५९ ॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य यदागच्छात् पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथाविरस्मै ॥ ६० ॥

एतं जानाथ । देवदेवत्या एतं यजमानं जानीथ । परमे व्योमन् परमे स्थानेऽवस्थितं सन्तम् । हे देवाः सधस्थाः समानस्थानाः । किञ्च । विद रूपमस्य जानीत रूपमस्य यजमानस्य । प्रत्यभिज्ञानाय ततो विदितरूपः । यदागच्छेत् आगच्छत्पथिभिः देवयानैः । पूजार्थं बहुवचनमुपभोगस्थानभेदाद्वा । अथ इष्टापूर्ते कृणवाथ कुरुथ आविःप्रकाशफले अस्मै ॥ ६० ॥

सह तिष्ठन्ति सधस्थाः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः ! एतं यजमानं जानाथ जानीत लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम् । किञ्च अस्य यजमानस्य रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्यत्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति इलोपाडागमौ तदा इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यजमानायाविः कृणवाथ प्रकटीकुरुत दर्शयतेत्यर्थः । देवा यान्ति येषु ते देवयानाः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । उपभोगस्थानभेदाद्बहुत्वं पूजार्थं वा ॥ इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धिकर्मत्वाद्देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् आपूर्ते चेति वा । कृणवाथ कृञ् कृतौ स्वादिः आडागमश्च ॥ ६० ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सᳬसृ-

जेषामृयश्च । अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने येन वहसीति व्याख्यातौ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

उद्बुध्यस्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वहसि । अनुष्टुप् ॥ एते द्वे व्याख्याते (१५, ५४—५५) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

प्रस्तरेण परिधिना । च स्रुचा च वेद्या च बर्हिषा च ऋचा च ऋगादिभिर्मन्त्रैश्च । इमं यज्ञं नः अस्माकं सम्बन्धिनं नय । हे अग्ने स्वर्गं लोकं देवेषु गन्तवे । देवान् प्रति गमनाय यज्ञे हि गते यजमानो गत एव । स हि तस्य शरीरमित्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम् तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । कीदृशं प्रस्तरेण स्रुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः स्रुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपूलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

यद्दत्तं यत्परादानं यत् पूर्तं याश्च दक्षिणाः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

यद् दत्तम् । भार्याजामातृपुत्रप्रभृतिभ्यः । यच्च परादानम् दीनान्धकृपणेभ्यो दयया । यच्च पूर्तम् स्मृतिविहितं ब्राह्मणभोजनादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वम् अग्निः वैश्वकर्मणः विश्वकर्मैव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितः । स्वर्गे लोके दे-

वेषु मध्ये नः अस्मदर्थमस्माकं वा । दधत् दधातु फलोपभोगार्थम् ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मैव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु फलभोगायेत्यर्थः । तत्किम् यद्दत्तं भार्य्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्धकृपणेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गत्वाद् यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र धारा अनपेता मधोर्घृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

यत्र धाराः । यत्र यस्मिन्देशे धाराः अनपेता अनुपक्षीणाः उपभुज्यमाना अपि क्षयं नयन्ति मधोः मधुनः घृतस्य च । याश्चान्याः सोमादीनाम् । तत् तत्र अग्निः वैश्वकर्मणः स्वः स्वर्गे लोके देवेषु मध्ये नः अस्मान्दधातु ॥ ६५ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्माग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान् दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो घृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्त्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अविनियुक्तत्वादग्निप्रकरणाच्च यजमानदर्शनमेतत् । अग्निरस्मि त्रिष्टुबाग्नेयी अग्निरहमस्मि जन्मना उत्पत्त्यैव जातवेदाः । अथ ह वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति । तद्विन्दते तद्यज्जातंजातं विन्दते तस्माज्जातवेदाः इत्येतदभिप्रायम् यतश्चाहम-

ग्निरस्मि अतो घृतं मे मम चक्षुः । घृतहोमिनमहं पश्यामीत्येतदभिप्रायम् । अमृतं च मम आसन् आस्ये मुखे । यो हि मम मुखे हविर्ज्जुहोति तमहममृतं करोमीति । किञ्च अर्कः अर्चनीयः यज्ञः अस्मि नाम्ना त्रिधातुः ऋग्यजुस्सामाभिः । रजसो विमानः उदकस्य निर्माता किञ्च अजस्रः अनुपक्षीणः । घर्मः दीप्तः उदकरक्षणो वा आदित्यः । अहमस्मि नाम्ना किञ्च हविरप्यहमस्मि नाम्ना । नामशब्दस्य कृतविभक्तिव्यत्ययस्य अस्मिशब्दस्य च सर्वत्र संबन्धः एवमग्न्यद्वैतं मन्त्रार्थः ॥ ६६ ॥

अग्न्यद्वैतवादिनी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञे ऽविनियुक्ता। अग्निप्रकरणत्वाद् यजमान आत्मानमग्नित्वेन ध्यायति जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि । नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽहं जातं विन्दत इति जातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रजसो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता विमिमीत इति विमानः नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युट् । अजस्रः न जसति क्षीयत इत्यजस्रः अनुपक्षीणः जसु उपक्षये नमिकम्पत्यादिना रप्रत्ययः । घर्मः घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्त्ति घर्मः औणादिको मप्रत्ययः दीप्तः आदित्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा । एतादृशोऽग्निरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं घृतहोमिनं पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे पद्दन्न इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या लुक् मन्मुखे हविर्जुह्वतममृतं करोमीति भावः । एवमात्मन्यग्न्यद्वैतं सम्पाद्यम् ॥६६॥

ऋचो नामास्मि यजूꣳषि नामास्मि सामानि नामास्मि । ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचो नामास्मि । अनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं सम्पादयति । ऋग्वेदनामास्मि यजुर्वेदनामास्मि सामवेदनामास्मि । चि-

त्यमग्निमुपतिष्ठते ये अग्नयः आग्नेय्यनुष्टुप् । ये अग्नयः पाञ्च-जन्याः पञ्चचितिका इति श्रुतिः । अस्यां पृथिव्याम् अधि उ-परिस्थाः । तेषामग्नीनामुद्गततमोऽसि यतः अतः प्रार्थ्यसेऽस्मा-भिस्त्वम् । प्र नो जीवातवे सुव । प्रसुव अस्माकं जीवते चिरञ्जीवनाय ॥ ६७ ॥

ऋचः । आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य विनियो-गो नास्ति । यजमानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं सम्पादयति । नाम नाम्नाहमृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि यजूंषि नामास्मि यजुर्वेदरूपो-ऽस्मि सामानि नामानि नामास्मि सामवेदो नाम्नास्मि ॥ का० (१८, २, २३) चित्रोऽसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नय इति । चित्यस्याग्नेः चित्रोऽसीति नाम विधाय तमुपतिष्ठते कर्मशेषं समा-प्येदमुपस्थानं कार्यमुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये अग्नयो वर्त्तन्ते । कीदृशाः पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा येषां ते पञ्च-जनास्त एव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः । हे चित्याग्ने ! तेषां पृथि-वीस्थानाममीषां त्वमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि अतो नोऽस्मान् जीवा-तवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रेरय चिरं जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति (उ-णा० १, ७९) आतुप्रत्ययः व्यवहिताश्चेति प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यव-धानम् ॥ ६७ ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वा-वर्तयामसि ॥ ६८ ॥

चित्यमग्निमुपतिष्ठते । वार्त्रहत्याय इन्द्र एतत्समर्चमपश्यादि-ति श्रुतिः । प्रथमे गायत्रीत्रिष्टुभौ । इन्द्रो वृत्रादेवतावार्त्रहत्याय वृत्रो येन शवसा बलेन हन्यते तत् वार्त्रहत्यं शवस्तस्मै वार्त्र-हत्याय शवसे । पृतनाषाह्याय च पृतनाः संग्रामाः येन शवसा अभिभूयन्ते तत्पृतना सहं बलं तस्मै पृतनासहाय । सहतिर-

भिभवार्थः इन्द्र त्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयामः ॥ ६८ ॥

का० (१७, ७, १—२) चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरेके दशभिर्वा । मृत्पूरणानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दशभिर्वेति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः आद्ये द्वे वृत्रेन्द्रदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र ! वयं त्वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः इदन्तो मसि उपातिष्ठामहे । किमर्थं शवसे बलाय त्वद्बलवृद्धये इत्यर्थः । कीदृशाय शवसे वार्त्रहत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य हत्यायां हनने कुशलं वार्त्रहत्यं वृत्रघातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः पृतनाषाह्याय पृतना शत्रुसेना सह्यतेऽभिभूयते येन यत् पृतनासाह्यं तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थायेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

स॒ह॒दा॑नुं पुरुहूत क्षि॒यन्त॑मह॒स्तमि॑न्द्र॒ सम्पि॑ण॒क् कुणा॑रुम् । अ॒भि वृ॒त्रं वर्ध॑मा॒नं पिया॑रुम॒पाद॑मिन्द्र त॒वसा॑ जघन्थ ॥ ६९ ॥

सहदानुम् । सहेति बलनाम । बलस्य दातारम् युध्यस्वानेन सह त्वं संपूर्णबलः अयं च तुच्छबल इत्येवं यः शत्रुमुपस्ताभयते स सहदानुः तं सहदानुम् । यद्वा सह एकीभूय यो दुर्मन्त्रान्ददाति स सहदानुः तं सहदानुं शत्रुम् । हे पुरुहूत बहुभिराहुत । क्षियन्तं निवसन्तम् इहैव अहस्तं कृत्वा युद्धेन निर्जित्य संपिणक् संपिण्डीं कुरु । तं कुणारुम् कणन्तम् दुर्वचोऽभिधायिनम् । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनर्योऽयमपरो वृत्रस्तम् अभिभूय वृत्रं वर्द्धमानम् । पियारुम् पियतिर्हिंसाकर्मा । देवानां हिंसितारम् अपादं कृत्वा गमनासमर्थं कृत्वा तवसा बालेन जघन्थ । जहि ॥ ६९ ॥

हे पुरुहूत ! पुरुभिर्बहुभिर्हूतोऽभिहूतः पुरुहूतः हे बहुभिराहूत ! हे इन्द्र ! त्वं सहदानुं शत्रुमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिग्धि चूर्णय । सह इति बलनाम (निघ० २, ९, १७) सहो बलं द-

तीति सहदानुः पृषोदरादित्वात्सहः शब्दान्त्यलोपः नुप्रत्ययो ददा-तेः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेर्य बलं ददाति स सहदानुः यद्वा सह एकीभूय योद्धुमन्त्रं ददाति सहदानुः शत्रुः। कीदृशं क्षियन्तं क्षियति वसतीति क्षियन् तम् क्षि निवासगत्योः तु-दादिः शतृप्रत्ययः निकटे वसन्तम्। कुणारुं कणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् क्वण शब्दे औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः सम्प्रसारण-श्च। पिष्लृ संचूर्णने लङि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् श्नम् संपूर्वः अडभावस्त्वार्षः षस्य कुत्वमार्षम्। हे इन्द्र! वृत्रं दैत्यमपादं पाद-हीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्थ जहि सम्यक् मारय छन्द-सि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लिट्। कीदृशं वृत्रं वर्धमानं जगद् व्याप्नुवन्तम्। पियारुं सुराणां हन्तारं पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६९ ॥

वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः। यो अ॒स्माँ२॥ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑ ॥ ७० ॥

विन इन्द्र। मृगो न भीम इति वै मृध्यौ द्वे अनुष्टुप्त्रि-ष्टुभौ पूर्वा व्याख्याता ॥ ७० ॥

शासदृष्टानुष्टुप्। व्याख्याता (८, ४४) ॥ ७० ॥

मृगो न भी॒मः कु॑च॒रो गि॑रि॒ष्ठाः प॑रा॒वत॒ आ ज॑-गन्था पर॑स्याः। सृक॑ᳫं स॒ᳫं शाय॑ प॒विमि॑न्द्र ति॒ग्मं वि शत्रू॑न् ताढि॒ वि मृधो॑ नुदस्व ॥ ७१ ॥

वै॒श्वा॒न॒रो न ऊ॒तय॒ आ प्रया॑तु परा॒वतः॑। अ॒ग्निर्नः॑ सुष्टु॒तीरुप॑ ॥ ७२ ॥

मृगो न मृग इव। मृगो व्याघ्रो वा सिंहो वा। भीमो भीषणः कुचरः कुत्सितचारी हिंस्रः प्राणिवधजीवनः। गिरि-ष्ठाः पर्वताश्रयः स यथा कांश्चिद्दैत्यप्राणिविशेषान्हन्ति तैरन-भिभूयमानः एवं त्वं परावतः दूरप्रदेशदाहूयमानान् आजगन्थ आगच्छ। आगत्य च शृणु। यत्प्रार्थ्यसेऽस्माभिः। सृकं श-

रणं वज्रं संशाय । शो तनूकरणे तीक्ष्णीकृत्य । पविं शत्रुकार्येषु मन्तारम् हे इन्द्र । तिग्मम् तेजनम् उत्साहवन्तम् । ततो विशत्रून्ताढि विताढि । ताडयतेर्हिंसाकर्मण एतद्रूपम् । विमृधो नुदस्व प्रेरयस्व मृधः संग्रामादपुनरागमनाय ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो नः । वैश्वानरदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ । वैश्वानरोऽग्निः नः अस्माकम् । ऊतये अवनाय तर्पणाय आप्रयातु आगच्छतु परावतः । किञ्च । सुष्टुतीरुप । अस्माकं च शोभनाः स्तुतीः उपश्रोतुम् आप्रयातु ॥ ७२ ॥

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र ! परस्याः परावतो दूरतराद्देशादाजगन्थ आगच्छ परावच्छब्दो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोडर्थे लिट् । आगत्य च शत्रून् विताढि विशेषेण ताडय । मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा पविं वज्रं संशाय तीक्ष्णीकृत्य शो तनूकरणे ल्यप् । कीदृशं पविं सृकम् सरति शत्रुशरीरं गच्छतीति सृकः तम् तिग्ममुत्साहवन्तम् तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति (निरु० १०, ६) यास्कः । क इव मृगो न मृग इव यथा मृगः सिंहो दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति । कीदृशो भीमः भयङ्करः । कुचरः कुत्सितं चरति गच्छति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः । ताडयतिर्हिंसाकर्मा तस्य हौ परे छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वे णिचो लोपः हुझल्भ्यो हेर्धिः ष्टुत्वम् ताढि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीरुप उपश्रोतु परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु । किमर्थं नोऽस्माकमूतये रक्षणाय अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

पृष्टो दिवि । योऽग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोऽयमिति । दिवि

आदित्यात्मना व्यवस्थितः मुमुक्षुभिः । तत्र ह्येवं श्रूयते । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते । स इन्द्रः स प्रजापतिः स ब्रह्मेति । यश्च वैश्वानरोऽग्निर्विद्युदात्मना मानुषि स्थितः । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे लोके पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । उदकार्थिभिः कोऽयं नाम द्विपदचतुष्पदजीवनहेतुः । यश्चाग्निर्वैश्वानरोऽस्मिन् लोके व्यवस्थितः पृष्टोऽग्निहोतृभिर्होतृपर्यन्तैः कोऽयं तापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वा ओषधीभिराविवेश आविष्टः । यश्च वैश्वानरोऽग्निः सहसा बलेन मथ्यमानोऽध्वर्युणा कोऽयं निर्ममन्थ इति पृष्टो दिदृक्षुभिः । स नः सोऽस्मान् दिवा अहनि पातु रक्षतु । स च नक्तं रात्रौ पातु रिषः विनाशात् । रिषति हिंसाकर्मा । दिवा नक्तमिति सन्तत्यर्थं वचनम् ॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षात्वित्यर्थः । स कः योऽग्निर्दिवि द्युलोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्टः अन्तरिक्षे यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः । यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः पृष्टः अन्तरिक्षनामसु (निरु० १, ३, ९) पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा ओषधीः सर्वा व्रीह्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति । यश्च सहसा बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं मथ्यत इति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो बधात् पातु रिषतिर्हिंसाकर्मामास्मान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अ॒श्याम॒ तं काम॑मग्ने॒ तवो॒ती अ॒श्याम॑ र॒यिꣳ र॑यिवः सु॒वीर॑म् । अ॒श्याम॒ वाज॑म॒भि वा॒जय॑न्तो॒ऽश्याम॑ द्यु॒म्नम॑जरा॒जरं॑ ते ॥ ७४ ॥

अश्याम तं द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ कामवत्यौ । अश्याम

प्राप्नुवाम तं कामं यत्कामा एतत्कुर्मः । हे अग्ने तव ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन च । अश्याम रयिं धनम् हे रयिवः धनवत् सुवीरं कल्याणपुत्रम् । अश्याम च वाजमन्नम् अभिवाजयन्तः । वाजतिरर्चतिकर्मा । अभिपूजयन्तोऽग्निम् अन्यानपि पूजयितव्यान् । अश्याम द्युम्नं यशः हे अजर जरारहिताग्ने । अजरं द्युम्नविशेषणमेतत् अनुक्षितिधर्मन् ते तव प्रसादात् ॥ ७४ ॥

भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! तव ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । अशूङ् व्याप्तौ विकरणव्यत्ययेन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्सम्बुद्धौ हे रयिवः ! धनवन् ! सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४, ३५) वाजयन्तो वह्निमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात् प्राप्नुयाम । हे अजर ! नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित ! अजरमक्षीणं ते तव द्युम्नं यशो वयमश्याम सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य । यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ७५ ॥

वयन्ते । हि शब्दो यस्मादर्थे । हि यस्माद्वयं ते तुभ्यम् अद्य ररिम । रा दाने । ददिम कामं पुरस्कृत्य हविः कामप्राप्त्यत्यर्थं वा हविः कामशब्देनोच्यते । उत्तानहस्ताः त्यक्तकृपणभावाः । अबद्धमुष्टिकाः असंवृताङ्गुलय इति यावत् नमसा नमस्कारेण प्रणिपातेन । उपनिषद्य उपसंगम्य निषदनं कृत्वा । अतः यजिष्ठेन यष्टृतमेन मनसा यक्षि यज देवान् अस्रेधता अनन्यगतेन देवताया याथात्म्यचिन्तनसंतानैकरसेन । मन्मनाः मननेन विप्रः सन् मेधावी सन् । हे अग्ने ॥ ७५ ॥

उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। हे अग्ने! हि यस्मात्कारणात् वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन् दिने कामं हविः ररिम दद्मः काम्यतइष्यत इति कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि दृश्यत इति ररिमेत्यस्य संहितायां दीर्घः। किं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसङ्क्रम्य नमस्कृत्य निकटमागत्य हविर्दद्म इत्यर्थः। कीदृशा वयम् उत्तानहस्ताः। उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः। तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थ। कीदृशेन मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ याजिष्ठं तेन तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः यागतत्परेणेत्यर्थः। तथा अस्रेधता स्रिध गतौ स्रेधति अन्यत्र गच्छति स्रेधत् न स्रेधदस्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः। मन्मना मन्यते देवमाहिमानं जानाति मन्म तेन मन्यतेर्मिन् प्रत्ययः देवतायाथात्म्यज्ञेनेत्यर्थः। यत एतादृशेन मनसा वयं हविः ररिम अतो हे अग्ने! विप्रो मेधावी त्वं देवान् यक्षि यज मद्दत्तेन हविषा। देवांस्तर्पयेत्यर्थः यजतेर्बहुलं छन्दसतीति शपि लुप्ते मध्यमैकवचने षत्वे ष्टुत्वे यक्षीति रूपम्। विप्रो अग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तः पादमव्यपर इति प्रकृतिभावः॥ ७५॥

धा॒म॒च्छद॒ग्निरिन्द्रो॑ ब्र॒ह्मा दे॒वो बृह॒स्पति॑ः। सचे॑तसो॒ विश्वे॑ दे॒वा य॒ज्ञं प्राव॑न्तु नः शु॒भे॥ ७६॥

धामच्छत्। वैश्वदेव्यनुष्टुप्। धामच्छत्। धामशब्दः स्थानवचनः स्थानानि न्यूनानि पूरयति अतिरिक्तानि समीकरोति यः स धामछत् एवं धामच्छच्छब्दः देवशब्दश्च सर्वत्र संबध्यते। योऽग्निर्देवो धामछत् यश्चेन्द्रः। यश्च ब्रह्मा यश्च बृहस्पतिः। एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः चेतश्शब्दो प्रकारवचनः यज्ञं प्रावन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्तु। नः अस्माकम् शुभे स्विष्टे च॥ ७६॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप्। एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः अन्यूनातिरेक एव कर्मणो रक्षणम्। शुभे इष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापयन्त्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु। एते के अग्निः। देव इति सर्वत्र स-

स्कन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्जीवः । विश्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि छादयति आच्छादयति धामच्छत् छादयतेः क्विपि ह्रस्व इति क्विपि णिलोपे धातोर्ह्रस्वः धाम्नां छदनं न्यूनानां पूरणमतिरिक्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति वा । समानज्ञाना अग्न्यादयो मद्यज्ञं रक्षन्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्वं य॑विष्ठ दा॒शुषो॒ नॄँः पा॑हि शृणु॒धी गिरः॑ । रक्षा॑ तो॒कमु॒त त्मना॑ ॥ ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

त्वं यविष्ठ । इति व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

न ह्येषु प्रत्यक्षकृतमस्ति अनृषेरतपसो वेत्युपक्रम्य भूयोविद्यःप्रशस्यो भवतीति चाभिधायाह तस्माद्यदेव किञ्चानूचानो भवत्यार्षं तद्भवतीति अतोऽयमार्षेयो ग्रन्थ इति विद्वद्भिरादरणीयः ॥ ७८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऋष्यादि प्रागुक्तम् व्याख्याता च (१३. ५२) ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहीधरकृते वेददीपेऽष्टादश ईरितः ।
वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चित्युपस्थावसानकः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

स्वाद्वीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृताममृतेन । मधुमतीं मधुमता सृजामि सꣳ सोमेन ॥ सोमोऽसि । अश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥ १ ॥

अथ सौत्रामणी त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते अग्न्यङ्गत्वात् सौत्रामण्या अनन्तरमुपक्रमः । तत्र प्रजापतिर्यज्ञमसृजतेत्युपक्रम्य स एतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सौत्रामणीमिति सौत्रामण्याः प्रजापतिर्ऋषिः । अथापरम् इन्द्रभैषज्यार्थमाश्विनौ सरस्वती च सौत्रामणी ददृशुः । सुरा संधीयते । स्वाद्वीन्त्वा । सुरादेवत्यानुष्टुप् । स्वाद्वीन्त्वा । स्वादुशब्दो मिष्टवचनः । स्वादुरसां त्वाम् । स्वादुनामृष्टेन तीव्राम् । तीव्रशब्दः पटुवचनः । पट्वीं शीघ्रमदजनकाम् । तीव्रेण पटुरसेन अमृताम् । अमृतेन मधुमतीम् मधुरस्वादोपेताम् मधुना । चतुर्णां वाक्यानां शेष उच्यते । सृजामि सꣳसोमेन । ते प्राग्धातोः छन्दसि परेऽपीति उपसर्गसङ्गात् संसृजामि स्वाद्वीं त्वां सुरां स्वादुना सोमेनेति एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यजूंष्युत्तराणि । सोमोऽसि । यस्त्वं मन्त्रेणोक्तः सोमसंसर्गात् तं त्वां ब्रवीमि । अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व पाको विपरिणामः । सरस्वत्यै पच्यस्व इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥१॥

कृपानाथं रमाकान्तं नत्वा नृहरिमीश्वरम् ।
एकोनविंशे स्वध्यायेमन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥

अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः ॥ ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः ॥ अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्लीबाद्वा क्रीत्वा

सीसेन शष्पं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्मान् सूत्रेण लाजान् केनाचिद्द्रव्येण नग्नहुम् विरूढा व्रीहयः शष्पम् विरूढा यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवंशात्वकाबृहच्छत्राचित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धा–धान्यक–यवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढयवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः । शष्पतोक्मलाजनग्नहून्दक्षिणद्वारेणाग्निगृहं नीत्वा संचूर्ण्य दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू बहुजले पक्त्वा शृतालम्भनानन्तरं तयोश्चर्वोर्निःस्रावमुष्णं पृथक् पात्रयोरादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् द्वयं चूर्णाचामरूपं मासराख्यम् । का० (१९, १, २२) ओदनौ चूर्णमासरैः सꣳसृज्य स्वाद्वीं त्वाꣳशुनेति त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनो व्रीहिश्यामाकचरू चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालानैर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । चरू उद्वास्य द्वयोः पृथक् ।चामग्रहणम् ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा । ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः स्वाद्वीं त्वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौदनयोराद्वालनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः ॥ स्वाद्वीं त्वा । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुरारूपः सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः । हे सुरे ! त्वा त्वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि छन्दसि परेऽपीति समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मिष्टा मिष्टरसाम् । तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कट्वीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् । मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम् । कीदृशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन ॥ सोमोऽसि ।

चत्वारि यजूंषि सुरादेवत्यानि। पूर्व एव विनियोगः। सोमोऽसि दैव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुरुष्णिक् इन्द्राय यजुर्बृहती। हे सुरे! त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व विपरिणम पाको विपरिणामः सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कीदृशायेन्द्राय सुत्रामणे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायतेरातो मनिन्निति मनिन् ॥१॥

परीतो षिञ्चता सुतꣳ सोमो य उत्तमꣳ हविः। दधन्वा यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥२॥

एकस्याः पयसा कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति। परीतः। सौमी बृहती। द्वितीयपादप्रभृतिव्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। यः सोमः उत्तमं हविः सर्वेषां हविषाम्। यश्च दधन्वान् धारयितवान् यजमानम्। यश्च नर्यो नृभ्यो हितः। यश्च अध्वर्युः अप्सु अन्तर्व्यवस्थितं सन्तम् आसुषाव अभिष्टुतवान् सोमम् अद्रिभिः ग्रावभिः तम्परिषिञ्चत अभिष्टुत सोमम् इतः गोरुधस उपादाय परिश्रुतम् ॥ २ ॥

का० (१९, १, २३—२८) एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च। सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीयेऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च। तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सुत्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः ॥ भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती। हे ऋत्विजः! इतो गोः सकाशाद् गृहीतेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिस्रुद्रूपं परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सत्सु ओका-

रमितः सिञ्चतौ सोपध इति (प्रातिशा० ३, ३, ९) सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्याकारस्य ओकारः अन्येषामपि दृश्यत इति सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः। तं कम् यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां श्रेष्ठम यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यजमानं धारितवान् धन शब्दे क्वसुप्रत्ययः। अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्त्तमानं यं सोममद्रिभिः ग्रावाभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः। इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः। इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

तिसृभिर्गायत्रीभिः परिस्रुतम्पुनाति। वायोः पूतः। योऽयं वायोः पवित्रेण उदरान्तरवर्तिना पूतः सन् प्रत्यङ् अधोमुखः सोमः अतिद्रुतः सः इन्द्रस्य युज्यः। इन्द्रेण सह योगमर्हति सखा सहायः सुक्रीडनकः अगर्ह्यः सोमवामिनः पुनाति वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतः प्राङ् प्रागञ्चनः मुखतः सोमः अतिद्रुतः यः स इन्द्रस्य युज्यः योगार्हः सखा ॥ ३ ॥

का० [१९, २, ७—९] सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतामिति (४, क०) वायोः पूतः इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः। वायोः पूत इति कण्डिकायां द्वे ऋचौ पुनाति त इति तृतीयां तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सते वारणामिति केचित् मुखेतराच्छिद्रसोमवामिनो यजमानस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः ॥ ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम्। प्रत्यञ्चति अधो गच्छति प्रत्यङ् अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण उदरान्तर्वर्त्तिना पूतः शुद्धः। कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगर्ह्यः

सहायः ॥ प्राश्नत्यूर्ध्वं गच्छति प्राङ् मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्त्तिना पूतः य इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

पुनाति ते परिस्रुतꣳ सोमꣳ सूर्य्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

समृद्धिकामस्य पुनाति । पुनाति ते यजमानस्याचष्टे ऽध्वर्युः । पुनाति तव परिस्रुतं सुरां सोमञ्च सूर्यस्य दुहिता । यद्वा लुप्तोपमानमेतत् पुनाति ते परिस्रुतं सोममिवेति । यद्वा पुनाति तव परिस्रुतं सोमरूपापन्ना सूर्यस्य दुहिता । श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता वारेण गोऽश्ववालवालेन । शश्वता शाश्वतिकेन । तना । तनेति धननाम धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेन ॥ ४ ॥

अध्वर्युर्यजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान सूर्य्यस्य दुहिता पुत्री श्रद्धा ते तव परिस्रुतं सुरां सोमञ्च पुनाति शोधयति । श्रद्धा वै सूर्य्यस्य दुहितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत् पवित्रं करोति । यद्वा सोमं सोमरूपापन्नां परिस्रुतं श्रद्धा पुनाति । केन वारेण वालेन रलयोरैक्यम् गोऽश्ववालवालेन । कीदृशेन वारेण शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना तनेति धननाम (निघ० २, १०, १९) तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्म क्षत्रं पवते तेजं इन्द्रियꣳ सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

अजविलोमपवित्रेण । पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रम् । व्यवहितपदप्रायः प्रथमोऽर्द्धर्चः । यस्मात्कारणात् सोमः सुतः सोऽभिषुतः ब्रह्म क्षत्रं पवते । तेज इन्द्रियं च पवतिर्जननार्थः । ब्रह्म जनयति क्षत्रञ्च तेजश्च इन्द्रियं च । यस्मात्त्वं सुरया सुतः सु-

रया तीव्रः कृतः मदाय भवसि मदजनको भवसि अतः कारणाच्छुक्रेण शोचिष्मता दीप्तिमता रूपेण मन्त्रजनितेन । हे देवदेवताः पिपृग्धि प्रीणीहि । रसेन चान्नं यजमानाय धेहि देहि॥५॥

का० (१९, २, १०) उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति । अजमेषलोमकृतपवित्रेण वेतसपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्णः अन्यावेकादशार्णौ तेन ऽयधिका । हे देव सोम ! शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षात्रयं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृशसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान् यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे एष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

पयोग्रहान् गृह्णाति । कुविदङ्गेति व्याख्यातम् । उपयामगृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वा सुत्राम्णे । शोभनं त्राणमस्याश्विभ्यां सरस्वत्यै च कृतमिति सुत्रामा सादयति । एष ते योनिः तेजसे त्वां सादयामि वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥६॥

का० (१९, २, १२—१३) पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी । एवं सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति मन्त्रपाठे उपयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः ॥ ततश्चैते

मन्त्राः । कुविदङ्गेत्यृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । ऋग् व्याख्याता (१०, ३२) हे पयोग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः तेजसे तेजोऽर्थं त्वां सादयामि ॥ द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यार्थं त्वां सादयामि ॥ तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां सादयामि । एतेषां क्रमादश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

नाना हि वां देवहितꣳ सदस्कृतं मासꣳसृक्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष मा मा हिꣳसीः स्वां योनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥

सुराग्रहान् गृह्णाति । नाना हि हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्मान्नाना पृथक् पृथक् वां युवयोः सुरासोमयोः । देवहितं देवानां पथ्यं देवैर्वाहितं धारितं स्थापितम् सदस्थानं कृतम् । द्वे हि वेदी भवतः सुरापयसी ननाभूते अतो ब्रवीमि । मासं सृक्षाथाम् माससर्गं कुरुतम् । परमे व्योमन् स्थाने आहवनीयाख्ये । दक्षिणे ह्यग्नौ सुराहूयते । किञ्च यतश्च सुरा त्वमसि शुष्मिणी बलवती अशान्ता । तस्मात्सुरां पीत्वा रौद्रमना इति सोमश्च एव प्रख्यातगुणः शान्तः । अतो ब्रवीमि । सर्वथा मा मा हिंसीः सोमं स्वयोनिस्थानमाविशती सती । माशब्दोऽनुदात्तोऽनर्थकः ॥ ७ ॥

का० (१९, २, २०) स्थालीभिः सौराणाना हि वामिति व्यत्यासम् । नाना हीति मन्त्रेण मृण्मयस्थालीभिस्त्रीन् सुराग्रहान् गृह्णाति । व्यत्यासमित्ययमर्थः आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वा साद्याश्विनसु-

राग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ । क्रमेण वा । उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः ॥ सुरासोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमौ ! हि यस्मात्कारणाद्वां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः । कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योम्नि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवां मा संसृक्षाथां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये पयो हूयते दक्षिणाग्नौ सुरा हूयते अतो न संसर्गः । सृज विसर्गे लुङ् । एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह हे सुरे ! त्वं सुरा असि कीदृशी शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं वीर्य्यमैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसि । आश्विनन्तेजः साक्षात्त्वमिति शेषः । एवं सर्वत्र । सारस्वतं वीर्यम् ऐन्द्रं बलम् । सादयति । एष ते योनिः मोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय त्वा । महसे त्वा महत्त्वाय मह पूजायाम् ॥ ८ ॥

आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बधिवीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वामिति शेषः ॥ सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि । महसे महत्त्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्रः ॥ ८ ॥

तेजो॑ऽसि॒ तेजो॒ मयि॑ धेहि । वी॒र्य॑मसि वी॒र्यं॒ मयि॑ धेहि । बल॑मसि॒ बलं॒ मयि॑ धेहि । ओजो॒ऽस्योजो॒ मयि॑ धेहि । म॒न्युर॑सि म॒न्युं मयि॑ धेहि । सहो॑ऽसि॒ सहो॒ मयि॑ धेहि ॥ ९ ॥

पयोग्रहान् श्रीणाति । तेजोऽसि । तेजोऽसि यतः अतस्त्वां ब्रवीमि । तेजो मयि धेहि । यो हि मदात्मकः स तत्र नियोगमर्हति । वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि बलमसि बलं मयि धेहि । तुल्यव्याख्यानानि । सुराग्रहान् श्रीणाति । ओजोऽसि ओजो मयि धेहि मन्युरसि मन्युम्मयि धेहि सहोऽसि सहो मयि धेहि तेजः प्राकोलनमात्मनः मन्युः कोपः सहो बलम् ॥ ९ ॥

का० (१९, २, १६) गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति । आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सावनात्प्राक् द्वे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रीणि यजूंषि पयोदेवत्यानि आद्यं यजुर्बृहती । हे पयः ! त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यत इति न्यायात् ॥ का० (१९, २, १७) उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः । यजुः पङ्क्तिः । हे ग्रह ! त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥ का० (१९, २, १९) यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह ! त्वं बलमसि अतो मयिविषये बलं धेहि ॥ का० (१९, २, २२—२३) सुराग्रहाञ्श्रीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिꣳहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासंख्यम् । वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके वृकादिकेशैर्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं सैंहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि

हे सुरे ! त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ९ ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणꣳ सिꣳहꣳ सेमं पात्वꣳहसः ॥ १० ॥

श्येनपत्राभ्याम् पावयतौ यजमानम् । व्याघ्रम् । अनुष्टुप् । विषूचिका स्तुतिः । विषु निपातो नानावचनः अञ्चतिर्गत्यर्थः । अन्तर्व्यापत्तिर्नानाञ्चना विषूचिकेत्युच्यते व्याधिविशेषः । या विषूचिका व्याघ्रं वृकं चोभावपि रक्षति । नहि तयोरपरिणामजनिता व्यापत्तिः । किमेतावेव यो रक्षति नेत्याह । श्येनपतत्रिणम् । पतनशीलम् । स हि वधजीवनः प्राणिनो ग्रहीतुमवश्यं पतति । सिंहञ्च । सा इमं यजमानं पातु अंहसः पापात् पापसमूहव्याप्तेः । व्याधीनामधिष्ठात्र्यो देवता सन्ति ताः प्रार्थ्यन्ते ॥ १० ॥

का० (१९, २, २६) दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्येनपत्राभ्यां या व्याघ्रमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तः पात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः दीक्षावदित्येकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ॥ हैमवर्चिदृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिष्ठात्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अञ्चति गच्छति विषूची सैव विषूचिका रोगविशेषः केऽण इति ङीपो ह्रस्वः या विषूचिका व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्येनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति न हि तेषामन्नपरिणामजनितो दोषः सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेतुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥१०॥

यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । एतत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मया ॥ सम्पृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त । विपृच स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्त ॥११॥

अग्निं प्रेक्षयति । यदापिपेष । आग्नेयी बृहती । पिपेषेति लिट उत्तमपुरुषैकवचनम् । यदहम् आपिपेष आपिष्टवान् पद्भ्याम् । मातरं पुत्रः प्रमुदितः प्रहृष्टः सन् । धारयन्पिबन्स्तनम् । तदेतत् तव समक्षम् हे अग्ने अनृणः ऋणत्रयरहितः । कृतकृत्यो भवामि यत एवमतो ब्रवीमि उत्क्षिप्य भुजम् । अहतौ अहिंसितौ पितरौ पितामात्रेत्येकशेषः । मया यो हि प्रत्युपकर्तुमसमर्थः । तेनैव मातापितरौ हिंसितौ भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संमृशति । सपृचं स्थ पृची सम्पर्के । संपृचन्तीति संपृचः स्थ स्वया क्रियया व्यपादिश्यन्ते य दास्यन्ते संपृस्थतानहं ब्रवीमि । सं मा भद्रेण पृंक्त संसृजत मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन । सुराग्रहान् संमृशति । विपृचस्थ ये यूयं विपृचः वियोगकारिणः स्थ तानहं ब्रवीमि । पाप्मना विपृङ्क्त विगतसंसर्गं पाप्मना मां कुरुत ॥ १२ ॥

का० (१९, २, २७) अग्निं प्रेक्षयाति यदापिपेषेति । अग्निं प्रेक्षस्वेति प्रैषेणाध्वर्युर्यजमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या बृहती । पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन् सन् यत् मातरं जननीमापिपेष पिष्टवान् पद्भ्यां पीडितवान् पिषेर्लिट उत्तमैकवचनम् हे अग्ने ! तत् एतत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पितरौ मातापितरौ अहतौ न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोर्हन्तेति भावः ॥ का० (१९, २८) पयोग्रहसम्मर्शनꣳ सम्पृच स्थेति । यजमानः सहैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः ॥ पयोग्रहदेवत्यम् । यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयोग्रहाः ! यूयं सम्पृचः स्थ सम्पृञ्चन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत एव संयोजका भवत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्त संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः । सम्पूर्वात् पृचेः क्विप् । पृचे रौधादिकाल्लोट् सम्पृङ्क्त ॥ का० (१९, २, २९) विपृच स्थेति सौराणाम् । यजमा-

नं सौरग्रहान् संमृशतीत्यर्थः ॥ हे सुराग्रहाः ! यूयं विपृचः स्थ विपृञ्चन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मा मां पाप्मना कल्मषेण विपृङ्क्त निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

दे॒वा य॒ज्ञम॑तन्वत भेष॒जं भि॒षजा॒श्विना॑ । वा॒चा सर॑स्वती भि॒षगिन्द्रा॑येन्द्रि॒याणि॒ दध॑तः ॥ १२ ॥

देवा यज्ञम् । विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्यां सोमसंपद्दर्शनार्थः । निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं वक्तव्यमर्थस्य सुखबोधाय इन्द्रस्य किलानुपहूतसोमपानाद्विग्नस्तस्य नमुचिरसुरोऽपिबत् समस्तं वीर्यं तत्र देवैरिन्द्रस्य भेषजं कृतम् । तत्राश्विनौ भिषजौ सरस्वती च ओषधं सौत्रामणी । यद्देवा यज्ञमतन्वत विस्तारितवन्तः । भिषजम् भेषजस्य कर्तारं सौत्रामण्याख्यम् अथ तदा भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ । इह चतुर्थः पादः संबध्यते द्विवचनत्वात् । इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । वाचा च त्रयीलक्षणया सरस्वती तदा भिषक् स्यात् ॥ १२ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकाण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणरूपातो विनियोगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहूतसोमपानाद् भ्रष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भैषज्यं कृतम् तत्राश्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्वौषधम् । तथा च श्रुतिः(१२, ८, ३, १) त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रꣳ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखात् प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामँस्तानि पशून् प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान् सौत्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञꣳ समभरन् सौत्रामणीं भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चंस्ततो वै स देवानाꣳ श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यत इति ॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं

भेषजमिन्द्रस्यौषधरूपमतन्वत विस्तारयामासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः । सरस्वती च वाचा त्रयीलक्षणया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्य्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥१२॥

दीक्षायै रूपꣳ शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि । क्रयस्य रूपꣳ सोमस्य लाजाः सोमाꣳशवो मधु ॥१३॥

दीक्षायै रूपम् । शष्पाणि नवप्ररूढानि व्रीहयः । प्रायणीयस्य तोक्मानि नवप्ररूढाय वा तोक्मानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य सोमक्रयस्येति समासप्राप्ते पदयोर्व्यत्ययो रूपशब्देन व्यवधानश्च छान्दसम् । सोमक्रयरूपं लाजाः सोमांशवश्च लाजा एव मधुरस्वादाः ॥ १३ ॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति । शष्पाणि नवप्ररूढव्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्येयानि । एवमग्रेऽपि । तोक्मानि नवप्ररूढयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम् । सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् लाजाः सोमक्रयरूपेण ध्येया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम् । मधु सोमांशवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम् । यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः । रूपमुपसदामेतत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

आतिथ्यरूपं मासरम् । व्रीहिश्यामाकौदनाचामचूर्णसंसर्गो मासरम् । महावीरस्य नग्नहुः किण्वो नग्नहुः सौरिकाणां प्रसिद्धः । रूपमुपसदामेतत् क्रियते यस्मिंस्तिस्रो रात्रीः सुरा अभिषुता तिष्ठति ॥ १४ ॥

किञ्च मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् व्रीहिश्यामा-

कौद्नाचामयोः शष्पतोक्मलाजनग्नहुचूर्णैः संसर्गो मासरं पूर्वमुक्तम् । सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम् । या तिस्रो रात्रीः कालाध्वनोरिति द्वितीया त्रिरात्रपर्य्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण यद्वर्त्ते त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां रूपम् ॥ १४ ॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिस्रुत्परिषिच्यते । अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रꣳ सरस्वत्या ॥ १५ ॥

सोमस्य रूपम् । सोमस्य क्रीतस्यैतद्रूपं यत्परिस्रुत् परिषिच्यते पयसा । केन पयसा यत् अश्विभ्यां दुग्धं भेषजं च इन्द्राय यच्च अश्विभ्यान्दुग्धमिन्द्रायैव भेषजम् यच्च सरस्वत्या दुग्धं पयः इन्द्राय भेषजम् ॥ १५ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थे औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्रुत् सुरा यत् परिषिच्यते तत्क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । एकस्याः पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति (१९, १, २३, २५, २७) कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

आसन्दी रूपꣳ राजासन्द्यै वेद्यै कुम्भी सुराधानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोतरो भिषक् ॥ १६ ॥

आसन्दीरूपम् । यजमानाभिषेकासन्दीरूपम् । राजासन्द्यै सोमासन्द्याः वेद्यै कुम्भी सुराधानी । सोमिक्यां वेदेः रूपम् वेद्योः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्या रूपम् कारोतरः सुरापवनम् भिषगिन्द्रस्य यजमानस्य च ॥ १६ ॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आस-

न्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मञ्चिका राजासन्द्याः सोमासन्द्या रूपम् तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः रूपम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या रूपम् । कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषग् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् । यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना ॥ १७ ॥

वेद्या वेदिः । अनया वेद्या वेदिः सौमिकी समाप्यते बर्हिषा च बर्हिः समाप्यते इन्द्रियं वीर्यं यूपेन दृश्येन च यूप आप्यते प्रणीतश्चाग्निः अग्निनाप्यते ॥ १७ ॥

वेद्यात्र वर्त्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूप आप्यते । अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिकं आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती । इन्द्रायैन्द्रꣳ सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

हविर्द्धानं यदश्विना । यदश्विनदैवतं तेन हविर्द्धानमाप्यते यत्सरस्वतीदैवतं तेनाग्नीध्रमाप्यते। यदिन्द्राय हविः तेन इन्द्रसदः कृतमाप्यते पत्नीशालं च गार्हपत्यस्य आप्यते ॥ १८ ॥

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्त्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नीशालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना क्लीबत्वम् । गार्हपत्यश्चेति त्रयमिन्द्राय यद्धविः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्धविस्तत्सौमिकसदः पत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य। प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः॥ १९॥

प्रैषेभिः प्रैषान्। प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिः आप्रीः यज्ञस्य सोमयज्ञस्य प्रियाः प्रयाजयाज्याः। प्रयाजेभिरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति। वषट्कारेभिराहुतीः। वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति। प्रयाजेभिरित्यादिचतुर्णां वाक्यानामर्द्धलोपः॥ १९॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिर्यज्ञस्याप्रीराप्नोति। प्रजाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीराप्नोति। प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात्॥ १९॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवीꣳषि। छन्दोभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान्॥ २०॥

पशुभिः पशून् पशुभिः पशूनाप्नोति। पुरोडाशैः हवींषि आप्नोति। छन्दोभिः छन्दांसि सामिधेनीभिः सामिधेनीः याज्याभिर्याज्यान् वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति॥ २०॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति हविर्भिरन्यैर्हवींषि आप्नोति छन्दोभिश्छन्दांसि आप्नोति सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्याज्या आप्नोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति। पश्वादीनामुभयत्र सद्भावात्। अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत्॥ २०॥

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि। सोमस्य रूपꣳ हविषं आमिक्षा वाजिनं मधु॥ २१॥

धानाः करम्भः। उदकमन्थः करम्भः। सक्तवः परीवा-

पः हविष्पङ्क्तिर्दधिपयः । दधि । सोमस्य रूपम् हविषश्चात्र रूपम् आमिक्षा पयस्या । वाजिनम्मधु । मधुशब्दो वाजिनस्य विशेषणम् आनन्तर्यात् सोमसंस्तवश्च ॥ २१ ॥

धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः । धानाः भ्रष्टधान्यम् करम्भः उदमन्थः सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्पङ्क्तिः परिवापो जलस्थाने पर्युप्त्युपरिवारयोरिति कोशः । पयोदधनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या मधु मधुरं वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दध्नि क्षिप्ते घनभाग आमिक्षा शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धानानांꣳ रूपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनाꣳ रूपं बदरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

धानानां रूपम् । अधस्तनमन्त्रोक्तानां सामहविषां सोमस्य च संपत्तिं सौत्रामणीद्रव्येष्वाह । धानानां रूपं कुवलं कोमलबदरम् । परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनां रूपं बदरम् उपवाकाः करम्भस्य रूपम् उपवाकाः यवकाः ॥ २२ ॥

नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणीद्रव्यैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं ध्येयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः । गोधूमाः परीवापस्य रूपम् बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां रूपम् उपवाकाः यवाः करम्भस्य रूपं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

पयसो रूपं यद्यवा दध्नो रूपं कर्कन्धूनि । सोमस्य रूपं वाजिनꣳ सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥ २३ ॥

पयसो रूपम् । पयसो रूपं यत् यवाः । दध्नः रूपं कर्कन्धूनि । कर्कन्धुर्बदरविशेषः । सोमस्य रूपं वाजिनम् सौम्यस्य च रूपमामिक्षा पयस्या ॥ २३ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि दध्नो रूपम् वाजिनं सोमस्य रूपम् आमिक्षा पयस्या सौम्यस्य चरोः रूपं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावो अनुरूपः । यजेति धाय्यारूपं प्रगाथा ये यजामहाः ॥ २४ ॥

आश्रावय । इदानीं शस्त्रसम्पत्तिः क्रियते । आश्रा३वय इति शब्दप्रदर्शनार्थः । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः । अस्तु श्रौ३षट् । अनुरूपः । यज इति । धाय्यारूपम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धाय्या शस्यन्ते । प्रगाथा ये यजामहाः । ये३यजामहे इति प्रगाथाः ॥ २४ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह ओश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपो ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमस्तृचोऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः अस्तु श्रौषडिति शब्दः अनुरूपः उत्तरस्तृचः तद्रूपः । यजेति शब्दो धाय्याया रूपम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धाय्या शस्यते सा यजेति शब्दो ज्ञेयः । ये यजामहाः ये यजामह इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयाः ॥ २४ ॥

अर्धऋचैरुक्थानाᳬं रूपं पदैराप्नोति निविदः । प्रणवैः शस्त्राणाᳬं रूपं पयसा सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

अर्द्धऋचः उकथानां रूपमाप्नोति पदैः आप्नोति निविदः । न्यूङ्खा उच्यन्ते । प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां रूपं पयसा सोम आप्यते ॥ २५ ॥

ऋचामर्धानि अर्धऋचास्तैः अर्धर्चादयः पुंसि चेति पुंस्त्वम् ऋत्यक इति ऋकारस्य सन्ध्यभावः अत्रत्यैरर्धर्चैरुक्थानां शस्त्रविशेषाणां रूपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङ्खानाप्नोति । प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते । अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यंन्दिनम् ।

वैश्वदेवꣳ सरस्वत्या तृतीयमाप्तꣳ सवनम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमाप्तम् इन्द्रेण ऐन्द्रं माध्यन्दिनं सवनमाप्तम्। वैश्वदेवं तृतीयं सवनं सरस्वत्या आप्तम् ॥ २६ ॥

सवनसम्पत्तिमाह। अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकलशम्।
कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति ॥२७॥

वायव्यैः। सर्वेषां सोमपात्राणां वायव्यानीति संज्ञा। वायव्यैः पात्रैः वायव्यानि पात्राण्याप्नोति। सतेन द्रोणकलशम्। वैतसपात्रं सत इत्युच्यते। कुम्भीभ्यां सुराधानीभ्यां शतछिद्राभ्याम् अम्भृणौ। अम्भृणौ पूतभृदाधवनीयावुच्येते। सुते अभिषुते सोमे यौ भवतः तौ आप्नोति। स्थालीभिः स्थाली आप्नोति। उभयत्र हि स्थाल्यो भवन्ति ॥ २७ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति। वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति। कुम्भी सुराधानी तद्द्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुराधानीभ्याममम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति। स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च विष्टुतीः।
छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते। यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते। स्तोमाश्च विष्टुतीश्च छन्दोभिः उक्थशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते। साम्ना साम आप्यते अवभृथेनावभृथः ॥ २८ ॥

यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आ-

प्यन्ते विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः । शंयुना पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषा स॑स्थाम् ॥ २९ ॥

इडाभिर्भक्षान् । इडाभिः इडामाप्नोति । भक्षैर्भक्षानाप्नोति । सूक्तवाकेन सूक्तवाकम् आशीर्भिराशिषः शंयुना शंयुमाप्नोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति । समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति । संस्थया संस्थामाप्नोति ॥ २९ ॥

इडाभिरिडामाप्नोति भक्षैर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शंयुना होमविशेषेण शंयुमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २९ ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

व्रतेन । हुतोच्छिष्टभक्षश्चतूरात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । अनेन व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया । दक्षिणामाप्नोति । दक्षिणा । दक्षिणयेति विभक्तिव्यत्ययः । श्रद्धामाप्नोति । श्रदिति सत्यनामसु पठितम् । तदस्यां धीयते आस्तिक्येन एवमेतदिति सा श्रद्धा पुण्यकृतां मनोविशेषः । श्रद्धया सत्यमाप्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । त्रयीलक्षणं वा ॥ ३० ॥

हुतोच्छिष्टभक्षश्चतूरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रदिति (निघ० ३, १०, २) सत्यनाम श्रत् सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवतां मनोविशेषः श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥३०॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥ ३१ ॥

एतावत् । यत्परिमाणं रूपं सोमयज्ञस्य । यद्देवैश्च ब्रह्मणा च प्रजापतिना कृतम् दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को विशेष इति चेत् । स्वप्नप्रतिबुद्धन्यायेन दर्शनम् करणं बुद्धिपूर्वकम् । तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामण्याख्ये । सौत्रामणी । पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशश्छान्दसः । सुते । सुरासोमेऽभिषुते ॥ ३१ ॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः सुतप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरासोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति ॥ ३१ ॥

सुरावन्तं बर्हिषदꣳ सुवीरं यज्ञꣳ हिन्वन्ति महिषा नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

पयोग्रहाञ्जुहोति । सुरावन्तम् । त्रिष्टुबश्विसरस्वतीदेवत्या । यत् सुरावन्तं बर्हिषदम् सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यः सौत्रामणी । सुवीरं कल्याणवीरम् । यज्ञं हिन्वन्ति वर्द्धयन्ति प्रापयन्ति वा । महिषा ऋत्विजः । नमोभिः नमस्कारैः अन्नैर्वा । दधानाः धारयन्तः । सोमन्दिवि देवतासु । तत्र मदेम वयम् इन्द्रं यजमानाः स्वर्काः शोभनार्चनाः कल्याणमना वा॥३२॥

का० (१९, ३, ८) सुरावन्तमिति जुहोति । अध्वर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान् सहैव जुहोतीत्यर्थः ॥ एवं सौत्रामण्या सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणीसंज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम् सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स

सुरावान् तम् सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति (१२, ८, १, २) श्रुतेः सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनर्त्विजम् । कीदृशा महिषाः नमोभिरन्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो वयं मदेम हृष्येम । किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रा वा येषां ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्तीति (१२, ८, १, २) श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चन्ति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्नेति यास्कः (निरु० ५, ४) महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वाचकः महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा इति (१२, ८, १, २) श्रुतेः ॥ ३२ ॥

यस्ते॒ रस॒: सम्भृ॑त॒ ओष॑धीषु॒ सोम॑स्य॒ शुष्म॒: सुर॑या सु॒तस्य॑ । तेन॑ जिन्व॒ यज॑मानं॒ मदे॑न॒ सर॑स्वतीम॒श्विना॒विन्द्र॑म॒ग्निम् ॥ ३३ ॥

सुराग्रहाञ्जुहोति । यस्ते रसः उक्ता देवता छन्दश्चाधस्तनया । हे सुरे यस्तव रसः सम्भृतः एकीकृतः ओषधीषु वर्तमानः । सोमस्य च यः शुष्मः यद् बलम् । सुरया सह अभिषुतस्य । तेनोभयेन रसेन बलेन च जिन्वन् प्रीणीहि यजमानम् । मदेन सुरोत्थेन सरस्वतीं च । अश्विनौ च इन्द्रं च अग्निश्च ॥ ३३ ॥

का० (१९, २, ९) पालाशैः सौराम्र मृण्मयमाहुतिमानश इति श्रुतेर्यस्त इति । प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान् दक्षिणेऽग्नौ यजति मृण्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ हे सुरे ! ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः अपाञ्च वा एष ओषधीनाञ्च रसो यत् सुरेति (१२, ८, १, ४) श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्बलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

यम॒श्विना॒ नमु॑चेरासु॒रादधि॒ सर॑स्वत्य॒सु॑नोदिन्द्रि॒याय॑ । इ॒मं तꣳ शु॒क्रं मधु॑मन्त॒मिन्दु॒ꣳ सोम॒ꣳ राजा॑नमि॒ह भ॑क्षयामि ॥ ३४ ॥

पयोग्रहान् भक्षयन्ति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामृत्विग्यजमानाः । यमश्विना । नमुचिरसुर इन्द्रस्य इन्द्रियं वीर्यमापिबत् तस्य शिरसि छिन्ने लोहितमिश्रः । सोमोत्तिष्ठत् तदुत्पूय पिबन्तः तदभिवादिनी एषा ऋक् । यत् अश्विना अश्विनौ । नमुचेरासुरात् असुरपुत्रात् अधिसकाशादाहृत्य । सरस्वती च असुनोत् अभ्यषुणोत् । इन्द्रियाय वीर्याय इन्द्रभैषज्याय वा । इमं तं शुक्रम् शुक्रम् असंसृष्टलोहितम् मधुमन्तं रसवन्तम् । इन्दुम् । इदि परमैश्वर्ये परमेश्वरम् । सोमं राजानम् इह भक्षयामि ॥ २४ ॥

का० (१९, ३, १०—१३) अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमाश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्तꣳ होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः । त्रय आवृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्द्विर्भक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीतिसूत्रार्थः ॥ नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिरमिश्रं सोमो जातस्तं देवा पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशाद् यं सोममाहरतामिति शेषः । आश्विनौ ह्येनं नमुचेरध्याहरतामिति (१२, ८, १, ३) श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमसुनोत् अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्य्याय भैषज्याय वा । तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि । कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्य्ये परमैश्वर्य्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

यद॒त्र रि॒प्तꣳ र॒सिनः॑ सु॒तस्य॒ यदिन्द्रो॒ अपि॑ब॒च्छची॑भिः । अ॒हं तद॑स्य॒ मन॑सा शि॒वेन॒ सोम॒ꣳ राजा॑नमि॒ह भ॑क्षयामि ॥ ३५ ॥

यदत्र । यत् अत्र अस्यां सुरायाम् रिप्तं लिप्तं लग्नम् रसिनः रसवतः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य । यच्च इन्द्रः अपिबत्पीतवान् इन्द्रदेवत्यो हि सोमः । शचीभिः कर्मभिः । अहं तत् यत्तदिति सुविज्ञाते नपुंसकलिङ्गता । अस्य मनसा शिवेन सोम राजानमिति षष्ठ्या विपरिणामः । सोमस्य राज्ञः इह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

का० (१९, ३ १४) यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दाक्षिणतः । अध्वर्य्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिताः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्येन मूल्येन भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्त्यस्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोमसम्बन्धि यत् कृत्वा इन्द्रः अपिबत् । सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य विशेषणत्वात् अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासकाशाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि । तथा च श्रुतिः (१२, ८, १, ५) अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव इव वा एष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत् कृत्वाधत्त इति ॥ ३५ ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः । अक्षन् पितरः । अमीमदन्त पितरः । अतीतृपन्त पितरः । पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

अङ्गारेषु बर्हिष्परिधिषु सुरां जुहोति । पितृभ्यः पैत्राणि यजूंष्यस्यां कण्डिकायाम् । पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधां प्रतिगमनशीलाः स्वधायिनः । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । स्वधा नमः अन्नमस्तु । बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षम् पूजार्थं वा । पितामहेभ्यः । उक्तोदर्कम् । प्रक्षालनेनोपसिञ्चति अक्षन् अ-

त्तवन्तः भक्षितवन्तः पितरः । अमीमदन्त मादिताः पितरः अतीतृपन्त तर्पिताः पितरः । जपति । पितरः पितरः शुन्धध्वम् पाणिप्रक्षालनं कुरुध्वम् ॥ ३६ ॥

का० (१९, ३, १७) अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् घ्राणम् अन्येन मूल्येन भूपालपानामिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वा हवनीयस्याङ्गारेषु परिधेर्बाहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान् सुराग्रहान् पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अपसव्येन कर्म । सप्त यजूंषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासंज्ञकं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः । यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु तेभ्यो नमो नकस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण् गताविति धातोः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य इति (पा० ३, २, ७८) णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का० (१९, ३, १८) अक्षन् पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति । सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वमङ्गारान् सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अक्षन् भक्षितवन्तः घस्ऌ अदने लुङि रूपम् । पितरोऽमीमदन्त मद तृप्तौ तृप्ताः ॥ अतीतृपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन ॥ का० (१९, ३, २९) पितरः शुन्धध्वमिति जपति ॥ हे पितरः ! शुन्धध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥३६॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ॥ पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः । पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

नवर्चं वाचयति पाव्यमानम् । पुनन्तु मा । द्वे पित्र्याव-

नुष्टुभौ पुनन्तु मां पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । पुनन्तु मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः । पावनं च पापापनोदः शुद्धिः फलग्रहणयोग्यता । केन पुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन शतायुषा । येन पूतः शतायुर्भवति तत्पवित्रं तत्साधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तु मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । आदरार्थोऽभ्यासः विशेषार्थो वा । तथा मां पितृपितामहाः प्रपितामहाः पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यश्नवै व्यश्नुयां प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥

का० (१९, ३, २०) कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृण्णां वालपवित्रहिरण्यानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वंशं निधाय तत्रस्थे शिक्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिक्तामेरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् वालो गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं शतमानामितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः ॥ द्वे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां पुनन्तु प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु कीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सम्पादयन्ति सोम्याः ॥ आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शतायुषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्नवै प्राप्नुयाम् अशूङ् व्याप्तौ लोट् ॥ ३७ ॥

अग्न॒ आयू॑ᳪषि पवस॒ आसु॒वोर्ज॒मिषं॑ च नः ।
आ॒रे बा॑धस्व दु॒च्छुना॑म् ॥ ३८ ॥

अग्न आयूंषि । आग्नेयी गायत्री हे अग्ने यतस्त्वम् आयूंषि पवसे आयुःप्रापकाणि कर्माणि चेष्टयसे स्वभावत एव अतस्त्वां प्रार्थये । आसुव अभ्यनुजानीहि । ऊर्जं दधि उपसेचनम् इषश्च

व्रीह्यादि नः अस्माकम् । एतद्धि जीवनहेत्वित्यभिप्रायः । किञ्च । आरे दूरे एवात्रस्थितं सन्तं बाधस्व तैस्तैरुपायैः दुच्छुनाम् दुष्टं श्वानम् शुना चात्र दुर्जनप्रभृतयो लक्ष्यन्ते । तैः रहितो हि पुरुषः परमायुः प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने ! त्वमायूंषि पवसे स्वत एवायुः प्रापकानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतण्यन्तः । अत एव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव श्रापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किञ्च आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छानः तेषाम् कर्माणि षष्ठी दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान् दुर्जनान् बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीववनाशकेः ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

पुनन्तु मा । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् पुनन्तु मा देवजनाः देवानुगामिनः । पुनन्तु मनसा संयुक्ताः । धियःबुद्धयःकर्माणि वा पुनन्तु विश्वानि भूतानि त्वमपि हे जातवेदः पुनीहि माम् ॥ ३९ ॥

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतजातवेदोदेवत्या । देवानां जना देवजनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु हे जातवेदः ! त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रत्वा क्रतूँ२ ॥ रनु ॥ ४० ॥

पवित्रेण । आग्नेयी गायत्री पवित्रेण पुनीहि माम् । शुक्रेण शोचिष्मता शुक्लेन अशवलेन । हे देव दीद्यत् दीप्यमानः । हे अग्ने क्रत्वा कर्माणि च क्रियया च क्रतून् तान् तान् च क्रतून् अनु ॥ ४० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने । हे देव ! शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां पुनीहि । किम्भूतस्त्वम् दीद्यत् अतिदीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिवेर्यङ्लुगन्तं रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्रतूननु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य कृत्वा क्रतुना कर्मणा त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान् पुनीहि सम्यक्कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

यत्ते । आग्नेयी ब्राह्मस्तृतीयः पादः गायत्री । यत्ते तव पवित्रम् अर्चिषि हे अग्ने विततं प्रसारितम् । अन्तरा मध्येन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तम् त्रयीलक्षणपरं वा । तेन पवित्रेण अग्न्यनुज्ञातेन पुनातु मा माम् ॥ ४१ ॥

आग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने ! ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु॥४१॥

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

पवमानः । सामदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायव्यः । सः पवमानः सोमः । अद्य अस्मिन् द्यवि नः अस्मान् पवित्रेण विचर्षणिः । द्रष्टा कृताकृतमन्त्रेक्षकः पुनातु । यश्च स्वभावतः पोता स पुनातु मां वायुः ॥ ४२ ॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन् दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु कीदृशः सोमः विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः । यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किञ्च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पु-

नीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उभाभ्याम् । सावित्री गायत्री । हे देव सवितः उभाभ्याम् पवित्रेण च । सवेनाभ्यनुज्ञया च । मां पुनीहि विश्वतः सर्वतः ॥ ४३ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव ! सवितः ! उभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण अजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमादेषु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

वैश्वदेवी । त्रिष्टुप् अनिर्ज्ञाताभिधेया प्रवल्हिकेव तत्र काश्चिद्देवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे । शतातृण्णा कुम्भी दक्षिणस्याग्नेरुपरिष्टात्क्षरति । सा चाभिधेया सौत्रामणी वा वाग्वा उखा वेत्यादि । विश्वेभ्यो देवेभ्यः आगता हिता वा वैश्वदेवी सुराकुम्भी । पुनती पावनं कुर्वाणा अगात् आगता । यस्याम् इमाः बह्व्यः धाराः तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः कामितशरीराः । काम्यन्ते हि सुराधाराः । तया मदन्तः तया सह मोदमानाः । सधमादेषु सधमादस्थयोःश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः । सह मदनेषु वयं स्याम पतयः रयीणां धनानाम् ॥ ४४ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवल्हिका । अज्ञाताभिधेया । ततः काश्चिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्नेरुपरि शतातृण्णा कुम्भी क्षरति ताम् सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा । देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्व्यो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्त्तन्ते । कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतामि-

ष्ठं पृष्ठं स्वरूपं यासां ताः कामितशरीराः सुरैः काम्यन्ते । तथा कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माद्यन्ति देवा येषु ते सधमदाः सधमादस्थयोश्छन्दसीति (पा० ६, ३, ९६) सहस्य सधादेशः ॥४४॥

ये स॑मा॒नाः सम॑नसः पि॒तरो॑ यम॒राज्ये॑ । तेषां॑ लो॒कः स्व॒धा नमो॑ य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ कल्पताम् ॥ ४५ ॥

दक्षिणाग्नौ जुहोति । ये समानाः अनुष्टुप्पैत्री । ये समानाः जात्यादिभिः समनसः समानमनस्काः पितरः यमराज्ये लोकेऽत्यस्य हि स्वे लोके राज्यम् तेषां पितॄणां लोकः आयतनम् स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नमस्तु । यद्वा तेषां पितॄणां लोक आयतनं स्वधाकारोपलक्षितमन्नमस्तु । नमस्कारोपलक्षिता च स्तुतिर्भवतु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां समर्थो भवतु ॥ ४५ ॥

का० (१९, ३, २३) ये समाना इति यजमानो जुहोति । सकृद्गृहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥ द्वे अनुष्टुभौ । आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्त्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति (अमर० १, १, ५८) अभिधानात् । कीदृशाः पितरः समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः समानस्य छन्दसीति समानस्य सादेशः । तेषां पितॄणां लोकः विभक्तिव्यत्ययः लोके स्वधाः नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु यद्वान्नं नमस्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ये स॒मा॒नाः सम॑नसो जी॒वा जी॒वेषु॑ माम॒काः । तेषा॒ꣳ श्रीर्मयि॑ कल्पताम॒स्मिन् लो॒के श॒तꣳ समाः॑ ॥४६॥

उत्तरेऽग्नावाज्याहुतिं जुहोति । ये समानाः अनुष्टुप् यजमानाः । ये समानाः समनसः जीवाः जीवनवन्तः । जीवेषु जीवनवत्सु मध्ये मामकाः मदीयाः । तेषां संबन्धिनी श्रीः मयि

कल्पतां क्लृप्ता भवतु । तान् परित्यज्य मामाश्रयन्त्वित्यर्थः । पापात्मानो हि गोत्रिणो भवन्ति । कुत्र कियन्तश्च कालमित्यत आह । अस्मिन् लोके शतं समाः । समाशब्दः संवत्सरवचनः ॥ ४६ ॥

का० (१९, ३, २४) उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्निमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ यजमानाशीः श्रीदेवत्या । जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः ये मे ते मामकाः तवकममकावेकवचन इति अस्मदो ममकादेशः । अस्मिम् लोके भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्य्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तांस्त्यक्त्वा मयि क्लृप्ता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एवं प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ ४७ ॥

पयःसमन्वारब्धे जुहोति । द्वे सृती त्रिष्टुप् । पन्थानो ब्रवीति । ये एते शुक्लकृष्णे सृती यावेतौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ । अहमशृणवं पितृणां श्रुतिवाक्येभ्यः । स एव देवयानो वा पितृयानो वा पन्था इति । देवानां देवयानगामिनाम् उत अपि च मर्त्यानां मरणधर्मिणां पितृयानगामिनाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । याभ्यां पथिभ्याम् इदं सर्वम् एजत् क्रियावत् समेति संगच्छते यत् अन्तरा पितरं मातरश्च । द्यौः पिता पृथिवी माता सुहुतं ताभ्यां सृतिभ्यामस्तु ॥ ४७ ॥

का० (१९, ३, २५) अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती इति ।

ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अध्वर्युः पयो जुहोतीत्यर्थः । देवयानपितृयानमार्गदेवत्या त्रिष्टुप् । मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अहमशृणवं श्रुतवानस्मि श्रुतितः स एष देवयानो वा पितृयानो वा पन्था इति श्रुतेः । के द्वे सृती अत आह देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता । असौ वै पितेयं मातेति (१२, ८, १, २१) श्रुतेः । पितरं मातरञ्च अन्तरा भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानापितृयानाभ्यां समेति सङ्गच्छते ताभ्यां सृतिभ्यां सुहुतमस्तु ॥ ४७ ॥

इ॒दं ह॒विः प्र॒जन॑नं मे अस्तु॒ दश॑वीर॒ᳬ सर्व॑गणᳬ स्व॒स्तये॑ । आ॒त्म॒सनि॑ प्र॒जा॒सनि॑ प॒शु॒सनि॑ लो॒क॒सन्य॑भय॒सनि॑ । अ॒ग्निः प्र॒जां ब॒हु॒लां मे॑ कर॒ोत्वन्नं॒ पयो॒ रेतो॑ अ॒स्मासु॑ धत्त ॥ ४८ ॥

शेषं यजमानो भक्षयति । इदं हविः त्र्यवसाना अष्टिर्यजमानाशीः । इदं पयोलक्षणं हविः प्रजननम् उत्पादकम् । मे मम अस्तु दशवीरम् । प्राणा वै दशवीराः सर्वगणम् । अङ्गा वै सर्वे गणाः स्वस्तये अविनाशाय । पुनरपि हविर्विशेष्यते । आत्मसनि आत्मनं यद्धविः सनोति संभजते तदात्मसनि । एवं प्रजासनि पशुसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अग्निः प्रजां बहुलाम् अतिवृद्धां मम करोतु । यूयं च हे ऋत्विजः । अन्नं च पयश्च रेतश्च । अस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

का० (१९, ३, २६) शेषं यजमानो भक्षयतीदᳬ हविरिति । उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः ॥ यजमानाशीर्देवत्या त्र्यवसाना अष्टिः एकोः व्यूहः । इदं पयोरूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु । कीदृशं हविः प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् पीते दशानां प्रा-

णापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्त इति (१२, ८, १, २२ श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिस्तत् यत्र पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः । अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्त इति (१२, ८, १, २२) श्रुतेः । आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति सम्भजते वा षणु दाने तुदादिः षण सम्भक्तौ भ्वादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि आत्मानमेव सनोति पशून् सनोतीत्यादिश्रुतेः (१२, ८, १, २२) । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः । लोकाय वै यजते तमेव जयतीति (२२) श्रुतेः । अभयसनि अभयं स्वर्गं सनोति स्वर्गो वै लोकोऽभयꣳ स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति (२२) श्रुतेः । एवं हविः प्राथ्याग्निं प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां बहुलां प्रवृद्धां करोतु । एवमग्निमुक्त्वा ऋत्विज आह हे ऋत्विजः ! अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि पयो दुग्धं रेतो वीर्य्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत । तद्य एवेनमेते याजयन्ति तानेतदाहैतन्मयि सर्वं धत्तेति (२२) श्रुतेः ॥४८ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

उदीरताम् । त्रयोदशपैत्र्यस्त्रिष्टुभः जगत्येकादशी । यजमानवाचनम् । उदीरताम् ईर गतौ उद उपसर्गात्परः । ऊर्ध्वं क्रमताम् । ऊर्ध्वं गच्छन्तु । अवरे येऽस्मिन् लोके ऽवस्थिताः पितरः । उत्परासः । पर एव परासः ये च परस्मिन् लोकेऽवस्थितास्तेऽपि उदीरताम् तस्मादपि स्थानाद्विशिष्टतरं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः । मध्ये भवा मध्यमाः । येऽपि मध्यमास्तेऽपि ततो विशिष्टतरं स्थानमुद्गच्छन्तु । पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । असुं ये ईयुः येऽपि असुं प्राणम् ईयुः समन्वीयुः वातात्मानः अवृका अनमित्राः मध्यस्थत्वमास्थिताः ।

ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा । तेऽपि ततो विशिष्टतरं स्थानमुद्गच्छन्तु । एवं च स्वकीयेन कर्मणा अस्मदीयेन च ये उन्नतिं प्राप्ताः । ते नः अस्मान् अवन्तु पालयन्तु पितरः हवेषु आह्वानेषु ॥ ४९ ॥

का० (१९, ३, २१) सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाञ्च । उदीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् (४९) अङ्गिरसः (५० (ये नः (५१) इति ऋक्त्रयस्याग्निष्वात्तानित्यन्त्यायाश्च (६१) विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वं सोमेति (५२) तृचं सोमवताम् बर्हिषद इति (५५) तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न इति (५८) तृचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति (३९) नवऽर्चवाचनान्तरं त्वं सोमेत्यादि (५२) तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्यजमानेन वाचयतीत्यर्थः ॥ त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरः (५९) इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अवरे अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईर कम्पने अदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतज्ञा सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४९ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

अङ्गिरसो नः । अङ्गिरा ऋषिस्तस्यापत्यानि बहूनि अङ्गिरसः नः अस्माकं पितरः नवग्वाः नवगतयः पुनः पुनरपुनरुक्त्या गच्छन्ति । नवनीया स्तोतव्या वा गतिर्येषां ते तथोक्ताः ये च

अथर्वाणः बहून्यपत्यानि । अथर्वा पुनः थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । ये च भृगवः भृगोर्बहून्यपत्यानि । सोम्यासः सोमसंपादिनः । तेषां पितृणां वयं सुमतौ स्याम । यज्ञियानां यज्ञसपादिनाम् । अपि च भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसे स्याम भवेम ॥ ५० ॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम अस्तेर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बहून्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो मुनेर्बहून्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः सोममर्हति य इति यः सोमसम्पादिनः॥५०॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः संꣳरराणो हवीꣳष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१ ॥

ये नः पूर्वे । ये नः अस्माकं पूर्वे पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषां पितृणाम् अनु ऊहिरे । वह प्रापणे । देवाननुप्रापितवन्तः सोमपीथं सोमपानम् । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहून्यपत्यानि । वसिष्ठः पुनर्वस्तृतमः कृतास्पदो वसति । तेभिः तैर्वसिष्ठैः यमः संरराणः संप्रीयमाणः । हवींषि । कथंभूतो यमः उशन् । वश कान्तौ । अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् कामयमानः । कथंभूतैर्वसिष्ठैः उशद्भिः । कथमत्तु । प्रतिकामम् यथाकामं भक्षयतु ॥ ५१ ॥

नोऽस्मकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिर अनुवहन्ति

स्म देवान् प्रापितवन्तः । कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि । यमः तेभिस्तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अत्तु भक्षयतु रा दाने शानच्प्रत्ययः । कीदृशो यमः उशन् वष्टि कामयते इत्युशन् कामयमानः । कीदृशैः तैः उशद्भिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः वश कान्तौ शतृप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्वꣳ सो॑म॒ प्रचि॑कितो मनी॒षा त्वꣳ रजि॑ष्ठ॒मनु॑नेषि॒ पन्था॑म् । तव॒ प्रणी॑ती पि॒तरो॑ न इन्द्रो दे॒वेषु॒ रत्न॑मभजन्त॒ धीरा॑ः ॥ ५२ ॥

त्वं सोम । हे सोम प्रचिकितः चिकित्वान् चेतनावान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वम्मनीषा । मनस ईषा मनीषा मनस इच्छाविशिष्टतरा भवति यज्वनाम् । यद्वा । हे सोम त्वं प्रचिकितः । कित ज्ञाने प्रकर्षेण ज्ञातासि । यावत् ज्ञातव्यम् मनीषां मनीषया त्वया । त्वं च रजिष्ठम् ऋजुतरं देवयानाख्यम् अनुनेषि अनुनयासि । पन्थां पन्थानम् । किञ्च । तव प्रणीती प्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन । पितरः नः अस्माकम् हे इन्दो देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं यज्ञफलम् अभजन्त धीराः धीमन्तः ॥ ५२ ॥

त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनुनेषि अनुनयासि प्रापयासि । मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ विभाषर्जोश्छन्दसीति ऋकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थाम् अयस्मयादीनि छन्दसीति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम् । अनुनेषि नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः । किञ्च हे इन्दो ! सोम ! नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिषेविरे सोमयागेनैव स्वर्गा-

ते: । कीदृशाः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्वया॒ हि नः॑ पि॒तरः॑ सोम॒ पूर्वे॒ कर्मा॑णि च॒क्रुः प॑व-मान॒ धीराः॑ । व॒न्वन्नवा॑तः परि॒धीँ २ ॥ रपो॑र्णु वी॒रेभि॒-रश्वै॑र्म॒घवा॑ भवा नः ॥ ५३ ॥

त्वया हि नः । यस्मात्त्वया आश्रयभूतेन नः अस्माकं पितरः हे सोम पूर्वे पूर्वजाः कर्माणि चक्रुः । कृतवन्तः हे पवमान । धीराः धीमन्तः । अव अतः प्रार्थये च त्वाम् वन्वन् संभजमानः तानि तानि कर्माण्यस्मदीयानि । अवातः वाताद्युपद्रवरहितः एकाचित्तः । परिधीन् सर्वतो निहितान् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु । ऊर्णुञ् आच्छादने । अपगमय । वीरेभिः वीरैश्चाश्वैश्च सहितः । मघवा धनवान् भवा नः अस्माकम् । यो यस्य ददाति स तस्य धनवानिति मतिः ॥ ५३ ॥

हे सोम ! हे पवमान ! शोधक ! नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय ऊर्णुञ् आच्छादने लोट् परिदधाति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः । कीदृशस्त्वं वन्वन् वनुत इति वन्वन् अस्मत्कर्माणि सम्भजमानः । तथा वातः नास्ति वातो यस्य वात उपलक्षणं वाताद्युपद्रवरहितः किञ्च वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धनवान् भव मघं धनमस्तीति मघवा यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् अपेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति (पा० ८, ३, ६) नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

त्वᳪ सो॑म पि॒तृभिः॑ संवि॒दा॒नोऽनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी आत॑तन्थ । तस्मै॑ त इन्द्रो॑ ह॒विषा॑ विधेम व॒यᳪ स्या॑-म॒ पत॑यो र॒यी॒णाम् ॥ ५४ ॥

त्वं सोम । यस्त्वं हे सोम पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वा-

णः । अनु द्यावापृथिवी आततन्थ । तनु विस्तारे अन्वातनोषि द्यावापृथिव्यौ दृढीकरोषि द्यावापृथिव्यौ । तस्मै तव हे इन्दो हविषा विधेम । हविर्देद्म इति वाक्यार्थः । वयं च हविःप्रदानानन्तरम्भवेम पतयो धनानां सोमवताम् पितॄणां षड्टचम् ॥५४॥

हे सोम ! त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्थ विस्तारितवान् तनु विस्तारे लिट् बभूथाततन्थेत्यादिना निपातः । किम्भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः संवित्त इति संविदानः संवादं कुर्वाणः समो गामित्यादिना आत्मनेपदित्वाच्छानच् । हे इन्दो । तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्देद्मः विभक्तिव्यत्ययः विदधातिर्दानार्थः हविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५४ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्युर्वागिमा वो हुव्या चकृमा जुषध्वम् । त आगतावसा शन्तमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ५५ ॥

बर्हिषदः । तिस्र ऋचो बर्हिषदां हविर्यज्ञयाजिनो । बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः पितरः । ऊती ऊत्या अर्वाक् अर्वाञ्च आगच्छत । को हेतुरागमन इति चेत् । इमा इमानि वः युष्माकं हव्या हवींषि । चक्रम । तानि जुषध्वम् सेवध्वम् । यैश्च युष्माभिरधस्तनानि हवींष्यासेवितानि । ते यूयं पुनरप्याहूयमानाः आगताः अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन । शन्तमेन । शमिति सुखनाम । सुखयितृतमेन हेतुभूतेन । अथ परितुष्टाः यज्ञसमाप्त्युत्तरकालम् नोऽस्माकम् शंयोः पदद्वयमेतत् । शमनश्च रोगाणां दधात । यावनश्च भयानां दधात । अन्यदपि यत्किञ्चित् । अपरः अपापं तदस्माकं दधात ॥ ५५ ॥

सोमवतां पितॄणां षड्टचः समाप्तः अतो बर्हिषदां पितॄणां तृचः ॥ बर्हिषदः बर्हिषि दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपः हे बर्हिषदः पितरः ! ते यूयमूत्या अवनेन निमित्तेन अर्वागागत

आगच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्माकमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चकृम करोतेर्लिट् कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । अथानन्तरं शन्तमेन सुखयितृतमेनावसान्नेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत तप्तनबिति तबादेशात् इनाभ्यस्तयोरात इति आलोपाभावः । शं योः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति (निरु० ४, २१) यास्कः । रपो रिप्रमिति पाप नामनी भवतः (निरु० ४, २१) ॥ ५५ ॥

आहं पि॒तॄन् सु॑वि॒दत्राँ॑ २॥ अवित्सि॒ नपा॑तं च वि॒क्रम॑णं च॒ विष्णोः॑ । ब॒र्हि॒षदो॒ ये स्व॒धया॑ सु॒तस्य॒ भ॒जन्त पि॒त्वस्त इ॒हाग॑मिष्ठाः ॥ ५६ ॥

आहम् । आ अवित्सि आभिमुख्येन वेद्मि विदितत्त्वात् । अहं पितॄन् सुविदत्रान् । सुविदत्रः । कल्याणदानः । कल्याणदानान् । नपातं च विक्रमणं च विष्णोः व्याप्तुर्यज्ञस्य । न विद्यते यत्रोपगतानां पातः स नपातः देवयानः पन्थाः । विविधं क्रमणं यत्र गतानां स विक्रमणाः । पितृयानः पन्थाः । तत्र हि अरघट्टघटीवत् उत्तराधरम् प्राणिनो गच्छन्ति । देवयानपितृयानौ पन्थानौ यज्ञसंबन्धिनावहं वेद्मि । तद्गतांश्च पितॄन् । यत एवमतो ब्रवीमि । बर्हिषदो ये पितरः स्वधया अन्नेन सहसवनीयलक्षणेन । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य भजन्ते । पित्त्वः पानं सोमपानम् ते इह अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः आगच्छन्त्वित्याख्यातसङ्गतिः ॥ ५६ ॥

अहं पितॄन् आ अवित्सि आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने रूपम् । कीदृशान् पितॄन् सुविदत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान् । किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य यज्ञो वै विष्णुरिति (१, १, ३, १) श्रुतेः । तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति

पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम् यज्ञसम्बन्धिनौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ वेद्मीत्यर्थः उद्गामिनः पितॄंश्च । अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयसक्षणेनान्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पित्वः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लङ् अडभाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । त आगमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । हविर्विशेषणान्येतानि । बर्हिषि भवेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि सादितेषु हविःष्वित्यर्थः । निधिभूतेषु पितॄणां प्रियेषु अभिरुचितेषु ते पितर एतत् ज्ञात्वा आगमन्तु आगच्छन्तु आगत्य च । ते इह श्रुवन्तु शृण्वन्तु आस्मदीयानि वचांसि । श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु यद्वक्तव्यं पितृभिः पुत्राणाम् ते च अवन्तु रक्षन्तु सर्वतः अस्मान् ॥ ५७ ॥

हे पितरः ! इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन शपो लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः शृण्वन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु ते अस्मानवन्तु । कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहूताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिवत् स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

आयन्तु नः । चतस्रोऽग्निष्वात्तेभ्यः । आयन्तु आगच्छन्तु

नः अस्माकं पितरः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । अग्निष्वात्ताः पुनः यान् अग्निरेव स्वदयति । नहि ते श्रौतस्मार्त्तकर्मकारिणः । पथिभिर्देवयानैः । देवसहगमनैः । देवसह यायिनस्ते पितरो येषामेतत्कर्म क्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः ।

उक्तश्च ।

पुत्रेण लोकं जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति ।

आगत्य च । अस्मिन्यज्ञे स्वधया अन्नेन मदन्तः । तृप्यन्तः- परिपुष्टा अधिब्रुवन्तु । तेऽवन्त्वस्मानिति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

चतस्र ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितृणाम् ॥ नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः । अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान् दहन् स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत् कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपामिति । किञ्च पितर आगत्यास्मिन् यज्ञे स्वधयान्नेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिबुवन्तु अधिकान् वदन्तु तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः स्यामेत्यर्थः ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदः-सदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवीꣳषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिꣳ सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

अग्निष्वात्ताः पितरः आ इह गच्छत । आगच्छत इह । एत्य च । सदःसदः गृहंगृहं प्रतिसदत उपाविशत । हे सुप्रणीतयः सानुप्रणयनः । ततः सुखोपविष्टाः अत्त भक्षयत । हवींषि प्रयतानि व्यपगतरागद्वेषमोहैरभिसंस्कृतानि शुचीनि । बर्हिषि

अन्नानि । अथ तृप्ताः सन्तः रयिं धनं सर्ववीरं दधात । न । नकार उपजनः ॥ ५९ ॥

हे अग्निष्वात्ताः पितरः ! इह यज्ञे यूयमागच्छत आगत्य च सदः सदः—प्रतिगृहं सदत उपविशत नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । कीदृशा यूयं सुप्रणीतयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्युपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त भक्षयत अत्त लोट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि हवींषि बर्हिषि दर्भे प्रयतानि नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथानन्तरं तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा यत्र तम् । निपातस्य चेति दीर्घोऽथशब्दस्य तप्तनविति तनबादेशः ॥ ५९ ॥

ये अ॑ग्निष्वा॒त्ता ये अन॑ग्निष्वात्ता॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते । तेभ्यः॑ स्व॒राडसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयाति ॥ ६० ॥

ये अग्निष्वात्ताः । ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना आस्वादिताः । ये च अनग्निष्वात्ताः श्मशानकर्माप्राप्ताः । मध्ये दिवः द्युलोकस्य स्वधया स्वकर्मफलोपभोगेन मादयन्ते सुखं संसेवन्ते । तेभ्यः । तेषामिति विभक्तिव्यत्ययः । स्वराट् स्वयमेव राजत इति स्वराट् । अकृतकैश्वर्यो यः स स्वराडुच्यते । असुनीतिम् एताम् आत्मनो द्वितीयं सहायं कृत्वा । असून् प्राणान्नयतीत्यसुनीतिः । एताम् एतामिति लिङ्गव्यत्ययः । यथाकामं यथारुचि तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु ॥ ६० ॥

ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ता सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मोपार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट् स्वेनैव राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु लेट् लेटोऽडा-

दौ तेभ्यो नरशरीरं यमो ददात्वित्यर्थः । कीदृशीं तन्वमसुनीतिम् असून् प्राणान् नयति प्राप्नोत्यसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनी-त्यर्थः ते यथा पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्तानृ॒तुम॑तो हवामहे नाराश॒ꣳसे सोम॑-पी॒थं य आ॒शुः । ते नो॒ विप्रा॑सः सु॒हवा॑ भवन्तु व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो र॒यी॒णाम् ॥ ६१ ॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निष्वात्तान् पितॄन् ऋतुमतः ऋतुसंयुक्ता-न् हवामहे आह्वयामः । नाराशंसे चमसे । सोमपीथं सोमपानम् ये आशुः प्राप्नुयुः । नाराशंसे चमसे पितॄणां भक्षः श्रूयते । अ-थ यदि नाराशंसेषु सन्न इत्युक्रम्य । पितृभ्यो नाराशꣳसेभ्य इति । ते चाहूयमानाः विप्रासः मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भ-वन्तु । एवं कृते वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निष्वात्तान् पितॄन् वयं हवामहे आह्वयामः । कीदृशानृतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्तानाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोमपानमाशुः अश्नन्ति स्म अश भोजने लिट् अथ यदि नाराशꣳसेषु सन्न इत्युपक्रम्य पितृभ्यो नाराशꣳसेभ्यः स्वाहेति जुहुयादिति (१२, ६, १, ३३) श्रुत्या नाराशंसे च-मसे पितॄणाम् भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु अस्मदाहूताः शीघ्रमायान्त्वित्यर्थः । एवं पितृष्वा-हूतेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

आच्या॒ जानु॑ दक्षिण॒तो नि॒षद्ये॒मं य॒ज्ञम॒भि गृ॑णीत॒ विश्वे॑ । मा हिꣳसिष्ट पितरः॒ केन॑चिन्नो॒ यद्व॒ आग॑ः पुरु॒षता॒ करा॑म ॥ ६२ ॥

आच्या जानु । दशर्चोऽनुवाकः । तत्र नव पित्र्या दशम्यैन्द्री गायत्री । द्वितीयातृतीये नवमी चानुष्टुभः । त्रिष्टुभ इतराः । पितर उच्यन्ते । आच्या जानु सव्यं जानु पातयित्वा । दक्षिणतो

निषद्य दक्षिणतोऽवस्थानं कृत्वा । रूपतोऽयं निर्देशः । एवं स्वभावा ह्येते । अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदिति श्रुतिः । इममस्मदीयं यज्ञम् अभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति । विश्वे सर्वे सोमवन्तः बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च । मा च हिंसिष्ट । मा च हिंसां कुरुत । हे पितरः । केनचिदपि नः अस्मान् यत् यद्यपि वः युष्माकम् आगः अपराधः आगःशब्दः सान्तो नपुंसकलिङ्गोऽपराधवचनः । पुरुषता । विभक्तिलोपः पुरुषत्वेन चलचित्ततया । कराम कुर्मः ॥ ६२ ॥

कात्यायनेन आच्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य श्राद्धेऽश्नत्सु द्विजेषु जपे विनियोगः ॥ दशर्चोऽनुवाकः आद्या नव पितृदेवत्याः । द्वे त्रिष्टुभौ । हे पितरः ! विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः । किं कृत्वा जान्वाच्य वामजानु पातयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन्निति श्रुतेः । किञ्च हे पितरः ! केनचित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत हिनस्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतेः शपि लङि रूपम् अडभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान् बधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

आसी॑नासो अरु॒णीना॑मु॒पस्थे॑ र॒यिं ध॑त्त दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य । पु॒त्रेभ्यः॑ पितर॒स्तस्य॒ वस्वः॒ प्रय॑च्छत॒ त इ॒होर्जं॑ दधात ॥ ६३ ॥

आसीनासः । ये यूयमासीनाः अरुणीनाम् अरुणवर्णानाम् अरुणवर्णा हि ता ऊर्णा भवन्ति याभिः कुतपाः क्रियन्ते ।

कुतपप्रियाश्च पितरः । कुतपश्चासने दद्यादिति स्मृतिः । यद्वा अरुणवर्णानाम् रश्मीनाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकजितः पितर उच्यन्ते । रयिं धनम् धत्त दत्त । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मर्त्याय मनुष्याय । पुत्रेभ्यश्च हे पितरः । यजमानार्थं पुत्रवचनम् । सर्वे हि पितॄणां पुत्रा यजमानाः । तस्य यजमानस्य वस्वः प्रयच्छत दत्त । यदभिप्रेतं वसुनो धनस्य च इह अस्मदीये यज्ञे ऊर्जं दधात स्थापयत ॥ ६३॥

हे पितरः ! दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय यूयं धनं धत्त दत्त । कीदृशा यूयम अरुणीनामरुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे असीनासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपा क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति कुतपं चासने दद्यादिति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मिनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किञ्च हे पितरः । पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणि षष्ठी यदभीष्टं धनं तद् दत्त । पितॄणां पुत्रा एव यजमानाः । ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

यम॑ग्ने कव्यवाहन॒ त्वं चि॒न्मन्य॑से र॒यिम् । तं नो॑ गी॒र्भिः श्र॒वाय्यं॑ देव॒त्रा प॑नया युजम् ॥ ६४ ॥

यमग्ने कव्यवाहन । स्विष्टकृदग्निरुच्यते । चतसृभिर्ऋग्भिः । हे अग्ने कव्यवाहन । कव्यं वोढव्यमत्ययमधिकारो यस्य स एवं संबोध्यते । यं रयिं हविर्लक्षणं धनम् त्वं चित् त्वमपि मन्यसे अवगच्छसि । साधु शक्यते तेन श्रेयः प्राप्तुमिति । तं हविर्लक्षणं रयिं धनम् नः अस्माकं स्वभूतम् गीर्भिः वाग्भिः पुरोनुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः श्रवाय्यम् हविर्विशेषणमेतत् श्रवणीयम् देवत्रा देवेभ्यः पनय देहि । पनतिर्दानकर्मा । युजं यथायोगम् ॥ ६४ ॥

द्वे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवाहनः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति ञ्युट्प्रत्ययः । हे कव्यवाहन ! हे अग्ने ! त्वं चित् त्वमपि यं रयिं हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवत्रा देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्मा देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना सप्तम्यर्थे देवात् त्राप्रत्ययः । कीदृशं रयिं गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्याज्यावषट्कारलक्षणाभिः श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदयिभ्य आय्य इति (उणा० ३, ९५) शृणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यत इति युक् तम् क्विप् चेति क्विप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

यो अ॒ग्निः क॑व्य॒वाह॑नः पि॒तॄन्यक्ष॑दृता॒वृधः॑ । प्रेदु॑ ह॒व्यानि॑ वोचति दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॒ आ ॥ ६५ ॥

यो अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितॄणां हविरुच्यते । यश्च हविः पितॄन् यक्षत् इष्टवान् ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । द्वितीयाबहुवचनमेतत् स इदानीम् प्रेदु हव्यानि वोचति । प्रवोचति प्रब्रवीतु हव्यानि हवींषि । देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । समुच्चयार्थीय आकारः । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति ॥ ६५ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितॄन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटि इतो लोपः । कीदृशान् पितॄन् ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः संहितायां दीर्घः तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति प्रब्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः । इत् उ निपातौ पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः शपि वच उमिति छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वम॑ग्न ईडि॒तः क॑व्यवाह॒नावा॑ड्ढ॒व्यानि॑ सु॒र॒भी॑णि कृ॒त्वी । प्रादाः॑ पि॒तृभ्यः॑ स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्न॒द्धि त्वं दे॑व॒ प्रय॑ता ह॒वीꣳषि॑ ॥ ६६ ॥

त्वमग्ने । यस्त्वं हे अग्ने ईडितः अध्येषितः सन् कव्यवाहन अवाट् वह प्रापणे । अस्यैतद्रूपम् । ऊढवानसि । हव्यानि हवींषि । सुरभीनि सुगन्धीनि । कृत्वी कृत्वा । कृत्वा हवींषि । प्रादाः प्रदत्तवानसि पितृभ्यः स्वधया पितृमन्त्रेण । ते च पितरः । अक्षन् अत्तवन्तो भक्षितवन्तः । अद्धि भक्षय त्वं हे देव । प्रयता प्रयतानि शुचीनि । हवींषि ॥ ६६ ॥

चतस्त्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन ! हे अग्ने । त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वा सुगन्धीनि कृत्वा अवाट् वहसि स्म । वहेर्लुङि इडागमाभाव सिचो लोपे रूपमवाट् । स्नात्व्यादयश्चेति कृत्वीति निपातः । कीदृशस्त्वम् ईडितः देवैर्ऋत्विग्भिश्च । किञ्च हव्यानि ऊढा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि ददातेर्लुङि रूपम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म घस्लृ अदने इत्यस्य रूपम् । हे देव ! त्वमपि अद्धि हवींषि भक्षय अद भक्षणे लोट् । कीदृशानि हवींषि प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ२॥ उ च न प्रविद्म । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञꣳ सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये चेह । ये पितर इहास्मिन्समीपे इह वा लोके आसते । ये च नेह । यान् च पितॄन् विद्मः अवगच्छामः यान् उ इति निपातः पादपूरणः । च न प्रविद्मः न प्रजानीमः । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः । तेशब्दः आदौ क्रियते द्वितीयान्तो वाक्यस्य बलीयस्त्वात् । तान्त्वं वेत्थ वेत्सि जानासि । यति । अविभक्तिको निर्देशः । यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणान्निर्दग्धकल्मषान् । हे जातवेदः । अत एवमुच्यसे । स्वधाभिः पितृसंबद्धैर्हविर्भिः यज्ञं पितृयज्ञम् सुकृतं साधु कृतम् जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

ये पितर इह लोके वर्त्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितॄन् वयं विद्म जानीमः उ पादपूरणः यांश्च पितॄन् वयं न प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः । हे जातवेदः । ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि । या संख्या येषां ते यति किमः संख्यापरिमाण इत्यादिना सूत्रेण यत्तद्भ्यामपि डतिरिति वार्त्तिकेन यत् शब्दात् डतिप्रत्ययः डति चेति तस्य षट्संज्ञत्वात् षड्भ्यो लुगिति जसो लुक् । यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस् । किञ्च स्वधाभिः पितॄणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व॥६७॥

इ॒दं पि॒तृभ्यो॒ नमो॑ऽअस्त्व॒द्य ये पूर्वा॑सो॒ य उप॑रास॒ ई॒युः । ये पार्थि॑वे॒ रज॒स्या निष॑त्ता॒ ये वा॑ नू॒नꣳ सु॑वृ॒जना॑सु वि॒क्षु ॥ ६८ ॥

इदं पितृभ्यः । इदमिति प्रत्यक्षतो निर्देशः । पितृभ्यो नमः अन्नं हविर्लक्षणम् अस्तु । अद्य अद्यतनम् ये पितरः पूर्वासः पूर्वमीयुः स्वर्गम् ये च उपरासः उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः परं ब्रह्म ईयुर्याताः । ये च पार्थिवे रजसि । पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजः ज्योतिरग्निः तत्र आनिषत्ताः आभिमुख्येन निषण्णाः । अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । ये वा ये च नूनं निश्चयेन सुवृजनासु । साधु वृत्तासु विक्षु यजमानेषु निषण्णाः । तेभ्य इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति सम्बन्धः ॥ ६८ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वे ईयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभिमुख्ये निषण्णाः नसत्तनिषत्तेत्यादिना निपातनं निपातः । ये वा वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषण्णाः । कीदृशीषु विक्षु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मरूपबलयु-

कासु । अद्यास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्नियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशुषाणाः । शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपव्रन् ॥ ६९ ॥

अधा यथा । अथैवं सति यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं पितरः परासः परा एव परासः उत्कृष्टाः प्रत्नासः । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । पुराणाः हे अग्ने ऋतं यज्ञम् आशुषाणाः अश्नुवानाः व्याप्नुवन्तः । शुचि अविभक्तिको निर्देशः । शुचिन्दीप्तं भास्वरम् । इच्छब्द एवार्थे । अयन् आगताः प्राप्ताः । दीधितिम् आदित्यरश्मिम् तत आहित्यमण्डलम् एष हि देवयानः पन्थाः । उक्थशासः उक्थानि ये शंसन्ति यज्ञेषु ते उक्थशासः पितॄणां विशेषणमेतत् एवं वयमपि हे अग्ने त्वत्प्रसादात् क्षामा भिन्दन्तः । क्षामा अविभक्तिको निर्देशः । क्षामां पृथिवीं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटादिखननैः । यद्वा पृथिव्याश्रयाणि यज्ञे व्रीहिपशुयूपादीनि भिन्दन्तः । यज्ञं सर्वोपकरणमनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । अरुणीः आरोचनाः । रश्मिम् अपव्रन् अपवृणुमः अपवृत्य च रश्मीन् देवपन्थानमनुतिष्ठाम इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

हे अग्ने ! नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहयात्रोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थे शुचिनिर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः अयन् प्राप्ताः अय गतौ लङ् आडभाव आर्षः कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्नुवाना व्याप्नुवन्तः । एवम्भूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणी अरुणवर्णाः सूर्य्यदीधितिमपव्रन अपवृणुमः सूर्य्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्रा-

प्नुम इत्यर्थः । वृञ् वरणे विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् अडभावः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । कीदृशा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शास्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशासः क्विप् संहितायां दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटोपरवादिखननैर्विदारयन्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥६९॥

उ॒शन्त॑स्त्वा नि॒धी॑मह्यु॒शन्तः॒ समि॑धीमहि । उ॒शन्नु॑श॒त आ व॑ह पि॒तॄन् ह॒विषे॒ अत्त॑वे ॥ ७० ॥

उशन्तस्त्वा । वश कान्तौ अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । हे अग्ने यतो वयमुशन्तः कामयमानाः त्वां निधीमहि स्थापयामहे । यतश्च उशन्तः कामयमाना एव समिधीमहि संदीपयामः । यतस्त्वमपि उशन्कामयमान एव । उशतः कामयमानानेव आवह पितॄन् । किमर्थमिति चेत् । हविषे अत्तवे हविषः अदनाय ॥ ७० ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने ! उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयामः । कामयमाना एव वयं त्वां समिधीमहि सन्दीपयामः । त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः कामयमानान् पितॄनावह आनय किं कर्त्तुं हविषे अत्तवे हविः अत्तुं भक्षयितुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

अ॒पां फेने॑न॒ नमु॑चेः॒ शिर॑ इन्द्रो॒दव॑र्त्तयः । विश्वा॒ यदज॑य॒ स्पृधः॑ ॥ ७१ ॥

अथैन्द्रो मन्त्रः सोमो राजेत्यस्य निदानभूतः पठ्यते । अपां फेनेन । तृतीयपादप्रभृतिव्याख्यानं यच्छब्दयोगात् । विश्वाः सर्वाः यत् । यदा अजयः स्पृधः । संग्रामान् । अथ तदा अपां फेनेन फेनपुञ्जेन नमुचेः असुरस्य शिरः हे इन्द्र त्वमुदवर्त्तयः । उद्वर्तितवानसि । उत्पूर्वो वृत्तिःछेदने वर्तते ॥ ७१ ॥

इन्द्रो गायत्री अग्निमानुवाकनिदानभूता ॥ हे इन्द्र । यत् यदा

त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामानजयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्त्तयः छिन्नवानसि उत्पूर्वो वृत्तिः छेदार्थः ॥ ७१ ॥

सोमो राजामृतꣳ सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

इदानीमेतञ्च मन्त्रं वक्ष्यमाणं चानुवाकं श्रुतिः संबध्नाति। तस्य शीर्षे छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्मादबीभत्सन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यन् सोमो राजामृतं सुत इति तेनैनं स्वदयित्वात्मन्नदधतेति सोमो राजा। अष्टौ ग्रहोपस्थानमश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यत्। आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः पङ्क्तिश्चतुर्थी अन्ते अतिजगत्यौ शेषे अतिशक्वर्यौ। यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते। यथा पृथग्भूतानि संसृज्यानि पुनर्विविच्यमानानि दृश्यन्ते। एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमः सोम एवेत्यनुवाकार्थः। सोमो राजा। सोमः राजा सुतः अभिषुतः अमृतं संपद्यते रसीभावात् स्थूलस्य हि सूक्ष्मतामृतीभावः। ऋजीषरूपेणा चाजहात् त्यजति मृत्युम्मूर्तत्वादृजीषभावस्य सत्यमेतत् अनेन च ऋतेन सत्येन सत्यमेतत्सञ्जातम् इन्द्रियं वीर्यं विपानं विविक्तं लोहितात् सोमपानं पानयोग्यं वा विपानम् शुक्रं रजोहितम् अन्धसः अन्नात्संभूतम्भूयात्। अथ इन्द्रस्य इदमिन्द्रियं पयः अमृतं मधु भवतु ॥ ७२ ॥

का० (१९, २, २४) सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्। अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान् सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखीत्यर्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः यस्याश्चत्वारः पादा

अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महाबृहती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृतरूपो रसरूपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूलभावमजहात् जहाति । ऋतेन अनेन सत्येन एतत् सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य पानं शुक्रं शुक्रं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्य्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदृशं भवतु । कीदृशम् इन्द्रियं वीर्य्यवत् अमृतमजरामरत्वप्रदं मधु मधुरञ्च ॥ अर्पा फेनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः (१२, ७, ३—४) तस्य शीर्षिण च्छिन्ने लोहितामिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादबीभत्सन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यन् सोमो राजामृतꣳ सुत इति तेनैनꣳ स्वदयित्वात्मन्नदधतेति । तथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथा च पृथग्भूतानि संसृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

अ॒द्भ्यः क्षी॒रं व्य॑पिबत् क्रुङ्ङा॑ङ्गिर॒सो धि॒या । ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम् वि॒पान॑ꣳ शु॒क्रमन्ध॑स॒ इन्द्र॑स्येन्द्रि॒यमि॒दं पयो॒ऽमृतं॒ मधु॑ ॥ ७३ ॥

अद्भ्यःक्षीरम् । क्षीरोदकयोः संसृष्टयोः अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं वियुज्य अपिबत् पीतवान् । क्रुङ् हंसः हंसजातिमास्थाय आङ्गिरसः प्राणः । सर्वाङ्गानां रसः । धिया प्रज्ञया इत्थंभूता हि तस्य प्रज्ञा तस्यां जात्यामेव स्थितस्य भवति । सत्यमेतत् । अनेन ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रम् अन्धसः संभूतं भूयात् अथ इन्द्रस्य इन्द्रियं निपानममृतं मधु भूयात् ॥ ७३ ॥

आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य पयो वीर्य्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

सोम॑म॒द्भ्यो व्य॑पिब॒च्छन्द॑सा ह॒ꣳसः शु॑चि॒षत् । ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम् वि॒पान॑ꣳ शु॒क्रमन्ध॑स॒ इन्द्र॑स्येन्द्रि॒यमि॒दं पयो॒ऽमृत॒ं मधु॑ ॥ ७४ ॥

सोममद्भ्यः । सोमोदकयोः संसृष्टयोः सोमं वियुज्यापिबत् अद्भ्यः सकाशात् । छन्दसा छन्दोनिबद्धेन वेदेन । हंस आदित्यः शुचिषत् । एतत्सत्यम् ऋतेनेत्यादि समानम् ॥ ७४ ॥

हंसः आदित्यः अद्भ्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशः रविः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अन्ना॒त्परि॒स्रुतो॒ रस॒ं ब्रह्म॑णा॒ व्य॑पिबत् क्ष॒त्रं पयः॒ सोमं॑ प्र॒जाप॑तिः । ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम् वि॒पान॑ꣳ शु॒क्रमन्ध॑स॒ इन्द्र॑स्येन्द्रि॒यमि॒दं पयो॒ऽमृत॑ं मधु॑ ॥ ७५ ॥

अन्नात्परिस्रुतः । अन्नाद्धविर्लक्षणात् संपरिस्रुतश्च रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिबत् । क्षयश्च व्यपिबत् क्षत्रस्य पानं वशीकरणम् पयःसोमम् प्रथमशरीरी । सत्यमेतत् ऋतेन सत्यमिति समानम् ॥ ७५ ॥

अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्रुतोऽन्नात् सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपिबत् विविच्य पीतवान् क्षत्रञ्च व्यपिबत् वशीचकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमं च व्यपिबत् अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो॒ मूत्रं॒ विज॑हाति॒ योनि॑ं प्रवि॒शदि॑न्द्रि॒यम् । गर्भो॑ ज॒रायु॒णावृ॑त॒ उल्बं॑ जहाति॒ जन्म॑ना ॥ ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम् वि॒पान॑ꣳ शु॒क्रन्ध॑स॒ इन्द्र॑स्येन्द्रि॒यमि॒दं पयो॒ऽमृत॑ं मधु॑ ॥ ७६ ॥

रेतो मूत्रम् । व्यवहितपदप्रायः । रेतः विजहाति त्यज-

ति । योनिं स्त्रीप्रजननम् प्रविशत् इन्द्रियं शिश्नम् । योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति । तुल्यद्वारयोरपि मूत्ररेतसोर्मूत्रस्थानं हित्वान्यत्रावतिष्ठते रेतः । सत्यमेतत् ततः गर्भो जरायुणा आवृतः वेष्टितः । जरायुं च उल्वं च विजहाति त्यजति । जन्मना प्रसवेन सत्यमेतत् । नानास्थानानामेकद्वाराणां प्रथममुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

अतिशक्वर्यौ द्वे षष्ट्यक्षरातिशक्वरी । इन्द्रियं पुम्प्रजननं शिश्नं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्य्यं विजहाति त्यजति योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा गर्भवेष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्वं जरायु जहाति । भिन्नस्थानानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः । अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धाᳬं सत्ये प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् विपानᳬं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा रूपे । दृष्ट्वा उपलभ्य रूपे सत्यानृतयोः । इदं सत्यमेवंरूपमिदमनृतमेवंरूपमिति व्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्कार्यावस्थानम् । कथं व्याकरोत् । अश्रद्धाम् अनृते अदधात् अनृतनिमित्तत्वात् अश्रद्धायाः । श्रद्धामास्तिक्यम् सत्ये । कः अदधात् । प्रजापतिः । सत्यमेतत् ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्त्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगवास्थापयत् । तदेवाह । अनृते अश्रद्धां नास्तिक्यमदधात् अस्थापयत् अनृ-

तस्याश्रद्धानिमित्तत्वात्। सत्ये श्रद्धामदधात् सत्यस्य श्रद्धानिमित्तत्वात् श्रद्धाहितकथबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

वे॒दे॑न रू॒पे व्य॑पिबत् सुता॒सु॒तौ प्र॒जाप॑तिः ॥ ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम् वि॒पान॑ᳪ शु॒क्रमन्ध॑स॒ इन्द्र॑स्येन्द्रि॒यमि॒दं पयो॒ऽमृत॒ं मधु॑ ॥ ७८ ॥

वेदेन रूपे। वेदेन परिज्ञानेन त्रय्या वा विद्यया। रूपे सुतासुतयोः व्यपिबत्। सुतः सोम उच्यते पयश्चासुतः। परिस्रुत्प्रजापतिः। सत्यमेतत् अनेन ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७८ ॥

महाबृहती। प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे वेदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान् सुतः सोमः असुतः पयः परिस्रुच्च। ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

दृ॒ष्ट्वा प॑रि॒स्रुतो॒ रस॑ᳪ शु॒क्रेण॑ शु॒क्रं व्य॑पिबत्। पयः॒ सोम॑ं प्र॒जाप॑तिः। ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम् वि॒पान॑ᳪ शु॒क्रमन्ध॑स॒ इन्द्र॑स्येन्द्रि॒यमि॒दं पयो॒ऽमृत॒ं मधु॑ ॥ ७९ ॥

दृष्ट्वा परिस्रुतः। रसं शुक्रेण अमलेन शुक्रममलम्। वियुज्य अपिबत् पयश्च सोमं च द्वे प्रजापतिः। सत्यमेतत्। ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

अतिजगती। प्रजापतिः परिस्रुतः सुराया रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान्। ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७९ ॥

सीसे॑न॒ तन्त्रं॒ मन॑सा मनी॒षिण॑ ऊर्णासू॒त्रेण॑ क॒वयो॑ वयन्ति। अ॒श्विना॑ य॒ज्ञᳪ स॑वि॒ता सर॑स्व॒तीन्द्र॑स्य रू॒पं वरु॑णो भिष॒ज्यन् ॥ ८० ॥

खुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिंशतं जुहोति। सीसेनेति प्रत्यृचम् षो-

डश जगत्यः । यथेन्द्रस्य भैषज्यं क्रियते तथा आभिरुच्यते । यज्ञः पटेन रूप्यते प्रथमायामृचि । सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव पूर्वापरैः सूत्रैर्दक्षिणोत्तरैश्च वयन्ति यज्ञं के वयन्ति । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः क्रान्तदर्शनाः । मनसा पर्यालोच्याः । गुणत उक्त्वा अथेदानीं नामत आह । अश्विनौ सविता सरस्वती वरुणश्च किमर्थं पुरस्कृत्य यज्ञं वयति इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् ॥ ८० ॥

का० (१९, ४, १२) खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंᳬशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम् । पञ्चपलो ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभखुराणां महस्वाश्वार्षभैः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान् सुराग्रहान् जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः । जगतीभिर्जुहोतीति (१२, ८, ३, १३,) श्रुतिबलाद्वह्वक्षरन्यूनानामपि कासाञ्चिज्जगतीत्वमेव । दस्रादिभिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना अश्विनौ दस्रौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति । केन सीसेन ऊर्णासूत्रेण च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णया तोक्मक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गदविशेषं वयति ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रं पटं वयति । तद्वत् तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परच्छन्दप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने परिच्छद इति कोशात् । कीदृशा अश्व्यादयः मनीषिणः मेधाविनः । कवयः क्रान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुग्जये कण्ड्वादित्वाद्यक् ततः शतृप्रत्ययः । वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तदस्य रूपममृतᳬ शचीभिस्तिस्रो दधुर्देवताः सᳬरराणाः । लोमानि शष्पैर्बहुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य माᳬसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

तदस्य । तत् अस्येन्द्रस्य रूपम् अमृतममरणधर्मि । शचीभिः कर्मभिः । तिस्रो देवताः सन्दधुः । संरराणाः । अश्विनौ सरस्वती च । कथं सन्दधुः । लोमानि तावत् शष्पैः सन्दधुः । बहुधानतोक्माभिस्त्वगस्य नकारः समुच्चये आ अध्यायसमाप्तेः । त्वचामिति विभक्तिव्यत्ययः बहुधानतोक्माभिस्त्वचमस्येन्द्रस्य सन्दधुः । मांसम् अभवच्च लाजाः ॥ ८१ ॥

तिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः सन्दधुः कर्माङ्गैः सन्धानं चक्रुः तदेवाह लोमानि इन्द्ररोमाणि शष्पैर्विरूढव्रीहिभिः सन्दधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्मभिः विरूढयवैर्बहुधा सन्दधुः लाजाः न लाजाश्चास्य मांसं समभवत् । अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

तद॒श्विना॑ भि॒षजा॑ रु॒द्रव॑र्त्तनी॒ सर॑स्वती वयति॒ पेशो॒ अन्त॑रम् । अस्थि॑ म॒ज्जानं॒ मास॑रैः कारोत॒रेण॒ दध॑तो॒ गवां॑ त्व॒चि ॥ ८२ ॥

तदश्विना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य । अश्विनौ भिषजौ । रुद्रवर्त्तनी । रुद्रस्येव वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ द्रुरुवर्तनी रुगूणवर्त्तनी वा । रोरूयमाणौ वर्तेते इति वा । सरस्वती च । वयति वयन्ति । बहुबचनमेकवचनस्य । संभवन्ति अन्तरमभ्यन्तरम् । किं वयन्ति । अस्थि च मज्जानं च तावत् मासरैश्च कारोत्तरेण च यथाक्रमं वयन्ति । किं कुर्वाणाः । दधतः स्थापयन्तः । गवां त्वचि चर्मणि सुराम् ॥ ८२ ॥

रुद्रवत् वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्त्तनी रुग्णवर्त्तनी वा भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्त्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति सम्वध्नन्ति वचनव्यत्ययः । तदेवाह मासरैः शष्पादिचूर्णचरुनिःस्रावैः अस्थि सम्बध्नन्ति कारो-

स्तरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति । कीदृशास्ते गवां त्वचि च मेणि दधतः सुरां स्थापयन्तु ॥ ८२ ॥

सर॑स्वती॒ मन॑सा पेश॒लं वसु॒ नास॑त्याभ्यां वयति दर्श॒तं वपुः॑ । रसं॑ परि॒स्रुता॒ न रोहि॑तं न॒ग्नहु॒र्धीर॒स्तस॑रं॒ न वेम॑ ॥ ८३ ॥

सरस्वती मनसा । सरस्वती मनसा पर्य्यालोच्य । पेशलम् पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम च । हिरण्यवद्वा रूपवद्वा । वसु-नासत्याभ्यां च सहिता वयति पटमिव सृजति । दर्शतं वपुः दर्शनीयं वपुः शरीरम् इन्द्रस्य । रसम्परिस्रुतानरोहितम् । सरं च परिस्रुता सरस्वतीनासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता वयति । वपुषो रञ्जनार्थम् । अतो रोहितम् रोहित इन्द्रो वेदेषु पठ्यते । अथ तदा नग्नहुः किण्वः धीरः धीमान् । तसरं न वेम तसरं च वेम च सम्पद्यते । नग्नहोः कर्तृत्वमात्रं विवक्षितम् विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । तसरं वेम च कुविन्दानां प्रसिद्धम् तसरं-वयनसाधनम् ॥ ८३ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्श-नीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वसु पेशलं पेशः इति हिरण्यरूपयोर्नाम (निघ० १, २, ३, ७,) पेशं ला-ति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा विचार्य्येति शेषः । परिस्रुता परिस्रुतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसञ्च वयति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठ्यते । अथ त-दा नग्नहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न-वेमा च भवति तसरवेमानौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशो न-ग्नहुः धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मादक इत्यर्थः विव-क्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् नग्नहोः कर्तृत्वं विवक्षितम्॥८३॥

पय॑सा शु॒क्रम॒मृतं॑ ज॒नित्र॒ꣳ सुर॑या॒ मूत्रा॑ज्जनयन्त॒

रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊवध्यं वातᳪ स॒ब्वं तदारात् ॥ ८४ ॥

पयसा शुक्रम् । पयसा दुग्धेन कारणभूतेन शुक्रञ्च अमृतं च । जनित्रम् आजन्म जनयन्तः अश्विनौ सरस्वती च प्रकृतत्वात् । इन्द्रस्तु भैषज्यः सुरया च । मूत्रात् मूत्रमिति साधु । मूत्रञ्च रेतश्च जनयन्त । किञ्च । अपामतिन्दुर्मतिम् बाधमानाः । अपबाधमानाः अमतिममननं बध्यभावन्दुर्मतिश्च । ऊबध्यम् । आमाशयगतमन्नं वातम् तत्सहचरितं सब्वम्पक्वाशयगतमशुचिः । तदारात् तदेतत् सुरया जनयन्त । आरात् सुरासन्निकर्षात् । संनिकर्षो हि गन्धादिभिः ॥ ८४ ॥

प्रकृतत्वादश्विनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्य्यं जनयन्त उदपादयन् अडभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं रेतः शुक्रं शुक्लम् अमृतमनश्यत् जानित्रं जनयतीति जानित्रं जननशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूबध्यं वातं नाडीगतं स ब्वं च सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजनयन्त आमाशयगतमन्नमूबध्यम् पक्वाशयगतमन्नं सब्वम् । कीदृशास्ते अमतिं बध्यभावं दुर्मतिं दुर्बुद्धिञ्च बाधमाना निवर्त्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥८४॥

इन्द्रः सु॒त्रामा॒ हृद॑येन स॒त्यं पु॑रो॒डाशे॑न स॒वि॒ता ज॑जान । यकृ॑त् क्लो॒मान॒ं वरु॑णो भि॒षज्यन्म॑त॑स्ने वा॒य॒व्यै॒र्न मि॑नाति पि॒त्तम् ॥ ८५ ॥

इन्द्रः सुत्रामा । पुरोडाशदेवता इन्द्रं भिषज्यन्ति । इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन । हृदयमिति विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रस्य जजान जनयति । सत्यम् इन्द्रस्य पुरोडाशेन सविता जनयति । यकृच्च क्लोमानञ्च जनयति वरुणः इन्द्रस्य भिषज्यमतस्ने च पित्तञ्च वायव्यैः ऊर्ध्वपात्रैः ऊर्ध्वपात्राणां सौमिकानां वायव्यानीति उक्तम् । न मिनाति निर्मिमीते सृजति ॥ ८५ ॥

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेण हृदयं जजान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं जजान । वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकाञ्च जजान । वायव्यैः सौमिकौर्ध्वपात्रैः मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तञ्च मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिकान्यौर्ध्वपात्राणि वायव्यसंज्ञानि॥८५॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न प्लीहा शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

आन्त्राणि स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् । किं कुर्वाणाः मधु पिन्वमानाः । पिन्वतिः सेचनार्थः । गुदाः पात्राणि अभवन् । सुदुघा च धेनुः दक्षिणा च आदित्यस्येष्टेः गुदा एव अभवन् । श्येनस्य च पत्रं प्लीहा अभवत् । शचीभिः कर्मभिः । आसन्दी नाभिः इन्द्रस्य उदरञ्च माता च । आसन्दीस्थोऽभिषिच्यते अतस्ततो जायते ॥ ८६ ॥

स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् । कीदृश्यः स्थाल्यः मधु पिन्वमानाः मधु सिञ्चन्त्यः पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन् । सुदुघा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा सुदुघा दोग्ध्री च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रञ्च प्लीहा हृदयवामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्मसंज्ञोऽभवत् । आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् । कीदृश्यासन्दी माता जननीस्थानीया आसन्द्यामभिषिच्यतेऽतस्ततो जायत इव । नाश्चार्थः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः । प्लाशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भो वनिष्ठुः । सुरासन्धानकुम्भो वनिष्ठुर्जनिता च जनकश्च । शचीभिः स्वकीयैरेव कर्मभिः । यस्मिन्कुम्भे अग्रे

प्रथमं योन्याङ्गर्भः । अन्तर्मध्ये सुरालक्षणः उषितः । किञ्च । प्लाशिर्व्यक्तः । स्पष्टः शतधार उत्सः कूपः बहुस्रोतत्वात् कूप उक्तः । दुहेन कुम्भीस्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उषितः । शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्लाशिः शिश्नोऽभवत् । कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ ८७ ॥

मुखꣳ सदस्य शिर इत्सतेन जिह्वा पवित्रमश्विनासन् सरस्वती । चप्यं न पायुर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

मुखं सत् । अस्येन्द्रस्य मुखं सत् । एकदेशलोपः सन्तमिति प्राप्ते । तथा च श्रुतिः । मुखं सन्तमस्य जिह्वा पवित्रं चप्यं न पायुर्वस्तिर्वाल इति । शिर इत् सतेन जिह्वा पवित्रम् अश्विनौ आसन् आस्ये सरस्वती च । चप्यं च पायुः भिषगस्य वालः वस्तिश्च शेपो हरसा तरस्वी । वालस्य त्रिधा परिणामः वैद्यश्च शेपश्च । यदि नाम शेपः हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्यान्तलोपश्छान्दसः सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत् । पवित्रं जिह्वाभवत् । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्येऽभवन् । चप्यं च पायुरिन्द्रियमभूत । वालो सुरागलनवस्त्रमस्येन्द्रस्य भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेपो लिङ्गं चाभूत् वालेन त्रयं जातम् । कीदृशः शेपः हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागेन तेजो ह-

विषा शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यां चक्षुः । अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः संस्क्रियते । तदेवामृतम् । ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्याम् छागेन तेजः चक्षुषः क्रियते । कथंभूतेन छागेन हविषा शृतेन । हविर्भूतेन पक्केन । अपरम् पक्ष्माणि चक्षुषः लोमानि गोधूमैः संस्क्रियते । कुवलैर्बदरविशेषैः उतानि निविष्टानि पक्ष्मसु रोमाणि संस्क्रियन्ते । पेशो न शुक्रमसितं वसाते । पेशो न रूपं च चक्षुषःशुक्रं शुक्लम् असितं कृष्णञ्च वसाते । आच्छादयेते प्रकृतत्वादश्विनौ ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवताभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्वरं क्रियते । शृतेन पक्केन हविषा छागेन छागरूपेण पक्कहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि क्रियते । गोधूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्निविष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्लमसितं कृष्णं च पेशः रूपं शुक्लकृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयेते कुर्वीत इत्यर्थः प्रकृतत्वादश्विनौ कर्त्तारौ ॥८९॥

अविर्न मेषो नसि वीर्य्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ९० ॥

अविर्न । अविश्च मेषः सारस्वतः । नसि नासिकायाम् वीर्याय अवस्थितः । प्राणस्य च पन्था मार्गः अमृतः ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां क्रियते । सरस्वती च उपवाकैः व्यानं जजान जनयति । नस्यानि नासिकाप्रभवानि च बर्हिः बदरैः जनयति ॥ ९० ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्य्यायाव-

स्थितः । ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्वरः क्रियते । सरस्वती उपवाकैर्यवाङ्कुरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति । बर्हिर्बदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जजान ॥ ९० ॥

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्याꣳ श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्याम् । यवा न बर्हिर्भ्रुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

इन्द्रस्य रूपम् । इन्द्रस्य रूपं संस्करोति ऋषभः बलायावतिष्ठते । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अतीतानागतवर्त्तमानशब्दग्राहि । अमृतम् ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्यां स्थापितम् । यवाश्च बर्हिश्च । भ्रुवि केसराणि । भ्रुवोः लोमानि अभवन् । कर्कन्धु च यज्ञे मधुसारघम् मुखात् । कर्कन्धु बदरम् यज्ञे स्वयमेव यज्ञे इन्द्रस्य मुखात् । मधु । लालाश्लेष्मादि मधुशब्देनोच्यते सादृश्यात् । सारघम् । सरघाः भ्रमराः । यथा सारघं मधु इतश्चेतश्चाहृतं भवति। एवं लालादि सर्वस्मादङ्गाद्भवति ॥ ९१ ॥

ऋषः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चक्रे । ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्यद्वर्त्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः । यवा बर्हिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केसराणि लोमान्यभवन् कर्कन्धु बदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि यज्ञे सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि सारघम् मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१ ॥

आत्मन्नुपस्थे॒न वृक॑स्य॒ लोम॒ मुखे॒ श्मश्रू॑णि॒ न व्याघ्रलो॑म । केशा॒ न शी॒र्षन्यश॑से श्रि॒यै शिखा॑ सि॒ꣳहस्य॒ लोम॒ त्विषि॑रिन्द्रि॒याणि॑ ॥ ९२ ॥

अत्मन्नुपस्थे । आत्मनि उपस्थे च यानि लोमानि तानि

वृकस्य लोमानि । लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे श्मश्रूणि च यानि तानि व्याघ्रस्य लोमानि । केशा न शीर्षन् । ये च केशाः शिरसि यशसे निहिताः या च श्रिये शिखा निहिता या च त्विषिः दीप्तिः यानि चेन्द्रियाणि तदेतत्सिंहस्य लोम ॥ ९२॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम । शीर्षन् शीर्ष्णि शिरसि च यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा या च त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात् सरस्वती । इन्द्रस्य रूपꣳ शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ९३ ॥

अङ्गान्यात्मन् । अङ्गानि यस्मिन्नात्मनि भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ समधाताम् तदात्मानम् । अङ्गैः समधात्सरस्वती । एवमिन्द्रस्य रूपं शतमानं बहुप्रतिमानम् । अश्विनौ सरस्वती च । चक्षुः चन्द्रेण हिरण्मयेन ज्योतिः अमृतश्च दधानाः ॥ ९३ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् । सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गैः समधात् संदधे । कीदृशा अश्व्यादयः इन्द्रस्य रूपमायुश्च चन्द्रेणाह्लादकेन ज्योतिज्योतिषा सहामृतमनश्वरं दधानाः सम्पादयन्तः । कीदृशं रूपं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी सुकृतं बिभर्त्ति । अपाꣳ रसेन वरुणो न साम्नेन्द्रꣳ श्रियै जनयन्नप्सु राजा ॥ ९४ ॥

सरस्वती योन्याम् । व्यवहितपदप्रायः । सरस्वती यं यो-

न्याम् इन्द्रलक्षणम् गर्भम् अन्तर्मध्ये अश्विभ्यां पत्नीभूत्वा सुकृतं शोभनीकृतं बिभर्ति धारयति । तमेवेन्द्रं जनयन् श्रियै विभूत्यै वरुणश्च अप्सु राजा अपां रसेन साम्ना च बिभर्ति ॥ ९४ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं बिभर्त्ति । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन् सन् बिभर्त्तीत्यनुषङ्गः । नष्टार्थः ॥ ९४ ॥

तेजः पशूनाᳬं हविरिन्द्रियावत्परिस्रुता पयसा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ ९५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

तेजः पशूनाम् । तेजः पशूनामुपादाय हविश्च इन्द्रियावत् वीर्यवत् उपादाय । परिस्रुता हविर्भूतया । पयसा हविर्भूतेन सारघमिव मधु । अश्विभ्यां दुग्धम् । सारघाः भ्रमराः ते यथा अद्भ्य ओषधीभ्यश्च रसमादाय दुहन्ति । एवमेतेभ्यो द्रव्येभ्यः अश्विभ्यां दुग्धं सौत्रामणीलक्षणम् । कथम्भूताभ्याम् भिषजा भिषग्भ्याम् सरस्वत्या च । किञ्च सुतासुताभ्यां परिस्रुतपयोभ्यां सकाशात् अमृतः सोमः इन्दुः दुग्धे । एवं यैः सौत्रामणी दृष्टा तेभ्यः ऋषिभ्यो नमोऽश्विभ्यां च सरस्वत्यै च । एवमियमृषिश्रुतिः ॥ ९५ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्य्यवत् पशूनां सम्बाधे हविरादाय परिस्रुता पयसा च सह सारघं मधु चादाय इन्द्रार्थे तेजो दुग्धं स्रावितम् । सुतासुताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृतरूपः इन्दुरैश्वर्य्यप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्विभिरिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सौत्रामणिद्रष्टृभ्यो नमः ॥ ९१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
सुरादीन्द्राभिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा त्वा हिꣳसीन्मा मा हिꣳसीः ॥ १ ॥

क्षत्रस्य योनिरसि । गायत्री । आसन्दी वेद्योरुपदधाति अर्द्धर्चेन । क्षत्रस्य त्वं योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्द्यामभिषिक्तो हि गुणधर्मानर्हति राजेत्येतदभिप्रायं योनित्वम् । क्षत्रस्य नाभिश्च नहनन्त्वमसि । कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति । मा त्वा हिंसीत् । कृष्णाजिनमुच्यते । मा त्वामियमासन्दी हिंसीत् । मा च त्वं मां हिंसीः । यज्ञाध्यासोऽत्र कृष्णाजिनस्य । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसाया इतिश्रुतिः ॥ १ ॥

का० (१९, ४, ८) सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति । जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्जुव्युताम् आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः॥आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री। हे आसन्दि ! त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि। आसन्द्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति राजेति भावः । क्षत्रस्य नाभिर्नहनं व-

न्धनं चासि ॥ का० (१९, ४, ८) कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा-त्वेति । अस्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः ॥ यजुः कृष्णा-जिनदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री । यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थ्य-ते । हे कृष्णाजिन ! आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं च मा मां मा हिंसीः मा जहि । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसा यै इति (१२, ८, ३, ९,) श्रुतेः १ ॥

नि॒षसा॑द धृ॒तव्र॑तो॒ वरु॑णः प॒स्त्या॒स्वा । साम्रा॑ज्या-य सु॒क्रतुः॑ । मृ॒त्योः पा॑हि । वि॒द्योत्पा॑हि ॥ २ ॥

आसन्द्यामुपविशति । निषसादेति व्याख्यातम् । पादयो-रुक्ममुपन्यस्यति । मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युशब्देनात्राश-निरुच्यते । विद्योत्पाहि विद्युतः पाहि ॥ २ ॥

का० (१९,४,९) तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति । यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता (१०,२७) ॥ का० (१९,४,१०,११) पादयो रुक्मा उपास्यति राजतꣳ सव्ये मृत्योरिति सौवर्णꣳ शिर-स्येके विद्योदिति । आसन्द्युपविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ म-ण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दक्षे विद्यादिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सू-त्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्ये यजुषी दैव्यौ बृहत्यौ । हे रुक्म ! मृत्योः अका-लमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण ! रुक्म ! विद्योत् विद्युतः मां पा-हि विद्यातत इति विद्योत् विच्प्रत्यये गुणः विद्युत्पाताद्रक्षेत्यर्थः ॥२॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । अ॒श्विनो॒र्भैष॑ज्येन॒ तेज॑से ब्रह्मवर्च॒साया॒-भिषि॑ञ्चामि । सर॑स्वत्यै॒ भैष॑ज्येन वी॒र्या॒यान्ना॒द्याया॒-भिषि॑ञ्चामि । इन्द्र॑स्येन्द्रि॒येण॒ बला॑य श्रि॒यै यश॑से॒ऽभि-षि॑ञ्चामि ॥ ३ ॥

अभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । अश्विनोर्भै-षज्येन । भिषजः कर्म भैषज्यम् । भिषग्वैद्यः । तेन भैषज्येना-

भिषिञ्चामीति सम्बन्धः । किमर्थमित्यत आह । तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्याय अन्नाद्याय अभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । इन्द्रस्य इन्द्रियेण वीर्येण । बलाय श्रियै यशसे च सर्वार्थायाभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

का० (१९, ४, १४) सर्वसुरभ्युन्मृदितꣳ शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्रावयन् प्रतिदिशꣳ सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । वतसमात्रस्थापितैर्वसाग्रहशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्युरा मुखादवस्रावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कीदृशम् सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिरुद्वर्त्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्वेति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥ अश्विनोः । त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे ऋग्गायत्र्यौ । हे यजमान ! अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि भिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वत्रास्खलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै भैषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषक्कर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्य्यायान्नाद्याय वीर्य्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् तस्मै ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्ध्यै यशसे कीर्त्यै ॥ ३ ॥

कोऽसि कत॒मोऽसि॒ कस्मै॑ त्वा॒ काय॑ त्वा॒ । सुश्लो॑क॒ सुम॑ङ्गल॒ सत्य॑राजन् ॥ ४ ॥

यजमानमालपते । कोऽसि । गायत्री । कः प्रजापतिरसि । कतमः प्रजापतितमः असि । अतिशयार्थे तमप उपादानम् । बहवो हि प्रजापतयः । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामभिषिक्तवानहं यतः काय त्वा । प्रजापतिभावाय त्वामहमभिषिक्तवानस्मि यतः । सुश्लोकेत्यालब्धो ह्यपति । हे कल्याणमङ्गल

हे सत्यराजन् सत्यः अनश्वरः राजा अस्य ॥ ४ ॥

का० (१९, ४, १९) यजमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युर्यजमानं स्पृशति ॥ प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्गर्भा षट्सप्तैकादशोष्णिग्गर्भेति वचनात् । हे यजमान ! त्वं कः प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः काय प्रजापतिभावाय चाभिषिक्तवान् ॥ का० (१९, ४, २०) सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति । अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञान्नरानाह्वयति ॥ हे सुश्लोक ! एहीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्त्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल ! त्वमेहि । हे सत्यराजन् ! एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥ ४ ॥

शिरो॑ मे॒ श्रीर्यशो॒ मुख॒ं त्विषि॒ः केशा॑श्च॒ श्मश्रू॑णि । राजा॑ मे प्रा॒णो अ॒मृत॑ꣳ स॒म्राट् चक्षु॑र्वि॒राट् श्रोत्र॑म् ॥ ५ ॥

अङ्गानि चालते यथालिङ्गम् शिरो मे पञ्चभिः । तृतीया गायत्री अन्त्या महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अनुष्टुभोऽन्याः । इन्द्रोऽभिषक्त आत्मानं राष्ट्रीभूतम्पश्यन्नाह । शिरो मे श्रीर्वर्तते यशो मुखं वर्तते । त्विषिर्दीप्तिः केशाश्च श्मश्रूणि च वर्तन्ते । राजा प्राणः मे अमृतं वर्तते । संगतं राज्यं यत्र स सम्राट् चक्षुर्वर्तते । विराट् श्रोत्रं वर्तते । विराट् प्रथमशरीरी ॥ ५ ॥

का० (१९, ४, २१) अङ्गानि चालभते यथालिङ्गꣳ शिरो म इति प्रतिमन्त्रम् । यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते ॥ इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अन्त्या त्र्यवसाना महापाङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिषिक्तो यजमान इन्द्ररूपम् आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रीः शोभास्तु वर्तते वा मे मुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दीप्तिरस्तु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु

सम्यक् राजते सम्राट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥ ५ ॥

जि॒ह्वा मे॑ भ॒द्रं वाङ्मह॒ो मनो॑ म॒न्युः स्व॒राड्भामः॑ । मोदाः॑ प्र॒मोदा अ॒ङ्गु॒लीरङ्गा॑नि मि॒त्रं मे॒ सहः॑ ॥ ६ ॥

जिह्वा मे । जिह्वा मे भद्रं वर्तते । वाक् महः वर्तते पूजाकारिणी वर्तते । मनः मन्युः वर्तते मनः क्रोधफलदायि वर्तते । भामः क्रोधः स्वराज्यक्षमो वर्तते ।

उक्तश्च ।

शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि ।
अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुम् इति ।

मोदाः प्रमोदा अङ्गुलयः अङ्गानि च मम वर्तन्ते । मित्रं मे सहः मित्रबलं मे सहः शत्रूणामभिभवितृ वर्तते ॥ ६ ॥

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु । वाक् वागिन्द्रियं महः मह्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरसुन् प्रत्ययः मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु न तु कुर्ताश्चित्प्रतिहन्यतामित्यर्थः । तदुक्तम् । शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति । अङ्गुलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु । मे मम मित्रं सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

बा॒हू मे॒ बल॑मिन्द्रि॒यᳪ हस्तौ॑ मे॒ कर्म॑ वी॒र्य्यम् । आ॒त्मा क्ष॒त्रमुरो॒ मम॑ ॥ ७ ॥

बाहू मे । बाहू मे बलमिन्द्रियञ्च वर्तते हस्तौ मे कर्म च वीर्यं वर्तते । आत्मा अन्तरात्मा क्षत्रं वर्तते उरश्च मम ॥ ७ ॥

मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियञ्च बलं स्वका-

र्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयञ्च क्षत्रं क्षत्रात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । ऊरू अ॒-र॒त्नी जानु॑नी विशो॒ मेऽङ्गा॑नि स॒र्वतः॑ ॥ ८ ॥

पृष्टीर्मे । पृष्ठदेशो मे राष्ट्रं वर्तते । उदरं च अंसौ ग्रीवा च श्रोणी च । ऊरू च अरत्नी च जानुनी च विशो मे वर्तते । अन्यान्यप्यङ्गानि यानि सर्वतः ॥ ८ ॥

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमंसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरू सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभि॑र्मे चि॒त्तं वि॒ज्ञानं॑ पा॒युर्मेऽप॑चिति॒र्भसत् । आ॒न॒न्द॒न॒न्दावा॒ण्डौ मे॒ भगः॒ सौभा॑ग्यं॒ पसः॑ । जङ्घा॑भ्यां प॒द्भ्यां धर्मो॑ऽस्मि वि॒शि राजा॒ प्रति॑ष्ठितः ॥ ९ ॥

नाभिर्मे । नाभिर्मे चित्तं विज्ञानञ्च वर्तते । चित्तविज्ञानयोः को विशेष इति चेत् । विज्ञानं विज्ञप्तिः तज्जः संस्काराश्चित्तम् । पायुर्मे अपचितिर्भसच्च वर्तते । पायुर्गुदप्रदेशः अपचितिः पूजा । भसच्छब्देन स्त्रीप्रजननं गौडा आहुः । नच यजमानस्यैतद्भवति । अतः पत्नीविषयमेतत् । आनन्दनन्दौ आण्डौ मे वर्तेते । भगः सौभाग्यं पसो मे वर्तते । भगः महदैश्वर्यम् । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः शिश्नमुच्यते । जङ्घाभ्यां पद्भ्याञ्च धर्मोऽस्मि । धर्मम्प्रति हि राजा भवति विशि प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥ ९ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ वृषणौ आनन्दन

न्दौ स्तामाक्रन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुखमोकारौ भवतामित्यर्थः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग ऐश्वर्य्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमास्त्वित्यर्थः । जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति॑ क्ष॒त्रे प्रति॑तिष्ठामि रा॒ष्ट्रे प्रत्यश्वे॑षु प्रति॑तिष्ठामि॒ गोषु॑ । प्रत्यङ्गे॑षु॒ प्रति॑तिष्ठाम्या॒त्मन् प्रति॑ प्रा॒णेषु॒ प्रति॑तिष्ठामि पु॒ष्टे प्रति॒ द्यावा॑पृथि॒व्योः प्रति॑तिष्ठामि य॒ज्ञे ॥ १० ॥

कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रतिक्षत्रमिति यजुषा । प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रतितिष्ठामि च अश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठामि च अङ्गेषु प्रतितिष्ठामि च आत्मनि प्रतितिष्ठामि च प्राणेषु प्रतितिष्ठामि च पुष्टे प्रतितिष्ठामि च द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि च यज्ञे ॥ १० ॥

का० (१९, ४, २३) कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्र इति । आसन्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति ॥ विश्वदेवदेवत्यं यजुः अतिराक्री । अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि । क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गेहलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्त्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् वदयविश्वः पशुमान्निराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्त्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

त्र॒या दे॒वा एका॑दश त्रयस्त्रि॒ꣳशाः सु॒राध॑सः ।

बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

त्रयो देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति । पङ्क्त्या त्र्यवसानया दैव्या । परेण यजुषा स्वाहाकारान्तेन च । व्यवहितपदप्रायः ये एकदेशदेवाः त्रयः त्रिप्रकाराः ये च एकीकृताः त्रयस्त्रिंशाः त्रयस्त्रिंशत्संपद्यन्ते । सुराधसः शोभनधनाः राध इति धननाम । राध्नुवन्त्यनेन । ये च बृहस्पतिपुरोहिताः । ते देवस्य सवितुः सवे प्रसवे वर्तमानाः । देवा दैवैर्वक्ष्यमाणैः सह अवन्तु पालयन्तु माम् ॥ ११ ॥

का० (१९, ५, ८) त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति । शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति ॥ त्र्यवसाना विश्वदेवदेवत्या पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः त्रयोऽवयवा येषां ते संख्याया अवयवे तयप् (पा० ५, २, ४२) द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति (पा० ५, २, ४३) अयजादेशः । एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशाः तिसृभिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः सुराधसः शोभनं राधो येषां ते राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेनेति (निरु० ४, ४) यास्कोक्तेः । तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्त्तमानाः देवाः दीप्यमानाः॥११ ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूꣳषि सामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान्त्समर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु । प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिताः अवन्तु । द्वितीयाः तृतीयैः । तृतीयाः सत्येन । सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिः

यजूंषि सामभिः । सामानि ऋग्भिः ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः याज्या वषट्कारैः वषट्कारा आहुतिभिः । एवमेकादशसंख्यैः त्रिप्रकारैर्देवैरुत्तरोत्तरपालिता आहुतयः मे कामान्समर्द्धयन्तु । सं वर्द्धयन्तु । भूयः सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्यमाशीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिच्छन्दः । प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यजूंषि सामभिः सह सामान्यृग्भिः सह ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एव त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामानभिलाषान् समर्धतन्तु पूरयन्तु भूः भवनं भूः हुतमिदं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

लोमा॑नि॒ प्रय॑ति॒र्मम॒ त्वङ्म॒ आन॑ति॒राग॑तिः । मा॒ꣳसं म॒ उप॑नति॒र्वस्वास्थि॑ म॒ज्जा म॒ आन॑तिः ॥ १३ ॥

यजमानो ग्रहान् भक्षयति । लोमानि प्रयतिः । अनुष्टुप् मम यानि लोमानि तानि प्रयतिर्वर्तते । प्रयतिः प्रयत्नः । त्वक् मे आनतिर्वर्तते आनयनमानतिः । त्वगेव सर्वाणि भूतानि मम आनतानीत्यभिप्रायः । आगतिश्च द्रव्यादिर्मांसं मे उपनतिर्वर्तते । उपनमन्ते हि मम भूतानि । वसु धनानि अस्थि मम वर्तते । मज्जा मे आनतिः ॥ १३ ॥

का० (१९, ५, १०) प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षमुपहवपूर्वकं भक्षयति ॥ लोमत्वगादिदेवतानुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्त्तते तथा यथा लोमस्वापि प्रयत्नः । मे मम त्वग् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति च-

त्यर्थः। मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र। ममास्थि वसु धनं धनरूपमेव। मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र। उपलक्षणमेतत् मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था इत्यर्थः ॥१३॥

यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम्। अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १४ ॥

इत उत्तरमवभृथः मासरकुम्भं प्लावयति। यद्देवाः तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः। देवाः देवासः द्वे आमन्त्रिते त्रिस्थानानपि देवान् बोधयति। यत्किञ्चित् हे देवाः हे देवासः। देवहेडनं चकृम। कृतवन्तो वयम्। अग्निर्माम् तस्मात् एनसः पापात् विश्वात्सर्वस्मात् मुञ्चतु। अंहसश्च पापात् ॥ १४ ॥

इत उत्तरमवभृथः ॥ का० (१९, ५, १३) मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति। अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यन्तेन (१८) सार्धकाण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निवायुसूर्यदैवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः आण्डीसंज्ञाः। दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना हे देवासो देवाः! वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः। अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु। ङसेः स्मादभाव आर्षः ॥ १४ ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम्। वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १५ ॥

यदि दिवा। यदि दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ एनांसि पापानि चकृम कृतवन्तो वयम्। वायुः मां तस्मात् एनसः विश्वात् मुञ्चतु। अंहसः ॥ १५ ॥

यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम। वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि॑ जाग्रद्यदि॒ स्वप्न॑ एनां॑ᳪसि चकृ॒मा व॒यम् । सूर्य्यो॑ मा॒ तस्मा॑देन॑सो॒ विश्वा॑न्मुञ्च॒त्वᳪह॑सः ॥१६॥

यदि जाग्रत । यदि जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्नावस्थायाम् एनांसीति समानव्याख्यानम् सूर्य इति विशेषः । श्रुतिस्तु लक्षणया व्याचष्टे । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्विषाच्चैवैनं पितृकिल्विषाच्च मुञ्चत्विति ॥ १६ ॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्य्यस्तस्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत् पापं कृतम् तस्मान्मा मुञ्चतु । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्विषाच्चैवैनं पितृकिल्विषाच्च मुञ्चतीति (१३, ९, २, २) श्रुतेः ॥ १६ ॥

यद्ग्रामे॒ यदर॑ण्ये॒ यत्स॒भाया॒ यदि॑न्द्रि॒ये । यच्छू॒द्रे यद॒र्ये यदेन॑श्चकृ॒मा व॒यं यदेक॒स्याधि॒ धर्म॑णि॒ तस्या॑व॒यज॑नमसि ॥ १७ ॥

यद् ग्रामे । यदरण्ये यत्सभायां यत् इन्द्रिये इन्द्रियविषये । देवविषय इति श्रुतिः । यत् शूद्रे यत् अर्ये । अर्यस्वामिवैश्ययोः यच्च एतद्व्यतिरिक्तमेनः चकृम वयम् । यच्च एकस्य आवयोः पत्नीयजमानयोः अधिधर्मणि एनः तस्य एनसः अवयजनमसि । अवपूर्वो यजतिर्नाशने वर्तते । नाशनमसि ॥ १७॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत् देवविषये वा शूद्रे अर्य्ये वैश्ये अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति (पा० ३, १, १०३) निपातः यत् पापं वयं चकृम । आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अधि धर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः । कुम्भं प्रति वचनम् । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च। अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अव देवैर्देवकृतमेनो ऽयक्ष्यव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देवरिषस्पाहि॥ १८॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः। सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः॥ १९॥

यदापः। व्याख्यातः अवभृथ निचुम्पुण व्याख्यातः। इयांस्तु विशेषः। अयक्षीति यजतेरिह रूपम् पूर्वत्र क्रतुयागे अयाजिषमिति॥ १८॥

समुद्रे ते। द्विपदा विराट्। सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिना आदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति सिञ्चति॥ १९॥

यदापः। व्याख्यातम् (६, २२)॥ का० (१९, ५, १४) पूर्ववन्मज्जनम्। पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप इत्यन्तेन (१९) सुराकुम्भस्य जले मज्जनम्॥ अवभृथ। व्याख्यातम् (३, ४८। ८, २५) इयान् विशेषः अयक्षि अवायक्षि नाशितवानस्मि यजेर्लुङि तङि उत्तमैकवचने रूपम् पूर्वत्र अयासिषमिति॥ का० (१९, ५, २५) सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा। यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः॥ सुमित्रिया नः। व्याख्यातम् (६, २२)॥ १८॥ १९॥

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव। पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः॥ २०॥

द्रुपदादिव। अनुष्टुप् अब्दैवतया वा सोपप्लवनीया। द्रुमयः पदः द्रुपदः पादुका उच्यन्ते। तथा च यास्कः। कनी-

नके विद्रवेन वेत्तुपद इति । मुमुचानः यथा द्रुममयात्पादात् मुच्यमानः पुरुषः तज्जैर्दोषैः असंबध्यमानः पृथग्भवेत् । यथा च स्विन्नः प्रस्विन्नः पुरुषः स्नातः मलात्पृथग्भवेत् । प्रस्विन्नस्य हि कृत्स्नो मल उपैति । यथा च पूतं पवित्रेण कम्बलमयेन आज्यं घृतं पृथग्भवेत् कीटिकातः । एवमापः शुन्धन्तु पृथक्कुर्वन्तु मामेनसः पापात्सकाशात् ॥ २० ॥

का० (१९, ५, १६) अवभृथवत् स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति । जलस्थावेव जायापती सौमिकावभृथवत् स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः ॥ अब्दैवत्यानुष्टुप् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात् पृथक् कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति पलाशिद्रुद्रुमागमा इत्यभिधानोक्तेः (अमर० २, ४, ५) द्रुस्तरुः तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवन् यथा पादुकादोषैरसम्बद्धो भवति मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद् छिन्वे मुमुचान इति रूपम् । यथा च स्विन्नः स्वेदयुक्तः स्नातः सन् मलात् पृथग्भवति । आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटेभ्यः पृथग्भवति । तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

उत्तरति । उद्वयम् अनुष्टुप्सौरी । उदः अगन्म आख्यातेन सम्बन्धः । उदगन्म उद्गताः स्म वयम् तमसस्परि । तमसोऽधि तमोबहुलादस्माल्लोकात् । स्वः स्वर्गं लोकम्पश्यन्तः । उत्तरम् उद्गततरमस्माल्लोकात् । ततोऽपि देवं सूर्यं देवत्रा देवेषु उदगन्म ज्योतिः । उत्तमं सर्वेभ्यो ज्योतिर्भ्यः ॥ २१ ॥

का० (१९, ५, १७) सोमवदुत्क्रमणमागमनञ्च । सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोमममृता अभूमेति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति सूत्रार्थः ॥ सूर्य्यदेवत्यानुष्टुप् प्र-

स्कण्वदृष्टा। वयं तमसः परि तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्माल्लोकात् उदगन्म उद्गता निर्गताः गमेर्लङि शपि लुप्ते मस्य नः। कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः किञ्च देवत्रा देवलोके सूर्य्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्म प्राप्ताः॥ २१॥

अपो अद्यान्वचारिषꣳ रसेन समसृक्ष्महि। पयस्वानग्न आगमं तं मा सꣳसृज वर्चसा प्रजया च धनेन च॥ २२॥

आहवनीयमुपतिष्ठते। अपो अद्य पङ्क्तिराग्नेयी। योऽहम् अपः अद्यास्मिन्नहनि अनुचारिषम्। अनुचरितवानस्मि अनेनावभृथकर्मणा। यश्चाहम् अब्जेन रसेन समसृक्ष्महि। संसृष्टवानस्मि। यश्चाहम् पयस्वान् उदकवान् सन्। हे अग्ने आ अगमम् आगतवानस्मि। तं मामागतवन्तं सन्तम् संसृज वर्चसा प्रजया च धनेन च॥ २२॥

का० (१९, ५, १८) आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपो अद्येति। यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते। अग्निदेवत्या पङ्क्तिः। हे अग्ने। तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचारिषम् अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यश्चाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यश्चाहं पयस्वानुदकवान् सन् आगममागतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति च्लेरङ्। तं मां वर्च आदिभिर्योजय॥ २२॥

एधोऽस्येधिषीमहि। समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि। समाववर्त्ति पृथिवी समुषाः समु सूर्य्यः। समु विश्वमिदं जगत्। वैश्वानरज्योतिर्भूयासं विभून् कामान् व्यश्नवै भूः स्वाहा॥ २३॥

समिधमादत्ते एधोऽसि एधःसमिन्धनमस्याग्नेः । एवंचेत् अतस्त्वां समिन्धनमुपादाय एधिषीमहि । आदधाति समिदसि । यतश्च समिन्धनमस्याग्नेः तेजश्चासि अग्नेः । दारुसंयोगेनाग्निर्ज्वलतीत्येतदाभिप्रायम् । अतस्त्वां ब्रवीमि । तेजो मयि धेहि जुहोति । समाववर्ति । गायत्री यस्मात्समावर्तते नश्वरत्वादियं पृथिवी । यस्माच्च समावर्तते उषाः । यस्माच्च समावर्तते एवं सूर्यः । यस्माच्च समावर्तते एवंविश्वम् इदं जगत् जङ्गमादि । अतो वैश्वानरस्य ज्योतिः भूयासम् । वैश्वानरः परं ब्रह्मेत्याहुरौपनिषदिकाः । विभून् कामान् व्यश्नवै व्यश्नुयाम् । भूः भुवनमात्राभिसंबन्धेन सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

का० (१९, ५, १९) एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति । समिद्देवत्ये यजुषी । हे समित्त्वमेधः ! एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम एधतेराशीर्लिङ् । हे समित् ! त्वं समिदसि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् अतो मयि विषये तेजो धेहि धारय का० (१९, ५, २०) जुहोति समाववर्त्तीति । यजमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कण्डिकाशेषेण जुहोति । समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री वैश्वानरज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववार्त्ति सम्यगावर्त्तते विकरणव्यत्ययेन वृतः शपः श्लुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समाववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत् समाववर्त्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम् । विभून्महतोऽपि कामान् मनोरथान् व्यश्नवै प्राप्नुयाम् । भूः स्वाहा भवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु भूरित्यव्ययम ॥ २३ ॥

अ॒भ्याद॑धामि स॒मिध॒मग्ने व्रतपते॒ त्वयि॑ । व्र॒तं च॑ श्र॒द्धां चोपै॑मी॒न्धे त्वा॑ दीक्षि॒तो अ॒हम् ॥ २४ ॥

सौत्रामण्यारम्भे यजमान आहवनीये तिस्रःसमिधोऽभ्यादधाति । तिसृभिरनुष्टुब्भिराग्नेयीभिः । प्रथमा व्रतग्रहणीया । यामेताम् अभ्यादधामि समिधम् हे अग्ने व्रतपते त्वयि । अनया व्रतञ्च श्रद्धाञ्च उपगच्छामि । ततः इन्धे त्वाम् अहन्दीक्षितः सन् ॥ २४ ॥

का० (१९, १, १२) अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति । सौत्रामण्यादावादित्येष्टिं समाप्य त्रिपश्वथमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति । अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ आश्वतराश्विदृष्टाः । हे अग्ने । व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालकः ! अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि ॥ ४४ ॥

यत्र॒ ब्रह्म॑ च क्ष॒त्रं च॑ स॒म्यञ्चौ॒ चर॑तः स॒ह । तं लो॒कं पुण्यं॒ प्रज्ञे॑षं॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒हाग्निना॑ ॥ २५ ॥

यत्र ब्रह्म । यत्र ब्रह्म च मूर्तिमत् क्षत्रञ्च । सम्यञ्चौ समीची इति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः । चरतः सह अवियोगेन तं लोकं पुण्यम्प्रज्ञेषं प्रज्ञानं वा प्राप्ता भवतीत्यतः तल्लोकगमनं प्रार्थ्यते । यत्र देवाः सहाग्निना चरन्ति ॥ २५ ॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेषं जानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थ्यते । तं कम् यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः । कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः समीची सम्यक् अञ्चतस्ते । तत्र चाग्निना सह देवाः सञ्चरन्ति । सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेन्द्र॑श्च वा॒युश्च॑ स॒म्यञ्चौ॒ चर॑तः स॒ह । तं लो॒कं पुण्यं॒ प्रज्ञे॑षं॒ यत्र॑ से॒दिर्न वि॒द्यते॑ ॥ २६ ॥

यत्रेन्द्रः । यत्र इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ संगतौ चरतः सह अवियुक्तौ । तं लोकम्पुण्यं प्राप्नुयाम् । यत्र सेदिर्न विद्यते । अन्नालाभनिमित्तं सदनं । कातर्यात्सेदिः ॥ २६ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च सेदिः सदनं सेदिः आदृगमेति (पा० ३, २, १७१) चात्किप्रत्ययः लिड्वत्त्वादेत्वाभ्यासलोपौ । अन्नाप्राप्तिजनितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेषं प्रजानीयाम् जानातेः सिब्बहुलं लटीति सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥

अꣳशुना ते अꣳशुः पृच्यतां परुषा परुः । गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसो अच्युतः ॥ २७ ॥

अꣳ शुना ते । द्वितीया सुरासन्धानेऽनुष्टुप् । सोमस्यांशुना ते तव हे सुरे अंशुः पृच्यतां संपृच्यतां संमृज्यताम् परुषा च परुः । पर्वणा च पर्व संपृच्यताम् । एवं च कृत्वा गन्धस्तव सोममवतु संपृणक्तु समालिङ्गताम् । मदाय च रसः अच्युतः अनश्वरः आलिङ्गताम् ॥ २७ ॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सौत्रामण्यारम्भे (१९, १) लिखितम् । हे सुरे ! ते तव अंशुः भागः सोमस्यांशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम् तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततायै सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ ४७ ॥

सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च । सुरायै बभ्र्वै मदे किंत्वो वदति किंत्वः ॥ २८ ॥

पूतामादत्ते । सिञ्चन्ति परि । अनुष्टुप् सौमी ऐन्द्री वा । सिञ्चन्ति याम् आचाम भावमुपगताम् । आचामो भक्तमण्डः । परिषिञ्चन्ति पयःप्रभृतिभिः । उत्सिञ्चन्ति च ग्रहैः । पुनन्ति च

याङ्गोवालपवित्राहिरण्यादिभिः। तस्यै सुरायै बभ्रै बभ्रुवर्णायै। षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यौ। मदे च स्थितः इन्द्रः। किन्त्वो वदति कि-न्त्वः। इति वदति किन्त्वं कस्य त्वं ब्रूहीति वदति ॥ २८ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः (का० १९, २, ६) बभ्रै बभ्रुवर्णायै तस्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः किंत्व किंत्व इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति। यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पयआदिभिः उत्सिञ्चन्ति ग्रहैः गोवालप वित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम्। इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः ॥ २९ ॥

धानावन्तं करम्भिणम्। ऐन्द्री गायत्री। प्रातःसवने पुरो-डाशानां पुरोऽनुवाक्या। धानावन्तं धानाभिः संयुक्तं करम्भिणं करम्भेण संयुक्तम्। अपूपवन्तम् अपूपेन संयुक्तम्। उक्थिनं वचनवन्तं स्तुतिमन्तं भागम् हे इन्द्र। प्रातः सवने जुषस्व सेवस्व नः अस्माकम् ॥ २९ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्त्ते श्रवणाकर्मणि धाना-होमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि। हे इन्द्र! त्वं प्रातः काले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व। कीदृशं धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करम्भिणं करम्भोऽस्यास्ति अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र सक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम्। येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥ ३० ॥

बृहदिन्द्राय। ऐन्द्या बृहत्या गायतीति साम्न इयं योनिः बृहत्साम इन्द्राय गायत। उपशब्दायत हे मरुतः। ऋत्विजो वा मरुतः। वृत्रहन्तमम् वृत्रं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छतीति वृत्र-

हन्तमः । एवमेव व्याख्येयम् येनैवं पदकारः पदं चक्रे । वृत्रहन्तामिति मकारान्तावग्रहणम् । अथ कोऽर्थः पाप्मानं प्रति अतिशयेन हन्तारं साम गायतीति । येन साम्ना ज्योतिः अजनयन् । ऋतावृधः । सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । इन्द्रस्य । यद्वा । ऋतावृधो देवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवं दातृ । देवाय इन्द्राय दातुः । जागृवि जागरणशीलम् स्वाधिकारावहितचित्तम् ॥ ३० ॥

का० (१९, ५, २) ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति । अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति । इन्द्रदेवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ! ऋत्विजः ! इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्रमसुरं नाशयति वा नाद्धस्येति (पा० ८, २, १७) नुम् । ऋतं यज्ञं वर्धयति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो वा येन सामगानेन देवाय इन्द्रायः ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन् । कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागर्त्तीति जागृवि जागरणशीलमविनश्वरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः॥३०॥

अध्व॑र्यो॒ अद्रि॑भिः सु॒तꣳ सोमं॑ प॒वित्र॒ आन॑य ।
पु॒ना॒हीन्द्रा॑य॒ पात॑वे ॥३१॥

ब्रह्मानुमन्त्रणम् अध्वर्यो अद्रिभिः । ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो अद्रिभिः ग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् पवित्रे आनय आसिञ्च । ततः पुनाहि पुनीहि इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पानार्थम् ॥ ३१ ॥

(का० १९, २, ११) ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति । ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते । ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो ! त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये आनय सिञ्च । कीदृशमाद्रिभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय ईत्वाभाव आर्षः । किमर्थम् इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

यो भूतानामधिपतिर्यस्मिँल्लोका अधि श्रिताः । य ईशे महतो महाँस्तेन गृह्णामि त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति । यो भूतानाम् । पङ्क्तिः । सोमप्रवादः । यो भूतानां चतुष्प्रकाराणाम् । अधिपतिः । यस्मिंश्च लोका अधि उपरि श्रिताः । स्थिताः । यश्च ईशे महतः विकारजातस्य । स्वयं च महान् तेन गृह्णामि त्वाम् अहम् ॥३२॥

का० (१९, ४, २४) त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिषेकात् सीसेन तन्त्रामिति (१९, ८०) षोडशर्ग्भिर्द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकाण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमार्षभखुरेण गृह्णाति । आत्मवादिनी ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जराय्वादिभूतानां चतुर्विधानामाधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः लोका यदाधारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्त्तते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति (पा० ७, १, ४१) तलोपे लटि ताङि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशामिति (पा० २, ३, ५२) कर्माणि षष्ठी । हे ग्रह ! अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्य॒श्विभ्यां॑ त्वा॒ सर॑स्वत्यै त्वेन्द्रा॑य त्वा सु॒त्राम्णे॑ । ए॒ष ते॒ योनि॑र॒श्विभ्यां॑ त्वा॒ सर॑स्वत्यै त्वेन्द्रा॑य त्वा सु॒त्राम्णे॑ ॥ ३३ ॥

उपयामगृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

उपयाम० यजुःसामात्रिष्टुप् व्याख्यातम् (१०, ३३) । एष ते यजुः प्राजापत्या बृहती सादने विनियोगः । ग्रहदेवते द्वे यजुषी॥३३॥

प्रा॒ण॒पा मे॑ अपान॒पाश्च॑क्षु॒ष्पाः श्रो॑त्र॒पाश्च॑ मे । वा॒-

घो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

ऋत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति । प्राणपा इति द्वाभ्यामनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहतीभ्याम् । प्राणादिपरिचयाय । यस्त्वं प्राणपाः मम असि अपानपाश्चक्षुष्पाश्च श्रोत्रपाश्च मे । वाचश्च मे विश्वभेषजः । सर्वभेषजकारी । मनसश्चासि विलायकः । लीङ् श्लेषणे सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ ३४ ॥

का० (१९, ५, ९) शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयति । सशस्त्रग्रहहोमानन्तरं शेषमृत्विजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिकाद्वयेन । ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद् बृहत्यौ । हे ग्रह ! त्वं मे प्राणपा असि प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि चक्षुषी पातीति चक्षुष्पाः मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषधमुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्त्ता । मनसो विलायकश्चासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा ली श्लेषणे विलाययति चक्षुरादिभिः स श्लेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुत्राम्णा कृतस्य । उपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

किञ्च । अश्विनकृतस्य ते । नकार उपजनः करोतिर्दर्शनार्थः । अदृष्टस्य ते । सरस्वतिदृष्टस्य ते इन्द्रेण सुत्राम्णा दृष्टस्य ते । उपहूतश्चाभ्यनुज्ञात एताभिर्देवताभिः उपहूतस्य च सोमस्य ऋत्विग्भिः भक्षयामि ॥ ३५ ॥

हे ग्रह उपहूत ! आज्ञातोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी। कीदृशस्य ते आश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः आश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् वृद्ध्यभाव आर्षः अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य। सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्य ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहु-

लमिति सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य इष्टस्य । उपहूतस्य ऋत्विग्भिः कृतोपहवस्य ॥ ३५ ॥

समिद्ध इन्द्र उषसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं विदुरो ववार ॥ ३६ ॥

समिद्ध इन्द्रः । इत उत्तरं हौत्रमैत्रावरुणं च । सौत्रामण्याः आ अश्वमेधात् । तत्रेन्द्रस्य पशोरेकादश याजाः तत्रैता आयोज्या ऐन्द्यस्त्रिष्टुभः । यास्तु आप्रीदेवता इध्मः तनूनपात् नराशंसः । इडः । बर्हिः । द्वारः । उषासा नक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति । ता यथायोगं विशेषणत्वेन व्याख्यायन्ते । द्विस्थान इन्द्रोऽत्र स्तूयते । यः समिद्धः संदीप्तः आदित्यानां त्वमिन्द्रः उषसामनीके मुखे उषसां हि यत्र मुखं तत्र भगवानादित्योऽवतिष्ठते । पुरोरुचा अग्रतो गामिन्या दीप्त्या । वावृधान इति सम्बन्धः । पूर्वकृच्च । पूर्वां दिशं करोति। तदुदयोपलक्षिता हि पूर्वा दिक् संभवति । स एव मध्यस्थानः सन् त्रिभिर्देवैः सहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जघान वृत्रं मेघं विदुरो ववार । हत्वा च वृत्रं विविधान् वितताान् अकरोत् । विदुरः द्वाराणि श्रोतांसि तस्यैव मेघस्य । द्वारशब्दस्य दुर इति छान्दसं संप्रसारणम् ॥ ३६ ॥

आध्वर्यवं समाप्तम् इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते । का० (१९, ६, १२) समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः । आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादेता देवता इध्मः तनूनपान्नराशंसो वा इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तूयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं

दैत्यं वा जघान हतवान् दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणे दुर इति रूपम । कीदृस इन्द्रः समिद्धः सन्दीप्तः उषसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरन्त्या दीप्त्या पूर्वकृत् पूर्वां दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । त्रिभिर्देवैः त्रिशता च त्रयस्त्रिंशद्देवैः सह वावृधानः वर्धमानः वृधेर्विकरणव्यत्ययेन शपः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

नरा॒श॑ꣳस॒ः प्रति॒ शूरो॒ मिमा॑नस्तनू॒नपा॒त् प्रति॑ य॒ज्ञस्य॒ धाम॑ । गोभि॑र्व॒पावा॒न्मधु॑ना सम॒ञ्जन् हिर॑ण्यैश्च॒न्द्री य॑जति॒ प्रचे॑ताः ॥ ३७ ॥

नराशंसः । एकस्यामेव ऋचि नराशंसः तनूनपान्नामीणामनुवाके । व्यवहितपदप्रायोऽयं मन्त्रः । यः शूरः इन्द्रः सन् नराशंसः । यश्च यज्ञो भवति नरा अस्मिन्नासीनाशंसन्तीति । प्रति । प्रतिमिमानो मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्य धाम स्थानम् गोप्रभृतिपशुसंबन्धिनीभिः वपाभिः वपावान् हिरण्यैर्वपापूर्वैः यश्चाधानभूतैः चन्द्री । चन्द्रमिति हिरण्यनाम यश्च शूर इन्द्रः तनूपात् घृतं भवति मधुना मधुस्वादेन घृतेन समञ्जन् हवींषि । गौरत्र तनूरुच्यते । ततोऽस्याम्भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यञ्जायत इति । तं शूरमिन्द्रं यजमानो यजति प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ॥ ३७ ॥

एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यहं यजति । तं कं य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिरासमन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति (निरु० ८, ६) यास्कोक्तेर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वान् वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि जा-

नाग्नित्यर्थः एकः प्रतिमिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा शूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कस्यपात्मज इत्यर्थः । यद्वा तनूं शरीरं न पातयाति रक्षाति जाठराग्निरूपेणेति तनूनपात् अग्निस्तद्रूपः । यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात् पौत्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतरूपस्तद्वान् वा । गोभिर्वपावान् पशुसम्बन्धिनीभिर्वपावान् वपायुक्तः मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन् हवींषि भक्षयन् हिरण्यैः पश्ववदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

ई॒डि॒तो दे॒वैर्हरि॑वाँ२॥ अभि॒ष्टिरा॒जुह्वा॑नो ह॒विषा॒ शर्ध॑मानः । पु॒र॒न्द॒रो गो॑त्र॒भिद्वज्र॑बाहु॒रा या॑तु य॒ज्ञमुप॑ नो जु॒षा॒णः ॥ ३८ ॥

ईडितो देवैः। ईडित पूजितो देवैः हरिवान्। हरी इन्द्रस्याश्वौ तदभिप्रायो मन्त्रः। वर्णाभिप्रायो वा। अभिष्टिः । अभिगमनवान् अभ्येषणवान्वा । आजुह्वानः अह्वयमानः हविषा निमित्तभूतेन । शर्द्धमानः अभिबलायमानः शर्द्ध इति बलनाम । पुरन्दर इति पुरां दारयिता । गोत्रभित् मेघान् भिनत्ति वृष्ट्यर्थम् । वज्रबाहुः यः स आयातु यज्ञमुप नो जुषाणः । यज्ञं नः संबन्धिनमुपसेवमानः ॥ ३८ ॥

एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु । कीदृशः देवैरीडितः पूजितः स्तुतः । हरिवान् हरी इन्द्राश्वौ अस्य स्त इति हरिवान् । अभिष्टिः अभिसमन्तादिष्टिर्यागो यस्य इलोपश्छान्दसः यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तौतेरौणादिको ङिप्रत्ययः । आजुह्वानः आह्वयमानः ऋत्विग्भिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमानः । शर्धमानः शर्ध इति (निघ० २, ९, ७) बलनाम अतिबलायमानः । पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः । गोत्रभित् गां भूमिं वृष्ट्या त्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान् वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रभित् गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति । वज्रबाहुः वज्रधरः । नोऽस्माकं यज्ञमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥ ३८ ॥

जुषाणो ब॒र्हिर्हरि॑वान्न॒ इन्द्रः॑ प्रा॒चीन॑ᳪं सीदत्प्र॒दिशा॑ पृथि॒व्याः । उ॒रु॒प्रथाः॑ प्रथ॑मान॒ᳪं स्यो॒नमा॑दि॒त्यैर॒क्तं वसु॑भिः स॒जोषाः॑ ॥ ३९ ॥

जुषाणो बर्हिः । जुषाणः सेवमानः बर्हिः । हरिवान् हरी अश्वौ ताभ्यां संयुक्तः नः अस्माकम् इन्द्रः प्राचीनं प्रागञ्चनम् सीदत् सीदतु आस्ताम् प्रदिशाः उपदेशेन । पृथिव्याः देवयजनत्वेन उरुप्रथाः । उरु विस्तीर्णं प्रथनमस्येत्युरुप्रथाः । इन्द्रविशेषणमेतत् । बर्हिर्विशेषणान्युत्तराणि । प्रथमानं स्योनं सुखरूपम् आदित्यैः अक्तं वसुभिश्च । बर्हिषाञ्जनमन्त्रे आदित्या वसवश्च सन्ति तदाभिप्रायमेतत् । संबर्हिरक्तां हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिरित्ययं मन्त्रः । सजोषाः सहप्रीयमाणः । इन्द्रविशेषणमेतत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत् सीदतु आस्ताम् इतश्च लोप इति (पा० ३, ४, ९७) इलोपः । कीदृशः इन्द्रः हरिवान् हरी अश्वौ तद्युक्तः । पृथिव्याः प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना (पा० ७, १, ३९) विभक्तेर्डादेशः । उरुप्रथाः प्रथनं प्रथः ख्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः असुन्प्रत्ययः । जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः सन्तुष्टः । बर्हिर्जुषाणः सेवमानः शानचि शपो लुक् । कीदृशं बर्हिः । प्रथमानं प्रथते तत् प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुखरूपम् आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं प्रक्षितम् बर्हिरञ्जने मन्त्रे आदित्यादीनामुक्तत्वात्तैरक्तम् सं बर्हिरङ्क्ताᳪं हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति (२, २२) उक्तेः ॥ ३९ ॥

इन्द्रं॒ दुरः॑ कव॒ष्यो॒ धाव॑माना॒ वृषा॑णं यन्तु॒ जन॑यः सु॒पत्नीः॑ । द्वारो॑ दे॒वीर॒भितो॒ विश्र॑यन्ताᳪं सु॒वीरा॑ वी॒रं प्रथ॑माना॒ महो॑भिः ॥ ४० ॥

इन्द्रन्दुरः। संप्रसारणं छान्दसम्। यज्ञगृहद्वारं कवष्यः। कुष निष्कर्षे कुषिताः ससुषिराः। धावमाना आदरवत्यः वृषाणम्बर्षितारम् यन्तु। जनयः सुपत्नीः लुप्तोपमानमेतत् जाया इव शोभनपत्न्यः। अथेन्द्रसंगतिं प्राप्य यज्ञगृहद्वारः। देवीः। अभितः इतश्चेतश्च। विश्रयन्तां विव्रियन्ताम् सुवीरा ऋत्विग्भिः वीरमिन्द्रं प्रतिप्रथमानाः पृथ्व्यो भवन्त्यः। महोत्सवैः॥ ४०॥

दुरो यज्ञगृहद्वारं इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु। कीदृशमिन्द्रं वृषाणं वर्षति वृषाः त्वं वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यं वर्षीयानित्युक्तेः। वीरं शूरम्। कीदृश्यो दुरः कवष्यः कु शब्दे कूयन्ते कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः सुसुषिराः सच्छिद्रे एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः। तथा धावमानाः धावन्तं धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः। तथोपमानं जनयः सुपुत्रीः शोभनाः साध्व्यः पत्न्यो यज्ञे सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा द्वार इन्द्रं यान्तु। किञ्च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयन्तां विवृता भवन्तु। कीदृश्यो द्वारः सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः महोभिस्तेजोभिरुत्सवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः॥४०॥

उ॒षासा॒नक्ता॑ बृ॒ह॒ती बृ॒हन्तं॒ पय॑स्वती सु॒दुघे॒ शूर॒मिन्द्र॑म्। तन्तुं॑ त॒तं पेश॑सा सं॒वय॑न्ती दे॒वानां॑ दे॒वं य॑जतः सुरु॒क्मे॥ ४१॥

उषासा नक्ता। उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः। उषाश्च रात्रिश्च बृहती महत्यौ। बृहतं महान्तम् पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ। सुदुघे साधुदोहने शूरमिन्द्रम्। तन्तुं ततम् लुप्तोपमानमेतत्। तन्तुमेव ततं पटार्थं सूत्रं प्रसारितमिव पेशसा विचित्ररूपेण सूत्रेण। संवयन्ती संग्रन्थयन्त्यौ। देवानां देवमिन्द्रम् यजतः सङ्गतं कुरुतः पुनर्घट्टयत इत्यर्थः। सुरुक्मे सुरोचने॥ ४१॥

उषासानक्ता इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुरुतः इन्द्रेण सङ्गमं कुरुतः याजिरत्र सङ्गतिकरणार्थः । उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उषःशब्दस्योषासादेशः । किम्भूतमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं देवानां देवं सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यौ उषासानक्ता बृहती बृहत्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुघे शोभनं दुग्धः ते दुहः कब्घश्चेति [पा० ३, २, ७०] कप् घादेशश्च । पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं रूपेण योजयन्त्यौ तत्र दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा पटार्थं ततं विस्तीर्णं तन्तुं सूत्रं रूपेण कश्चित् संवयति । तथा सुरुक्मे शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होतारावि॒न्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

दैव्या मिमाना । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निः असौ च वायुर्मध्यमः । दैव्यौ होतारौ मिमानौ निर्मिमाणौ यज्ञे । मनुष इति तद्धितलोपः वीप्सायाश्च मनुष्यस्य यजमानस्य । पुरुत्रा बहुप्रकारम् । प्रथमौ मानुषाद्धोतुः । सुवाचा साधुवाचौ । मूर्द्धनि प्रधानाङ्गे यज्ञस्य । इन्द्रं मधुना अन्नसहितं दधाना स्थापयन्तौ । प्राचीनम् आहवनीयाख्यं ज्योतिः । हविषा वृधातः वर्द्धयतः ॥ ४२ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ होतारौ वाय्वग्नी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वृधेर्लेटोऽडाटावित्याट् (पा० ३, ४, ९४) । कीदृशौ होतारौ पुरुत्रा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः मानुषाद्धोतुः प्रथमा आद्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे । सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्ती सर्वत्र प्रथमाद्विवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा जनयो न पत्नीः । अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती विश्वतूर्त्तिः ॥ ४३ ॥

तिस्रो देवीः । यास्तिस्रो देव्यो हविषा आज्येन वर्द्धमानाः इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । जनयो न पत्नीः जाया इव पत्न्यः आसते । ता अछिन्नन्तन्तुम् अविस्रस्तयज्ञम् पयसा हविषा कुर्वन्तु । कतमास्तास्तिस्रो देव्य इत्यत आह । सरस्वती च इडा च देवी दानादिगुणयुक्ता भारती आदित्यप्रभा । विश्वतूर्तिः सर्वतः तूर्णं यायिनी । आख्यातमत्रनास्त्यतोऽध्याहृतम् ॥ ४३ ॥

सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तन्तुं यज्ञमच्छिन्नं । छेदेन विघ्नेन रहितं कुर्वन्त्विति शेषः । वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साध्व्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवी दीप्यमानाः विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्त्तिः सर्वगामिनीति । द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णेऽपाकोऽचिष्टुर्यशसे पुरूणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेता मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा दधत् त्वष्ट तक्षतेः करोत्यर्थस्य । यस्त्वष्टा दधत् धारयत् शुष्मं बलम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् । वृष्णे सेक्त्रे । कथंभूतस्त्वष्टा अपाकः । पाक इति प्रशस्यनाम । न विद्यते यस्मात्त्वष्टुरन्यः पाकः प्रशस्यः सः अपाकः । नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाक्योत्तरपदलोपश्चेति समासः । आचिष्टुः अचितस्त्यानशरीरः अञ्चनशीलो वा । यशसे च इन्द्राय । पुरूणि बहूनि भैषज्यानि अकरोदिति शेषः । वृषा सेक्ता यष्टा यजन् वृषणं सेक्तारमिन्द्रम् भूरिरेताः सर्वजनकः त्वष्टा । स मूर्द्धनि यज्ञस्य

आहवनीये समनक्तु भक्षयतु हविः सहितेनाज्येन देवान् अनक्तिर्भोजनार्थः । आहवनीयात्मनावास्थितान् भोजयतु देवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

त्वष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान् समनक्तु भोजयतु. अन्तर्भूतण्यर्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः । कीदृशस्त्वष्टा यशसे यशस्विने वृष्णे सेक्त्रे इन्द्राय पूरूणि वचनव्यत्ययः पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः पाक इति प्रशस्यनाम (निघ० ३, ८, ८) न विद्यते पाकः प्रशस्यो यस्मात्सोऽपाकः नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वोत्तरलोपश्चेति (पा० २, २, २४, वा० ८) समासः । अचिष्टुः अर्चनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्यर्थस्येति (निरु० ८, २३) यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान् भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्मन्या समञ्जञ्छमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्यूपः अवसृष्टो न अभ्यनुज्ञात इव पाशैर्बद्धमध्वर्युणा पशुम् आत्मन्या आत्मना समञ्जन् सङ्गमयतु सम्बध्नातु । कथमिव । शमिता न देवः । यथा शमिता देवः अपापः पशुबद्धमात्मना संगमयेत् एवम् । किञ्च । इन्द्रस्य जठरमुदरम् हव्यैः पृणानः पूरयन् । स्वदाति यज्ञं समनक्तु यागम् मधुना च रसेन घृतेन च ॥ ४५ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्तु वा । कीदृशो वनस्पतिः अवसृष्टो न आज्ञप्त इव पाशैः कृत्वा त्मन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात् पशुम् संयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति (पा० ६, ४, १४१) आलोपः तत्र दृष्टन्तः शमिता न शा-

मिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति । तथा इ-
न्द्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणीतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो वृष-
भस्तुराषाट् । घृतप्रुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा
अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

स्तोकानामिन्दुम् । वपास्तोकानां सम्बन्धिनमिन्द्रं प्रति-
सोमं प्रति पशोः सोमसंस्तवस्तदभिप्रायमेतत् । गमनाय शूरः
विक्रान्तः । इन्द्रो वृषायमाणः वृष इव आचरन् । वृषभः सर्व-
लोकत्रासकृत् । तुराषाट् तूर्णं सहते अभिभवतीति तुराषाट् ।
स इन्द्रः स्वाहाकृतिभिर्मादयन्तां तृप्यन्तु इत्यनुषङ्गः । घृतप्रुषा
च घृतावयवेन च । मनसा मोदमानाः हृष्यन्तः । स्वाहा अवि-
भक्तिको निर्देशः । स्वाहाकृतिर्देवाः अमृताः अमरणधर्माणः
मादयन्ताम् तृप्यन्तु ॥ ४६ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च
मादयन्तां तृप्यन्तु मद तृप्तौ चुरादिः । किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं
प्रति स्तोका वपासम्बधिनो घृतविन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः
सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते वपास्तो-
करूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः कीदृश इ-
न्द्रः शूरः शौर्य्यवान् वृषायमाणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायते-
ऽसौ वृषायमाणः शत्रून् प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट्
तूर्णं सहते शत्रूनभिभवति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृत-
प्रुषा घृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः स-
न्तुष्टाः । अमृताः अमरणधर्माणः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥४६ ॥

आयात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु
शूरः वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्न क्षत्रमभिभूति पु-
ष्यात् ॥ ४७ ॥

आयातु । षट् त्रिष्टुभः । ऐन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्याः । आयातु आगच्छतु इन्द्रः अवसे अवनाय तर्पणाय रक्षणाय वा । उप नः समीपेऽस्माकम् आगच्छतु । ततश्च इहास्माभिः स्तुतः सधमात् सहमदनः सहभोजनः अस्तु । शूरो विक्रान्तः । वावृधानः वर्द्धमानः स्वबलीः । तविषीर्यस्य पूर्वीः द्यौर्न । तविषीति बलनाम । तवतेर्वृद्धिकर्मणः । यस्येन्द्रस्य बलानि पूर्वाणि वृत्रबधादीनि बलानि द्यौरिवोच्चैः कथ्यन्ते । यश्चास्मदीयं क्षत्रम् । अभिभूति अभिभवितृ अभिभवनशीलमपि पुष्यात् । पुष्णाति स आयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

का० (१९, ६, १३ ॥ याज्यानुवाक्याश्च । वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र इति (४७) वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति (४८) याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति (४९) पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमिन्द्रमिति (५०) याज्या इन्द्रः सुत्रामेति (५१) पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वयमिति (५२) याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः। इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवतेरसेन्प्रत्ययः । इहायातः सन् सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु मादयतेः क्विप् । कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः स्तुतोऽस्माभिः । वावृधानः वर्धमानः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्व्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रबधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्तूयन्ते तविषीति बलनामतवतेर्वृद्धिकर्मण इति (निरु० ९, २५) यास्कः । यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ कीदृशं क्षत्रम् । अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

आ न॒ इन्द्रो॑ दू॒राद्दा न॑ आ॒साद॑भिष्टि॒कृदव॑से यासदु॒ग्रः । ओजि॑ष्ठेभिर्नृ॒पति॒र्वज्र॑बाहुः स॒ङ्गे स॒मत्सु॑ तु-

र्वणिः पृतन्यून् ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रः । आ उपसर्गो यासदित्ययं संबध्यते । आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् द्युलोकादेः । आ न आसात् । आयासच्च अस्माकम् आसादित्यन्तिकनाम । आगच्छतु चास्माकं समीपात् । यद्यपि दूरे यद्यप्यान्तिक इत्यर्थः । अभिष्टिकृत् अभिलषितपदार्थकारी । अवसे अवनाय अन्नाय वा । उग्रः अतिविषमः । एत्य च । ओजिष्ठेभिः । ओजस्वितमैः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रबाहुः सङ्गे संग्रामे । समत्सु एतदपि संग्रामनाम । एकस्मिन्सङ्ग्रामे बहुषु च युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः तूर्णवनिः तूर्णसम्भक्ता । पृतन्यून् संग्रामयतः शत्रून् ॥ ४८ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं दूरादूरप्रदेशात् द्युलोकादेरपि आयासत् आयातु यातेर्लेटोऽडाटाविति (पा० ३, ४, ९४) अटि कृते सिब्बहुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययः । आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम (निघ० २, १६) दूरात्समीपाच्चागच्छत्वित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उत्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा सङ्गे समत्सु सङ्गः समदिति द्वे संग्रामनामनी [निघ० २, १७] सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समत्सु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्व हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता पृतनामिच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति (पा० ३, १, ८) क्यचि परे कव्यध्वरेति [पा० ७, ४, ३९) अलोपः तत क्याच्छन्दसीति (पा० ३, २, १७०) उप्रत्ययः संग्रामेच्छूनां हन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छार्वाचीनोऽवसे रा-

धंसे च । तिष्ठांति वज्री मघवां विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजंसातौ ॥ ४९ ॥

आ न इन्द्रः । आयातु नः अस्मान् अभिइन्द्रः । हरिभिः हरितवर्णैः अच्छ । अच्छाभेरर्थे सचास्मानभ्येत्य । अर्वाचीनः । अर्वागञ्चनः अवसे अन्नाय राधसे धनाय च दानार्थम् । एत्य च । तिष्ठाति तिष्ठतु । वज्री मघवान् धनवान् । विरप्सी विरमणशीलः । इमं यज्ञम् अनुमति । नः अस्माकम् वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्तभूते ॥ ४९ ॥

अच्छाभेरर्थे । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानच्छ अस्मानभि आयातु कैः हरिभिरश्वैः किमर्थमवसे अवनमवः असुन् तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते तिष्ठाति तिष्ठतु लेट् । कीदृशः मघवा मघं धनमस्यास्तीति धनवान् । विरप्शी विविधं रपति लपति विरप्शी महान् ॥ ४९ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ हवे हवे सुहवꣳ शूरमिन्द्रम् । ह्वयांमि शुक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳ स्वस्ति नो मघवां धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

त्रातारमिन्द्रम् । त्रातारम् रक्षितारम् इन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं च यतः इन्द्रं कथयन्ति । हवेहवे सुहवम् । आह्वानेआह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं यतः कथयन्ति । शूरं विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्ति जनाः । अतः ह्वयामि शुक्रं शुक्रम् इन्द्रं तमहम् । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । स चाहूतः सन् । स्वस्ति नः अविनाशमस्माकं मघवा धनवान् धातु दधातु इन्द्रः ॥ ५० ॥

गर्गदृष्टा । त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन हूयते आहूयत इति सुहवम् शूरम् शक्रम् शक्नोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरु-

भिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहूतम् ईदृशामिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि। मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः। इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ५० ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ२॥ अवो भिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः। बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः सुत्रामा। इन्द्रः साधुत्राणः स्ववान्। अवोभिः अन्तैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु। विश्ववेदाः सर्वधनः। किञ्च बाधताम् अपगमयतु द्वेषः दौर्भाग्यम् अभयं कृणोतु करोतु। त्वत्प्रसादाच्च सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः। कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो मनिन्निति (पा० ३, २, ७४) मनिन्। स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतोऽटि नित्यमिति (पा०८, ३, ३) अनुनासिकत्वम् दीर्घादटि समानपाद इति (पा० ८, ३, ९) नस्य रुः। विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः। स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्त्तयतु अभयं च कृणोतु करोतु किञ्च इन्द्रप्रमा दाद्वयं सुवीर्य्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्य्यं तस्य ॥ ५१ ॥

तस्यं वयꣳ सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। स सुत्रामा स्ववाँ२॥ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ५२ ॥

तस्य वयम्। तस्येन्द्रस्य सुत्राम्णः वयं सुमतौ कल्याणमतौ स्याम। यज्ञियस्य यज्ञसंपादिनः। अपि किञ्च। भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसि स्याम वयम्। ततोऽनुग्राह्यबुद्धौ वर्त्तमानानामस्माकम्। स सुत्रामा शोभनत्राणः। स्ववा-

स्वधनवान् इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि द्वेषः दौर्भाग्यम् तत्र वर्तमानं सनुतरिति । निर्णीतान्तर्हितनाम अन्तर्हितं कृत्वा युयोतु । यद्वा दूरे वर्तमानं प्रकटं कृत्वा युयोतु पृथक् करोतु ॥ ५२ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कत्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करोत्वित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिनः । सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान् धनवान् स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि वर्त्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम (निघ० ५, २५, ३१) ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । मा त्वा केचिन्नियमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ२॥ इहि ॥ ५३ ॥

आ मन्द्रैः । बृहत्यैन्द्री । आयाहि मन्द्रैः मन्दनीयैः हे इन्द्र हरिभिः हरिद्वर्णैः अश्वैः मयूररोमभिः । बभ्रवो ह्यश्वाः । किञ्च मा त्वा केचिन्नियमन् विं न पाशिनः । मा च त्वामागच्छन्तं केचिन्निबध्नन्तु । कथमिव । विरिति शकुनिनाम शकुनिमिव पाशमतिबन्धका आखेटकिनः । अथ केचित्परिपन्थिनो भवेयुः । अति धन्वेव तान् इहि । अतित्य तान् एहि आगच्छ । कथमिव धन्व इव । यथाधन्वनिरुदकदेशं परित्यज्य अन्यतममागच्छेयुः एवमागच्छेति ॥ ५३ ॥

विश्वामित्रदृष्टा बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र ! त्वं हरिभिः अश्वैः आयाहि । कीदृशैः मन्द्रैः गम्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः । किञ्च केचित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वां मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृष्टा-

न्तः पाशिनो पाशहस्ता व्याधाः विं पक्षिणमिव यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वां मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागच्छ किमिव धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा पान्थो मरुदेशमातिक्रम्य गच्छति तथा गच्छ ॥ ५३ ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः । स नं स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

एवेत् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् यमेवमनेन प्रकारेण । इत् पादपूरणः । इन्द्रं वृषणं वर्षितारं वज्रबाहुं वसिष्ठासः वसिष्ठस्यापत्यानि बहूनि । यद्वा वस्तृतमा ऋषयः । अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति अर्कैः मन्त्रैः । स नः सोऽस्मभ्यम् स्तुतः वीरवत् साधु पुत्रसंयुक्तम् धातु ददातु धनम् । गोमच्च गोसंयुक्तम् । एवं त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्टुत्य । अथेदानीं ये याजयन्ति तानाह यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदाकालं नोऽस्मान् ॥५४॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव ईत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम् वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयुक्तम् गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु विकरणव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विज आह हे ऋत्विजः । यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत॥५४ ॥

समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो घर्मो विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती सोमंꣳ शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

इत उत्तरं त्रिपशुः आ अध्यायात् तत्र द्वादशस्योऽनुष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । समिद्धः सन्दीप्तोऽग्निः हविः क्षपणसमर्थः । हे अश्विनौ । किञ्च तप्तो घर्मः प्रवर्ग्यः विराट् च सो-

मोऽभिषुतः । किञ्च दुहे प्रपूरयति च धेनुः सरस्वती । सोमं शुक्रं शुक्रम् इह इन्द्रियं वीर्यम् ॥ ५५ ॥

का० (१९, ६, १५) आप्रियश्च समिद्धो अग्निरश्विनेति । स मिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकारात् त्रिपशोः प्रजाजयाज्याः इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भिदृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति होता प्राह हे आश्विना अश्विनौ ! अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किञ्च धिनोति प्रीणाति धेनुः औणादिको नु-प्रत्ययो धिवेः वलोपो गुणश्च प्रीणयित्री सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुहे दुग्धे दुह प्रपूरणे लटि तङि प्रथमैकवचने टेरत्वे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति (पा० ७, १, ४१) तलोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमं शुक्रं शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति युवामागच्छतामिति भावः ॥ ५५ ॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा सरस्वती । मध्वा रजांꣳसीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

अश्विनावध्वर्यू तयोर्होता कथयति यज्ञसम्पत्तिम् तनूपा-भिषजा । तनूनां पातारौ भिषजौ च सुते सोमे अश्विनावुभौ सरस्वती च मध्वा रसेन रजांसि पूरयन्त्विन्द्रोपभोगाय । लोका रजांस्युच्यन्ते इतीह लोकवचनो रजश्शब्दः । इन्द्रियं वीर्यम् इन्द्राप्यायनार्थम् पथिभिर्मार्गैर्वहान्वहन्तु ॥ ५६ ॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्वर्चो दुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त इति (निरु० ४, १९) यास्कोक्ते रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ तनूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किञ्च अश्विसरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्य्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहान् वहन्ति इतश्च

लोपः परस्मैपदेष्विति (पा० ३, ४, ९७) इकारलोपे वहानिति रूपम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रायेन्दुꣳ सरस्वती नराशꣳसे न नग्नहुम् । अधातामश्विना मधु भेषजं भिषजा सुते ॥ ५७ ॥

इन्द्रायेन्दुम् । इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं सरस्वती अभिषुणोदिति वाक्यपरिपूर्तिः । नराशंसेन यज्ञेन सहिता नग्नहुम् । किञ्च आदधातां सुरायाम् अश्विनौ मधुः । रसरूपम् भेषजरूपञ्च । भिषजौ वैद्यौ सुते सोमेन्द्रायेत्यनुषङ्गो विभक्तिव्यत्ययेन ॥५७॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नग्नहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती । किञ्च भिषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् । इडाभिरश्विनाविषꣳ समूर्जꣳसꣳ रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आजुह्वाना । आह्वयन्ती सरस्वती इन्द्रायेन्द्रियाणि चक्षुःप्रभृतीनि वीर्यञ्च वीरकर्म । इडाभिर्यज्ञियाभिर्हेतुभूताभिः । अश्विनौ च सहायभूतावुपादाय सन्दधुः । इषञ्चान्नञ्च सन्दधुः ऊर्जञ्च तदुपसेचनञ्च दध्यादि सन्दधुः संदधुश्च रयिं धनम्॥५८॥

आह्वयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती आश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सन्दधुः वीर्यं सामर्थ्यं च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं सन्दधुः । पशवो वा इडेति (१, ८, १, १२) श्रुतिः । ऊर्जं दध्यादि रयिं धनञ्च सन्दधुः एतानि ददुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्विना नमुचेः सुतꣳसोमꣳ शुक्रं परिस्रुता । सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

अश्विना नमुचेः । यमश्विनौ नमुचेराहृत्य सुतमभिषुतं सोमं शुक्रम् अमलिनम् परिस्रुता सहितं स्थापितवन्तौ । सरस्वती तमेवाहरत् बर्हिषास्तरणार्थेन सहिता । इन्द्राय पातवे इन्द्रपानार्थम् ॥ ५९ ॥

अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कुवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिशः ।
इन्द्रो न रोदसी उभे दुहे कामान् सरस्वती ॥ ६० ॥

कवष्यो न । यज्ञगृहद्वार उच्यते । कवष्यो न कुष् निष्कर्षे । समुच्चयार्थीयो नकारः । अस्यामृचि ससुषिराश्च व्यञ्चनवत्यश्च । अश्विभ्यान्न अश्विभ्याञ्चाध्वर्युभ्यां सहिताः दुरः द्वारदिशः । द्वार्भिर्दिशो लक्ष्यन्त इति अत एवमुक्तम् । इन्द्रो न इन्द्रश्च यासु द्वास्सु व्यवस्थितः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे अपि दुहे दोग्धि । कामांश्च सरस्वती दुहे । इन्द्रायायाताय यज्ञगृहद्वार इन्द्रं कुर्वन्निति शेषः ॥ ६० ॥

अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान् दुहे दुग्धे द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान् दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति (पा० १, ४, ५१) द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मत्वम् । कीदृश्यो द्वारः कवष्यः कुष निष्कर्षे कुषिताः सच्छिद्राः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उषासानक्तमश्विना दिवेन्द्रँ सायमिन्द्रियैः ।
संजानाने सुपेशसा समञ्जाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

उषासा नक्तम् । उषा आदित्यप्रभा । नक्तं रात्रिः । हे अश्विनौ उषाश्च रात्रिश्च दिवा अहनि च इन्द्रम् इन्द्रियैर्वीर्यैः समं जाते संश्लेषयतः सायं च इन्द्रियैः समंजाते । सातत्याभिप्रायम् । संजानाने एकमती भूते उषाश्च रात्रिश्च । सुपेशसा सुरूपे शुक्लेन उषाः कृष्णेन रात्रिः । किमिन्द्रमुषाश्च रात्रिश्च केवले एव समञ्जाते नेत्याह । सरस्वत्या च सह समञ्जाते ॥ ६१ ॥

हे अश्विनौ ! उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते संयोजयतः । कीदृश्यौ ते संजानाने संजानीतः ते संजानाने एकमती· सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते शुक्ला उषाः कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पातं नो अश्विना दिवा पाहि नक्तꣳ सरस्वति ।
दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रꣳ सचा सुते ॥ ६२ ॥

पातन्नः । पालयतं नोऽस्मान् हे अश्विनौ देवा अहनि । पाहि पालय च नक्तं हे सरस्वति । युवां च हे दैव्यौ होतारौ भिषजौ पालयतम् इन्द्रम् सचा सहेत्यर्थः । सुते सोमे ॥ ६२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ! दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां पातं रक्षतं हे सरस्वति ! नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे दैव्या होतारा देवसम्बन्धिनौ होतारौ ! भिषजा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवामिन्द्रं पातं रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा । तीव्रं परिस्रुता सोममिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रस्त्रेधा । तिस्रो देव्यः सरस्वती च मध्यस्थाना । भारती आदित्यप्रभा द्युस्थाना । इडा पृथिवीस्थाना । एतास्त्रिषु स्थानेषु स्थिताः । अश्विनौ च । तीव्रं पटुतमं परिस्रुता सहितं सोमम् इन्द्राय सुषुवुः अभिषुतवन्तः मदन्तर्प्पणम् ॥ ६३ ॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्रुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः । काः तिस्रः सरस्वती भारती इडा च कीदृग्यः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना । कीदृशं सोमं तीव्रं पटुत्वकरम् मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियꣳ रूपꣳ रूपमधुः सुते ॥ ६४ ॥

अश्विना भेषजं मधु । एतदाख्यातन्तस्यादधुरिति परिणामः । के अदधुः अश्विनौ सरस्वती त्वष्टा च प्रयाजदेवताः । किमदधुः । अश्विनौ तावद्भेषजं मधुरूपम् । भेषजं नः अस्मत्संबन्धिनी सरस्वती । त्वष्टा च यशः श्रियं रूपञ्च । कस्मिन्नवसरे । सुतेऽभिषुते सोमे ॥ ६४ ॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं मधु मधुरूपं भेषजं च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च नित्यवीप्सयोरिति रूपशब्दस्य द्वित्वम् ॥ ६४ ॥

ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्रुता । कीलालमश्विभ्यां मधु दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

ऋतुथेन्द्रः । ऋतावृतौ कालेकाले इन्द्रायेति विभक्तिव्यत्ययः । वनस्पतिः शशमानः संशयमानः स्तुवन् परिस्रुता साधनभूतया । कीलालमन्नरसम् दुहे इत्यनुषङ्गः । अश्विभ्यां च सहिता । दुहे दोग्धि धेनुर्भूत्वा सरस्वती ॥ ६५ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले-काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना (पा० ७, १, ३९) चतुर्थ्येकवचनस्य सुआदेश इन्द्र इति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे

दुहे इति रूपम् । किञ्च सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्रुता । समधातꣳ सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

गोभिर्न । गोप्रभृतिभिश्च पशुभिः सोमं सहितं मासरेण परिस्रुता च । कथंभूतं सुतं मधु । अभिषुतं मधुस्वादं च । हे अश्विनौ युवां समधातम् । कस्मिन्समधातम् । इन्द्रे । किं केवलावेवाश्विनौ समधातं नेत्याह । सरस्वत्या सह । स्वाहाकृतिभिः प्रयाजेन सार्द्धम् ॥ ६६ ॥

हे अश्विना ! अश्विनौ ! मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नश्चार्थे सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्धधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतयः ! प्रयाजदेवाः ! यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती । आ शुक्रमासुराद्वसु मघमिन्द्राय जभ्रिरे ॥ ६७ ॥

अश्विना हविः । तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्या अनुष्टुभः । एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । आजभ्रिरे इत्याख्यातपदेन सर्वाणि पदानि सम्बध्यन्ते । अश्विनौ सरस्वती च आजभ्रिरे । हविरिन्द्रियं वीर्यं शुक्रममलिनम् वसु धनं मघं महनीयम् । कुत आजभ्रिरे । धिया बुद्ध्या । कस्मै आजभ्रिरे इन्द्राय ॥ ६७ ॥

का० (१९, ६, १६, १७) अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथममनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रास्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत्प्रकारमाह आश्विनवपा-

यागे अश्विनेति (६७) अनुवाक्या यमश्विनेति (६८) याज्या सारस्वतवपायागे यमाश्विनेति (६८) अनुवाक्या तमिन्द्रमिति (६९) याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्रमिति (६९) अनुवाक्या अश्विनेति (६७) याज्येति सूत्रार्थः [अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात् आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजभ्रिरे आजह्रिरे कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममालिनं हविः इन्द्रियं वीर्य्यं मघं महनीयं वसु धनञ्च ॥ ६७ ॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् । स बिभेद बलं मघं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

यमश्विना । यमिन्द्रमश्विनौ सरस्वती च हविषा वर्द्धयन् । स बिभेद । भिदिर्विदारणे विदारितवान् । बलम्मघम् । वृणातिर्बलः मघम्महनीयम् । नमुचौ आसुरे सचा । सचा सहशब्दवचनः तद्योगाच्च विभक्तिव्यत्ययः । नमुचिना असुरेण सह बलम्बिभेदेति ॥ ६८ ॥

अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं महनीयं बलं मेघं बिभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहार्थे तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । वृणोतेर्बल इति (निरु० ६, २) यास्कः नमुचिं विदार्य्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती । दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञ इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

तमिन्द्रम् । तमुक्तगुणमिन्द्रम् पशवः कर्माङ्गभूताः गोमेषाजाः सचा सहभूताः । अश्विनौ उभौ सरस्वती च दधानाः धारयन्तः । अभ्यनूषत । नूषतिर्वृद्ध्यर्थः । अभिवर्धयन्ति । केन । हविषा कस्मिन् । यज्ञे । इन्द्रियैर्वीर्यैः ॥ ६९ ॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ

सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा इन्द्रियैः वीर्य्यैश्च दधानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन् वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

य इन्द्रं इन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः। स सुत्रामा हविष्पतिर्यजमानाय सश्चत ॥ ७० ॥

य इन्द्रे तिस्रोऽनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्या इन्द्रसवितृवरुणदेवत्याः सर्वाः ये इन्द्रे इन्द्रियं दधुः स्थापितवन्तः। सविता वरुणो भगः। भगशब्देनात्रेन्द्रो लक्ष्यते। ते यजमानेऽपि वीर्यं दधन्तीति वाक्यपरिपूर्तिः। स सुत्रामा यश्च सुत्रामा इन्द्रः हविष्पतिः हविषः स्वामी। यजमानमिति विभक्तिव्यत्ययः। सश्चत। सचतामिति पुरुषवचनव्यत्ययः। एवमेते विषमा मन्त्रा लक्षणया व्याख्येयाः ॥ ७० ॥

का० (१९, ६, १८) य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् य इन्द्र इति तिस्रस्त्रयाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे (७०) सविता (७१) इत्यैन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये सविता (७१) वरुणः क्षत्रम् (७२) इति सावित्रस्य ते वरुणः क्षत्रम् (७२) य इन्द्रे (७०) इति वारुणस्येति सूत्रार्थः॥ प्रत्येकमिन्द्रसवितृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्य्यं दधुः स्थापयामासुः। हविष्पतिः हविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्राणकर इन्द्रो यजमानाय कर्माणि चतुर्थी यजमानं सश्चत सेवताम् इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः षश्च सेवने लोडर्थे लङ् अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सविता वरुणो दधद् यजमानाय दाशुषे। आदत्त नमुचे वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

सविता वरुणः। द्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः। आदत्त जग्राह नमुचेः सकाशात् वसु धनं बलं चेन्द्रियं च। सुत्रा-

मा इन्द्रः । तत् सवितृवरुणप्रभृतयः पशुपुरोडाशदेवताः दधत् दधातु यजमानाय दाशुषे हवींषि दत्तवते ॥ ७१ ॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं यजमानाय दधत् दधातु ददात्वित्यर्थः । कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते दाश्वान् साह्वानित्यादिना क्वसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः क्षत्रम् । वरुणः सविता च सुत्रामा च दधाना इन्द्रे यजमाने वा यज्ञं सौत्रामणीम् । आशत व्याप्तवन्तः । किंकिं दधानाः । वरुणः क्षत्रमिन्द्रियञ्च । सविता भगेन धनेन सहितां श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलम् ॥ ७२ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा अश भोजने अशूङ् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते क्षत्रं क्षतात् त्राणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्य्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भगं श्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्य्यं बलम् । हविषेन्द्रꣳ सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

अश्विना गोभिः । तिस्रोऽनुष्टुभः । हविषां याज्यानुवाक्या अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अश्विनौ सरस्वती च गोभिः गोप्रभृतिभिः पशुभिः इन्द्रियम् । इन्द्रियेणेति विभक्तिव्यत्ययो वाक्यसम्बन्धात् । अश्वेभिः अश्वदक्षिणाभिः । वीर्यम्बलम् वीर्येण बलेन । हविषा पुरोडाशेन । इन्द्रं यजमानञ्च अवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

का० (१९, ६, १९) अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात् पूर्ववत् अश्विना (७३) ता नासत्या (७४) इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या (७४) ता भिषजा (७५) इति सारस्वते ता भिषजा (८५) अश्विना (७३) इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ आश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन् । कैस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्य्यं बलं वीर्य्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नास॑त्या सु॒पेश॑सा॒ हिर॑ण्यवर्त्तनी॒ नरा॑ । सर॑स्वती ह॒विष्म॑ती॒न्द्र॒ कर्म्म॑सु नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता नासत्या । तौ नासत्यौ न असत्यौ सत्यावेव । सुपेशसा सुरूपौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्यदानोपलक्षितपन्थानौ । नरा नृगुणयुक्तौ । नराकारौ वा । सरस्वती च हविष्मती हविषा संयुक्ता । एते त्रयः पादाः परोक्षकृताः । चतुर्थस्तु पादः प्रत्यक्षकृतः । अतो वाक्यभेदः । तौ नासत्यावुक्तगुणौ सरस्वती च कर्मसु वर्त्तमानः नोऽस्मान् अवत अवान्त्विति पुरुषव्यत्ययः । ततो द्वितीयं वाक्यम् । इन्द्र कर्मसु नोऽवत । हे इन्द्र त्वमपि कर्मसु वर्तमानः नः अस्मान् अवत । अवेति । वचनव्यत्ययः ॥७४॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र ! त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अव वचनव्यत्ययः । कीदृशौ । नासत्यौ हिरण्यवर्त्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यत इत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सरस्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

ता भिषजा सुकर्म्मणा सा सुदुघा सरस्वती । स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

तौ भिषजौ । सुकर्मणा कल्याणकर्माणौ । सा सुदुघा सुदोहना सरस्वती च । स च वृत्रहा शतक्रतुः बहुकर्मा इन्द्राय दधुः ददुः इन्द्रियं वीर्यम् । ननु स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्राय ददातीत्येतन्नोपपद्यते । कल्पान्तरीण इन्द्र एतत्कल्पप्रभवाय ददातीत्यदोषः । विभवो वा देवा अचिन्त्यशक्तयः । एकधा द्विधा बहुधा भवेयुः । एवमेवान्यत्र विरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यो आश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत् कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्य्यं दधुः यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् । कीदृशौ भिषजौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीदृशी सरस्वती सुदुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोहना । कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य बहुकर्मकर्त्ता ॥ ७५ ॥

युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्म्मस्वावत ॥ ७६ ॥

ग्रहाणां याज्यानुवाक्यौ । युवं सुरामम् । पुत्रमिव पितरौ । अनुष्टुप् त्रिष्टुभावश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । युवं यूयमिति विभक्तिव्यत्ययः । सरस्वती हि तृतीया । युवं यूयम् हे अश्विसरस्वत्यः । सुरामं सुरामयम् । नमुचौ आसुरे वर्तमानम् सचा सह त्रिपिपानाः विविधं पिबन्तः कर्मसु वर्तमानाः इन्द्रम् अवत पालयत ॥ ७६ ॥

का० (१९, ६, २०) ग्रहाणां युवꣳ सुरामं पुत्रमिवेति । त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति

याज्येति सूत्रार्थः ॥ द्वे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्त्रिष्टुभौ । हे अश्विनौ ! हे सरस्वति ! युवं यूयं वचनव्यत्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्त्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्ताद्रक्षत । पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभ्येन्द्रावथुः काव्यैर्दᳬसनाभिः । यत् सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥

पुत्रमिव पितरौ व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये (१०, ३४) ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

पशुस्विष्टकृतौ । यस्मिन्नश्वासः । अहाव्यग्ने इति । जगतीत्रिष्टुभावाग्नेय्यौ । यस्मिन्नग्नौ अश्वासः ऋषभासः उक्षणः वशाः मेषाः अवसृष्टासः अवदायावदाय चतुरावत्तैर्निक्षिप्ताः । आदायादायाहुताः । तस्मै अग्नये । कीलालपे । कीलालमन्नरसं पिबतीति कीलालपाः । सोमपृष्ठाय । सोमाहुतयो यस्य पृष्ठे हूयन्ते । वेधसे मेधाविने । हृदा मतिञ्जनय । हृदयं मतिपूर्वकञ्जनय । चारुम् अग्नये ॥ ७८ ॥

का० (१९, ६, २१) पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्न इति । पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या ॥ द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ । हे अध्वर्यो ! तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारुं समीचीनं जनय अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः । कीदृशायाग्नये कीलालपे कीलालमन्नरसं पिबति कीलालपास्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्त इत्यर्थः । वेधसे विद्वा-

ति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे । तस्मै कस्मै यस्मिन्न-ग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः वा षपूर्वस्य निगम इति (पा० ६, ४, ९) उपधादीर्घाभावः । वशाः बन्ध्याः । मेषाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः । वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

अहाव्यग्ने । यस्य ते तव आस्ये मुखे हे अग्ने अहावि हुत म्मया हविः । कथमिव । स्रुचीव घृतम् । यथा स्रुचि नित्याव-स्थितं घृतम् । चम्वीव सोमः । चम्वामिव । यथा च अभिष-वणचर्मणि नित्यावस्थितः सोमः । एवम् । तन्त्वां ब्रवीमि । वा-जसनिम् । वाजमन्नं सम्भजते वाजसनिं रयिं धनम् । अस्मे अस्मासु । सुवीरं शोभनवीरम् प्रशस्तं धेहि स्थापय । यश-सञ्च । यशो वै सोमो राजा । बृहन्तं महान्तम् ॥ ७९ ॥ शतम् १२० ।

हे अग्ने ! ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः कर्मणि लुङ् सन्ततहोमे दृष्टान्तः स्रुचि घृतमिव यथा स्रुचि घृतं सर्वदा स्थि-तम् चम्वि चम्वामधिषवणचर्मणि सोम इव तत्र यथा सोमः सर्व-दा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्ने ! सः त्वम-स्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाज-स्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं पुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यसश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

अ॒श्विना॒ तेज॑सा॒ चक्षुः॑ प्रा॒णेन॒ सर॑स्वती वी॒र्य॑म्। वा॒चेन्द्रो॒ बले॒नेन्द्रा॑य दधुरिन्द्रि॒यम् ॥ ८० ॥

अश्विना तेजसा। एकादशर्चं शस्त्रम्। आद्यानुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या च। द्वितीयाद्यास्त्रयस्तृचो। गायत्र्यश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या यथासंख्यम् अश्विना अश्विनौ तेजसा सह। चक्षुःप्राणेन घ्राणेन सह वीर्यम्। सरस्वती वाचा सह बलेन च सह। एवमेता देवताः प्रतिनियतचक्षुरादिद्वारेण इन्द्राय दधुः ददुः इन्द्रियम् ॥ ८० ॥

का० (१९, ७, १) प्रातिगारिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शो३ंसावेत्याहूयाश्विना तेजसेत्यनुवाकं शंसति। त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रातिगरार्थमुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रातिगारिष्यत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोसावो३मित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य्य इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्णः। अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः ददतुः दधतुः। सरस्वती प्राणेन सह वीर्य्यमिन्द्राय दधौ ददौ। इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ। एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआदि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोम॑द्दू॒ षु णा॑सत्या॒ अश्वा॑वद्यातमश्विना। व॒र्त्ती रु॑द्रा नृ॒पाय्य॑म् ॥ ८१ ॥

गोमदूषु। हे नासत्यौ गोमद्धनं संगृह्य। उसू पादपूरणौ अश्ववच्च धनं संगृह्य यातम् हे अश्विनौ वर्तिः वर्तिन्यो प्रसिद्धेन मार्गेण। हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ। नृपाय्यं प्रति सदेवा नरः यस्मिन्यज्ञे पिबन्ति स नृपाय्यः ॥ ८१ ॥

गृत्समदृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्या पादनिवृद्गायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिवृदिति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुञीति (पा० ६, ३, १३४) सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुञ इति (पा० ८, ३ १० ७) सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति (पा० ८, ३, १०६) नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ ! हे अश्विना ! हे रुद्रा ? रुद्रौ ? शत्रूणां रोदयितारौ ! वर्त्तिः विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्याविति अत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् तद् गोमत् अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना अश्वशब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत् परो नान्तर आदुधर्षद् वृषणवसू । दुःशᳫँसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

न यत्परः । यमेनं न परः अन्तरेण असम्बद्धः नच अन्तरः सम्बद्धः आदधर्षत् आधृष्णुयात् अभिभूय गृह्णीयात् । हे वृषणवसू । वर्षणं वृष्टिर्वसु धनं ययोस्तौ यथोक्तौ । यद्वा वृष्टिद्वारेणावासयितारौ । दुःशंसः दुष्टमसद्वृत्तं शंसति यः स तथोक्तः । मर्त्यो मनुष्यः रिपुः शत्रुः ॥ ८२ ॥

हे वृषणवसू ! वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृष्ट्या शासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषणवसू हे अश्विनौ ! दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षीत् न आधृष्णुयात् न पराभूयात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । ञिधृषा प्रागल्भ्येऽस्माद्धातोर्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता नु आवोढमश्विना र॒यिं पि॒शंगसंदृशम् । धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

ता नः । यौ युवामुक्तगुणौ तौ नः अस्माकम् आवोढम् आवहतम् हे अश्विनौ । रयिं धनम् पिशङ्गसंदृशम् अनेकरूपसन्दर्शनम् । हे धिष्ण्या धिष्ण्या धिष्ण्याग्निरूपौ दातारौ वा वरिवो विदम् । धनं विन्दाति वरिवोविदः वरिवो धननाम । यल्लब्धं सदन्यस्य धनलाभस्य हेतुभूतं भवति ॥ ८३ ॥

हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिष्ण्याग्निरूपौ ! धातारौ वा हे अश्विना ! युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावहतम् आनयतमित्यर्थः वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कीदृशं रयिं पिशङ्गसंदृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत् पिशङ्गसंदृशं पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दाति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् विदॢ लाभे इगुपधेति कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

पा॒व॒का न॒ः सर॑स्वती वाजेभिर्वा॒जिनी॑वती । य॒ज्ञं व॑ष्टु धि॒याव॑सुः ॥ ८४ ॥

पावका नः । पावयित्री सरस्वती वाजेभिः अन्नैः वाजिनीवती अन्नवती । सा नः अस्माकम् यज्ञं वष्टु कामयताम् यो हि यदिच्छति स तदागच्छति धियावसुः धियावसु धनं यस्याः सा धियावसुः ॥ ८४ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिच्छति स तत् प्रति गच्छति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती-पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनं घञ् पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः (पा० ३, २, ३) वाजेभिर्वाजैः अन्नैः वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धिया-

वसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

चो॒द॒यि॒त्री सू॒नृता॑नां॒ चेत॑न्ती सुम॒ती॒नाम् । य॒ज्ञं द॑धे॒ सर॑स्वती ॥ ८५ ॥

चोदयित्री सूनृतानाम् । चोदयित्री प्रेरयित्री । सूनृतानाम् शोभनानामृतानां वचसाम् त्रयीलक्षणस्य वाग्विभवस्य चोदयित्रीत्यर्थः । चेतन्ती चेतयमाना सुमतीनाम् शोभनमतीनाम् । यज्ञं दधे धारयति सरस्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री चुद प्रेरणे णिजन्तात्तृच् ततो ङीप् । सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) शपोऽप्यार्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः ॥ ८५ ॥

म॒हो अर्णः॒ सर॑स्वती॒ प्र चे॑तयति के॒तुना॒ धियो॒ विश्वा॒ वि रा॑जति ॥ ८६ ॥

महो अर्णः या महत् अर्णः महदुदकमित्यर्थः । सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति । केन हेतुना । केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा। मध्यस्थाना नदी वा । धियो बुद्धीः विश्वाः सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति राजतिर्दीप्त्यत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विविधन्दीपयति प्रकाशयति । तां वयं स्तुम इति शेषः ॥ ८६ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किञ्च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां स्तुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः। अण्वीभिस्तना पूतासः॥ ८७॥

इन्द्रायाहि। हे इन्द्र आयाहि आगच्छ। हे चित्रभानो चित्रदीप्ते। किं कारणं सुता अभिषुताः इमे सोमाः त्वायवः त्वां कामयमानाः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति दीर्घः त्वायव इति सिद्धम्। नचाभिषुता एव केवलम्। किं तर्हि। आण्वीभिः तना पूतासः। अण्व्य इत्यङ्गुलिनाम। अङ्गुलीभिः तना च धनदानेन च पूताः पवित्रीकृताः। यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अङ्गुलीभिर्दशापवित्रेण च पूता इत्यर्थः॥८७॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो! इन्द्र! त्वमायाहि आगच्छ। किमिति इमे सोमाः सुताः अभिषुताः। कीदृशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुपः आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। तथा अण्वीभिः अण्वीत्यङ्गुलीनाम (निघ० २, ५) अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः॥ ८७॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्माणि वाघतः॥ ८८॥

इन्द्रायाहि। हे इन्द्र आगच्छ धिया स्वकीयया बुद्ध्या ईषितः प्रेषितः अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः। विप्रजूतः जूतिर्ग्रन्थिः प्रीतिर्वा। मेधाव्यनुगतः सुतावतः आभिषुतवतो यजमानस्य यज्ञम्। किमित्यागन्तव्यमिति चेत्। उप समीपे ब्रह्माणि हवींषि वर्तन्ते। उपपुरोडाशानृत्विजो वर्तन्त इत्यर्थः। वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्॥ ८८॥

हे इन्द्र! धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सन्नायाहि अनन्यप्रेरि

त आगच्छेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं विप्रजूतः जु गतौ विप्रैर्मेधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् सुतावतः छान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्त्तन्त इति शेषः वाघत इति ऋत्विङ्नामसु (निघ० ३, १८) पठितम् ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्त्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ८९ ॥

इन्द्रायाहि । हे इन्द्र आगच्छ तूतुजान तूतुजान इति क्षिप्रनाम क्षिप्रं त्वरमाणः । कुत्रागच्छ इति । उपब्रह्माणि हवींषि हे हरिवः । हरी अश्वौ तद्वत् इन्द्र । मतुवसो रुः सम्बुद्धाविति रुत्वम् । एत्य च सुते अभिषुते सोमे दधिष्व उदारेण धारयस्व । नः अस्माकं स्वभूतं च नः अन्नलक्षणम् ॥ ८९ ॥

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् हे हरिवः ! अश्ववन् ! हे इन्द्र । तूतुजानः त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि तूतुजान इति (निघ० २, १५) क्षिप्रनाम । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमरूपं हविः दधिष्व उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वात् अभ्यासस्यात्वं छान्दसम् । चन इत्यन्ननाम (निघ० २, ७) ॥ ८९ ॥

अश्विना पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा । इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ताᳪं सोम्यं मधु ॥ ९० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अश्विना पिबताम् । आश्विनौ पिबताम् मधु मधुरस्वादोपलक्षितम् । सोमम्पिबती । सरस्वत्या च संजोषसा समानसोमपानौ । इन्द्रश्च सुत्रामा वृत्रहा पिबतु मधु । ततो भूयोभूयोऽश्विसरस्वतीन्द्राः जुषन्तां पिबन्ताम् सोम्यम्मधु सोममयम्मधु ॥ २० ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यजैय्यटाख्यस्य सूनुना ॥
उव्वटेन कृतम्भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् । कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किञ्च सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान् वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम् मये चेति सोमशब्दात् मयडर्थे यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सेकासन्धादिहौत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥